

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

Інститут економіко-правових досліджень

Е. Б. Бойченко

**ВІДТВОРЕННЯ
ПРОДУКТИВНИХ СИЛ
В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ
РЕГІОНАЛЬНОГО СОЦІУМУ:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ, ПРАКТИКИ,
ДІАГНОСТИКИ**

Монографія

«Хай-Тек Прес»

Київ—2015

УДК 332.133.23
Б77

Рецензенти:

Дубницький В. І — д-р екон. наук, професор
Карлова О. А. — д-р екон. наук, професор
Солоха Д. В. — д-р екон. наук, професор

*Рекомендовано Вченою радою Інституту економіко-правових досліджень
Національної академії наук України (протокол № 2 від 23 лютого 2015 р.)*

Науковий редактор — д-р екон. наук, професор *І. В. Заблодська*

Бойченко Е. Б.

Б77 Відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму: питання теорії, практики, діагностики : [монографія] / Е. Б. Бойченко. — К.: «Хай-Тек Прес», 2015. — 372 с.

ISBN 978-966-910-0_____

Монографію присвячено вирішенню наукової проблеми обґрунтування методологічних засад діагностики відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму.

У межах даного дослідження розглянуто теоретичні основи розвитку регіонального соціуму, сформована методична база діагностики, розроблений механізм формування діагностики відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму, визначені причинно-наслідкові зв'язки виникнення та існування негативних соціально-економічних явищ і процесів на окремих територіях. На підставі значного масиву статистичних даних показана реалізація запропонованих методологічних засад діагностики в регіональному зрізі. Отримані оцінки складових соціального життя регіонального соціуму дозволили визначити стан його розвитку.

Робота може бути корисною для наукових і практичних працівників, викладачів, аспірантів і студентів вищих навчальних закладів.

УДК 332.133.23

ISBN 978-966-910-_____

© Бойченко Е. Б., 2015
© Інститут економіко-правових досліджень, 2015
© «Хай-Тек Прес», 2015

Зміст

ВСТУП	5
Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНОГО СОЦІУМУ.....	9
1.1. Сутність регіонального соціуму	9
1.2. Чинники формування регіонального соціуму як передумови відтворення продуктивних сил	28
1.3. Визначення форм розвитку регіонального соціуму	46
1.4. Теоретичні аспекти відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму	70
Розділ 2. МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ДІАГНОСТИКИ ВІДТВОРЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНОГО СОЦІУМУ.....	86
2.1. Генезис уявлень щодо поняття діагностики.....	86
2.2. Методологічні принципи і підходи діагностики як засади визначення умов розвитку регіонального соціуму	109
2.3. Узагальнення методів діагностики продуктивних сил як інструментарію оцінки розвитку регіонального соціуму ..	131
Розділ 3. ОЦІНКА СТАНУ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНОГО СОЦІУМУ	157
3.1. Аналіз умов відтворення продуктивних сил України.....	157
3.2. Аналіз умов відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму	178
3.3. Визначення імперативів відтворення основних складових соціального життя регіонального соціуму.....	199
Розділ 4. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ МЕХАНІЗМУ ДІАГНОСТИКИ ВІДТВОРЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ	220
4.1. Формування інструментарію діагностики продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму	220
4.2. Діагностування відтворення основних складових соціального життя регіонального соціуму.....	242

4.3. Формування механізму діагностики відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму	271
Розділ 5. РЕАЛІЗАЦІЯ МЕХАНІЗМУ ВІДТВОРЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНОГО СОЦІУМУ	292
5.1. Науково-методичне забезпечення організації моніторингу регіонального соціуму	292
5.2. Обґрунтування ризиків відтворення продуктивних сил ...	316
5.3. Прогнозування основних параметрів відтворення продуктивних сил регіону в умовах розвитку регіонального соціуму	344
ВИСНОВКИ.....	375
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	383
ДОДАТКИ	415

*Життя — це чергування
різних комбінацій,
їх потрібно вивчати,
стежити за ними,
щоб устоди залишатися
у вигідному становищі*

О. Бальзак

ВСТУП

Розглядаючи відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму, відзначимо, що на перший план виходить системотворна роль людини, яка являється головною продуктивною силою суспільства, творцем матеріальних благ, яка забезпечує розвиток та інтенсифікацію виробництва. Важливим є розуміння того, що людина, як частина соціуму розвивається в соціумі, формування якого відбувається на засадах поєднання місцевих особливостей із загальнодержавними тенденціями. Однак слід мати на увазі, що регіональний соціум при багатьох загальних рисах відрізняється істотними ознаками національного та соціального складу населення, якістю й укладом життя, національними традиціями, культурою, побутом та ін. Отже, розвиток регіонального соціуму, відбувається за умов певних економічних, соціальних та політичних відносин, національних традицій, соціально-економічних і демографічних особливостей, суспільної культури, інформаційного середовища тощо. Регіональний соціум ізоморфний і регіонально специфічно відтворює в собі загальні елементи й структуру соціуму в цілому.

Розвиток регіонального соціуму, а саме тієї його частини, яка безпосередньо зайнята у суспільному виробництві і яка є його потенційним резервом, виявляється дуже важливим процесом у формуванні людських ресурсів як країни, так і кожного окремого регіону. Отже, дослідження процесів відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму, виявлення закономірностей та регіональної специфіки, зумовлює необхідність проведення діагностики цього процесу.

У сучасній науці існує потужний інструментарій методів дослідження, який використовується для розв'язання різних за своїм характером наукових завдань, у тому числі це стосується методичного забезпечення досліджень відтворення продуктивних сил. Але існуючий інструментарій не дозволяє в повній мірі забезпечити потреби суспільства в можливості відстежити тенденції протікання процесів та явищ, що відбуваються у відтворенні продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму, а також надати їм відповідну оцінку. Існування окремо здійснених досліджень не зможе сформувати обґрунтованих моделей означених процесів. Тому вирішення цих проблем зумовлює необхідність проведення діагностики цього процесу та отримання обґрунтованого висновку на засадах сукупності методів, засобів та принципів, які забезпечують виявлення наявних тенденцій.

Отже у сучасній науці виникає потреба щодо створення відповідного механізму діагностики, метою якого є виявлення тенденцій розвитку соціально-економічних явищ і процесів, необхідних для ідентифікації проблемних ситуацій, знання які дозволяють або переломити негативний тренд, або закріпити і підсилити позитивні процеси, що мають місце у всіх сферах життєдіяльності населення регіону.

Монографія складається з 5 розділів, кожний з яких представляє собою закінчене дослідження з основних напрямів теоретико-методологічних засад та емпіричної перевірки відтворення продуктивних сил в контексті розвитку регіонального соціуму.

У першому розділі надається теоретичне узагальнення сутності поняття регіонального соціуму на засадах уточнення таких категорій: «народ», «населення», «народонаселення» та «соціум». Встановлено, що регіональний соціум як економічна категорія відображає територіально стійку соціальну спільність, що забезпечує соціально-економічний розвиток відповідної території, яку поєднують умови життєдіяльності в єдиному природно-кліматичному, політичному, правовому, економічному та соціальному просторі та яка має особисті розбіжності у межах національних, політичних та соціальних груп. Уточнення цього поняття дозволило запропонувати єдиний підхід до встановлення сутності регіонального соціуму, а саме, природно-географічних, екологічних та інституціональних. У монографії доведено, що від напряму та сили дії кожного з факторів, сукупного ефекту їх взаємодії, залежить стан

регіонального соціуму, його кількісний та якісний склад, а також перспективи розвитку. Важливим напрямом дослідження є визначення форм розвитку регіонального соціуму. У роботі доведено, що кожна виділена форма підпорядкована, взаємопов'язана та взаємодіє з іншими, трансформація яких відбувається не тільки під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників, а також в разі взаємодії між собою. Встановлено, що відтворення продуктивних сил в контексті розвитку регіонального соціуму полягає у відновленні робочої сили, її кількісних та якісних характеристик як головного ресурсу економіки та яка є основним елементом виробництва.

Друга глава монографії присвячена визначенню сутності діагностики регіонального соціуму. Дослідження генезису поняття «діагностика», дозволило зробити обґрунтовані висновки щодо сутності поняття «діагностика», що визначається:

- по-перше, як складова управлінської діяльності, що призначена виконувати контролюючу функцію;
- по-друге, як здатність розпізнавати стан об'єкта, тобто формування обґрунтованого висновку за рахунок аналізу виявлених тенденцій, проблем і причин, які викликають негативний тренд його розвитку;
- по-третє, умовою проведення діагностики є наявність науково-методичного забезпечення, використання якого дозволяє виявити, описати й ототожнити проблеми, що розпізнаються у процесах аналізу, синтезу та оцінки.

Визначені та обґрунтовані концептуальні принципи й підходи до діагностики регіонального соціуму. У роботі доведено, що діагностика складається з таких послідовних та взаємопов'язаних етапів як аналіз, синтез, оцінка, а встановлення діагнозу відбувається за допомогою відповідних показників та методів дослідження, що дозволяє описати та охарактеризувати стан об'єкта дослідження як унікальне поєднання ознак.

Для розуміння характеру й закономірностей відтворення продуктивних сил в контексті розвитку регіонального соціуму (3 глава) проведено аналіз умов відтворення продуктивних сил України та Донецької області, визначенно імперативи відтворення основних складових соціального життя регіонального соціуму, що дозволяє виявити і обґрунтувати негативні тенденції їх розвитку. Досліджені демографічні процеси, які впливають на чисельність населення в

області. Особливу увагу приділено аналізу стану суспільного здоров'я населення, що дозволило виявити негативні тенденції в його відтворенні і визначити дефіцит очікуваної тривалості життя населення регіону. Крім того, розглянуті питання діагностики відтворення освітнього рівня, основу якої склали дослідження структури й динаміки розвитку загальної й професійної освіти населення Донецької області.

Четверта глава монографії присвячена вибору методів діагностики відтворення продуктивних сил, визначенню форм взаємодії методів та основних елементів механізму діагностики. Розроблений механізм діагностики відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму дозволяє виявити, описати й ототожнити проблеми, які розпізнаються на засадах аналізу, синтезу та оцінки.

Заключна глава монографії присвячена визначенню перспектив розвитку регіонального соціуму Донецької області, на засадах отриманих прогнозних параметрів, моделювання яких дозволило визначити найпріоритетніші напрями розвитку регіонального соціуму. Розроблена в монографії Програма моніторингу регіонального соціуму, дозволяє визначити ризики відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму.

Автор висловлює щирі вдячність рецензентам: доктору економічних наук, професору Дубницькому В. І., доктору економічних наук, професору Карловій О. А. та доктору економічних наук, професору Солохі Д. В. за цінні зауваження та конструктивні пропозиції, висловлені на етапі рецензування рукопису монографії. Величезну подяку за конструктивні пропозиції автор висловлює доктору економічних наук, професору Василенку Валерію Миколайовичу.

Розділ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНОГО СОЦІУМУ

1.1. Сутність регіонального соціуму

Для розкриття сутності регіонального соціуму виникає необхідність уточнення таких категорій, як «народ», «населення», «народонаселення» та «соціум». Існування значної кількості синонімів цих понять, які взагалі визначають розуміння одне через одного, недостатність їх наукового опрацювання не дозволяють чітко визначити ці категорії. Так синонімами до слова «народ» є «нація», «етнос», «популяція», «електорат», в тому числі і слово «населення» [1]. Отже, визначення поняття «народ» через «населення» мало сприяє проясненню сутності цих категорій.

Етимологічно слово «народ» походить від грецького ἔθνος (етнос). Семантика слова доводить, що воно походить від народъ, під яким слід розуміти: по-перше, групу осіб, об'єднаних спільними інтересами, політичними і релігійними поглядами (XIII–XIV ст.); по-друге, рід, плем'я, нащадків (XV ст.); по-третє, людей, які належать до однієї етнічної спільності (XVII ст.). У В. Даля народ — люд, народ у відомому просторі; люди взагалі; плем'я; жителі країни, які говорять однією мовою; обивателі держави, країни, що знаходиться під одним управлінням; чернь, простолюдини, нижчі за станом; безліч людей [1].

У Великій радянській енциклопедії під поняттям «народ» розуміється все населення певної країни. Доведено, що правильне розуміння змісту поняття «народ» дозволяє пояснити закономірності людської діяльності в окремих

суспільно-економічних формаціях, а також на різних щаблях їх зрілості, розкрити специфіку народних рухів у цих формаціях на різних етапах і в різних країнах. Також цей термін вживається для позначення різних форм етнічних спільнот (плем'я, народність, нація) [2].

У демографічному енциклопедичному словнику під народом розуміється велика група людей, пов'язаних, насамперед, місцем свого походження або проживання; все населення певної країни. У наукових дослідженнях вживається, по-перше, у соціально-політичному значенні — шари і класи суспільства, які беруть участь у прогресивному історичному розвитку; по-друге, в етнічному — позначення всіх видів етнічних спільнот [3, с. 267].

Семантика поняття населення виходить із давньоруської епохи. За той період відзначають лише одне його значення — заселення (XI ст.), що маніфестує відносну обжитість якоїсь території поза зв'язком із гомогенністю спільноті, яка її населяє, за родовими (етнічними), культурними, мовними та іншими ознаками. Із початку XIX ст. визначають як заселення якоїсь території жителями, народом [4]. Та ж сама семантика слова «населення» відзначається в радянському періоді історії України: населення — 1) жителі, люди, що проживають в якому-небудь місці; 2) сукупність людей, які живуть на певній території; народонаселення [5].

У сучасних дослідженнях під населенням розуміють сукупність людей, що постійно живуть у межах якоїсь конкретно вказаної території (район, місто, область, частина країни, країна, континент чи вся Земля тощо).

Із погляду правового устрою держави під населенням розуміється вся сукупність індивідів, які проживають в даній державі або місцевості. Включає як громадян, так і іноземців, що постійно проживають, та осіб без громадянства [6].

Розмежування понять «народ» і «населення» існує і в інших європейських мовах: в англійській «народ» — це *people*, а населення — *population*. У німецькій — *das Volk* та *die Bevölkerung*; у французькій — *personnes* і *population* відповідно).

Демографічний енциклопедичний словник та Велика радянська енциклопедія стверджують, що поняття «населення» є тим самим, що і «народонаселення». Отже, виникає необхідність більш точного визначення поняття «народонаселення».

Практично у всіх сучасних словниках та енциклопедіях при найбільш загальному визначенні під поняттям «народонаселення» розуміється сукупність людей, що живуть на певній території. На кожному етапі розвитку людського суспільства народонаселення виступає як конкретна історична сукупність людей, що визначає його соціально-часову і просторово-територіальну характеристику. Люди, будучи пов'язані між собою певною єдністю (державно-політичною, економічною, соціальною, етнічною, релігійною та ін.), здійснюють свою життєдіяльність у межах територіального простору, утворюючи відносно стійкі сукупності [3, с. 268].

Тому, поняття «народонаселення» за формою співпадає з поняттями «народ» та «населення», але за суттю це різні категорії. Взагалі, під поняттям «народ» слід розуміти всіх людей певної країни, що беруть участь в прогресивному історичному розвитку та яких об'єднують національність, спільна історія, мова, матеріальна, духовна культура та ін. Сутність поняття «населення» полягає у визначенні його як категорії, що надає можливість охарактеризувати певний народ, враховуючи процеси його життєдіяльності, що відбуваються. Населення — це термін, який скоріше належить до статистики та поєднаної з нею демографії. При цьому важливою ознакою поняття «народонаселення», яке складається з об'єднання попередніх двох категорій, є постійне поновлення шляхом безперервної зміни поколінь людей, що народжуються та розвиваються, тобто відбувається процес відтворення. Ці процеси характеризуються безперервними кількісними та якісними змінами в структурі населення відповідної території.

За сучасних умов розвитку України відбувається переосмислення поняття «соціум». Етимологія самого слова пов'язана з лат. «socium», що означає спільне, загальне, об'єднання всієї сукупності історично усталених форм спільної життєдіяльності людей. Дослідження наукових праць як сучасних, так і історичних дозволяють стверджувати, що у переважній більшості тлумачення понять «соціум» і «суспільство» є тотожними та рівноцінними. Так словник синонімів дає поняття «соціум» як тотожне значенням «суспільність» та «спільність» [7].

Поняття «суспільство» походить від латинського «socialites», що означає спільність, союз, співпраця. Суспільство як багатогранне поняття передбачає об'єднання форм спільної діяльності людей, які історично склалися на певній

території. Також це система, яка охоплює всю сукупність умов соціальної життєдіяльності людей та їхні відносини між собою і з природою [8, с. 369].

Сучасний демограф А. Г. Вишневський розглядає суспільство як велику систему, у рамках якої протікає все надзвичайно різноманітне соціальне життя людей. Усередині цієї системи він виділяє безліч підсистем, що відповідають різним сферам функціонування суспільства як цілого [9, с. 7].

У соціальній філософії суспільство, у широкому значенні, розглядають як виділення з природи системного утворення, що становить історично змінну форму життєдіяльності людей, яка проявляється у функціонуванні та розвитку соціальних інститутів, організацій, спільнот і груп, окремих індивідів. У вузькому розумінні під суспільством нерідко мають на увазі історично конкретний тип соціальної системи (наприклад, індустріальне суспільство) [10, с. 709].

Різнманітні уявлення про соціум як систему суспільного співжиття людей формувалися з найдавніших часів розвитку світової культури. Одним із перших, хто спробував пояснити події, явища, зміни, що відбувалися в житті людини, був китайський філософ Конфуцій (551–479 рр. до н. е.). Так, з одного боку, він та його учні розглядали проблеми розбудови та існування держави й соціуму через витлумачення Волі Неба, але надзвичайно важливими для них поставали проблеми адекватного управління. У цьому ракурсі розгляд питання про буття держави і соціуму висвітлюється зовсім інакше. «Конфуцій, — зазначали В. Г. Буров і М. Л. Титаренко, — ставив перед собою подвійну мету:

- 1) упорядкувати родинні стосунки між самою родовою знаттю, впорядкувати її взаємні відносини, об'єднати родову рабовласницьку аристократію перед обличчям загрози втрати влади, що над нею нависла, та захоплення її (тобто влади) «нижчими» людьми — новими землевласниками, крामарями та селянами;
- 2) обґрунтувати ідеологічно привілейоване становище родової знаті, показати її «право» на знатність і панування, згладити невдоволення низів пануванням родової аристократії» [11, с. 35].

Конфуцій обґрунтував складний і суперечливий поділ людей на соціальні спільноти, суспільне значення морального виховання індивідів, сутність державної влади як механізму управління суспільством на базі високої на-

родної довіри, чіткого поділу громадянських обов'язків і особистого прикладу моральності керівних верств населення [12, с. 35].

Аналогами поняття «суспільство» в епоху античності та середньовіччя виступають «держава» й «община» [13]. Соціум у теоретико-філософському уявленні античних мислителів Платона та Аристотеля, у буквальному розумінні цього слова, ототожнювався з державою. Соціально-філософська концепція Платона (428–347 рр. до н. е.) починається з пошуку оптимально прийнятої форми державного співжиття людей, ідеальної держави, де повніше реалізується принцип справедливості. Саме поділ праці є головним у розподілі людей у суспільстві на соціальні верстви [12, с. 40]. Платон розглядає державу в її відносинах з індивідом і як обов'язкову умову цілісного розгортання природних сил індивіда, і як найважливішу мету будь-якого колективного існування людей. Разом із тим у цій дилемі держави та індивіда він віддає перевагу першій. Тільки в рамках держави може самореалізуватися індивід і тільки під її контролем [14]. Платон обґрунтував справедливість як умову нормального співжиття людей (тобто життєустрою).

Взявши за основу піфагорійське вчення про симетрію, мислитель намагався зобразити ідеальну державу за допомогою антиподних порівнянь [15, с. 189]. Виходячи із власних міркувань про те, що граничні прояви багатства та бідності негативно впливають на товаровиробників, Платон у процесі розробки концепції побудови ідеальної держави основну увагу концентрує на представниках середнього класу, які не піддаються руйнівному впливу як багатства, так і бідності. Обґрунтовуючи власне бачення цієї проблеми, філософ вказував, що багатство призводить до розкоші та лінощів, а бідність — до низькості та лиходійства [16, с. 191]. Тому, на думку мислителя, наявність середнього класу відіграє роль суспільно-консолідуючого фактора у державі [17, с. 31].

Ціннісні світоглядні орієнтації Аристотеля (384–322 рр. до н. е.), у тому числі стосовно соціальної сфери, формувалися на основі критичного аналізу платонівських ідей. Особливостями розглядання Аристотелем державного феномена є те, що він починає дослідження з аналізу його елементарних частин. Метою цього є отримання на завершальному етапі повної та цілісної картини сутнісних характеристик державного організму [18, с. 56]. Усе суспільне життя людей, на думку Аристотеля, відбувається у межах держави,

що створює умови різних видів спілкування, по-перше, у межах сім'ї; по-друге, у веденні громадських справ, по-третє, з обміну господарськими благами [12, с. 42]. Держава існує «не просто заради існування, але скоріше заради благого життя». За Аристотелем, держава виникає лише тоді, коли утворюється спілкування заради благого життя між сімействами і родами, заради досконалого та достатнього для самого себе життя. Природа держави, вважає він, стоїть попереду сім'ї та індивіда: необхідно, щоб ціле передувало своїй частині [19, с. 296–298]. Отже, життєустрій людини, сім'ї, роду, за Аристотелем, є складовою життєустрою полісу.

Аристотель проголошував сім'ю первинною консолідуючою ланкою суспільства, а відтак найпростішим структурним елементом держави. У сім'ї особи об'єднувалися не за професійними, політичними чи іншими ознаками, а за кровною спорідненістю, тобто сімейними узами. Саме ця суспільна «молекула» здатна до відтворення собі подібних, пов'язана не тільки спільністю інтересів, взаємною відповідальністю, але й консолідована на генно-родовому, сакральному рівні. Фактично сім'ю філософ проголошує державою в мініатюрі, та саме від неї розпочинає аналіз процесу формування соціуму [18, с. 56].

Слід звернути увагу на те, що Платон основою розвитку та процвітання держави вважав монолітно сформований соціум, у якому зводилися нанівець індивідуальні особливості людини. Аристотель, натомість, вважав погляди свого учителя не тільки помилковими, але й шкідливими для держави, адже вказані обставини могли призвести до її цілковитої загибелі. Він наголошував на індивідуальних особливостях людини-носія громадянського статусу як елементарної частини соціальної структури сім'ї, яка, у свою чергу, є, за уявленнями філософа, первинною консолідуючою ланкою суспільства, а відтак найпростішою структурною ланкою держави як цілісного соціального утворення [18]. Найважливішими для осмислення у вченнях Аристотеля є ідеї про управління як засіб удосконалення суспільства («загальний закон природи») та роль середнього класу («середнього елемента») як фактора подолання протиріччя між багатими і бідними.

Різницю між соціумом і державою зауважили, але приховали в релігійних містифікаціях мислителі середньовіччя. У цей період переважала ідея, згідно з якою суспільство виникло в результаті домовленості людини з Богом. Цих

поглядів дотримувався А. Блаженний і Ф. Аквінський. І тільки Н. Макіавеллі наважився на підхід, де держава постає у вигляді однієї зі складових соціуму як більш широкого і фундаментального утворення [20, с. 94; 21, с. 24].

Учення А. Блаженного (354–430 рр.) подає життя суспільства як боротьбу двох міст, одне з яких є «земним містом», бо люди в ньому живуть заради плоті, друге — «божественним містом», в якому люди живуть за духом [22, с. 63]. Аналізуючи устрій суспільного життя, побудований за нормами канонічного вчення церкви, А. А. Ткаченко зазначає: «Розділивши людей за класами і визначивши для кожного з них свої обов'язки, Бог обумовив і пристойний кожному із цих класів спосіб життя, що вимагає певного рівня багатства. Праця і належний класу спосіб життя становлять вихідні пункти економічного вчення середньовіччя» [23, с. 50–51].

Ф. Аквінський (1225–1274 рр.), який, у цілому приймаючи доктрину Арістотеля про людину як «політичну істоту», видозмінив її відповідно до християнської доктрини. Крім того, відстоюючи тезу про неможливість відокремленого існування індивіда, приписував йому постійний потяг до об'єднання з іншими індивідами в спільноти за аналогією із процесом утворення світу. Із цієї природної причини виникають спільності (держави). «Опираючись на теорію Арістотеля, Святий Фома стверджував, що природним є не тільки первісне людське суспільство, а й суспільство організоване або громадянське», — підкреслював Ф. Коплстон [24, с. 137]. Мету державності він убачав у збереженні суспільної злагоди і громадського миру, які досягаються шляхом надання кожній людині прийнятних умов для існування, засобів для морального і розумового розвитку, що в свою чергу має допомагати державі в духовному вихованні справжнього християнина [25]. Суспільство, за Ф. Аквінським, чітко містить в собі домашнє господарство з його приватною сферою. Проте держава є первинною стосовно домівки і приватності. Істотним є також розмежування, яке окреслює Святий Фома щодо влади: найвищою за значенням досконалості є влада політична, бо цей стан притаманний лише вільним людям. Далі існує економічна влада, яка належить до домашнього рівня стосунків і є владою над усіма, хто проживає в домівці. Нарешті, господарська влада простягається лише над рабами [26, с. 99]. Закони держави повинні бути частковим вираженням закону універсальності створення світу, а всі владні структури, що забезпечують виконання цих законів, мають владу, яка,

врешті-решт, походить від Бога [26, с. 18]. Таким чином ядром «природного» об'єднання людей є поняття громадянина як складового елемента державної єдності чи соціальної інтеграції [27, с. 219].

Певною тенденцією для світосприйняття епохи Відродження став гуманізм із загостреною увагою до людини, людської особистості, що прагне розірвати кайдани станового і корпоративного устрою суспільства. Новий погляд на людину зумовив пошуки обґрунтування сутності суспільства і держав, служіння державі, зміцнення її позицій — цілей і сутності буття людини [12, с. 15]. У вченні про державу Н. Макіавеллі (1469–1527 pp.), спираючись на ідеї Аристотеля, аналізує різні види суспільного устрою. Він наважився на підхід, де держава постає у вигляді однієї зі складових соціуму як більш широкого і фундаментального утворення [20, с. 94]. Для нього кращим є устрій, у якому держава завдяки мудрим правителям існує найдовше, а зразком правителя є Лікурґ, який «своїми законами заснував у Спарті порядок, у якому і Цар, і Аристократи, і Народ одержали кожний свою частину, так що держава його проіснувала понад вісімсот років, в повному спокої, прославивши його.» [28]. На думку Н. Макіавеллі, максимально життєздатними державами в історії цивілізованого світу були ті, громадяни яких володіли найбільшим ступенем свободи, самостійно визначаючи свою подальшу долю. Він уважав незалежність, міць і велич держави тим ідеалом, до якого можна йти будь-якими шляхами, не замислюючись про моральне підґрунтя діяльності та про громадянські права. Правитель своєю метою ставить успіх і процвітання держави, а мораль і добро при цьому відходять на другий план.

Тому, мислителі античності, Середньовіччя та Відродження як би визначили в складному переплетенні економічних, політичних, соціальних і духовних відносин суспільства наявність соціуму. Вони робили не завжди усвідомлені, але достатньо успішні спроби «розвести» державу і суспільство, показали сучасникам, що, крім держави, є щось самостійне, яке живе за своїми законами і не в усьому підвладне державі, тобто соціум [27, с. 219].

У розвитку теоретичних уявлень про соціум XVI ст. стає переломним. Уже Н. Макіавеллі, Т. Мор, М. Лютер, Т. Мюнцер, Т. Кампанелла, а потім Ж. Боден, Г. Гроцій, Т. Гоббс, Б. Спіноза, Ж.-Ж. Руссо, Г. Гегель почали розглядати соціум як природне суспільне явище, виводили його природні

закони як творіння розуму та досвіду, а не з теології. Перехід до громадянського стану пов'язується з ідеєю природних прав суспільного договору XVII–XVIII ст., який дозволяє між народом і владою створювати взаємовідносини, в яких стабільність і добробут суспільства пов'язуються з добробутом особистості, захищеної відповідними законами.

Англійський мислитель Т. Мор (1478–1535 рр.) вважав, що основною причиною всіх пороків та лиха суспільства є приватна власність й обумовлені нею суперечності інтересів особи та суспільства, багатих та бідних, виснажлива праця, розкіш та злидні. Приватна власність та гроші породжують злочини, що піддаються щоденному покаранню, але не припиненню [12, с. 66]. Т. Мор змодельовав ідеальний суспільний лад, який засновано на ідеях соціальної справедливості. На його думку, благополуччя в суспільстві можливе «тільки з повним знищенням приватної власності» [29; 30].

Ідеї виробництва і розподілу на основі суспільної власності породжувалися прагненням досягти соціальної рівності та свободи людей, їх матеріальної забезпеченості. Але за умов низького рівня виробництва рівність ставала «зрівнялівкою», яка обмежує потреби членів суспільства. Необхідність державного або суспільного керівництва економікою, що не знає товарно-грошових відносин, породжувала думку про деталізацію законодавчої регламентації відносин виробництва та потреб, побуту й освіти [12, с. 68].

Дефініція поняття «державна» у Ж. Бодена (1529–1596 рр.) звучить так: «... держава є здійсненням суверенною владою справедливого управління багатьма сім'ями і тим, що перебуває в їх спільному володінні» [31, с. 167]. Отже, держава постає автономною сферою людської життєдіяльності, де суверенітет виражає ідею свободи та справедливості. Суверенітет як єдиний принцип, який поєднує суспільство в концентровану цілісність, повинен мати механізми свого впливу на суспільні процеси. Ж. Боден виділяє п'ять таких механізмів реалізації суверенітету:

- 1) право верховної влади видавати адресовані всім без винятку підданам й установам закони та скасовувати їх;
- 2) вирішення питання оголошення війни та укладання миру;
- 3) призначення посадових осіб у державний апарат;
- 4) призначення мирових суддів та найвищого судді (суду останньої інстанції, який має право на помилювання будь-кого);

5) право на чеканку монет, на встановлення мір та ваги, на стягування податків і роздавання милості [32, с. 79].

Найголовнішою заборорою щодо владної дії суверена Ж. Боден уважав недоторканність приватної власності та заборонення конфіскації індивідуального майна. На думку мислителя, «... власність, котрою ніхто ні з ким не бажає ділитися, для кожного є тим, що він любить більше, ніж хоче, і більш самого себе; власність є справді всім. Усуньте слова «моє» та «річ», і ви зруйнуєте підґрунтя будь-якої держави назавжди» [33, с. 189].

Г. Гроцій (1583–1645 рр.) визначає державу як «досконалий союз вільних людей, укладений заради отримання права і спільної користі», у той самий час допускаючи можливість існування рабства та безумовного підкорення народу верховному володарю [34, с. 74].

Ідеї Арістотеля про суспільство ввійшли в соціальну концепцію Т. Гоббса (1588–1679 рр.), який вважав, що держава виникає як результат суспільного договору. Метою було добровільне об'єднання свободи громадян, права яких передавалися главі держави або державним органам, на яких було покладено функцію захисту миру і забезпечення добробуту громадян. Т. Гоббс зауважує, що з метою якнайкращого виконання державою своєї мети — забезпечення благоденства — вона поглинає політичні права підданих, поєднує у собі суспільство, владу, право і мораль, дотримується незмінних раціональних засад, для чого влада має бути абсолютною і незмінною, що сприятиме могутності держави та її здатності дати щастя індивідам [36]. Ідея суспільного договору в концепції Б. Спінози (1632–1677 рр.) являє собою відносини, постійно існуючі між підданими і верховною владою, важливою умовою котрого є рівновага сил, порушувати яку небезпечно.

Ж.-Ж. Руссо (1712–1778 рр.) вважав, що основою всякої законної влади в людському суспільстві можуть бути лише угоди, які укладаються рівноправними учасниками. Згода людей оформлена у суспільний договір, який складається з двох стадій: перша — об'єднання індивідів та утворення ними суспільства, друга — підкорення людей владі [36]. Важливою умовою функціонування суспільного договору, за Ж. — Ж. Руссо, є високий рівень громадянської зрілості населення [36, с. 21–22]. Із погляду філософа, суспільний договір покликаний забезпечити таку форму асоціації, яка захищає й оберігає усією загальною силою особистість і майно кожного з членів асоціації й

завдяки якій кожен, з'єднуючись зі всіма, підкоряється, проте лише самому собі і залишається вільним, як і раніше [35].

У філософії Г. Гегеля (1770–1831 рр.) соціум постає вже як цілісна система, що розвивається, відносно незалежна від кожного окремого індивіда, у тому числі й від видатних мислителів, героїв, полководців, політиків і вождів. Хоча без їх діяльності ця система не може ні існувати, ні функціонувати, разом із тим вона має власні закони розвитку. Закони, які діють в соціумі, не зводяться і не виводяться з природи людини, оскільки вона сама — продукт історії, а точніше — розвивається в ході історії [37, с. 10]. На думку Г. Гегеля, до соціуму входять приватновласницькі відносини, ринкова економіка, соціальні групи, інститути, що забезпечують життєздатність суспільства і реалізацію громадянських прав. Найважливішими принципами, на базі яких функціонує соціум, Г. Гегель вважав власність, особисту свободу, загальну обізнаність, поінформованість, вільно сформовану громадську думку, справедливість і суворе дотримання законів [27, с. 221–222].

Значну увагу вивченню соціуму приділяли класики німецької класичної філософії. Суть їх досліджень полягала в тому, щоб розглянути суспільство як деяку надіндивідуальну систему, що володіє своїми власними особливостями і законами, яка не зводиться до природи індивіда.

Е. Кант (1724–1804 рр.) створював концепції формування суспільних відносин, забезпечення миру, формування стабільної держави та її безпеки. Вчений підтримував ідею формування держави на основі суспільного договору. Він вважав, що мета міцної і стабільної держави — забезпечення рівності, безпеки та справедливості для громадян, оскільки лише за таких умов люди, аналізуючи досвід, зможуть пізнати самих себе. Свобода слова, усвідомлення прав особистості, безпека повною мірою реалізовані лише в «загальному правовому громадянському суспільстві», де кожна особа — абсолютна цінність. Також усі громадяни мають дотримуватися «категоричного морального імперативу», тобто поводитись так, щоб максима суспільної поведінки була апіорі принципом узагальненого законодавства [38, с. 88–91].

Осмислення соціуму не лише в контексті історії, а й у межах діяльності та спілкування зробив К. Маркс (1818–1883 рр.). Він започаткував аналіз суспільства як природно-історичного процесу, матеріально-духовного формування, що має специфіку, структуру, закономірності розвитку тощо. К. Марксу

належить також історично перша спроба глобального філософського моделювання соціуму. Він вважав, що в суспільстві діють «свої особливі закони, які не мають ніякого стосунку до осіб, які складають суспільство», а сам індивід «включається у «зовнішнє» спілкування «тільки як природний член будь-якого людського колективу» [39, с. 208].

Німецький соціолог М. Вебер (1864–1920 рр.) вважав, що будь-яке соціальне утворення треба розглядати «як продукт і спосіб організації, зв'язку специфічних дій окремих людей, оскільки тільки люди можуть бути носіями орієнтованої дії, яка має сенс». Таким поняттям як «суспільство», на його думку, позначаються «певні види людської спільної дії, а її завдання полягає в тому, щоб звести їх до усвідомлених дій окремих індивідів, які в них беруть участь» [40, с. 28; 41].

Пояснення природи соціуму через особистість найбільш чітко відобразилося в теоріях О. Конта та Г. Спенсера, хоча зіставлення соціуму з людським організмом проводилося і до них. Але саме ці мислителі роблять спробу пояснити статичну і динамічну соціуму, виходячи з аналогії з біологічним організмом і еволюційними законами [42, с. 47–48]. Держава, за О. Контом (1798–1857 рр.), — це охоронець суспільного порядку, виразник «суспільного духу», що стоїть на варті соціальної солідарності і бореться проти тенденцій докорінної розбіжності ідей, почуттів та інтересів у суспільстві. Без цього неможливий суспільний прогрес. Тому дотримання суспільного порядку, підпорядкування державі та її настановам, вважає О. Конт, — це священний обов'язок будь-якого члена суспільства [43]. На основі розподілу праці формується й постійно ускладнюється структура соціальних груп і спільнот, створюється зв'язок між окремими індивідами, сім'ями, соціальними групами та спільнотами. Але самі по собі економічні зв'язки, зауважує О. Конт, ще не забезпечують сталої рівноваги й стабільності суспільства. Тому ці зв'язки мають доповнюватися політичним примусом [44].

В основі поглядів Г. Спенсера (1820–1903 рр.) на суспільство лежить розуміння його як соціального організму подібного до біологічного й організму, який підкоряється законам організації, функціонування й розвитку. Він наголошує, що взаємини між суспільними структурами подібні до взаємодії органів живого організму. За Г. Спенсером, роль судинної системи в суспільстві виконує транспорт, кровообіг — торгівля, харчування — промисловість і

землеробство, шкірного покриву — армія і т. п. Разом із тим він бачить і відмінність суспільства (яке іменує «надорганізмом») насамперед у тому, що в ньому індивід менше залежить від соціального цілого і що суспільство як ціле, що складається з окремих індивідів, служить на благо своїх членів [43].

Особливе значення для розуміння сутності соціуму як самостійної стосовно індивідів реальності мали погляди Е. Дюркгейма і його школи. Е. Дюркгейм (1858–1917 рр.) одним із перших приходив до розуміння суспільства як сукупності всіх індивідів і груп, пов'язаних багатьма різними соціальними, економічними, культурними зв'язками, спільними традиціями, цілями і цінностями. Люди об'єднані в суспільства внаслідок глибокої і взаємної потреби один в одному. Суспільний стан характеризується, з погляду Е. Дюркгейма, солідарністю, певним ступенем згоди, зв'язками, втрата яких веде до розпаду й загибелі суспільства [45, с. 91]. Е. Дюркгейм наполегливо підкреслював, що людина є продуктом соціуму [42, с. 48].

До кола авторів, які досліджували сутність соціуму, слід зарахувати і П. Сорокіна (1889–1968 рр.), який дає таке визначення суспільства: «Суспільство означає не тільки сукупність декількох одиниць (осіб, індивідів тощо), але припускає, що ці одиниці не ізольовані одна від одної, а знаходяться між собою у процесі взаємодії, тобто впливають одна на одну, тим чи іншим чином стикаються одна з одною і мають між собою той чи інший зв'язок» [46, с. 28].

Термін «соціум» широко обговорюється і сучасними науковцями. Так загальні питання стосовно соціуму досліджують: Андрущенко В. П., Власюк О. С., Горлач М. І., Крисаченко В. С., Мусакулова А. Б., Петрович З. З., Примуш М. В., Степико М. Т. та ін. [8; 21; 41; 42; 43]. Такий інтерес науки до соціуму однозначно свідчить про наукову перспективність і практичну значущість проблеми [21, с. 23].

У філософському словнику соціальних термінів під соціумом розуміється система спільного співжиття людей, особливий спосіб життя живих організмів, головними ознаками яких є свідомість, цілеспрямована діяльність, спілкування, генетичний і функціональний зв'язок, що зумовлює створення відмінного від природи предметно-духовного світу культури; предметне буття людини, її предметне існування в середовищі культури. Соціум — це діяльне спілкування людей, їхня творчість в усіх галузях суспільного життя: створення матеріальних і духовних цінностей, перетворення природи, формування

певних людських якостей. Вища форма соціуму — суспільство як цілісна система. Інші різновиди соціуму — родові та сімейно-споріднені, соціально-класові, національно-етнічні, територіально-поселенські спільності. Будь-який соціум є певною цілісністю, що здатна самовідтворюватися, а також відносно автономним утворенням, що взаємодіє з іншими соціальними спільнотами. Для кожного соціуму характерна властива йому система регулювання діяльності соціальних спільностей, груп та індивідів, які охоплені саме соціумом. Це соціальні норми, закріплені в традиціях. Це певна система правових нормативів та прописної моралі. Поняття «соціум» використовується соціальною теорією для характеристики соціально-культурної цілісності, взаємин індивідів, що утворюють соціум як певну окрему соціальну спільність, у межах якої відбувається соціалізація індивідів, здійснюється їх життєдіяльність [47, с. 556–557].

А. М. Пилипенко розглядає соціум як сукупність усіх форм і способів взаємодії й об'єднань людей. У такому широкому розумінні суспільство включає все, що відрізняє цю систему від природно-космічних явищ, дозволяє розглянути створену людиною реальність як особливу форму руху матерії. Суспільство як система взаємодії людей визначається певними внутрішніми суперечностями — між природою й суспільством, різними соціальними спільнотами, суспільством і особистістю. Ці зв'язки стали основою для розроблення різноманітних соціологічних концепцій суспільства [48, с. 1].

На думку Г. Т. Тавадова, соціум — це велика стійка соціальна спільність, що характеризується єдністю умов життєдіяльності людей в якихось істотних відносинах і внаслідок цього — загальної культури [49, с. 479].

В. П. Андрущенко та М. І. Горлач дають наступне визначення цього поняття: «Соціум — діяльне спілкування людей, їх творчість в усіх галузях суспільного життя..., певна цілісність, що здатна самовідтворюватися..., який взаємодіє з іншими соціальними спільностями... Для кожного соціуму характерна власна система регулювання діяльності соціальних спільностей» [50, с. 336].

В. Г. Скотний вважає, що соціуму притаманне предметне життя. Людина діє в цьому випадку свідомо, передбачаючи наслідки своїх дій, виробляючи мету та способи реалізації своєї діяльності. Очевидно, що особливу роль у становленні людини в соціумі виконує її постійне спілкування з іншими, що

за цих умов набуває вигляду соціальних відносин. Люди постійно обмінюються інформацією, фіксують набутий у процесі діяльності досвід, передають його з покоління в покоління [51, с. 246].

Досліджуючи поняття соціуму у сучасній довідковій літературі, можна зазначити, що у толкових словниках Т. Ф. Єфремової та Л. П. Крисіна соціум визначається як колектив людей, що характеризується спільністю соціального, економічного і культурного життя [52; 53].

С. І. Ожегов та Н. Ю. Шведова вважають, що зміст поняття «соціум» тотожний поняттю «суспільство», під яким вони розуміють сукупність людей, об'єднаних історично обумовленими соціальними формами спільного життя і діяльності [54, с. 440, с. 752].

У Сучасному великому тлумачному словнику російської мови дається визначення, яке характеризує соціум як, по-перше, людську спільноту що є результатом історично сформованих форм діяльності людей, та, по-друге, як групу людей, об'єднаних за якими-небудь (професійними, культурними та ін.) ознаками [55].

У словнику іноземних слів М. Г. Комлева соціум розглядається як суспільство, соціальне середовище людини, сукупність історично сформованих форм діяльності людей [56].

Для визначення сутності поняття «регіональний соціум» виникає необхідність пояснення, що є сам регіон. Сучасний період розвитку характеризується посиленням ролі регіону на національному рівні та регіональних утворень на наднаціональному рівні. При цьому регіоналізацію, під якою слід розуміти появу і розвиток нових інституційних форм, що відповідають новій ролі регіонів у процесі прийняття рішень на національному та наднаціональному рівнях [57], можна розглядати як похідну від глобалізації, спрямовану на знаходження ідентичності соціуму, який проживає на певній території [58, с. 11].

Регіон являє собою частину території країни «із специфічними природно-кліматичними та економічними умовами і характерною спрямованістю розвитку продуктивних сил з урахуванням демографічних, історичних, соціальних особливостей, розвиток яких відбувається на основі законів національної та регіональної економіки, у результаті чого формуються регіональні економічні відносини» [59, с. 164].

Сучасні наукові дослідження, присвячені регіональній економіці, розглядають регіон як багатофункціональну та багатоаспектну систему. Найбільшого поширення набули такі його парадигми:

- 1) регіон як квазідержава;
- 2) регіон як квазікорпорація;
- 3) регіон як ринок (ринковий ареал);
- 4) регіон як соціум [60];
- 5) регіон як одиниця адміністративно-територіального облаштування;
- 6) регіон як територія;
- 7) регіон як простір;
- 8) регіон як система [58, с. 11].

Д. В. Василенко зазначає, що у парадигмі «регіон як квазідержава» регіон розглядається з позиції «наявності ознак державності, а саме органів законодавчої влади, атрибутів державності, що за зовнішніми ознаками відповідає окремій державі» [58, с. 12]. Дана парадигма з'явилася в результаті впливу процесів федералізації державного облаштування та акумуляції великої кількості функцій управління на територіальному рівні (проміжному між державою та громадою). Це обумовило появу нових форм міжрегіональних економічних відносин, де як основні суб'єкти стали виступати регіони [61, с. 25]. На думку О. Г. Гранберга, парадигма «регіон як квазідержава» представляє собою відносно відособлену підсистему держави і національної економіки, де однією з головних функцій регіональної влади є регулювання економіки регіону. Взаємодія загальнодержавних і регіональних влад, а також різні форми міжрегіональних економічних відносин забезпечують функціонування регіональних економік у системі національної економіки [60].

Парадигма «регіон як квазікорпорація» розглядає регіон як потужний суб'єкт власності та економічної діяльності, взаємодіючий з національними та транснаціональними корпораціями, що володіє значним ресурсним потенціалом для саморозвитку. Згідно з цією парадигмою, регіони стають учасниками конкурентної боротьби на ринках товарів, послуг, капіталу. Регіон як економічний суб'єкт взаємодіє із національними та транснаціональними корпораціями, діяльність яких здійснює потужний вплив на економічний стан регіону [62, с. 171; 60].

Парадигма «регіон як ринок» акцентує увагу на загальних умовах економічної діяльності (підприємницький клімат) й особливостях регіональних ринків різних товарів і послуг, праці, кредитно-фінансових ресурсів, цінних паперів, інформації, знань тощо. Оскільки регіон як ринок розглядається, з одного боку, за видовими розбіжностями (ринки праці, нерухомості, інвестицій тощо), з іншого, за характерними ознаками (конкуренція, попит і пропозиція, вільне ціноутворення тощо), то можна стверджувати, що тут акцентується увага на загальних умовах економічної діяльності в певних територіальних межах [58, с. 14; 60].

Парадигма «регіон як соціум» висуває на перший план відтворення соціального життя (населення та трудових ресурсів, освіти, охорони здоров'я, культури, навколишнього середовища тощо) і розвиток системи розселення. Даний підхід є ширшим за економічний. Він включає культурні, освітні, медичні, соціально-психологічні, політичні та інші аспекти життя регіонального соціуму [60]. Виділення такої парадигми охоплює всі умови відтворення соціального життя населення, визначає її як один із найважливіших підходів при встановленні сутності поняття «регіон».

Парадигма «регіон як одиниця адміністративно-територіального облаштування» розглядається як найбільша одиниця адміністративного поділу країн, яка має виборну владу, юридичну незалежність та власний бюджет. Головними атрибутами регіону тут є органи публічної влади та місцевого самоврядування, фінансові ресурси, за допомогою чого забезпечуються координація й управління відповідними суспільними процесами на даній території [58, с. 15].

У парадигмі «регіон як територія» остання виступає своєрідною ареною, на якій забезпечується і здійснюється з'єднання матеріальних і нематеріальних факторів (умов) суспільного виробництва. Дана парадигма поєднує отримані наукові погляди про можливі методи дослідження проблем, що стримують поступальний розвиток будь-якої за своїми масштабами території [63, с. 11–12]. Основними елементами цієї парадигми В. М. Василенко вважає:

- по-перше, розуміння території як цілісності (частини загальної території держави);

- по-друге, розуміння розвитку території як відтворення її потенціалу, як насичення її економічними об'єктами і зв'язками, як освоєння її за допомогою залучення в суспільне виробництво;
- по-третє, розуміння того, що названі характеристики регіону можуть бути виміряні за допомогою конкретних статистичних показників [63, с. 12].

У парадигмі «регіон як економічний простір» в якості структури використовується уявлення про нього як про зовнішнє середовище, свого роду силове поле, в якому існують, функціонують і взаємодіють населення, господарюючі суб'єкти, органи управління [64]. Ця парадигма дозволяє розглядати регіон з боку глобалізаційних процесів [58, с. 18].

У сучасній науці немає єдиного підходу до парадигми «регіон як система». Враховуючи результати останніх досліджень, можна навести підходи, що, на думку дисертанта, найбільш точно розкривають цю парадигму.

Е. Л. Пашнанов у рамках даної парадигми розглядає регіон як цілісну систему зі своїми структурою, функціями, зв'язками із зовнішнім середовищем, історією, культурою, умовами життя населення. Її характеризує висока розмірність, велика кількість взаємопов'язаних підсистем різних типів із локальними цілями, багатоконтурне управління, ієрархічність структури, значне запізнювання координуючих впливів при високій динамічності елементів, неповна визначеність станів елементів [65, с. 20–21].

Російський вчений Д. Ю. Лапигін стверджує, що регіон як складна соціально-економічна система пов'язаний безліччю відносин як із зовнішнім (у тому числі з державою як надсистемою), так і внутрішнім середовищем, специфіка якого в контексті представлена відносинами регіону з територіальними одиницями і господарюючими суб'єктами [66, с. 40].

Д. В. Василенко під регіоном як економічною системою розуміє складну господарську цілісну систему взаємопов'язаних елементів зі своїми функціями, зв'язками із зовнішнім середовищем, історією, культурою, умовами життя населення [58, с. 144].

Отже, в межах тієї чи іншої території зі специфічними природно-кліматичними, економічними та соціальними умовами, на якій забезпечується і здійснюється з'єднання матеріальних і нематеріальних факторів (умов) суспільно-го виробництва, здійснює свою життєдіяльність співтовариство, яке створює

соціально-економічний простір відповідної території, який доцільно розглядати як «середовище проживання», який впливає на індивідів. Цей вплив може бути, по-перше, «об’єктивним», що обумовлено середовищем проживання і виробничою діяльністю людства за допомогою природно-певних умов життєдіяльності (економіко-географічне положення, природно-кліматичні умови, природно-ресурсний потенціал; структура і спеціалізація господарства; фінансова забезпеченість тощо) і, по-друге, «суб’єктивним (соцієтальним)» — через формування унікальної територіальної громади, що створює сприятливі умови для самореалізації на даній території, спонукає індивіда до певних дій за допомогою продукування й трансляції регіональних соціокультурних цінностей, норм, традицій, звичаїв та ін. [67, с. 12].

Тому, населення регіону, який представляє собою стійку соціальну спільність і характеризується єдністю умов життєдіяльності, спільністю культури, правомірно розглядати в якості соціуму. Слід зазначити, що на сьогодні, при досить широкому дослідженні таких понять та явищ як «соціум» та «регіон» тлумаченню поняття «регіональний соціум», дослідженню механізмів його життєдіяльності у межах відповідної території, за умов ускладнення соціального життя населення приділяється значно менше уваги вчених. Це, у свою чергу, потребує додаткових наукових досліджень.

Як вважає М. Ю. Погосян, регіональний соціум становить стійку соціальну спільність, яка включає діяльність індивідів щодо досягнення поставлених цілей. Для мобілізації зусиль, досягнення цих цілей важливі почуття прихильності населення до території, розуміння її потреб, тобто почуття ідентичності, спільність мети [67, с. 12].

О. О. Козуб надає таке визначення: «Регіональний соціум — це стійка просторово-територіальна спільнота, що характеризується схожістю умов життєдіяльності людей — природно-кліматичних, економічних та соціокультурних. До цього поняття включаються соціальні, економічні, політичні та інші взаємозв’язки та відносини, люди, соціальні інститути, соціокультурні особливості тощо» [68, с. 10].

Однак слід мати на увазі, що територіально стійка соціальна спільність при багатьох загальних рисах відрізняється істотними ознаками національного та соціального складу населення, якістю й укладом життя, національними традиціями, культурою і побутом та ін. Регіональний соціум ізоморфний і

регіонально специфічно відтворює в собі загальні елементи і структуру соціуму в цілому.

Н. В. Дергунова та О. В. Волков вважають, що поняття «регіональний соціум» може інтерпретуватися як стійка соціально-територіальна спільність, поєднувана подібністю умов життєдіяльності в єдиному економічному, політичному, правовому, екологічному та етнокультурному просторі [69, с. 88–92].

Узагальнюючи результати існуючих підходів до визначення регіонального соціуму та враховуючи сучасні політичні, економічні та соціальні процеси, що відбуваються у суспільстві, можна надати наступне визначення сутності цього поняття. Під регіональним соціумом як соціально-економічною категорією доцільно розуміти сукупність індивідуумів, які об'єднані у територіальну стійку соціальну спільність, що забезпечує соціально-економічний розвиток відповідної території, яку поєднують загальні умови життєдіяльності в єдиному природно-географічному, політичному, правовому, економічному, соціальному, інформаційному, освітньому, культурному, релігійному, етнічному та ін. просторах, яка має особисті розбіжності у межах національних, соціальних і політичних груп.

Слід зазначити, що за сучасних умов розвитку України, який супроводжується складними економічними та соціальними явищами і процесами, розвиток регіонального соціуму відбувається під впливом цілого комплексу. У цьому випадку особливого значення набуває обґрунтування чинників формування регіонального соціуму як передумови відтворення продуктивних сил.

1.2. Чинники формування регіонального соціуму як передумови відтворення продуктивних сил

Формування регіонального соціуму відбувається за певних соціальних відносин з урахуванням національних традицій, соціально-економічних і демографічних особливостей. У сучасній науці існує безліч підходів до визначення передумов формування та розвитку регіонального соціуму. Так О. Л. Закотнюк вважає, що під системою чинників формування регіонального

соціуму мається на увазі взаємопов'язана в процесі життєдіяльності інтеграція умов, що виникають при взаємодії економічної, політичної, побутової, моральної, релігійної, освітньої сфер життєдіяльності соціуму, які розвиваються і функціонують у межах певного природно-географічного середовища. Серед них освітньо-економічний, освітньо-релігійний, релігійно-моральний, морально-побутовий, економіко-політичний, економіко-екологічний, політико-інформаційний, рекреаційний та ін.. чинники. Інтенсивність впливу чинників на формування соціуму змінюється в часі. Крім того, цей вплив можна розглядати як природно-біологічний соціально обумовлений процес. У цьому випадку йдеться про демографічні фактори формування соціуму [70, с. 40].

А. В. Степаненко говорить про формування регіонального соціуму й виділяє економічні, соціально-демографічні, медичні, природно-географічні, екологічні, релігійні, нормативно-правові та інформаційні чинники [71, с. 16].

На думку Г. В. Камаралі, доцільно виділити такі чинники: матеріально-економічні, соціально-політичні та духовно-культурні [72].

І. М. Буднікевич пропонує враховувати групи чинників: міжнародні, політико-правові, соціально-економічні, демографічні, соціокультурні, науково-технічні, природно-географічні та екологічні [73, с. 20].

Серед основних факторів, тобто умов, що є рушійною силою та впливають на формування регіонального соціуму, слід відмітити наступні: природно-географічні, екологічні та інституціональні.

Природно-географічне середовище формування регіонального соціуму є фундаментом життєдіяльності його суспільного життя. Воно сприяє визначенню видів економічної діяльності, розвиток яких, у свою чергу, забезпечує якість і рівень життя населення відповідної території, розміщення і спеціалізацію промислового виробництва, розподіл та спеціалізацію праці. Слід зазначити, що територія — це специфічний вид ресурсу, невід'ємна складова частина сукупного потенціалу розвитку соціуму, оскільки відображає загальний зв'язок окремих компонентів антропогенного й природного середовища в певних просторових поєднаннях та держави, а також виступає необхідним елементом її існування як такої [74, с. 144]. Кожна територія залежно від природно-кліматичних умов і наявних природних ресурсів у процесі розвитку

людської цивілізації освоювалася й використовувалася для задоволення людських потреб і розвитку певних галузей господарства.

Природно-географічне середовище визначає не тільки природні кордони регіону, його конфігурацію, але і значною мірою основні характеристики регіонального соціуму (культура, ментальність, суспільне здоров'я, національні традиції тощо). Наявність схожих рис у природно-географічних умовах життєдіяльності соціуму створює подібні передумови формування соціальних якостей [75]. Г. В. Плеханов писав, що характер навколишнього природного середовища визначає характер продуктивної діяльності соціуму. Тому вплив природного оточення визначає характер соціального середовища [76, с. 155]. Слід звернути увагу на те, що вплив природно-географічних умов на розвиток соціуму носить історичний характер і змінюється із розвитком останнього. Отже, виділення природно-географічного чинника обґрунтовує взаємодію людини з природою, що носить взаємоспрямований характер.

Однією з важливих форм впливу природно-географічного чинника на формування регіонального соціуму є розселення людей. Взагалі, залежність така: чим більш сприятливі природно-географічні умови, тим швидше зростають чисельність, фізична та соціальна щільність населення [77].

Під поняттям «розселення населення» розуміється:

- по-перше, процес розподілу та перерозподілу населення територією;
- по-друге, як його результат — мережа поселень (населених пунктів).

Складний соціально-економічний процес розселення стосується розміщення на території і в населених пунктах, функціонально-територіальних взаємозв'язків поселень (систем розселення), міграцій населення (незворотних, сезонних, мятникових) [3, с. 362]. Головним показником, що характеризує розселення, є щільність населення, яка характеризує освоєність території, інтенсивність господарської діяльності людей, територіальну структуру господарства. Щільність населення формується у процесі історичного розвитку під впливом економічних законів суспільних формацій, рівня соціально-економічного розвитку суспільства і природно-географічного середовища [78].

Характер розселення населення, його розподіл на міське і сільське визначають ступінь урбанізації територій та поширення міського способу життя.

Оскільки обезлюднення сільських територій є найбільш істотним наслідком негативних економічних і соціальних процесів, його стримування пов'язане із докорінними змінами підходів до організації життєдіяльності в селі, переходом до формування та реалізації політики сільського розвитку. У цьому випадку першочерговими завданнями є здійснення заходів щодо диверсифікації сільської економіки й на цій основі підвищення рівня зайнятості та доходів сільського населення [70].

Більша стабільність мережі міського розселення порівняно із сільським є прямим наслідком багатолюдності, тобто ефекту концентрації в містах місць працевлаштування і, відповідно, населення. Це, у свою чергу, спричиняє локалізацію у містах об'єктів соціальної, транспортної та інших видів інфраструктури, що підтримує інерцію концентрації [80, с. 53].

Отже, вплив природно-географічного чинника на формування регіонального соціуму знаходить прояв, по-перше, у характері розселення людей; по-друге, у визначенні ритмічності його життєдіяльності (роботи й відпочинку, діяльності промислових підприємств, проведення сільськогосподарських робіт, роботи транспорту та ін.); по-третє, у пристосуванні виробничо-господарської діяльності відповідної території до природних умов.

Забруднення навколишнього природного середовища у результаті виробничої діяльності, техногенні аварії, наслідки яких можуть бути катастрофічними, негативно впливають на здоров'я людей та у деяких випадках призводять до їх загибелі.

Стан навколишнього природного середовища є одним із найбільш важливих факторів, які впливають на здоров'я людини. За визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я, основними факторами впливу на стан здоров'я населення є: спосіб життя — 50 %, стан навколишнього середовища — 20 %, біологічний — 20 % і медичний — 10 % [81, с. 22]. За даними науковців ІЕПД НАН України, існує позитивний кореляційний зв'язок між захворюваністю та викидами шкідливих речовин в атмосферне повітря. Так, у результаті проведених досліджень доведено, що збільшення захворюваності відбувається із зростанням викидів шкідливих речовин в атмосферу, ґрунт і воду [63]. Тому постійний вплив на стан здоров'я регіонального соціуму негативних наслідків функціонування техногенної системи прискорює накопичення патологічних змін в організмі людини, сприяє виникненню і розвитку злоякісних

новоутворень, значно підвищує ризики онкологічних захворювань і смертей від них.

Метою охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів є забезпечення екологічної безпеки життєдіяльності соціуму як невід'ємної умови сталого економічного та соціального розвитку, Україна здійснює на своїй території екологічну політику. Основні її положення спрямовані на збереження безпечного для існування живої і неживої природи навколишнього середовища, захист життя і здоров'я населення від негативного впливу, зумовленого забрудненням природного середовища, досягнення гармонійної взаємодії суспільства і природи, охорону, раціональне використання і відтворення природних ресурсів [82].

Для розв'язання проблем забруднення навколишнього природного середовища світовою спільнотою розроблені та впроваджені міжнародні екологічні стандарти. Рішення про розробку цих стандартів (ISO 14000) було результатом Уругвайського раунду переговорів зі Всесвітньої торгової угоди та зустрічі на вищому рівні з проблем навколишнього середовища й розвитку в Ріо-де-Жанейро в 1992 р. Ці стандарти визначають методи створення та забезпечення функціонування систем екологічного управління на підприємствах, в організаціях, вимоги до таких систем, вимоги до екологічного аудиту тощо [83, с. 3]. Функціонування системи екологічного управління спрямовано на екологізацію всіх сфер життєдіяльності соціуму, досягнення й підтримку необхідного рівня суспільного здоров'я й життя населення, стану навколишнього природного середовища, гармонізацію взаємин суспільства і природи. В основі екологічного управління лежать біотичні принципи гармонізації життєдіяльності та сталого розвитку суспільства. Постійне вдосконалення процесу екологізації є однією з умов міжнародної і європейської систем стандартизації екологічного управління [84].

Інституційні чинники (від лат. *institutio* — настанови, вказівки), пов'язані з управлінням, регулюванням окремих сфер, галузей, економічних і суспільних відносин, які впливають на формування регіонального соціуму, доцільно розглядати з погляду відтворення соціального життя відповідної території: населення і трудових ресурсів, суспільного здоров'я, освітнього рівня та умов культурного розвитку населення [85]. Із погляду впливу інституційних чинників на відтворення соціального життя регіонального

соціуму, до числа цих факторів належать правовий, соціальний, економічний тощо.

Дія правового чинника полягає в тому, що держава, втручаючись у розвиток процесів, що відбуваються у соціальному житті населення, створює правову систему життєдіяльності регіонального соціуму. Виділяють такі елементи цієї системи:

- 1) право як сукупність створюваних й охоронюваних державою норм;
- 2) законодавство як форму вираження цих норм (нормативні акти);
- 3) правові установи, що здійснюють правову політику держави;
- 4) судову й інші юридичні практики;
- 5) механізм правового регулювання;
- 6) правореалізаційний процес;
- 7) права, свободи й обов'язки громадян;
- 8) систему функціонуючих у суспільстві правовідносин;
- 9) правову ідеологію (правосвідомість, юридичні доктрини, теорії, правова культура тощо);
- 10) систематизуючи зв'язки, що забезпечують єдність, цілісність і стабільність системи;
- 11) інші правові явища (юридична відповідальність, правосуб'єктність, правовий статус, законні інтереси та ін.) [86].

Правова система формування регіонального соціуму, що є правовою підставою всіх взаємовідносин у суспільстві, спирається на конституцію, кодекси, закони, постанови, укази, положення, які є переважною формою правового регулювання суспільних відносин, прийнятих державою, де регулюються найбільш важливі суспільні відносини та регламентуються відповідні гарантії, захист та обов'язки людини.

Отже, правова система, яка є визначальною основою відтворення соціального життя регіонального соціуму, в якій держава і громадяни однаково відповідальні одне перед одним і перед законом, включає не лише формування структур влади, які здатні забезпечити дотримання законності та прав громадян, але й широкий спектр соціальних груп і прошарків зі своїми специфічними інтересами, особливою правовою, політичною, соціальною й економічною поведінкою [87, с. 94]. Слід зазначити, що місцеві органи влади кожного окремого регіону, враховуючи територіальні, національні, релігійні,

культурні, економічні, соціальні та інші особливості формування регіонального соціуму, затверджують регіональні положення, постанови, програми розвитку, визначальною основою яких є загальнонаціональні нормативно-правові акти, що повинні стати важливим інструментом, сприяючим соціально-економічному розвитку відповідної території.

Державне регулювання процесів формування регіонального соціуму є важливою складовою єдиного комплексу централізованих впливів на соціально-економічні процеси та здійснюється за допомогою використання взаємопов'язаних систем законодавчого (нормативно-правового), економічного та оперативного (організаційно-господарського) регулювання.

У ст. 3 Конституції України наголошується, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються у нашій державі найвищою соціальною цінністю. Отже, права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави [88]. Оскільки людина та її права і свободи мають беззаперечний пріоритет над інтересами державними, обов'язком держави має стати забезпечення належного існування людини [89].

Необхідність державного регулювання процесів формування регіонального соціуму зумовлено:

- по-перше, необхідністю задоволення суспільної потреби у відтворенні населення та його розміщенні на території в масштабах і пропорціях, які б відповідали перспективам соціально-економічного розвитку території;
- по-друге, тим, що демографічні процеси та їх об'єктивні суспільно-економічні детермінанти пов'язані безпосередньо через сферу суспільної та індивідуальної свідомості, що виявляється в умовах життєдіяльності і впливає на демографічну поведінку людей [90].

Нормативно-правові акти державного регулювання відтворення населення, до яких належать Конституція України, Кодекс законів про працю України, Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» та інші, забезпечують формування відповідної правової основи, яка створює умови для демографічного розвитку суспільства. Так сучасне законодавство України передбачає захист жінки як суб'єкта, фізіологічно здатного до материнства. Відповідно до ст. 24 Конституції України [88] жінкам гарантуються створення умов, які надають можливість поєднувати працю з материнством, правовий

захист, матеріальна і моральна підтримка материнства і дитинства, включно з оплачуваною відпусткою та іншими пільгами вагітним жінкам і матерям.

Кодекс законів про працю України передбачає спеціальні юридичні гарантії здійснення права на працю жінками у зв'язку з материнством, встановленням для них полегшених умов праці (заборону залучати до роботи в нічний час, понаднормово, у вихідні дні, посилати у відрядження тощо); надання пільг у зв'язку із материнством (відпустки, перерва на годування дитини тощо); використання праці жінок, які мають дітей, на роботі з неповним робочим днем або з неповним робочим тижнем, використання змінного графіка праці, надомної роботи. Додаткові гарантії встановлено для вагітних жінок, жінок, які мають дітей віком до трьох (шести) років, одиноких матерів, котрі мають дитину до чотирнадцяти років або дитину-інваліда [91].

Правові норми з охорони праці жінок в Україні враховують фізіологічні особливості жіночого організму, допомагають створити безпечні умови та сприятливий режим праці. Вони передбачають:

- заборону праці жінок на важких роботах та на роботах, пов'язаних зі шкідливими умовами праці;
- встановлення гранично допустимих навантажень під час підймання та переміщення вантажів вручну;
- введення максимально сприятливих режимів праці та відпочинку, режимів гнучкого робочого часу.

Враховуючи особливості жіночого організму, трудове законодавство передбачає низку пільг для працюючих жінок, підвищену охорону їхньої праці.

Законом України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» [92] передбачається державна допомога, яка спрямовується на соціальний захист сімей із дітьми. Державою гарантується рівень матеріальної підтримки сімей із дітьми через надання державної допомоги з урахуванням складу сім'ї, її прибутків, віку, стану здоров'я дітей тощо. Законом передбачено наступні види державної допомоги:

- з вагітності й пологів;
- одноразова допомога з народження дитини;
- із догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку;
- допомога матерям, зайнятим доглядом трьох та більше дітей віком до 16 років;
- із догляду за дитиною-інвалідом;

- із тимчасової непрацездатності у зв'язку з доглядом за хворою дитиною віком до 14 років;
- на дітей одиноких матерям;
- на дітей, що перебувають під опікою чи піклуванням.

Дія правового чинника, що впливає на відтворення трудових ресурсів, полягає в тому, що держава втручається у процеси соціально-трудової сфери суспільства, забезпечує наявність соціально-трудових гарантій своїм громадянам у галузі зайнятості та працевлаштування шляхом правового регулювання ринку праці. Правове регулювання процесів відтворення трудових ресурсів здійснюється за допомогою норм національного трудового права, які містяться в основних положеннях Конституції України [88]. Так у головному державному документі задекларовано основні права і свободи громадян у сфері праці. У ст. 43 гарантується право кожного на працю, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується, і передбачається низка гарантій її здійснення. Держава створює умови і надає рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб; належні, безпечні і здорові умови праці, заробітну плату, не нижчу від визначеної законом; своєчасне одержання винагороди за працю та захист від незаконного звільнення. Слід зазначити, що цією статтею забороняється використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їх здоров'я роботах, а також примусова праця.

Окрім Конституції України, важливими нормативно-правовими документами, що регулюють відтворення трудових ресурсів, є Кодекс законів про працю України [91], Господарський кодекс України [93], Закони України «Про оплату праці» [94], «Про зайнятість населення» [95], «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» [96], «Про освіту» [97], «Про охорону праці» [98], «Про колективні договори і угоди» [99], «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» [100], «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» [101] та інші законодавчі акти. Також ці гарантії передбачено в Конвенції МОП № 2 про безробіття 1919 р. і Конвенції МОП № 122 про політику в галузі зайнятості 1964 р. (ратифіковані Україною). Ці документи визначають основну

мету активної політики, спрямованої на підтримку повної, продуктивної і вільно вибраної зайнятості.

На вдосконалення механізму регулювання відтворення трудових ресурсів, крім законодавчих, спрямовано низку нормативних актів, які конкретизують, регламентують і визначають механізм діяльності державних органів із деяких питань ринку праці. Окремим рядком можна зазначити доцільність прийняття Конвенцій МОП № 158 (1982 р.) щодо припинення трудових відносин; № 140 (1974 р.) про оплачувані навчальні відпустки; № 142 (1975 р.) про розвиток людських ресурсів; № 159 про професійну реабілітацію і зайнятість інвалідів, № 175 (1994 р.) про неповний робочий день; № 177 (1996 р.) про надомну працю та Рекомендацій МОП № 168 (1983 р.), де йдеться про те, що національна політика професійної реабілітації і зайнятості інвалідів повинна поважати принцип рівноправ'я працюючих інвалідів.

До об'єктів правового регулювання процесів відтворення трудових ресурсів слід віднести підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації працівників; розподіл та перерозподіл робочої сили; зайнятість (регулювання пропозиції робочої сили та робочих місць); соціальні відносини між роботодавцями і працівниками; трудові відносини (умови найму, оплата праці, охорона праці, звільнення). Регулювання цих процесів здійснюється з метою правового забезпечення соціального захисту населення, прийняттям відповідних законодавчих та нормативних актів. Правовому регулюванню підлягають також прямі державні витрати з бюджетів різних рівнів на фінансування соціальної сфери (розвиток освіти, науки, медичне обслуговування тощо); соціальні трансферти у вигляді різного роду соціальних субсидій; упровадження ефективної прогресивної системи оподаткування індивідуальних грошових доходів населення; прогнозування стану загальнонаціональних і регіональних ринків праці; створення мережі центрів служб зайнятості і бірж праці; установлення соціальних та екологічних нормативів і стандартів; контроль за їх дотриманням; державні програми з розв'язання конкретних соціальних проблем (боротьба з бідністю, освітні, медичні, екологічні та ін.); обов'язкове соціальне страхування у різних формах; пенсійне забезпечення тощо [102].

В основу Закону України «Про зайнятість населення» покладено два основні міжнародні принципи, які відображено в Конституції України. Перший —

це виключне право громадян розпоряджатися своїми здібностями до праці; неприйнятна примусова праця, крім випадків, визначених законом. Другий принцип полягає у відповідальності держави за створення умов для реалізації права на працю [103]. Відповідно до ст. 26 цього Закону, працівникам, які втратили роботу у зв'язку зі змінами в організації виробництва і праці, надається статус безробітного і право на одержання допомоги. У ст. 5 передбачаються додаткові гарантії зайнятості для окремих категорій населення. Це стосується неконкурентоспроможних осіб працездатного віку, для яких на підприємствах незалежно від форм власності встановлюється відповідна квота для працевлаштування. Із метою створення умов для повного здійснення громадянами права на працю передбачається проведення державою заходів інвестиційної та податкової політики, спрямованої на раціональне розміщення продуктивних сил, підвищення мобільності трудящих, організацію нових технологій, заохочення підприємництва, створення малих підприємств і застосування гнучких режимів праці та праці вдома, інші заходи, які сприяють збереженню і розвитку робочих місць. При цьому мають бути забезпечені права й інтереси працівників на виробництві та вдосконалення законодавства про зайнятість населення і працю.

Для сприяння зайнятості населення в Україні функціонує Державна служба зайнятості як централізована державна система. Ця структура призначена розв'язувати такі завдання:

- аналіз ринку праці та інформування про його стан;
- трудове посередництво і сприяння роботодавцям у забезпеченні підприємств робочою силою, а громадянам — в одержанні роботи;
- регулювання ринку праці, яке здійснюється як через трудове посередництво, так і через реалізацію програм профорієнтації, а також сприяння зайнятості;
- допомога безробітним, яка включає як попередні функції, так і матеріальну підтримку на період безробіття;
- безпосередня участь у розробці і реалізації державних і територіальних програм зайнятості;
- безпосередня участь у реалізації державної політики зайнятості тощо [104; 105].

Сучасне національне законодавство у сфері охорони здоров'я, насамперед Конституція України, закріпило в численних статтях права людини у

сфері охорони здоров'я, джерела фінансування, компетенцію різних органів державної влади та місцевого самоврядування тощо. Так у ст. 49 Конституції України закріплено право кожного на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Охорона здоров'я забезпечується державним фінансуванням відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм. Держава створює умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування, дбає про розвиток фізичної культури і спорту, забезпечує санітарно-епідемічне благополуччя [88]. Ця норма відобразила вимоги всесвітніх і регіональних міжнародно-правових стандартів у сфері охорони здоров'я [106, с. 3].

Забезпечення умов збереження суспільного здоров'я регіонального соціуму полягає в розробці відповідних заходів, спрямованих на забезпечення збереження й розвитку фізіологічних і психологічних функцій, оптимальної працездатності та соціальної активності людини при максимальній біологічно можливій індивідуальній тривалості життя [107]. Створення цих умов здійснюється на низці принципів, що одержали закріплення в Законі України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» [108]. До них, зокрема, належать:

- визнання охорони здоров'я пріоритетним напрямом діяльності суспільства і держави, одним із головних факторів виживання та розвитку народу України;
- дотримання прав і свобод людини і громадянина в галузі охорони здоров'я та забезпечення пов'язаних з ними державних гарантій;
- підвищений медико-соціальний захист найбільш вразливих верств населення;
- загальнодоступність медичної допомоги та інших послуг у галузі охорони здоров'я;
- відповідність завданням і рівню соціально-економічного та культурного розвитку суспільства, наукова обґрунтованість, матеріально-технічна і фінансова забезпеченість;
- орієнтація на сучасні стандарти здоров'я і медичну допомогу, поєднання вітчизняних традицій та досягнень із світовим досвідом у галузі охорони здоров'я;

- запобіжно-профілактичний характер, комплексний соціальний, екологічний та медичний підхід до охорони здоров'я;
- багатуокладність економіки охорони здоров'я і багатоканальність її фінансування, поєднання державних гарантій із демонополізацією та заохоченням підприємництва і конкуренції;
- децентралізація державного управління, розвиток самоуправління і самостійності працівників охорони здоров'я на правовій та договірній основах [109].

У преамбулі цього Закону зазначається, що кожна людина має природне невід'ємне і непорушне право на охорону здоров'я. Суспільство й держава відповідальні перед сучасним і майбутніми поколіннями за рівень здоров'я та збереження генофонду народу України, забезпечують пріоритетність охорони здоров'я в діяльності держави, поліпшення умов праці, навчання, побуту й відпочинку населення, розв'язання екологічних проблем, удосконалення медичної допомоги та запровадження здорового способу життя. Основи законодавства України про охорону здоров'я визначають правові, організаційні, економічні та соціальні засади охорони здоров'я в Україні, регулюють суспільні відносини в цій галузі з метою забезпечення гармонійного розвитку фізичних і духовних сил, високої працездатності та довголітнього активного життя громадян, усунення факторів, які шкідливо впливають на їх здоров'я, запобігання й зниження захворюваності, інвалідності та смертності, поліпшення спадковості [110].

Регулювання суспільних відносин, які виникають у сфері забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя, встановлення порядку організації державної санітарно-епідеміологічної служби і здійснення державного санітарно-епідеміологічного нагляду в Україні визначено в Законі України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» [111].

Згідно зі ст. 31 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», організуються профілактичні медичні огляди неповнолітніх, вагітних жінок, працівників підприємств, установ і організацій зі шкідливими і небезпечними умовами праці, військовослужбовців та осіб, професійна чи інша діяльність яких пов'язана з обслуговуванням населення або підвищеною небезпекою для оточуючих. Окрім цього, ст. 26 Закону України «Про

забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» також передбачається, що працівники, професійна чи інша діяльність яких пов'язана з обслуговуванням населення і може спричинити поширення інфекційних захворювань, виникнення харчових отруєнь, повинні проходити обов'язкові попередні (до прийняття на роботу) і періодичні медичні огляди. Обов'язкові медичні огляди проходять також особи віком до 21 року.

Ефективність заходів щодо збереження суспільного здоров'я регіонального соціуму значною мірою визначається їх регіональними особливостями. Концепція місцевого самоврядування передбачає участь регіонів у розробці та виконанні національних, державних і регіональних програм у галузі охорони здоров'я. Зокрема, політика у цій галузі має бути єдиною за своєю метою та регіональною за складом засобів її досягнення.

Таким чином, існуючі нормативно-правові акти, загальнодержавні та регіональні програми прямо чи опосередковано впливають на стан суспільного здоров'я регіонального соціуму та систему його охорони. Регіоналізація політики у галузі охорони здоров'я є складовою розв'язання не лише регіональних, а й загальнонаціональних проблем розвитку.

Правове регулювання здобуття відповідного освітнього рівня регіональним соціумом полягає в забезпеченні права на його отримання та створенні правових засад функціонування навчальних закладів. Законодавство України про освіту базується на Конституції України, Державній національній програмі «Освіта (Україна XXI століття)» [112], Національній доктрині розвитку освіти [113] та Законах України «Про освіту» [97], «Про вищу освіту» [114]. Сюди слід віднести і значну кількість підзаконних нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України, Міністерства освіти і науки України: Положення про освітньо-кваліфікаційні рівні (ступеневу освіту) [115]; Наказ МОН «Щодо Положення про організацію наукової, науково-технічної діяльності у вищих навчальних закладах III та IV рівнів акредитації» [116], Постанову Кабінету Міністрів України «Про затвердження Національної рамки кваліфікацій» [117] та інші документи. У сфері освіти складається цілий конгломерат суспільних відносин — освітніх, фінансових, управлінських, організаційних, які регулюються різними галузями законодавства — конституційним, адміністративним, трудовим, цивільним, кримінальним тощо [118, с. 452].

Згідно зі ст. 23 Конституції України, кожному громадянину країни надається право на вільний та всебічний розвиток його особистості. Відповідно до задекларованих в основному законі гарантій (ст. 53), держава забезпечує право на освіту, при цьому повна загальна середня освіта є обов'язковою; на доступність і безоплатність освіти та її розвиток, надання державних стипендій і пільг учням і студентам.

Виходячи із концептуальних норм Конституції України, метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення його освітнього рівня, забезпечення кваліфікованими фахівцями [97]. Серед пріоритетних завдань, розв'язання яких повинна забезпечувати система освіти, є охоплення навчанням усіх дітей дошкільного та шкільного віку, створення умов для їх особистісного розвитку, рівного доступу до якісної освіти, забезпечення економічних і соціальних гарантій професійної самореалізації педагогічних працівників.

Сучасні нормативно-правові акти охоплюють широкий спектр питань у сфері освіти, зокрема:

- структуру освіти;
- освітні стандарти;
- правовий статус, процедуру створення та ліквідації навчального закладу;
- організацію навчально-виховного процесу, права й обов'язки його учасників;
- фінансово-економічні відносини в системі професійної освіти;
- міжнародне співробітництво тощо [119, с. 63].

Так із метою узгодження обсягів і структури підготовки кадрів із потребами ринку праці в Україні запроваджено конкурсний порядок розміщення державного замовлення на підготовку фахівців, науково-педагогічних і робітничих кадрів, підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів. Обсяги такого замовлення щорічно встановлюються Постановою Кабінету Міністрів України «Про державне замовлення на закупівлю товарів, виконання робіт, надання послуг для державних потреб» [120]. Державне замовлення реалізується в навчальних закладах, які мають державну акредитацію, незалежно

від форми власності. Держава визначає чисельність студентів, навчання яких у розрізі спеціальностей вона спроможна профінансувати, та оплатити за кожного підготовленого фахівця. При проведенні конкурсу, крім вартості навчання, встановленої навчальними закладами, аналізуються регіональна та галузева потреба у фахівцях, науковий, кадровий, ресурсний потенціал закладу, його можливість сприяти студентам у працевлаштуванні.

Розвиток недержавного сегмента системи освіти започатковано прийняттям Законів України «Про власність», «Про підприємства в Україні», «Про підприємництво» та ін., частина з яких втратила чинність у зв'язку з прийняттям Господарського кодексу України. Закони надали право державним установам і приватним особам займатися комерційною діяльністю в системі освіти, створили умови для розвитку нових господарських структур із наданням права розпоряджатись отриманим прибутком [119, с. 65].

Функціонування сфери культури в Україні здійснюється на основі існуючих нормативно-правових актів, які є визначальною правовою основою діяльності у цій сфері. Так у ст. 11 Конституції України зазначено, що держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин держави [88].

Важливим документом, що регламентує діяльність у сфері культури, є Закон України «Про культуру» [121], де визначено правові, економічні, соціальні, організаційні засади розвитку культури в суспільстві та позначено механізм регулювання суспільних відносин у сфері створення, поширення, збереження і використання культурних цінностей. Саме цей Закон визначає правові засади діяльності у сфері культури, до яких відносяться:

- визнання культури як одного із головних чинників самобутності української нації та національних меншин;
- утвердження гуманістичних ідей, високих моральних засад у суспільному житті, орієнтація як на національні, так і на загальнолюдські цінності;
- збереження і примноження культурних надбань;
- гарантування свободи творчої діяльності;
- доступність культурних цінностей;
- забезпечення умов для творчого розвитку особистості, підвищення культурного рівня та естетичного виховання громадян;

- заохочення благодійної діяльності у сфері культури;
- міжнародне культурне співробітництво; визнання пріоритету міжнародно-правових актів у сфері культури;
- поєднання державних і громадських засад у забезпеченні розвитку культури та ін.

Пріоритети у розвитку культури в Україні державою визначені такими програмами:

- розвиток культури української нації та національних меншин;
- збереження, відтворення та охорона культурно-історичного середовища;
- естетичне виховання дітей та юнацтва;
- проведення фундаментальних досліджень у галузі теорії та історії культури України;
- розширення культурної інфраструктури села;
- матеріальне та фінансове забезпечення закладів, підприємств, організацій та установ культури.

Окремо слід відмітити низку законів, що регулюють та сприяють розвитку всіх напрямів у сфері культури. Цей вид економічної діяльності регламентується також іншими нормативно-правовими актами. Так Указ Президента України «Про першочергові заходи щодо збагачення та розвитку культури і духовності українського суспільства» [122], метою якого є сприяння консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, утвердження поваги в суспільстві до національних традицій і культурної спадщини, підвищення ефективності державної політики у цій сфері, визначає одним із пріоритетних завдань забезпечення, збагачення та розвиток культури і духовності українського суспільства.

Дія соціально-економічного чинника проявляється через створення умов, необхідних для формування регіонального соціуму, надання відповідних гарантій їх забезпечення, а також у діяльності держави з управління й розвитку соціальної сфери. Соціальні гарантії є зобов'язанням держави стосовно підтримки життєзабезпечення регіонального соціуму на відповідному рівні, необхідному для його виживання. Межа цих гарантій не дозволяє вийти на рівень нормального функціонування та розвитку людини, але дає змогу не допустити можливості фізичного її знищення [123, с. 15]. Слід відмітити, що під соціальною захищеністю розуміють систему заходів, що забезпечує

достатній рівень життя, який виражається у певній кількості та якості споживчих благ і послуг.

Відповідно до ст. 46 Конституції України, громадянам надається право на соціальний захист, що гарантує забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. Надання цього права гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення.

Для здійснення соціальної політики в Україні створено державні структури, такі як Міністерство соціальної політики, Управління політики зайнятості та трудової міграції, Пенсійний фонд, Фонд соціального захисту інвалідів, Державний комітет у справах національностей та міграції, Фонд соціальної адаптації молоді України, Міністерство охорони здоров'я, Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань, Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, Державний комітет з нагляду за охороною праці та ін., а також структурні підрозділи зазначених відомств на місцях і відповідні відділи та управління обласних (міських) виконкомів. Соціальна політика реалізується через програми, які базуються на законодавчій базі, постановах, положеннях та інших урядових рішеннях. Так, відповідно до Закону України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» [124], на засаді цілісної системи прогнозних і програмних документів економічного і соціального розвитку встановлюється загальний порядок розроблення, затвердження та виконання зазначених прогнозних і програмних документів економічного і соціального розвитку.

Стосовно заходів соціального захисту населення можна виділити такі його напрями:

- макроекономічне регулювання ринку праці (диференціація доходів, особистого споживання, забезпечення професійної і соціальної мобільності населення);
- офіційна регламентація реального прожиткового мінімуму та регулярна його індексація;

- організація ефективної системи формування доходів відповідно якості та результатів праці людини незалежно від сфери економіки;
- забезпечення ефективної зайнятості, підготовка та перекваліфікація кадрів, які б дозволяли кожній людині знаходити застосування своїх особистих здібностей у відповідній сфері діяльності з урахуванням інтересів споживачів;
- система соціальної підтримки безробітних [125; 126].

Сучасні трансформаційні процеси, що відбуваються в українському суспільстві, обумовлені, перш за все, зміною у процесах формування соціального життя населення. Дія цих змін суттєвим чином відзначається на умовах, способах та традиціях життєдіяльності.

При дослідженні процесів формування регіонального соціуму слід мати на увазі, що територіально стійка соціальна спільність при багатьох загальних рисах відрізняється істотними ознаками національного та соціального складу населення, якістю й укладом життя, національними традиціями, культурою і побутом та ін. Регіональний соціум ізоморфний і регіонально специфічно відтворює в собі загальні елементи і структуру соціуму в цілому.

Тому, формування регіонального соціуму відбувається на засадах поєднання природно-географічних, екологічних та інституціональних умов, які враховують місцеві особливості із загальнодержавними тенденціями.

Безперечним є той факт, що регіональний соціум є багаторівневою системою, складовими якої є відносно самостійні форми його розвитку. Отже, з метою розкриття теми дослідження доцільно здійснити обґрунтування форм розвитку регіонального соціуму.

1.3. Визначення форм розвитку регіонального соціуму

Кожна окремо виділена форма розвитку регіонального соціуму визначається сукупністю стійких відносин і зв'язків усередині самої форми та не менш тісних зв'язків з іншими. Виділена форма підпорядкована, взаємопов'язана та взаємодіє з іншими, трансформація яких відбувається не тільки під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників, а також у разі взаємодії всередині себе.

Соціально-економічні відносини реалізуються через діяльність людей. Поза людською діяльністю не може реалізуватися жоден бік сутності людини. Під діяльністю розуміють специфічно людську форму активного ставлення до навколишнього світу, зміст якої складають його доцільна зміна і перетворення [127]. Поняттям «діяльність» філософія висловлює спосіб буття людини і суспільства [12, с. 280]. У ході специфічної, регульованою свідомістю діяльності регіонального соціуму відбувається досягнення поставленої мети, задоволення різноманітних потреб і освоєння суспільного досвіду індивідом.

Невід’ємною характеристикою діяльності є її усвідомленість. Будь-яка діяльність включає мету, засіб, результат і сам процес. Метою є усвідомлений образ того результату, на досягнення якого спрямована дія, тобто те, що повинна отримати людина в результаті. До засобів, що використовуються у ході діяльності, належать прийоми, способи дії, предмети і т. п. Обов’язковою умовою досягнення мети є, по-перше, те, що засоби повинні бути співрозмірні меті, і, по-друге, засоби мають бути моральними. Результатом є кінцевий підсумок, тобто те, що отримує індивід у результаті діяльності.

Розвиток регіонального соціуму можливий за умов існування відповідного середовища, як зовнішнього, так і внутрішнього, яке складається із багатьох складових. Так зовнішнє середовище формується за наявності природно-географічного, політичного, правового, економічного, соціального, інформаційного, освітнього, культурного, релігійного, етнічного та іншого простору. Складовими внутрішнього середовища доцільно вважати стан здоров’я індивіда, рівень і якість його життя, освіти, культури, сімейний стан, вид професійної діяльності тощо. Отже, розвиток регіонального соціуму відбувається в процесі його життєдіяльності.

Низка науковців вважає, що життєдіяльність — це біосоціальна категорія, яка, по-перше, відображає сукупність процесів, що протікають у живому організмі, слугують підтримці в ньому життя і є проявами життя, та, по-друге, визначає форму соціального життя в духовній і матеріальній сферах суспільства.

На думку Ю. П. Лисицина, життєдіяльність регіонального соціуму розуміється як категорія, яка відображає найбільш загальні та типові способи матеріального та духовного життя населення, що об’єднані загальними природними і соціальними умовами [128, с. 179].

В іншому підході життєдіяльність розглядається як інтегральний спосіб буття індивіда в зовнішньому і внутрішньому світі, як система взаємин людини із самою собою і факторами зовнішнього середовища, де система взаємин людини із самою собою є складним комплексом дій; наявністю корисних звичок, що зміцнюють природний ресурс здоров'я, та відсутністю шкідливих, що руйнують його [129, с. 3].

Л. В. Кузьменко підтримує ще один підхід до визначення поняття життєдіяльності, під яким розуміється реальний життєвий процес, що відбувається за конкретних історичних умов і характеризується певною системою видів і форм діяльності. Називаючи основними видами життєдіяльності соціуму пізнання, споживання, спілкування, перетворення, вчений підкреслює, що дійсно вільна діяльність є формою вираження самодіяльності і саморозвитку людини [130].

Враховуючи існуючі підходи до визначення поняття «життєдіяльність», під життєдіяльністю регіонального соціуму слід уважати, по-перше, всю сукупність умов формування способу життя соціуму, що історично склалися на певній території; по-друге, ступінь соціалізації, під якою розуміється процес становлення індивіда, поступове засвоєння ним вимог суспільства, набуття соціально значущих характеристик свідомості й поведінки, які регулюють його взаємини із суспільством, по-третє, сукупність видів діяльності у всіх сферах життя: економічній, соціальній, політичній та духовній.

У результаті процесів життєдіяльності регіонального соціуму відбулися докорінні зміни в економічній, соціальній, політичній та духовній сферах. У процесі життєдіяльності люди вступають у певні відносини між собою. Спілкування, органічно вплетене в людську діяльність, відповідає різноманітним її видам і стає їхньою передумовою, тому що саме через спілкування встановлюються й осмислюються необхідні для діяльності зв'язки, обмін інформацією, закріплення набутого досвіду, передача його від покоління до покоління [12].

Життєдіяльність регіонального соціуму протікає в конкретних історичних умовах і визначається системою різноманітних видів діяльності. Процес передбачає сукупність видів спільної діяльності людей, які зумовлені прагненням до задоволення матеріальних потреб людини, участі її у суспільно-політичній та економічній діяльності, пізнавальній, творчій, педагогічній,

комунікативній та інших видах діяльності. До основних чинників, що визначають спосіб життєдіяльності регіонального соціуму, слід віднести:

- рівень загальної культури людини та її освіти;
- матеріальні умови життя;
- статеві, вікові і конституціональні особливості;
- стан здоров'я;
- характер екологічного середовища існування;
- особливості трудової діяльності (професії);
- особливості сімейних стосунків і сімейного виховання;
- звички;
- можливості задоволення біологічних і соціальних потреб [129, с. 4].

У сучасній науці існує безліч підходів до визначення форм життєдіяльності регіонального соціуму. Так, Ю. П. Лисицин, спираючись на класифікацію способу життя І. В. Бестужева-Лади та інших вчених, виділяє чотири форми: економічну — «рівень життя», соціологічну — «якість життя», соціально-психологічну — «стиль життя» і соціально-економічну — «уклад життя» [129]. Слід звернути увагу на те, що і український вчений С. Д. Максименко також підтримує цей підхід.

Т. О. Шкляр зазначає наявність окрім соціальної, духовної, економічної та політичної діяльності, правової форми, здійснення якої потребує організованості, правил і норм, збалансованості різних інтересів, пом'якшення соціальних протиріч. Дане завдання вирішується за допомогою юридичної діяльності [131].

На думку В. П. Андрущенко та М.І. Горлача, найбільш важливими, з точки зору життєдіяльності соціуму, є наступні форми: економічна, соціальна, політична та духовна. Вони зазначають, що кожна з них має свою специфіку, охоплює певні форми і способи життєдіяльності соціуму [12, с. 321].

В. П. Антонюк визначає такі форми життєдіяльності: економічну, політичну, соціальну та духовну [132, с. 6]. О. О. Дунец доповнює цей перелік виробничою, психологічною та демографічною сферами [133].

Серед чинників впливу на якість трудового життя, що визначає Л. С. Лісогор, можна виділити такі форми життєдіяльності регіонального соціуму: політичну, організаційну, технологічну, економічну, соціальну, культурно-духовну, інформаційну та екологічну [134, с. 46].

При визначенні форм життєдіяльності регіонального соціуму треба розуміти, що стрімкий науково-технічний прогрес, який відбувся в другій половині ХХ ст., суттєво змінив не тільки зміст та характер праці, а також вплинув на всі складові соціального життя регіонального соціуму. Слід мати на увазі той факт, що важливою метою сучасного розвитку виробництва, за умов обмежених ресурсів, є задоволення зростаючих потреб людства.

Перш за все, це відбулося в результаті впровадження в усі сфери життя нових інформаційно-комунікаційних технологій, створення на їх засадах прогресивних засобів виробництва та технологій. Це, у свою чергу, привело до інтелектуалізації всіх сфер економічної діяльності соціуму. Сучасні світові тенденції створення та нагромадження нових знань в усіх сферах науки і техніки передбачають не тільки високий освітньо-кваліфікаційний та культурний рівень індивіда, але й докорінно змінюють його становище у суспільному виробництві та соціальному житті [134, с. 43; 135, с. 1].

Враховуючи сучасний етап розвитку суспільства та необхідність постійного відтворення складових соціального життя населення, доведено формування та існування певних форм розвитку регіонального соціуму. До них слід віднести територіальну, економічну, соціальну, політичну, культурну та інформаційну (рис. 1.1).

Як вже наголошувалося, існування в сучасній науці парадигми «регіон як територія», в рамках якої остання (територія) виступає своєрідною ареною, на якій забезпечується і здійснюється з'єднання матеріальних і нематеріальних факторів (умов) відтворення соціального життя регіонального соціуму [63, с. 11–12], є підґрунтям визначення такої форми його життєдіяльності як територіальна. Основними елементами територіальної форми життєдіяльності можна виділити такі:

- по-перше, розуміння території як цілісності (частини загальної території держави), як конгломерації (вміщає в себе механічне з'єднання різнорідних об'єктів і предметів) і як потенціалу (можливостей використання наявних ресурсів);
- по-друге, розуміння розвитку території як відтворення її потенціалу, як насичення її економічними об'єктами і зв'язками, як освоєння її залученням в суспільне виробництво.

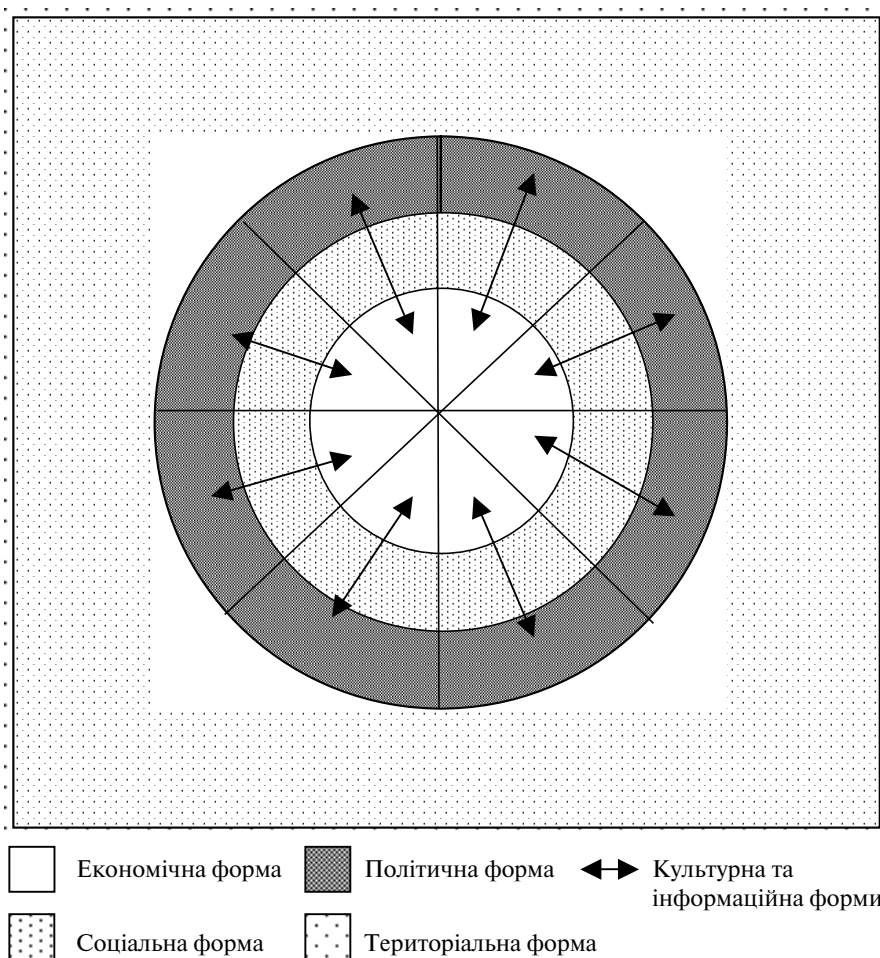

Рис. 1.1. Взаємозв'язок форм розвитку регіонального соціуму

Територіальна форма життєдіяльності регіонального соціуму визначає параметри географічного простору регіону, який визначає структуру розселення населення (територіальну диференціацію), організацію господарства, інфраструктуру тощо.

Отже, розвиток регіонального соціуму відбувається на відповідній території, яка обумовлює природно-кліматичне середовище існування її мешканців. У той же час під територією розуміється сукупність просторово співпадаючих частин соціального, природно-ресурсного та інших потенціалів держави, у відношенні до якої (сукупності) можна робити відповідні регулятивні дії як з боку держави, так і з боку органів влади або самоврядування цієї території [136, с. 25]

Територіальна форма розвитку регіонального соціуму зі своїми специфічними умовами (географічними, природно-кліматичними, історичними, економічними, соціальними, екологічними, демографічними, культурними, освітніми тощо) впливає на побудову господарського комплексу регіону, який є поєднанням галузевої, функціональної та територіальної структури. Саме специфічні риси господарського комплексу зумовлюють структуру соціально-економічних відносин регіонального соціуму.

Економічна форма розвитку регіонального соціуму виконує функцію економічного базису, тобто матеріального фундаменту існування соціуму. Соціальна та політична форми розвитку є надбудовою над економічною. А соціальна є з'єднуючою ланкою економічної та політичної форм. Фундаментом останньої є соціально-економічна структура, яка визначає її суб'єкти, об'єкти, імпульси, інтереси, характер і спрямованість політичних процесів [12].

Отже, політична форма виступає об'єднуючою сферою всіх взаємопов'язаних між собою форм розвитку — економічної, соціальної, духовної та інформаційної. Взаємозв'язок політичної форми розвитку з іншими проявляється, з одного боку, у тому, що політика детермінована економічними, духовними факторами, соціальною структурою суспільства, зокрема, статусними характеристиками соціальних груп, рівнем соціального розшарування суспільства, етнічною і конфесійною структурою. З іншого, сама політика здатна впливати на ці сфери, проникати в них. Отже, політична форма, що впливає на соціальну та економічну сфери, формує їх цілі, принципи, вимоги до них тощо. Межі впливу політичної форми визначаються історичними етапами розвитку, політичною ситуацією, режимом політичного життя тощо. Культурна та інформаційна форми супроводжують практично усі без винятку процеси, які відбуваються при відтворенні регіонального соціуму. Так, наприклад, складові культурної форми існують у вигляді економічної, соціальної, політичної і також інформаційної культури.

Спосіб існування та вираження змісту розвитку регіонального соціуму доцільно розглядати через види діяльності людини (табл. 1.1), які забезпечують існування та зміни в суспільстві.

Таблиця 1.1. Класифікація основних видів діяльності соціуму

Ознака	Вид діяльності
Залежно від віку індивіда	Гра, навчання, праця
Залежно від об'єктів діяльності	Економічна, соціальна, політична, духовна
Залежно від суб'єктів діяльності	Індивідуальна та колективна
Індивідуальний процес активної взаємодії суб'єкта з об'єктом	Трудова, соціальна, політична, духовна та ін.
Колективний процес активної взаємодії суб'єкта з об'єктом	Фінансово-господарська, політична, соціальна та ін.
Залежно від досягнутої мети	Практична та духовна
Залежно від способу перетворення об'єктів природи і суспільства	Матеріально-виробнича (перетворення природи), соціально-перетворювальна (перетворення суспільства)
Залежно від способу зміни свідомості людей	Пізнавальна, ціннісноорієнтовна, яка спрямована на формування системи цінностей, світогляду людей; прогностична, яка визначає передбачення і планування змін дійсності
Залежно від способу пізнання світу	Духовно-теоретична, духовно-практична
Залежно від існуючої системи моральних цінностей	Законна та незаконна, моральна та аморальна.
Залежно від характеру виконуваних людиною функцій	Інтелектуальна, фізична
Залежно від способу застосування знань	Практична, теоретична
Залежно від існуючих тенденцій розвитку суспільства	Прогресивна, консервативна, регресивна, революційна, контрреволюційна.

Людська діяльність є багатоплановою складною системою, в результаті якої створюються матеріальні і духовні умови розвитку соціуму. Діяльність людини має усвідомлено доцільний характер, у структурі якої виділяють такі основні елементи, як суб'єкт — той, хто здійснює діяльність; об'єкт — те, на що спрямована діяльність; мета — очікуваний результат діяльності; засоби досягнення мети і сам результат. Отже, усе різноманіття видів діяльності людини зумовлює форми розвитку регіонального соціуму.

Український вчений В.І. Тарасенко вважає економічну форму розвитку узагальнюючою категорією, якою позначається вся сукупність економічних відносин, діяльності та поведінки людей як членів даного суспільства, що господарюють у ньому [137]. Економічну форму розвитку регіонального соціуму він розглядає через економічну діяльність та економічну поведінку індивіда. Близькі підходи до визначення цієї категорії простежуються в працях Т.І. Заславської та Р. В. Ривкіної [138]. Отже, зміст економічної форми розвитку регіонального соціуму слід розглядати, з одного боку, із позиції участі індивіда в економічній діяльності, з іншого, з позиції його економічної поведінки.

Таким чином, у визначенні сутності економічної форми розвитку регіонального соціуму важлива роль належить, по-перше, розгляданню економічної діяльності соціуму як одного з головних факторів суспільного виробництва, аналізу розвитку, зміни місця і ролі у суспільному виробництві. По-друге, дослідженню економічної поведінки соціуму як економічної активності працездатної його частини, яка проявляється у прагненні індивідуума до застосування та самореалізації в економічній діяльності здібностей до праці за винагороду (рівень економічної активності населення, його конкурентоспроможність, трудова мобільність). По-третє, встановленню економічних відносин як матеріально-опосередкованих, що складаються у процесі виробництва, обміну, розподілу і споживання.

Економічна форма розвитку регіонального соціуму становить сукупність усіх видів економічної діяльності, яку доцільно розглядати як процес безпосереднього виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних і нематеріальних благ та послуг, спонукальним мотивом якої виступають різноманітні потреби суспільства та метою якої є забезпечення матеріальних умов і задоволення потреб індивідів. Виробничі відносини, які виникають у

суспільстві з приводу виробництва, розподілу, обміну, споживання матеріальних і нематеріальних благ та продуктивні сили, тобто люди, що здатні до праці, мають певні навички та знання, і засоби виробництва становлять економічну сферу життєдіяльності соціуму.

Економічна форма розвитку регіонального соціуму формується із таких складових:

- об'єкти економічної сфери, до яких належать трудові (людський капітал), природні (сировинні, геофізичні), капітальні (фізичний капітал) ресурси, оборотні кошти (матеріали), інформаційні та фінансові ресурси;
- суб'єкти економічної сфери, тобто особи, які здійснюють економічну, господарську діяльність, будь то людина, сім'я, підприємець, підприємство, держава.

На думку В. Ушакова, соціум у цілому є суб'єктом економічної сфери [139]. Вчений вважає, що економіка не розглядається як щось окреме від соціуму, а, значить, під економічними суб'єктами розуміються різні соціальні страти з погляду їхньої економічної поведінки. Соціум у цілому є суб'єктом власної господарської діяльності; інститутів економічних — права, власності, організаційно-управлінських, фінансово-кредитних та інших, як відносно стійкі, повсюдно використовувані, формальні і неформальні правила і норми (закони, договори, положення, кодекси поведінки, звичаї), що містять умови проведення та обмеження економічних дій, відносин, а також фактори примусу. У сукупності вони здійснюють організуючий вплив на економічні процеси та відносини, структурують взаємодію їх учасників, утворюють спонукальні мотиви діяльності [85]; економічні зв'язки і відносини між об'єктами, суб'єктами та економічними інститутами; матеріальні потреби соціуму.

Економічна діяльність створює матеріальні умови для відтворення соціального життя регіонального соціуму та спрямована на задоволення його різноманітних матеріальних потреб. Загальновідомо, що матеріальні потреби завжди лежать в основі діяльності та поведінки людей, виступають рушійною силою та джерелом реальних суспільних відносин і головним спонукальним мотивом індивіда до практичних дій [140]. Отже, результатами економічної діяльності є створення не тільки матеріального добробуту, а й умов для розвитку інтелектуального потенціалу соціуму, його самореалізації, отримання нових знань, професійних навичок, умінь та інших здібностей.

Головними мотивами економічної діяльності людей, за А. Смітом, є потреби та обмін продуктами для їх задоволення. Саме власний інтерес кожної окремої людини, який ґрунтується на розподілі праці, веде до одержання максимального можливих благ для всього суспільства в цілому. Передумови для цього — конкуренція і вільні ринки. Конкуренція стимулює досягнення більш високих результатів праці, а значить, і підвищення життєвого рівня для всіх [141].

Сукупність матеріальних благ і послуг, їх обсяг і якість вважаються однією з важливих характеристик рівня життя населення. Доведено, що рівень життя населення є однією із найважливіших соціально-економічних категорій, що формується під впливом взаємодії всіх суб'єктів економічних відносин та відображає рівень фізичних, духовних і соціальних потреб, ступінь їх задоволення й умови для розвитку і задоволення цих потреб [142, с. 470].

Поведінка індивіда, який залучається до економічної діяльності, обумовлюється конкретними соціально-економічними умовами його життєдіяльності, встановленою системою цінностей, ідеологією, релігією, психологічним етносом тощо. З одного боку, умови, які складаються на відповідній території, формують певну модель економічної поведінки соціуму. З іншого, вони опосередковані суб'єктивним впливом на економіку, оскільки економічні процеси є проявом людської поведінки [143, с. 37].

На думку вчених Інституту соціології НАН України, під поведінкою слід розуміти систему дій працівників, яку можна спостерігати зовні й у якій реалізуються їх внутрішні спонуки до діяльності [144, с. 83]. Під соціально-економічною поведінкою, як зазначає О. В. Панькова, можна вважати систему взаємопов'язаних дій і вчинків, яка віддзеркалює внутрішнє ставлення працівника до умов, змісту, результатів соціально-економічної діяльності і здійснюється соціальними суб'єктами задля задоволення своїх потреб [145].

Економічна поведінка у найзагальнішому вигляді, зазначає М. Г. Соколова, пов'язана з перебором економічних альтернатив із метою раціонального вибору, тобто вибору, в якому мінімізуються витрати і максимізується чистий прибуток. Передумовами виступають економічна свідомість, економічне мислення, економічні інтереси, соціальні стереотипи. При цьому кожний феномен вносить дещо своє, по-своєму формує той чи інший тип економічної поведінки [137]. Треба відмітити, що економічна поведінка соціуму змінюється

в кожному історичному періоді розвитку суспільства. Її регулювання здійснюється виникненням тих чи інших потреб як суспільства в цілому, так і кожного окремого індивіда.

Розглядання індивіда у процесі економічної діяльності у будь-якій формі, взаємодія його з іншими індивідами з приводу створення, розподілу або придбання матеріальних благ, залучення або вкладення його фінансових ресурсів дають підставу для побудови моделі «економічної людини» [146–149]. Ідея цієї моделі існувала в економічній теорії давно, набуваючи все нових форм із розвитком цієї науки. Модель «економічної людини» виникла ще в класичній економічній теорії і тісно пов'язана з постаттю А. Сміта, який проголосив принцип природної поведінки. Остання у XVIII ст. протиставлялася поведінці умовній, яка була обмежена різними феодальними регламентами. Однією з передумов природної поведінки є принцип раціональності, який передбачав, що індивід ставить перед собою певні цілі та послідовно втілює їх у життя. А. Сміт вважав, що визначальними факторами в економічному житті суспільства виступають егоїзм господарюючих індивідів, причини та наслідки суспільного поділу праці, схильність до обміну, яку він визначає як свідому та як закономірний наслідок здатності міркувати й присутності дару мови [141; 150].

Сучасний російський вчений Б. А. Райзберг наголошує, що економічна людина є особою, яка обирає найкращий, із позиції особистих цілей, інтересів та переваг, спосіб економічної поведінки. Вона характеризується такими ознаками [151, с. 32–33]:

- 1) здійснення вибору форм, способів, видів економічної діяльності й використання ресурсів, виходячи з особистих переваг та інтересів, з урахуванням наявних умов і обмежень;
- 2) прагнення обирати найбільш вигідну, раціональну стратегію дій, яка дає змогу відповідно до уявлень й очікувань конкретної особи досягнути бажаної мети за умов наявних і передбачуваних ресурсних можливостей з урахуванням поточних і майбутніх потреб;
- 3) використання у процесі вибору варіанту дій критеріїв раціональності у вигляді максимізації цільової функції при заданому обсязі ресурсних витрат (матеріальних, трудових, грошових, часових) або їх мінімізації при заданому рівні досягнення цілей.

Життєдіяльність соціуму базується на економічних, соціальних, політичних та духовних відносинах, що виникають між людьми. Слід пам'ятати, що структуру економічних відносин становлять організаційно-економічні і соціально-**ЕКОНОМІЧНІ** (майнові) відносини. Уперше категорію «економічні відносини» як ширшу, ніж «виробничі відносини», розглянув Ф. Енгельс. Як підкреслював учений, економічні відносини будь-якого суспільства проявляються передусім як соціальні інтереси, які є рушійними силами, що спонукають людей до певного виду діяльності.

Отже, економічна форма розвитку регіонального соціуму є одним із важливіших способів та вираженням змісту його існування, якою позначається вся сукупність економічних відносин, діяльності та поведінки людей.

Реформування економіки впливає на всі аспекти соціально-економічного життя суспільства, докорінно змінює умови життя і праці регіонального соціуму, що, у свою чергу, обумовлює появу нових типів економічної та соціальної поведінки індивідів — ринкових, орієнтованих на самозабезпечення, підвищення трудової активності, усвідомлення своєї ролі в соціально-економічному житті країни. Різноманіття діяльності і поведінки суб'єктів господарювання зумовлюється їх соціально-статусними та особистісними характеристиками [152, с. 60].

Існування регіонального соціуму відбувається у соціальному середовищі, що являє собою сукупність соціальних умов розвитку людини (форми суспільного життя, соціальні інститути та групи) [153, с. 23; 154, с. 247].

Соціальне середовище, на думку українських вчених І. Д. Зверсової та Г. М. Лактіонової, становить конкретний прояв суспільних відносин, у яких розвиваються конкретна особистість, соціальна спільнота, соціальні умови її розвитку [155, с. 27].

А. В. Штефан та Л. А. Стадник визначають соціальне середовище як сукупність суспільних, матеріальних, психологічних та духовних умов, факторів, відносин, в яких існує особистість і які здійснюють вплив на її свідомість, поведінку і діяльність, формування та функціонування людини в суспільстві. Тобто, це оточення людини, в якому відбувається процес її соціалізації [156, с. 1].

Разом з тим у філософському словнику під соціальним середовищем розуміється сукупність матеріальних та духовних умов, які є основою існування та

формуванням діяльності людини і впливають на розвиток особистості. Водночас соціальне середовище зазнає змін і перетворень під впливом творчої активної діяльності людини, у процесі яких змінюється і сам індивід [157, с. 620].

Отже, виділення соціальної форми розвитку регіонального соціуму є науково обґрунтованою категорією. Кожному історично певному способу виробництва відповідають свій специфічний тип соціальної сфери суспільства, наявність певних класів і соціальних спільнот. Зміна соціально-економічних систем веде до зміни у соціальній сфері [12, с. 284].

Сучасні соціальні відносини розглядаються як відносини між окремими індивідами, їх групами у процесі спільної життєдіяльності, які займають різне становище в суспільстві та відіграють різну роль в економічному, політичному й духовному житті, відрізняються способом життя, рівнем і джерелами доходів, структурою власного споживання [158]. Вони виступають одним із способів вияву, трансформації і реалізації соціальності (спільності, близькості, відчуженості, толерантності, конфліктності, партнерства, розподілу функціональної залежності, обміну діями, діяльністю тощо) у суспільстві [159, с. 502–504].

Визначення сутності соціальної сфери як відносно самостійної форми розвитку регіонального соціуму полягає, по-перше, у відносинах між соціальними спільнотами, всередині їх, між окремими особистостями, які займають різне положення у суспільстві та беруть неоднакову участь у соціальному житті [12, с. 323]. По-друге, у розгляданні соціальної діяльності, яка розкриває сутність соціальної взаємодії. По-третє, у соціальній поведінці індивіда.

До основних структурних компонентів соціальної форми розвитку регіонального соціуму слід зарахувати такі елементи: об'єкти соціальної сфери, до яких відносяться:

- об'єкти охорони здоров'я, фізкультури і спорту, соціально-культурного призначення, соціальної інфраструктури, інженерної інфраструктури, житлового фонду тощо;
- суб'єкти соціальної сфери — індивіди, спільності людей, які активно взаємодіють між собою і створюють свої способи сумісної діяльності;
- соціальні інститути, як організовану систему зв'язків та соціальних норм, яка об'єднує важливі суспільні цінності та процедури і допомагає реалізації важливих соціальних функцій суспільства;

- соціальні зв'язки й відносини між об'єктами, суб'єктами та соціальними інститутами; соціальні потреби соціуму.

Необхідно звернути увагу на те, що найважливішим соціальним інститутом, в рамках якого здійснюється відтворення соціуму, є сім'я. Усебічна підтримка цього соціального інституту повинна стати найголовнішим завданням соціальних програм на рівні як держави, так і кожного окремого регіону.

Підтримуючи думку Т. О. Огаренко, можна вважати, що соціальні відносини є атрибутом структурного каркасу суспільства, вони мають формуватися і функціонувати, ґрунтуючись не тільки на інтересі одного соціального суб'єкта до іншого, але й на певних цінностях та нормах, які становлять їх змістовну сутність [160]. Очікувані правила поведінки індивіда в суспільстві, згідно з якими він повинен вести себе так, щоб забезпечити узгодженість особистісних поведінь, необхідних для здійснення основних соціальних функцій суспільства, формують соціальні норми соціуму.

Іншою складовою соціальної форми розвитку регіонального соціуму є соціальна діяльність населення. Під соціальною діяльністю регіонального соціуму розуміється сукупність соціально значущих дій, здійснюваних окремими індивідами, їх групами на різних рівнях соціальної організації суспільства для задоволення соціальних потреб, тобто суспільно необхідних життєвих потреб та інтересів населення.

Отже, якщо економічна діяльність регіонального соціуму створює матеріальні умови для відтворення його соціального життя та направлена на задоволення його різноманітних матеріальних потреб, то за допомогою соціальної діяльності задовольняються соціальні потреби у соціально-економічній активності, духовній культурі, тобто у всьому тому, що є продуктом соціального життя населення.

Умови розвитку регіонального соціуму, які обумовлюють певні потреби та інтереси, є визначальною основою соціальної діяльності й соціальної поведінки індивіда, яка обумовлює існування моделі «соціальної людини» [161], під якою розуміється соціалізована людина, поведінка якої санкціонована суспільством [162].

Із позиції М. Вебера, будь-яка дія людини набуває характеру соціальної, коли в ній є суб'єктивна мотивація індивіда, його орієнтація на інших. В якості основної характеристики взаємодії людей М. Вебер розглядав раціональність

економічного вибору, яка, відповідно, визначається системою цінностей [163, с. 37–38; 164, с. 228].

П. В. Скотний вважає, що «соціальна людина» є внутрішньоструктурованим суб'єктом, у якого інші мотивації суспільної діяльності, ніж в «економічній людині» [147, с. 289–290]. Саме це є органічним поєднанням матеріальних і нематеріальних потреб, інтересів, цілей індивіда, рис працівника і власника [165].

Соціалізація, тобто процес повної інтеграції індивіда в соціальну спільноту на засадах засвоєння та відтворення людиною культурних цінностей і соціальних норм, формування соціальної поведінки, а також саморозвитку і самореалізації в тому соціумі, у якому він проживає, обумовлюється тим соціальним середовищем, яке формується і розвивається на певній території [166; 167; 168].

Варто зазначити, що інтеграція індивіда в соціальну спільноту відбувається, як правило, через окремі структурні об'єднання індивідів — статевовікові, національні, конфесійні, професійні, політичні та інші.

Соціалізація, з одного боку, визначається характером розвитку тієї території, де відбувається відтворення соціуму, з іншого, із змінами у самому соціумі трансформуються критерії та норми життєдіяльності людини, а також умови її самореалізації [167]. Отже, соціалізація регіонального соціуму є специфічною формою набуття нею тих суспільних цінностей, що існують в усіх сферах суспільного життя та відбувається під впливом природно-географічних, економічних, культурних, етнічних та інших особливостей відповідної території.

Тому, соціальна форма розвитку регіонального соціуму визначається як взаємозв'язок соціальних відносин та соціальної діяльності населення відповідної території та призначена забезпечити умови для відтворення соціального життя населення.

Виділення політичної форми розвитку регіонального соціуму зумовлено впливом на всі сфери його життя сучасних політичних реформ, що відбуваються у суспільстві, прискоренням процесу політичної соціалізації індивідів, зростанням рівня політичної свідомості та культури. Політика присутня у всіх сферах суспільного життя соціуму через властиві їй регулюючі функції. Індивід включається і реалізується у політичному житті як громадянин, який

є носієм політичних прав і обов'язків, політичних уявлень, настанов, орієнтирів, мотивів і навичок політичної діяльності.

Політична форма розвитку регіонального соціуму, яка є результатом поступального розвитку людського суспільства, складається із сукупної діяльності індивідів, соціальних спільностей, груп, класів, політичних партій, під впливом якої відбувається формування, функціонування політичної системи суспільства з метою організації і використання політичної влади для реалізації інтересів соціальних спільностей і суспільства загалом [12, с. 339].

Структура політичної форми життєдіяльності еволюціонує під впливом процесів суспільного розвитку, які відбуваються як усередині суспільства, так і за його межами. Змінюються суб'єкти політичних відносин, їх характер, форми політичного устрою і правління, характер ідеологій. Важливими наслідками змін у політичному розвитку соціуму є той факт, що вони роблять істотний вплив на процеси, які відбуваються у таких формах життєдіяльності, як економічна та соціальна. Політичного характеру набувають будь-яке питання, будь-яка суспільна проблема, що стосуються інтересів соціуму і які впливають на стабільність суспільства, інтереси держави [12].

Сутність політичної форми розвитку регіонального соціуму проявляється, по-перше, через політичну діяльність, яку виконують індивід, група, соціум, пов'язаною з політичними структурами, політичними відносинами, політичною культурою та свідомістю. По-друге, через політичну поведінку соціуму, як ступінь його активності та зацікавленості в політичному середовищі. По-третє, у політичних відносинах як взаємодії соціальних груп, індивідів, соціальних інститутів з приводу устрою й управління суспільством.

Політична форма розвитку регіонального соціуму складається з таких компонентів:

- об'єктів політичної сфери: політичної діяльності в її різноманітних проявах, із характерними для неї суспільними відносинами, політичної системи суспільства в цілому та кожного окремого регіону, суперечності політичного процесу, сфери політичних інтересів;
- суб'єктів політичної сфери: соціуму, а також створених ним установ, організацій, діяльність яких спрямована на перетворення тих чи інших складових соціального життя населення;

- політичних інститутів як зафіксованих і документально закріплених норм організації політичного життя та різноманітних організацій, установ, служб політики, що функціонують на цій основі, а також стійких традицій, принципів і правил політичної поведінки, які характеризують якість політичної системи суспільства і виступають основними регуляторами політичної поведінки і діяльності [169];
- політичних зв'язків і відносин між об'єктами, суб'єктами та політичними інститутами;
- політичних потреб соціуму.

Слід акцентувати, що політичні потреби соціуму за своєю суттю відносяться до кола соціальних та проявляються у потребі в політичному впливі або в політичній владі, що надає можливість дії на свідомість і поведінку людей, функціонування державних органів управління.

Політичне середовище, у якому відтворюється, існує та розвивається регіональний соціум, визначає види і форми політичної діяльності і політичних відносин, організаційні структури, політичні цінності й політичні та правові норми, що лежать в основі політичного функціонування суспільства.

Політична діяльність спрямована на організацію суспільно-політичного життя соціуму. Сутність політичної діяльності виявляється у регулюванні політичних відносин у суспільстві, узгодженні суспільних інтересів громадян, їхніх спільнот і влади як по вертикалі, так і по горизонталі. Політична діяльність, яка віддзеркалює систему політико-владних відносин у суспільстві, регулюється правовими (статутними), соціальними та психологічними нормами-регуляторами суспільного життя. Рушієм політичної діяльності є політична свідомість соціуму, яка формується й розвивається під впливом суспільних інститутів у поєднанні з політико-психологічними чинниками (ментальністю, політичною та правовою культурою та ін.) [170, с. 144]. Політична соціалізація індивіда відбувається за рахунок засвоєння політичного досвіду, практики попередників, саморозвитку та самореалізації. Результатом цього процесу, на думку В. Бебика, є вміння людини орієнтуватися в суспільно-політичному просторі, брати участь у вирішенні суспільно-політичних та інших проблем, пов'язаних з управлінням справами суспільства і держави.

Кожне суспільство має свої механізми політичної соціалізації, які пов'язані з передачею певних традицій, залученням до домінуючої політичної

культури. Функціонують при цьому й універсальні, суспільно значущі інститути політичної соціалізації, які діють у межах існування соціуму. До них зараховують сім'ю, систему освіти, засоби масової інформації, державні, партійні, громадські організації, окремі політичні події та акції [171]. Значення, спрямування та ефективність дій різних інститутів політичної соціалізації індивіда сприяють формуванню політичної форми розвитку регіонального соціуму.

Під час політичної соціалізації відбувається взаємодія індивіда з політичним середовищем, унаслідок якої особистість набуває або втрачає певні соціальні властивості, які характеризують її як «людину політичну» [172]. У цілому, «політична людина» — поняття політичної антропології, що означає домінанту свідомості і поведінку, яка пов'язана з політикою, яка може розв'язати найбільш значні проблеми людського буття. Наслідками політичної соціалізації стає формування політичної поведінки соціуму, яка виражається у зацікавленості та активності індивіда у політичній діяльності та є формою його цілеспрямованих дій у політиці.

Політичні відносини відіграють у суспільстві настільки ж значну роль, що й соціальні та економічні. Політичні відносини, перш за все, це стосунки між індивідуумами, соціальними та етнічними спільнотами, націями, державами, державою і громадянами, громадянами та їх об'єднаннями у ставленні до влади, розробці, формуванні політики та її реалізації. Зміст політичних відносин визначається взаємодією суб'єктів політики і влади, передачею ідей, поглядів, обміном ресурсами (досвідом, інформацією, знаннями, політичними технологіями).

Таким чином, виокремлення політичної форми розвитку регіонального соціуму обумовлене, по-перше, проникненням політичної сфери, яка акумулює політичну діяльність, поведінку та відносини в усі сфери суспільного життя соціуму, та, по-друге, залученням останнього у політичне життя країни, регіону.

Важливими умовами розвитку сучасного суспільства є його культурний розвиток, який відбувається на двох рівнях — у масштабі країни та на території регіону. Це обумовлено тим, що цей розвиток впливає на формування моральних, етичних, духовних та інших якостей як соціуму в цілому, так і кожного окремого індивіда. Отже, виділення культурної форми розвитку

відбувається на засадах розуміння того, що її складові присутні у всіх формах життєдіяльності соціуму та мають суттєвий вплив на формування якості регіонального соціуму.

Визначення сутності культурної форми розвитку регіонального соціуму зумовлює встановлення дефініції такого поняття, як культура. Так В. В. Коваленко визначає, що це сукупність матеріального і духовного надбання певної людської спільноти (етносу, нації), нагромадженого, закріпленого і збагаченого протягом тривалого періоду, що передається від покоління до покоління, включає всі види мистецтва, культурну спадщину та цінності, науку, освіту та відображає рівень розвитку цієї спільноти [173].

Визначення сутності культурної форми розвитку регіонального соціуму полягає у тому, що, по-перше, відтворення культурної складової соціального життя неможливе без відповідної державної політики, програм та підтримки, що сприяють зростанню духовності та зміцненню моральних засад суспільства, патріотичному вихованню, формуванню здорового способу життя тощо. По-друге, саме на регіональному рівні культурні процеси мають особливу специфіку, що пов'язано з національними, етнічними та географічними особливостями території. Формування умов культурного розвитку на регіональному рівні відбувається на засадах поєднання місцевих особливостей із загальнодержавними тенденціями.

Культурна форма розвитку регіонального соціуму формується із таких складових: об'єктів культурної сфери, до яких відноситься мережа закладів культури, яка представляє комплекс підприємств, установ, організацій і закладів культури державної та комунальної форми власності, метою якої є створення умов для відтворення культурного розвитку населення. До цих закладів належать:

- об'єкти охорони здоров'я, культури, освіти, фізкультури і спорту, побутового обслуговування, культурної спадщини, бази відпочинку, пансіонати;
- суб'єктів культурної сфери, які представлені фізичними та юридичними особами, що провадять культурну діяльність або реалізують владні повноваження у сфері культури;
- інститутів культурної політики, призначених досліджувати правові, економічні та соціальні проблеми культурної сфери, прогнозувати її розвиток, здійснювати моделювання культурної політики, розробку рекомендацій

для органів влади та органів управління, законодавчі та нормативні розробки для сфери культури; відносин та зв'язків у сфері культури.

Важливим є те, що в українському соціумі культурна діяльність спрямована на створення умов для забезпечення розвитку творчості людини, збирання, збереження, використання і поширення інформації про матеріальні та духовні культурні цінності, наукові розробки, а також на забезпечення цілісності культурного простору України, доступності національного культурного надбання, дотримання прав громадян у сфері культури [174]. Метою цієї діяльності є впровадження таких соціокультурних цінностей, як національно-культурне відродження, підвищення освітнього рівня, розширення культурного кругозору та інше, що стає найважливішими складовими у відтворенні регіонального соціуму.

Формування умов культурного розвитку регіонального соціуму передбачає здійснення таких видів діяльності у сфері культури: художньої літератури, кінематографії, театрального, музичного, хореографічного, декоративно-ужиткового мистецтва, архітектури, фотомистецтва, дизайну, нематеріальної культурної спадщини, охорони національного культурного надбання; музейної справи, колекціонування, архівної та бібліотечної справи, книговидання, художньо-естетичної освіти, міжнародних культурних зв'язків та іншої діяльності, основною метою якої є створення, збереження, розповсюдження і використання культурних цінностей, культурної спадщини та культурних благ.

Культурні потреби, на відміну від економічних, формуються та розвиваються в процесі соціалізації особистості. Сучасний етап розвитку регіонального соціуму зумовлений підвищенням ролі культури у всіх сферах суспільного життя. Це визначається, перш за все, тим, що саме культура сприяє розвитку інтелектуальних та моральних здібностей індивіда, його становленню як особистості.

При визначенні впливу культури на розвиток регіонального соціуму важливим є той факт, що всі складові культурної форми життєдіяльності соціуму є невід'ємною частиною, що впливає на формування, існування та розвиток інших форм життєдіяльності. На думку українських вчених О. П. Крупського та Ю. М. Стасюк, стан економіки відображає той рівень культури, який можуть репрезентувати окремий індивід і все суспільство в цілому. Економічна

культура, яка є найважливішою складовою загальної культури, відображає економічний досвід, накопичений попередніми поколіннями людей, який використовується в сучасному економічному житті. Економічна культура накопичує норми, правила, образи економічної поведінки, що склалися в минулому, відбирає їх, вилучивши ті, які вже не відповідають новим умовам; передає, транслює ці «відібрані» правила і зразки від минулих поколінь сучасним (через механізми соціалізації); одночасно з'являється багато нових зразків економічної культури й економічної поведінки в нових, сучасних умовах (інноваційна функція). У той самий час виникають нові, затребувані сучасними умовами, зразки економічної поведінки, основу мотивації яких становлять цінності, властиві західній економічній культурі, відбувається їх запозичення [175, с. 57].

Учені наголошують, що феномен економічної культури охоплює різні сегменти економічної форми розвитку соціуму [176]. Цей тезис підтверджує існування таких різновидів економічної культури: споживання, управління, організаційної, корпоративної, професійної, праці та інші. Отже, економічна культура як система цінностей, норм, сенсів, пов'язаних із господарською діяльністю, яка формується та розвивається разом із соціумом, з одного боку, є важливим чинником оновлення економіки, з іншого, є однією із найважливіших складових способу життя у різноманітних сферах людської життєдіяльності [177].

Соціальна культура, в основу якої закладено культуру соціальної взаємодії, являє собою відносини, які складаються в суспільстві й реалізуються через соціальні інститути [178] й визначається цінностями та ідеалами, які зумовлюють поведінку людей у суспільстві. О. Костенко стверджує, що соціальна культура індивіда є основою соціального прогресу будь-якого соціуму. На його думку, «існує безпосередній закономірний зв'язок між рівнем соціальної культури громадян та станом їхнього життя. Отже, життя людей можна змінити на краще лише шляхом розвитку їхньої ... культури» [179, с. 17].

Політична культура тлумачиться через систему ідеологічних і соціальних цінностей як стан самосвідомості соціуму, набір соціальних норм, елемент культури і політики, підсистема культури суспільства тощо. Українські науковці розглядають політичну культуру як сукупність поглядів, переконань,

орієнтацій і зразків поведінки, які визначають ставлення людей до політичної форми розвитку соціуму, рівень і спрямованість їх політичної активності [180]. Л. Нагорна вважає [181], що за допомогою політичної культури визначається рівень цивілізованості соціуму, культури політичного мислення й політичного спілкування, культури поведінки політиків і населення як суб'єктів політичного процесу. Являючи собою єдність соціально-нормативних компонентів свідомості й поведінкових стереотипів, політична культура надає політичній формі життєдіяльності соціуму цілісності та інтегративності.

Інформаційна культура соціуму спирається на залучення найсучасніших засобів інформації, інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ). Вона відображає досягнутий рівень організації інформаційних процесів у суспільстві та ступінь ефективності створення, зберігання, опрацювання, подання й використання інформації, що забезпечує цілісне бачення світу, його моделювання, передбачення результатів рішень, які приймаються індивідом [182].

Сутність інформаційної культури полягає в готовності не тільки використовувати останні досягнення інформаційної техніки, а й в умінні сприймати нову інформацію. Ю. Брановський описує інформаційну культуру як певний рівень ефективності створення, збереження, переробки, передачі, збору та використання інформації, який забезпечує цілісне бачення світу та передбачає наслідки прийняття рішень [183].

Особливістю розвитку сучасного соціуму є збільшення ролі інформаційної сфери в його розвитку. Існування інформаційного суспільства нерозривно пов'язане з усвідомленням фундаментальної ролі інформації, наявністю таких феноменів, як інформаційні ресурси та технології, інформатизація. Інформаційна сфера, рівень розвитку якої визначається кількістю та якістю накопиченої інформації, її доступністю, висуває на перший план інформацію як одне з головних джерел її розвитку [182].

О. В. Олійник, О. В. Соснін та Л.Є. Шиманський інформаційний простір визначають як сукупність національних інформаційних ресурсів та інформаційної інфраструктури, які дозволяють на основі єдиних принципів і загальних правил забезпечувати інформаційну взаємодію індивідів, суспільства і держави з їх рівним правом доступу до відкритих інформаційних ресурсів та максимально повним задоволенням інформаційних потреб [184].

Обґрунтовуючи необхідність визначення інформаційної форми розвитку регіонального соціуму, доречно нагадати висловлювання Н. Ротшильда, у якому підкреслюються необхідність, важливість та своєчасність володіння інформацією. Він стверджував, що той, хто володіє інформацією, той володіє світом.

Безпосередньо інформаційна форма розвитку розглядається як відносно самостійна, але, як і культурна, вона є допоміжною щодо інших форм — економічної, політичної, соціальної та культурної. Отже, інформаційна діяльність спрямована на забезпечення інформаційним продуктом усіх форм життєдіяльності регіонального соціуму.

Основу інформаційної форми розвитку регіонального соціуму складає інформаційна діяльність, під якою, відповідно до Закону України «Про інформацію» [185], слід розуміти створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення, охорону та захист інформації, тобто сукупність дій, спрямованих на задоволення інформаційних потреб соціуму.

Складовими інформаційної форми розвитку регіонального соціуму є:

- об'єкти інформаційної сфери, до яких відносяться інформаційні ресурси, які ґрунтуються на ідеях і знаннях, нагромаджених у результаті науково-технічної діяльності людей і подані у формі, придатній для збирання, реалізації та відтворення;
- інформаційна інфраструктура, яка представлена організаційною структурою, що забезпечує функціонування і розвиток інформаційної сфери, інформаційно-телекомунікаційною структурою, інформаційними, комп'ютерними та телекомунікаційними технологіями, системою засобів масової інформації, які забезпечують організацію взаємодії інформаційних потоків, функціонування та розвиток засобів інформаційної взаємодії та інформаційного простору регіонального соціуму [185].

Суб'єктами є фізичні та юридичні особи; господарські, громадські, політичні, культурні, соціальні та політичні (державні) спільності. Інформаційні відносини як один із видів суспільних відносин виникають у разі цільового виробництва, розповсюдження та споживання інформаційних ресурсів об'єктами та суб'єктами інформаційної форми розвитку регіонального соціуму.

Поведінка регіонального соціуму в інформаційному суспільстві відображає активність індивіда як суб'єкта, що пізнає, його вміння орієнтуватися в

інформаційному просторі. В інформаційній поведінці проявляється ступінь доступності та комфортності використання сукупних інформаційних ресурсів або, іншими словами, ті можливості, які суспільство надає індивіду, який прагне відбутися як професіонал та особистість. Уявляється, що у найближчий час доля кожної конкретної людини буде залежати від того, наскільки вона здатна своєчасно знаходити, отримувати, адекватно сприймати і продуктивно використовувати нову інформацію (точніше, нове знання) у своєму повсякденному житті [186].

Таким чином доведено, що діагностику відтворення продуктивних сил в контексті розвитку регіонального соціуму доцільно здійснювати з позиції осмислення важливості різноманіття форм його розвитку з урахуванням суспільно-історичного процесу, що становить об'єднання діяльності та суспільних відносин, в якому з часом змінюються і природа, і соціальні структури, і людина, і суспільні відносини.

1.4. Теоретичні аспекти відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму

У сучасній науці під продуктивними силами розуміється система факторів виробництва, яка забезпечує перетворення речовин природи, відповідно до потреб людей, створює матеріальні та духовні блага і визначає зростання продуктивності суспільної праці [187]. М. А. Хвесик, Л. М. Горбач, П. П. Пастушенко розглядають продуктивні сили як систему особистих і технічних елементів, завдяки яким відбувається обмін між людиною та природою в процесі суспільного виробництва [188, с. 8].

У економічній теорії головними факторами виробництва визначені такі:

- земля — природні багатства, дані самою природою, тобто всі природні ресурси (землі, ліси, води, родовища);
- праця — робоча сила, головна особливість якої полягає в тому, що праця невіддільна від людини, від його робочої сили і тому має соціальний, економічний і політичний аспект;
- капітал — наявні, вироблені засоби виробництва, фінансовий капітал, тобто сукупність майна, використаного для отримання прибутку.

Взаємозв'язок цих складових обумовлює певний рівень розвитку продуктивних сил.

По-перше, земля як фактор виробництва, даний самою природою, має трояке значення. У широкому змісті вона означає усі використовувані у виробничому процесі природні ресурси, поєднується з працею і капіталом. У зв'язному сенсі в ряді галузей (аграрної, видобувної, рибної) земля є об'єктом господарювання, коли вона одночасно виступає і предметом праці, і засобом праці. У межах всієї економіки земля може виступати як об'єкт власності [189].

По-друге, праця як фактор виробництва є тою частиною суспільства, яка безпосередньо зайнята в процесі виробництва. На відміну від інших факторів виробництва, праця має свої особливості. Головна з них полягає в тому, що праця є невід'ємною від людини, від її робочої сили і тому має соціальний і політичний аспект [190, с. 87].

Праця як фактор виробництва є фізичною та інтелектуальною діяльністю людини, спрямованою на виробництво економічних благ і надання послуг. У сучасній науці протягом останнього часу сформувалася концепція «людського капіталу», згідно з якою праця освіченого та кваліфікованого працівника розглядається як головний фактор економічного і соціального прогресу суспільства [190, с. 87].

Сучасні науковці визначають, що головною продуктивною силою суспільного виробництва є людина, її якісні характеристики як працівника суттєво впливають на ефективність ринкової економіки, конкурентоздатність товарів і послуг, масштаби і темпи науково-технічного й організаційного прогресу. З огляду на це розвиненість усіх галузей національної економіки кожної країни вирішальною мірою залежить від стану підготовки та використання освіченої, висококваліфікованої, творчої, активної робочої сили, забезпечення її кваліфікаційної й територіальної мобільності. Загальновизнаною є така залежність: чим більше розвинена економіка, тим вищі вимоги до якісних характеристик робочої сили, і тим більшою стає потреба у висококваліфікованих працівниках [191].

По-третє, капітал (від лат. *capitalis* — головний, головне майно, головна сума) включає в себе сукупність створеної минулою працею благ, є сукупністю майна, активів використовуваних для отримання прибутку. Капіталом називають матеріальні та фінансові ресурси в системі факторів

виробництва. Розрізняють такі види капіталу як основний (фізичний), оборотний та людський.

З метою вирішення завдань, визначених у роботі, зупинимося на розгляді людського капіталу. Вагомим підґрунтям при визначенні сутності поняття «людський капітал» є визнання того, що він є однією із найважливіших складових продуктивного капіталу, який представлений обсягом знань, розвинутими здібностями, фізичним, інтелектуальним та творчим потенціалами, що притаманні людині. «Людський капітал — найцінніший ресурс, далеко важливіший, ніж природні ресурси чи накопичене багатство... Саме людський капітал, а не заводи, обладнання і виробничі запаси є наріжним каменем конкурентоспроможності, економічного зростання й ефективності» [192, с. 99; 193].

Людський капітал характеризується як сукупність сформованих і розвинутих внаслідок інвестицій продуктивних здібностей, особистих рис і мотивацій поведінки індивідів, що перебувають у їхній власності, використовуються в економічній діяльності, сприяють зростанню продуктивності праці і впливають завдяки цьому на зростання доходів свого власника і національного доходу [192, с. 17]. Цінність категорії «людський капітал» пояснюється такими причинами:

- у концепції людського капіталу людина розглядається в єдності економічного, соціального й індивідуального аспектів;
- погляд на людське здоров'я, знання та здібності як капітал, що дає прибуток, науково обґрунтовує і доводить необхідність та економічну доцільність інвестицій у людину за різними напрямками і на всіх рівнях;
- поняття «людський капітал» характеризує вільну особистість, яка є рівноправним агентом на ринку праці;
- концепція людського капіталу є економічною основою загальногуманітарної концепції людського розвитку [194, с. 73].

З метою визначення теоретичних аспектів відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму доцільно зауважити, що сутність виробничого процесу полягає у використанні матеріальних та людських ресурсів, які, стаючи виробничими факторами, поєднуються у взаємопов'язаних процесах праці, результатом яких є створення економічних та соціальних благ, необхідних для життєдіяльності та розвитку соціуму. У виробничому

процесі поєднуються всі фактори виробництва, які впливають на його ефективність та результативність.

Важливим у визначенні сутності виробничого процесу є постулат того, що він має технологічну та трудову складову. Так технологічна складова виробничого процесу пов'язана з перетворенням предметів праці в готову продукцію, яка володіє закладеними технологічними, економічними та соціальними характеристиками. Технологічна складова виявляється як заздалегідь розроблений технологічний процес. Технологічний процес, з точки зору економічної теорії, розглядається як сукупність змін предметів праці, що необхідні для виготовлення продукції, які відбуваються за участю або без участі живої праці.

Трудова складова виробничого процесу пов'язана з сукупністю дій індивіда у виконанні технологічного процесу. Від професійних якостей робітника, його знань, навичок, досвіду, професійної культури, стану здоров'я залежить виконання професійних обов'язків, продуктивність праці тощо.

Щодо визначення сутності матеріальних та людських ресурсів стверджується, що під матеріальними ресурсами розуміються ресурси, які беруть участь у процесі господарської діяльності протягом одного виробничого циклу, при цьому повністю змінюють свою форму та переносять вартість на витрати підприємства. Наявність матеріальних ресурсів є об'єктивно необхідною умовою функціонування виробництва, від рівня управління якими залежить ефективність та результативність фінансово-господарської діяльності підприємства [195].

Людські ресурси являють собою сукупність різних якостей людей, що визначають їх працездатність до виробництва матеріальних і духовних благ, і є узагальнюючим показником розвитку суспільного виробництва. Важливим є той факт, що людські ресурси розрізняють як ресурси країни, регіону, галузі, організації, які є визначальним рівнем управління ними [196].

Людські ресурси є ключовим ресурсом економіки, від якості й ефективності використання яких багато в чому залежать результати діяльності і конкурентоспроможності регіону. Саме людські ресурси надають руху матеріально-речовим елементам виробництва, створюють продукт, вартість і доданий продукт у формі прибутку. У ХХІ столітті, в умовах «економіки знань», людські знання та нематеріальні активи перетворюються на основне

джерело конкурентної переваги регіону як на національному так і на світовому ринках [197]. Тому, можна стверджувати, що людина, яка є елементом регіонального соціуму та формується в умовах відтворення його соціального життя, є не тільки найважливішим ресурсом виробничого процесу, а й головною продуктивною силою суспільства.

Відтворення є динамічним процесом, визначається як безперервний рух соціально-економічних потоків у час. Динаміка відтворення завжди має певний вектор (спрямованість). Динамічність відтворення дає змогу застосувати до національної економіки такі параметри, як її минуле, сучасне і майбутнє, тобто уявити її еволюцію як послідовну і закономірну зміну стану економіки [198].

У широкому сенсі під відтворенням якого-небудь явища розуміється його відновлення в існуючих, менших або розширених обсягах.

Під відтворенням розуміється процес відновлення використаних чинників виробництва (природних та людських ресурсів, засобів виробництва) шляхом їх подальшого виробництва. Відтворення означає безперервне повторення процесів виробництва, розподілу, обміну і споживання. Суспільство не зможе існувати й розвиватися, якщо не буде постійно відтворювати всі чинники виробництва — сировину, засоби виробництва, робочу силу [199, с. 78, 79].

Відтворення як економічна категорія означає безперервне відновлення виробництва товарів, послуг та духовних благ, на основі чого здійснюється відтворення всіх елементів економічної системи — продуктивних сил, техніко-економічних, організаційно-економічних та виробничих відносин (або відносин економічної власності), а також господарського механізму. У будь-якому суспільстві люди повинні постійно задовольняти свої потреби, для чого необхідне безперервне відтворення матеріальних благ, а значить, і процесу їх виробництва [59, с. 223]. Процес відтворення охоплює і головні фактори виробництва, а саме землю як природні ресурси, працю як робочу силу та усі види капіталу.

Найбільш поширений підхід до визначення поняття «відтворення природних ресурсів» означає, що це природний (регульований та нерегульований) штучний процес наروщення запасів природних ресурсів, відновлення їх якісних характеристик. Цей процес включає такі види, як рекультивація

та меліорація земель, агротехнічні заходи щодо поліпшення ґрунтів, лісів відновлювальні роботи, вирощування рибопосадкового матеріалу, біотехнічні заходи щодо збереження та відтворення диких звірів і птахів, охорона водних ресурсів та повітряного басейну [200].

Існує інший підхід щодо визначення сутності цього поняття. Так під відтворенням природних ресурсів розуміється сукупність наукових, організаційних, економічних та технічних заходів, спрямованих на відновлення й збільшення природних ресурсів або посилення корисних властивостей природних об'єктів [201].

Варто зауважити, що не всі природні ресурси здатні бути відновленими. Отже, відтворення, збереження, ефективне та раціональне використання природних ресурсів є найважливішим елементом державної політики.

Відтворення робочої сили розглядається як процес безперервного відновлення і підтримки фізичних сил і здібностей людей до праці. Особливість відтворення робочої сили полягає в тому, що людина відтворює себе не тільки стосовно своїх фізичних й інтелектуальних здібностей, але й як працівник певної якості (кваліфікації) або типу (фаху). Економічний розвиток в країні визначає потреби відтворення певної кількості робочої сили, рівня її освіти і кваліфікації. Таким чином, для відтворення відповідної необхідної робочої сили суспільство повинно створювати умови для відшкодування витрат, пов'язаних з народженням, фізичним і культурним розвитком людей, їх освітньою і професійною підготовкою [199, с. 80].

Як вже наголошувалося, капітал є одним із головних факторів продуктивних сил. Види капіталу обґрунтовуються різноманітністю виконуючих ним функцій. Отже, відтворення капіталу доцільно розглядати з точки зору загального визначення цього поняття та для кожного окремого виду.

Враховуючи завдання, які поставлені у даному дослідженні, доцільно встановити сутність поняття «відтворення капіталу» та «відтворення людського капіталу». Так під відтворенням капіталу розуміється безперервне відновлення (обіг) засобів виробництва, що використовуються у виробництві товарів, послуг і доставка їх до кінцевого споживача. Воно передбачає постійне створення більш якісних і досконалих машин, обладнання, механізмів, інструментів, програмного забезпечення тощо [199, с. 80].

Відтворення людського капіталу відбувається у взаємозв'язку та взаємозалежності із загальними періодами життєвого циклу покоління, який доцільно розглядати з точки зору наступних етапів:

- природне відтворення населення у певний момент часу, на певній території;
- накопичення запасу природних здібностей, що включає рівень фізичного та душевного здоров'я, інтелекту, культури, моральності, мотивації, тощо;
- набуття необхідних освітніх, професійно-кваліфікаційних навичок, знань та вмінь [202, с. 94–95].

Діагностику відтворення продуктивних сил доцільно здійснювати з урахуванням типу їх відтворення. Розрізняють такі типи відтворення: просте, розширене та звужене або екстенсивний, інтенсивний та змішаний. Так визначення типу відтворення для економічних процесів повинно відбуватися у відповідності з певними критеріями. По-перше, це характер використання отриманого доходу, по-друге, якісна характеристика застосування факторів виробництва.

У відповідності по першого критерію розрізняють просте, звужене та розширене відтворення. Просте відтворення — відтворення за незмінних масштабів виробництва, це означає, що суспільство весь знову вироблений продукт, в т. ч. і додатковий, витрачає на споживання, а саме виробництво поновлюється в тих же обсягах і в тій же кількості. При такому відтворенні нагромадження відсутнє, запас капіталу залишається незмінним, економіка характеризується сталістю: немає ні зростання, ні спаду (тут обсяг заміщення капіталу, який вибув, дорівнює чистим інвестиціям) [199, с. 80].

Під розширеним відтворенням розуміється відтворення при зростаючих масштабах виробництва. Це повторення процесу виробництва в збільшеному масштабі, при цьому отриманий дохід йде не тільки в особисте споживання товаровиробника, але й на придбання додаткових виробничих ресурсів. Саме за рахунок їх використання подальше виробництво поновлюється в збільшеному розмірі. Розширене відтворення означає відновлення виробництва в кожному новому відтворювальному циклі на більш високому (щодо попереднього) рівні, що повинно призводити в підсумку до більш високого ступеня споживання людей та зростання добробуту суспільства в цілому [203].

Звужене (регресивне) відтворення розглядається як процес відновлення виробництва в скороченому обсязі через відсутність його доходів або

недоцільність розвитку даного виду (індивідуальне виробництво). При звуженому відтворенні на споживання йде не лише національний дохід, а й частина фонду заміщення, тобто валових заощаджень — за рахунок коштів, що мали б йти на заміщення зношеного капіталу. Таке відтворення характерно для країн, що знаходяться в глибокій і тривалій соціально-економічній кризі, у випадках раптового і швидкого руйнування єдиного економічного простору, коли відтворювальні зв'язки розриваються. Зниження ВВП і доходів призводить до економічного спаду, а це небезпечно для майбутнього країни [199].

Згідно з другим критерієм розрізняють екстенсивне, інтенсивне і змішане відтворення [203]. Екстенсивне відтворення визначається як процес розширення масштабів виробництва за рахунок залучення додаткових ресурсів на колишній технологічній основі. Виділяють кілька шляхів екстенсифікації: зростання чисельності робітників, збільшення робочого дня, зростання обсягу інвестицій і капіталовкладень, освоєння нових ділянок землі, зростання видобутку сировини і т. п. Вважається, що чисто екстенсивний тип відтворення не має перспективи, тому очевидно, що відтворення зіткнеться з обмеженістю ресурсів. Отже, даний вид розширеного відтворення є своєрідною економічною моделлю, і класичного вигляду екстенсивного відтворення не існує.

Інтенсивний тип відтворення визначається як процес збільшення обсягу виробництва за рахунок якісного поліпшення технологій і техніки. Для даного типу відтворення характерні такі шляхи його забезпечення: оновлення техніки, більш ефективне використання всіх ресурсів, економія матеріальних ресурсів, підвищення кваліфікації робітничих кадрів, зміцнення трудової дисципліни, а також інтенсифікація управління, розвитку науки, інфраструктури. У чистому вигляді інтенсивне відтворення, як і екстенсивне, не існують. Вони взаємно переплітаються і доповнюють один одного, тим самим утворюючи третій вид відтворення, існуючий в реальному житті, — змішане відтворення [203].

Змішане відтворення представляє собою процес збільшення масштабів виробництва за рахунок одночасного підвищення кількості економічних ресурсів і вдосконалення техніки і технології.

Таким чином, на засадах визначення теоретичних аспектів відтворення продуктивних сил можна стверджувати, що цей процес доцільно розглядати

як безперервне відновлення всіх факторів виробництва, а саме природних ресурсів, робочої сили, засобів виробництва.

Відтворення продуктивних сил в контексті розвитку регіонального соціуму полягає у відновленні робочої сили, її кількісних та якісних характеристиках як головного ресурсу економіки, та яка є основним елементом виробництва. Під робочою силою розуміється здатність людини до праці, сукупність її фізичних, інтелектуальних здібностей, набутих знань і досвіду, а також бажання отримання нових знань, які використовуються в процесі виробництва матеріальних благ. Як вже наголошувалося вище, робоча сила є невіддільною від індивіда. Робоча сила існує в особі людини-працівника. Саме людина та її здатність до праці є основним елементом виробництва.

З метою визначення закономірності відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму доцільно встановити чинники, що впливають цей процес.

Так у науковій літературі, яка присвячена проблемам відтворення продуктивних сил, визначені різні чинники [204].

- 1) Природно-географічні, які виступають природним середовищем розвитку економіки. Аналіз природно-географічного середовища дозволяє отримати соціально-економічну оцінку природних ресурсів території. А саме, визначити види природних ресурсів; оцінити їх кількісний та якісний склад, умови залягання, технологічні можливості видобутку, ефективність розробки та використання корисних копалин, їх фізико-технологічні особливості; оцінити природний потенціал території. Отже, існуючі природні ресурси, можливість їх видобутку та використання, обумовлюють розміщення продуктивних сил, пріоритетні види економічної діяльності регіону, зумовлюють особливості територіальних виробничо-господарських комплексів, кількість, види та обсяг підприємств, розвиток міжгалузевих зв'язків, формування виробничої, транспортної, соціальної інфраструктури регіону. Вважається, що вплив природно-географічних чинників на розміщення продуктивних сил тим сильніше, чим нижче рівень їх розвитку;
- 2) Вплив геополітичних чинників полягає у створенні своєрідного навколишнього середовища для даної території. Геополітичні чинники охоплюють

географічне положення території; конкурентні переваги вітчизняних товаровиробників у системі світового господарства; модель інтеграції в світовий економічний простір [204, с. 25].

Дія геополітичних чинників на відтворення продуктивних сил полягає в інтеграції продуктивних сил території в структуру світового економічного простору і міжнародного поділу праці на основі розвитку різних форм зовнішньоекономічних зв'язків. При цьому визначальну роль відіграють певні конкурентні переваги держави у світогосподарській сфері, які залежать від рівня ефективності використання природноресурсного потенціалу, структури економіки, курсу зовнішньоекономічної політики [204, с. 25];

- 3) Вплив демографічних чинників на відтворення продуктивних сил є одними з найвагоміших факторів впливу, від яких залежить чисельність населення, характер відтворення, його статевовікова та національна структура, розміщення населення, фізична та соціальна щільність, чисельність та склад трудових ресурсів, навантаження на працездатне населення за рахунок осіб молодших та старших працездатного віку, їх якісні характеристики, міграційний рух населення. Тому, демографічні чинники надають вагомий вплив на забезпеченість території людськими ресурсами, підприємств робочою силою, формування, розподіл, перерозподіл, нагромадження та збереження людського капіталу тощо;
- 4) Економічні чинники, які впливають на відтворення продуктивних сил в контексті розвитку регіонального соціуму, виявляються в структурі економічно-активного населення, територіально-галузевому розподілі зайнятих, рівня зайнятості та зареєстрованого безробіття, форми та умови зайнятості і безробіття, умови праці, трудової мобільності, продуктивності праці тощо. Розвиток промислового комплексу території сприяє зайнятості населення, розвитку сфери послуг та торгівлі, соціальної інфраструктури, що сприяє подоланню бідності, соціальної інтеграції та розвитку регіонального соціуму;
- 5) Соціальні чинники впливу на відтворення продуктивних сил полягають у створенні соціальної інфраструктури та рівні її якості. Метою розвитку соціальної інфраструктури є задоволення населення в

соціальних потребах, а саме, в отриманні освітніх та культурних послуг, відповідної якості медичного обслуговування, розвитку та якості сфери послуг та житлово-комунального господарства, стан та охорона навколишнього середовища, забезпечення відповідних санітарно-гігієнічних умов існування тощо. Формування соціальної інфраструктури є необхідною складовою, в умовах якої відбувається розвиток регіонального соціуму, наслідками якого є формування відповідних якостей робочої сили;

- 6) Інноваційні чинники, суть яких полягає у впровадженні сучасних досягнень науки та техніки в господарський комплекс регіону, фінансово-господарську діяльність підприємств, економічну та соціальну інфраструктуру тощо, полягає у створенні умов для підвищення ефективності та результативності виробничої діяльності, зниженні матеріаломісткості, собівартості продукції, ефективності та раціональності використання усіх видів ресурсів підприємства, продуктивності праці тощо.

У сучасному суспільстві відбувається прискорення темпів техніко-технологічного оновлення виробництва, яке потребує відповідного рівня освіти, володіння технікою та обізнаності з новими технологіями. Отже, виникає потреба до зміни якісних характеристик робочої сили. А саме, необхідною, перш за все, стає процедура оновлення професійних знань, які мають бути фундаментальними, легко трансформованими та модельованими. Важливими стають питання збереження та відновлення здоров'я, культурного розвитку робочої сили, що забезпечує, у тому числі, відповідну продуктивну працю, її культуру та стиль поведінки працівника. Іншими словами виникають нові вимоги до відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму.

Розвиток регіонального соціуму відбувається в умовах впливу на нього змін, які відбуваються при формуванні основних складових соціального життя (рис. 1.2). Відтворення соціального життя регіонального соціуму полягає у відновленні всіх її складових: населення, трудових ресурсів, суспільного здоров'я, освітнього рівня та культурного розвитку населення.

Розглядаючи відтворення основних складових соціального життя регіонального соціуму, доцільно визначити сутність кожної складової.

Рис. 1.2. Основні складові відтворення соціального життя регіонального соціуму

Розкриваючи сутність поняття відтворення населення [3, с. 68], варто зазначити, що у вузькому значенні під відтворенням розуміється процес безперервного відновлення поколінь людей внаслідок взаємодії народжуваності та смертності, що протікає в рамках історично визначених соціальних відносин. Широке тлумачення передбачає, що відтворення розглядається як сукупність трьох видів руху населення: природного (безперервне відновлення в ході зміни поколінь), просторового (міграція) та соціального (соціальна мобільність), які виражають визначальну лінію всього руху народонаселення, його нерозривний зв'язок із процесом відтворення і розвитку суспільства в цілому [3, с. 68].

Процеси відтворення населення впливають на його структуру, під якою розуміється його розподіл на засадах визначених ознаками. Використання вікової ознаки дозволяє розподілити населення на певні групи: до працездатного, працездатного та старшого працездатного віку; у відповідності до методології Міжнародної організації праці (МОП) розрізняють населення у віці від 0 до 14 років, від 15 до 70 років, старше 70 років. При розгляді стану суспільного здоров'я розрізняють групи населення у віці до 1 року, до 5 років, 0–14 років, 0–17 років, 15–17 років, 18 років і старше, 15–49 років, жінки 18–54 роки, чоловіки 18–59 років, 50 років і старше, жінки 55 років і старше, чоловіки 60 років і старше. При встановленні рівня охоплення дітей дошкільною освітою виділяють такі групи: 0–2 роки, 3–4 роки, до 5 років, 3–5 років, до 6 років, 3–6 років; середньою освітою виділяють наступні групи: до 6 років, 6–9 років, 10–14 років, 15–17 років, 6–17 років. При підготовці наукових кадрів використовують такі градації населення за віком до 34 років, 35–39 років, 40–44 роки, 45–49 років, 50–54 роки, 55–59 років, 59 років і старше. Використання статеві ознаки дозволяє зробити статеву структуру населення, у поєднанні з віковою, статевовіковою структурою населення. За територіальними ознаками — міське та сільське населення.

Під процесом розселення населення розуміється розподіл та перерозподіл населення на території. Структура розселення населення, а саме розподіл його у міській та сільській місцевостях, у містах (надвеликі, великі, середні, напівсередні та малі) визначається як розміщення населення.

Відтворення трудових ресурсів визначається як процес постійного і безперервного оновлення кількісних і якісних характеристик населення, яке за

своїм фізичним розвитком, розумовими здібностями і знаннями здатне займатися суспільно корисною діяльністю. Важливо зауважити, що величина і склад трудових ресурсів залежать від чисельності населення, його статевовікової структури (кількісна складова), а їх якісна характеристика (здоров'я, освіта, професійні навички, культура та ін.) — від існуючих на даній території умов відтворення населення. При цьому якість трудових ресурсів слід розглядати як одну із складових конкурентоспроможності економіки. Слід мати на увазі, що особливістю відтворення трудових ресурсів, є те, що на цей процес впливають зміни, які відбуваються в економічній, політичній, правовій, соціальній та ін. сферах життєдіяльності суспільства. Таким чином можна стверджувати, що відтворення трудових ресурсів ґрунтується на відтворенні населення, проте має свої специфічні закони розвитку.

Доведено, що будь-яке відтворення у своєму розвитку послідовно проходить певні фази. Стосовно трудових ресурсів як специфічного чинника виробництва процес відтворення складається з таких фаз як формування, розподіл й перерозподіл та використання. Усі фази органічно пов'язані між собою [205].

Розглядаючи сутність відтворення суспільного здоров'я населення, перш за все слід визначитися з поняттям «суспільне здоров'я». Слід розрізняти поняття «суспільне здоров'я» і «здоров'я індивіда». Під першим розуміють найважливіший економічний і соціальний потенціал країни, обумовлений дією різних чинників навколишнього середовища і способу життя населення, який дозволяє забезпечити оптимальний рівень якості та безпеки життя [206, с. 6]. Поняття «здоров'я індивіда» не є чітко детермінованим, але пов'язане із безліччю чинників, які впливають на людину.

Здоров'я людини є одним з найважливіших факторів умов його існування. Стан суспільного здоров'я населення здатне надати великий вплив на динаміку економічного розвитку країни (або її окремого регіону) через вплив на якість людських ресурсів. У такому контексті «потреба у здоров'ї» вже виходить просто за рамки індивідуального і носить узагальнюючий характер — «суспільне здоров'я», яке є надбанням держави і служить неодмінною умовою успішного використання його продуктивних сил [207, с. 8].

Виходячи з вище переліченого, під відтворенням суспільного здоров'я населення слід розуміти процес безперервного поновлення життєздатності регіонального соціуму та його збереження.

Життєздатність знаходить своє вираження у реалізованій та майбутній виживаності. Найбільш чутливим показником життєздатності певної групи населення виступає його життєвий потенціал, а в розрахунку на одного середнього представника групи — ймовірність очікуваної тривалості життя при народженні [208].

Наступною складовою соціального життя регіонального соціуму є відтворення його освітнього рівня. Слід зазначити, що науковці розглядають освітній рівень як єдність кількісних, тобто число років навчання, та якісних характеристик, а саме, володіння сукупністю знань, умінь, наявність професійного досвіду, навичок тощо, які визначають потенційні можливості індивіда до ефективної праці та життєдіяльності [209]. Доведено, що освітній рівень є одним з головних складових формування людського капіталу.

Відтворення освітнього рівня населення доцільно визначати як процес формування та нагромадження якісних та кількісних характеристик регіонального соціуму в процесі його послідовної та взаємопов'язаної пізнавальної діяльності.

Культурний розвиток у сучасному суспільстві України відбувається на двох рівнях — у масштабі країни та на території регіону. По-перше, відтворення культурного розвитку соціуму неможливе без відповідної державної політики, програм та підтримки, що сприяють розвитку духовності та зміцненню моральних засад суспільства, патріотичному вихованню, формуванню здорового способу життя тощо. Так, проголошені завдання, принципи і пріоритети культурної політики України визначають культуру одним із головних чинників національного відродження, подолання соціально-екологічної і політичної кризи, збереження національної самобутності українців та національних меншин, що населяють Україну. По-друге, саме на регіональному рівні культурні процеси мають особливу специфіку, що пов'язано з національними, етнічними та географічними особливостями території. Відтворення культурного розвитку на регіональному рівні відбувається на засадах поєднання місцевих особливостей із загальнодержавними тенденціями. Культурний розвиток регіонального соціуму в поєднанні з іншими складовими соціального життя суспільства створює синергетичний ефект, що сприяє якісному розвитку робочої сили.

У сучасній науці трактування поняття «культура» вважається дискусійним. Існує безліч її визначень. Варто підтримати думку М. М. Мальованого, що під культурою слід розуміти процес виникнення, взаємодії, зміни, збереження і передачі (успадкування) історично конкретних способів діяльності в різних сферах суспільного життя, в ході якого відбувається розвиток людських сил і відносин, а також самої людини як суспільного об'єкта й об'єкта діяльності, що набуває свого вираження у всьому багатстві й різноманітності створюваної людьми предметної дійсності у всій сукупності результатів людської праці й думки [210, с. 158].

Необхідно звернути увагу на те, що під умовами відтворення культурного розвитку населення, відповідно до Закону України «Про культуру», слід розуміти цілу мережу, яка представляє собою комплекс підприємств, установ, організацій і закладів культури державної та комунальної форм власності, діяльність яких спрямована на створення умов для забезпечення розвитку творчості людини, збирання, збереження, використання і поширення інформації про матеріальні та духовні культурні цінності, наукові розробки, а також на забезпечення цілісності культурного простору України, доступності національного культурного надбання, дотримання прав громадян у сфері культури [121].

Виходячи з вищесказаного, можна стверджувати, що відтворення соціального життя регіонального соціуму відбувається на засадах поєднання місцевих особливостей із загальнодержавними тенденціями. Однак слід мати на увазі, що територіально стійка соціальна спільність при багатьох загальних рисах відрізняється істотними ознаками національного та соціального складу населення, якістю й укладом життя, національними традиціями, культурою, побутом та ін. Регіональний соціум ізоморфний і регіонально специфічно відтворює в собі загальні елементи і структуру соціуму в цілому.

Отже, за результатами проведеного дослідження можна вважати, що під відтворенням продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму слід розуміти не тільки відновлення робочої сили на певній території внаслідок взаємодії народжуваності та смертності (природний рух), міграції (просоровий рух), але й відтворення його соціальної структури (соціальна мобільність), а також її кількісних та якісних характеристики, як головний ресурс економіки, яка є основним елементом виробництва.

Розділ 2

МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ДІАГНОСТИКИ ВІДТВОРЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНОГО СОЦІУМУ

2.1. Генезис уявлень щодо поняття діагностики

Сучасний стан розвитку регіону супроводжується складними економічними й соціальними явищами й процесами. Кризові явища у вітчизняній економіці негативно відображаються не тільки на діяльності промислового сектору, а й значною мірою стосуються усіх сфер життєдіяльності суспільства. Необхідність стабілізації економічних і соціальних процесів і надання їм позитивної динаміки обумовлює активізацію дій із формування механізму комплексного дослідження регіональних ситуацій і проблем економічного та соціального розвитку. Отже, розробка нового та удосконалення існуючого інструментарію для аналізу і оцінки продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму є необхідною для розв'язання поставлених завдань.

Результати діагностики, як зазначає О. Дмитрієва, необхідні, по-перше, для розробки національної політики розвитку. Не можна розробляти і проводити будь-яку національну політику, не маючи точних уявлень про те, які території (регіони) є проблемними, на яких спостерігаються значні відхилення від нормального стану. Крім визначення проблемних територій необхідно також виявити такі, що володіють значним соціально-економічним потенціалом, в яких у перспективі може мати місце поживавлення економічної та соціальної діяльності або інтенсивне економічне зростання [211, с. 4].

По-друге, застосування діагностики необхідно на всіх інших рівнях державного управління. При розробці концепцій і стратегій розвитку окремих

територій (регіонів, міст, районів) слід відокремити «вузькі місця» у функціонуванні господарського комплексу, оцінити економічний потенціал території та ступінь його використання, визначити ємність розміщення виробництва і розселення, інші характеристики.

По-третє, оскільки діагностика містить дослідження територіальних ринків та їх взаємодію, то її результатом є факти, відомості, оцінки, показники, інші дані, необхідні для аналізу й прогнозування виробничо-господарської діяльності суб'єктів економіки [212].

Існування в сучасній науці терміна «діагностика» обумовлено, перш за все, необхідністю отримання комплексної оцінки явищ і процесів, які відбуваються у будь-якій сфері економіки, суспільного життя, науки та техніки. Встановлення достовірного діагнозу стану досліджуваної системи забезпечує необхідною інформацією процедуру формування комплексу профілактичних та попереджувальних негативним тенденціям заходів.

Етимологічно термін «діагностика» веде початок від грецького слова *diagnositikos*, англійського — *diagnostics*, німецького — *diagnostik*, французького — *le diagnostic* та означає здатність розпізнавати і являє собою вчення про методи й принципи встановлення хвороб і визначення діагнозу, тобто розпізнання явищ за їх симптомами [212]. Слово «діагноз» походить від грецького *diagnosis*, яке перекладається як розпізнавання, розрізнення, визначення. При цьому змістовне значення поняття «діагноз» полягає у визначенні сутності й особливостей хвороби на основі багатобічного дослідження хворого. Діагноз є результатом, заключною частиною процесу діагностики [213, с. 114].

Уперше поняття «діагностика» стала застосовуватися в медицині й означає мистецтво розпізнавання хвороби за її симптомами (ознак захворювання) і встановлення причин її походження [214, с. 43]. Діагностичні дослідження Гіппократа й розроблена ним система визнається початком наукової діагностики. Зі створенням системи машин методи діагностики одержали розвиток у техніці — це технічна діагностика несправностей механізмів. У господарській практиці опис першого досвіду використання діагностичних методів міститься у працях У. Кента у 1925 р. [215]. За сучасних умов застосування економічної діагностики пов'язане з розвитком управлінського консультування.

Аналіз літературних джерел із проблем визначення сутності поняття «діагностика» дозволяє стверджувати, що в сучасній науці існує безліч підходів до встановлення змісту цього поняття. Так діагностику розглядають як галузь знань, що вивчає теорію і методи організації процесів постановки діагнозу, а також принципи побудови засобів діагностування [216]. У філософському розумінні діагностика розглядається як процес пізнання об'єктивної істини, діагноз — як логічна формула [217, с. 6].

У найбільш поширеному розумінні діагностика визначається як сукупність дій із розпізнавання образів. Їй надаються такі визначення: розпізнавання образу; встановлення і вивчення ознак, що характеризують стан об'єкта, який вивчається, для прогнозу можливих відхилень та їх запобігання в нормальному режимі його роботи; сукупність методів дослідження процесів і явищ [214, с. 43]. Також це можливість заздалегідь, до моменту настання негативних тенденцій в яких-небудь внутрішніх або зовнішніх процесах виявити причини, що викликають негативні тенденції, імпульси і відповідно реагувати на них (або знизити вплив) [218, с. 89].

Досліджуючи існуючі підходи до визначення сутності діагностики, було встановлено, що у загальному вигляді існує три підходи щодо її визначення. По-перше, це здатність розпізнавати стан об'єкта, по-друге, визначення сутності поняття «діагностика» через складову управлінської діяльності, по-третє, визначення сутності через розуміння того, що вона є інструментарієм здійснення аналізу стану об'єкту дослідження.

Так, на думку більшості авторів, сутність діагностики виявляється як здатність розпізнавати стан об'єкта, тобто розпізнавання явищ за їх симптомами. Цю тезу підтримує Н. М. Євдокимова та А. В. Кірієнко, які вважають, що діагностика трактується як розпізнавання стану об'єкта за прямими та непрямими ознаками [219, с. 13]. О. В. Расвєєва та С. О. Степурина вважають, що діагностика означає розпізнавання стану об'єкта, що досліджується як у ретроспективному, так і перспективному періодах [220].

На думку закордонних учених Н. А. Лисенко, Б. Ю. Сербіновського, С. Н. Цветкової, під діагностикою слід розуміти вчення про методи, процеси і принципи розпізнавання «хвороб» виробничої системи й постановку діагнозу, оцінку її стану й перспектив розвитку, виміру параметрів, установлення й вивчення ознак «хвороб» для підтримки здатності

ефективно функціонувати і пристосовуватися до змін зовнішнього середовища [221].

Сучасні українські вчені О. В. Мороз, О. А. Сметанюк вважають діагностику як здатність оперативно розпізнавати дестабілізуючі фактори та процеси, що дає змогу забезпечувати прийняття випереджуючих управлінських заходів із метою запобігання виникнення нових проблем у розвитку організації та підвищення ефективності системи управління в цілому [222].

О.Є. Найденко розглядає діагностику як оцінку стратегічного потенціалу об'єкта дослідження, результатом якої повинен бути діагноз, який визначає та описує поточний та перспективний стани об'єкта діагностики, його основні проблеми та шляхи їх подолання. Автор звертає увагу на те, що центральним питанням у діагностиці є розпізнавання симптомів ускладнень чи можливостей, які допомагають встановити основні проблеми [223].

О. О. Гетьман і В. М. Шаповал визначають діагностику як спосіб розпізнавання соціально-економічної системи за допомогою реалізації комплексу дослідних процедур і виявлення в них слабких ланок і «вузьких місць», яка відноситься до методів непрямих досліджень [224, с. 9].

Другий підхід обґрунтовує визначення сутності поняття «діагностика» як складової управлінської діяльності. Ще на початку 80-х рр. минулого століття зарубіжні вчені Р. К. Юксвяров, М. Я. Хабакух, Я. Д. Дейман розглядали діагностику як частину управлінського консультування і як сукупність специфічних методів і методик, спрямованих на виявлення та подолання конкретних труднощів і проблем [225].

Р. З. Дорміць, Г. В. Лешук визначають діагностику з погляду складової управлінської діяльності щодо дослідження та аналізу фінансово-господарського стану підприємства з метою виявлення відхилень, мінімізації негативного впливу зовнішнього та внутрішнього середовища, а також формування рекомендацій для прийняття ефективних управлінських рішень [226].

О. Г. Мельник стверджує, що діагностика — невід'ємна складова системи менеджменту, яка реалізується при виконанні його функцій, і є базою для створення методів менеджменту та прийняття управлінських рішень, а також формує інформаційну базу функціонування різноманітних сфер підприємства [227, с. 143]. Цей підхід підтримує І. В. Кривов'язюк, який вважає, що діагностика — це самостійна система, що інтегрує аналітичну, контрольну,

стимулюючу, індикативну, прогносту, управлінську функції на рівні підприємства [228].

Колектив авторів на чолі із професором А. Е. Воронковою діагностику розглядають як різновид управлінської діяльності, спрямований на встановлення і дослідження симптомів, оцінювання внутрішнього стану і виявлення проблем ефективного функціонування й розвитку системи управління, а також розроблення шляхів їх подолання [229, с. 41–43; 230, с. 297].

Н.С. Скрипник у своїх роботах визначає сутність діагностики, виходячи з таких підходів. По-перше, діагностика розглядається як напрям наукового дослідження соціально-економічного стану підприємства, який, на відміну від існуючих, ураховує реактивні, превентивні, антиципативні технології розпізнавання і визначення ознак структурних, обмінних і функціональних порушень, ідентифікації кризового процесу, установлення стадії, причин виникнення та наслідків його розвитку, визначення можливих шляхів нейтралізації. По-друге, це розробка, обґрунтування альтернативних проектів управлінських рішень і критеріїв їх вибору для відновлення рівноваги, повної або часткової адаптації соціально-економічної системи [213, с. 120].

Останній, третій підхід до визначення сутності поняття «діагностика», розглядає її як інструментарій здійснення аналізу стану об'єкта дослідження. Але слід звернути увагу, що у цьому підході акцент робиться на здійснення безпосередньо аналізу, не виділяючи наступних етапів, властивих власне діагностиці, таких як синтез та оцінка.

Відповідно до джерел [58, с. 46; 211, с.10], сучасна діагностика зобов'язана не тільки забезпечувати інформацією про стан об'єкта на даний момент, а й виявляти відхилення і реагувати на них ще на стадії розвитку. З іншого боку, діагностика як галузь знань включає в себе теорію і методи організації процесу діагнозу, а також принципи побудови засобів діагнозу. У діагностиці це означає, перш за все, побудову систем індикаторів для оцінки стану об'єкта дослідження, розробку якісних і кількісних шкал для вимірювань значень цих індикаторів. Процес діагностики складається з класифікації можливих регіональних патологій і симптомів, процедури збору й обробки діагностичної інформації.

Діагностику як напрям аналізу господарської діяльності, розглядає А.І. Муравйов. Він вважає, що це напрям аналізу господарської діяльності, який

дозволяє виявити та локалізувати порушення нормального перебігу відтворювального процесу на основі аналізу динаміки мінімальної кількості показників. Також це засіб визначення характеру порушень та сегмента господарської діяльності, в якій фіксують відхилення відповідних показників [231].

І. Д. Фаріон, Л.І. Савчук, С. М. Жукевич вказують, що діагностика — це метод аналізу стану внутрішнього середовища організації, встановлення проблем та «вузьких місць», які спричиняють відхилення та деформації об'єкта від норми чи цілі, виявлення потенційно сильних та слабких сторін, що впливають на формування та реалізацію ефективної стратегії організації [232, с. 8-9].

Так А.І. Муравйов визначає діагностику як спосіб встановлення характеру збоїв нормального перебігу господарського процесу на підставі типових ознак, властивих тільки цьому об'єкту, та акцентує увагу лише на аналізі й контролі відхилень від нормального перебігу господарської діяльності підприємства [231, с. 17].

А. П. Градов, В.І. Кузін, Н. Г. Данилочкина розглядають діагностику як напрям економічного аналізу, що дає змогу виявити характер порушення нормального перебігу економічних процесів на підприємстві [233, с. 24].

Таким чином, підсумовуючи існуючі підходи, можна вважати, що сутність поняття «діагностика» визначається, по-перше, як складова управлінської діяльності (на мікрорівні — підприємство, організація, установа; макрорівні — держава, регіон, галузь), що призначена виконувати контролюючу функцію, метою якої є встановлення відхилень розвитку об'єкта від нормативних показників та реагування на них ще на стадії розвитку. По-друге, як здатність розпізнавати стан об'єкта, тобто формування обґрунтованого висновку за рахунок аналізу виявлених тенденцій, проблем і причин, які викликають негативний тренд його розвитку. По-третє, умовою проведення діагностики є наявність науково-методичного забезпечення, використання якого дозволяє виявити, описати й ототожнити проблеми, що розпізнаються, у процесах аналізу, синтезу та оцінки.

Головною метою діагностики є встановлення діагнозу на дату завершення цього дослідження й на перспективу. Діагноз, який отримали в результаті діагностики є аналітичним забезпеченням управлінських рішень як на рівні держави, регіонів, галузей, так і окремих установ та підприємств. Реалізувавши

мету на основі даних діагнозу, можна вибрати правильну і грамотну економічну й соціальну політику, стратегію і тактику [234, с. 152].

Обґрунтування видів діагностики відбувається залежно від об'єкта, стан якого розпізнається, тобто об'єкта діагностики.

Суб'єктами діагностики є особи, які, залежно від об'єкта, стан якого розпізнається, здійснюють цій процес. Суб'єкти діагностики, відповідно до встановленої мети, покликані виявити тенденції розвитку досліджуваних процесів, які необхідні для ідентифікації проблемних ситуацій.

Предметом діагностики є науково-методичний інструментарій щодо відображення кількісної та якісної характеристики об'єкта діагностики.

Розглядаючи до визначення видів діагностики, слід звернути увагу на те, що майже всі сфери економіки, суспільного життя, науки та техніки використовують комплекс науково-прикладних та науково-методичних досліджень, що зумовлюють існування різних підходів до її класифікації. Так діагностика застосовується у різноманітних сферах — медицині, економіці, техніці, педагогіці, екології тощо.

Медична діагностика визначає нормальні та патологічні процеси в організмі пацієнта, різноманітні захворювання, патологічні стани на засадах науково-медичних знань, сутність яких складають теорія, методи і засоби постановки діагнозу про стан здоров'я людини. Терміном «діагностика» ву медицині позначають також власне процес розпізнавання хвороби.

Медична діагностика включає три основні розділи: семіотику, методи обстеження та методологічні засади встановлення діагнозу. Семіотика вивчає симптоми хвороби та їх діагностичне значення, виділяючи, зокрема, неспецифічні та специфічні симптоми. Методи діагностичного обстеження поділяють на основні, додаткові або спеціальні. Методологічні основи діагностики формуються на засадах загальної теорії пізнання (гносеології), методах дослідження і мислення, загальних для всіх наук.

Як науковий метод діагностика базується на використанні історично сформованих знань, на спостереженні і досвіді, порівнянні, класифікації явищ, розкритті зв'язків між ними, побудові гіпотез та їх перевірки. Разом із тим діагностика як особлива сфера гносеології та самостійний розділ медичних знань має низку специфічних рис, головна з яких визначається тим, що об'єктом дослідження є людина з властивою їй особливою

складністю функцій, зв'язків і взаємодії з навколишнім середовищем [235].

Процес встановлення діагнозу хвороби включає аналіз, систематизацію та узагальнення симптомів хвороби у вигляді нозологічного або синдромного діагнозу, або у формі побудови діагностичного алгоритму. Заключним етапом діагностичного процесу є перехід від абстрактно-формального діагнозу хвороби до конкретного (діагнозу хворого), який у повному вигляді являє сукупність анатомічного, функціонального, етіологічного, патогенетичного, симптоматичного, конституціонального і соціального розпізнавання, тобто синтез — встановлення єдності різних боків стану даного хворого, його індивідуальності. Діагноз хворого служить обґрунтуванням індивідуалізації лікування та проведення профілактичних заходів [236].

Коли об'єктом діагностики є технічне середовище, говорять про технічну діагностику, яка покликана розв'язувати такі завдання:

- 1) діагнозу — із визначення стану, в якому знаходиться об'єкт у даний момент часу;
- 2) прогнозу — прогнозування стану, в якому опиниться об'єкт у майбутній момент часу;
- 3) генезу — визначення стану, в якому перебував об'єкт в деякий момент часу в минулому.

Об'єктами технічної діагностики можуть бути будь-які технічні вироби, пристрої або системи, щодо яких має сенс ставити і розв'язувати завдання перевірки їх справності, працездатності, правильності функціонування або завдання пошуку несправностей [237, с. 8, 20]. Тому діагностика дозволяє виявити стан досліджуваного об'єкта, у даному випадку технічний, у тричасовому вимірі, а саме в минулому, сьогоденні й у майбутньому як структуровані моменти початкового синтезу.

Постановка діагнозу здійснюється на основі технічного стану обладнання, яке може знаходитися в одному з таких станів:

- справному (виріб відповідає всім вимогам нормативно-технічної документації);
- несправному (виріб не відповідає хоча б одній вимозі нормативно-технічної документації);

- працездатному (значення всіх параметрів, що характеризують здатність виконувати задані функції на всіх режимах, відповідають вимогам нормативно-технічної документації);
- непрацездатному (значення хоча б одного параметра, що характеризує здатність виконувати задану функцію, не відповідає вимогам нормативно-технічної документації);
- функціонуючому (значення всіх параметрів, що характеризують здатність виконувати задані функції на перевірених режимах, відповідні вимогам нормативно-технічної документації);
- нефункціонуючому (значення хоча б одного параметра, що характеризує здатність виконувати задані функції на перевірених режимах, не відповідає вимогам нормативно-технічної документації).

Одним із найважливіших завдань технічної діагностики є пошук несправностей, тобто вказівка місць і, можливо, причин їх виникнення. Після усунення несправності об'єкт стає справним, працездатним або правильно функціонуючим [237, с. 8, 9].

Залежно від організації технічної діагностики в часі виділяють такі її види:

- 1) періодична, за якою надходження інформації про технічний стан об'єкта відбувається через встановлені інтервали часу;
- 2) безперервна, за якою надходження інформації відбувається безперервно;
- 3) оперативна, за якою надходження інформації відбувається за встановленими (короткостроковими) проміжками часу [237].

За методом впливу на об'єкт виділяють такі види технічної діагностики:

- 1) тестова, під час якої на об'єкт подаються тестові впливи;
- 2) робоча, під час якої на об'єкт подаються робочі впливи.

Важливе місце у сучасній науці посідає педагогічна діагностика, яка покликана, по-перше, оптимізувати процес навчання, по-друге, в інтересах суспільства забезпечити правильне визначення результатів навчання і, по-третє, керуючись виробленими критеріями, звести до мінімуму помилки при переведенні учнів із однієї навчальної групи в іншу при спрямуванні їх на різні курси у виборі спеціалізації навчання [238, с. 8]. При цьому під діагностикою К. Інгенкамп розуміє процес, у ході якого (із використанням діагностичного інструментарію чи без нього), дотримуючись необхідних наукових

критеріїв якості, вчитель спостерігає за учнями і проводить анкетування, обробляє дані спостережень й опитувань та повідомляє про отримані результати з метою характеристики поведінки, пояснення її мотивів чи передбачення поведінки в майбутньому. Педагогічна діагностика розглядається також як процес розпізнавання явищ і визначення їх стану в певний момент на основі використання необхідних для цього параметрів. Вона здійснюється з метою визначення відповідності отриманих результатів навчального процесу, його ефективності та вжитими корекційними заходами [238].

Науковці, які працюють за даним напрямом [239; 240; 241], вважають, що метою проведення педагогічної діагностики є оптимізація навчально-виховного процесу. Також учені зауважують, що важливими завданнями педагогічної діагностики є:

- визначення результативності, якості та недоліків навчально-виховного процесу;
- виявлення потенціалу педагогічного колективу;
- планування наступних етапів навчального процесу;
- удосконалення освітніх програм і методів педагогічного впливу;
- вироблення єдиних педагогічних вимог;
- мотивація за допомогою заохочення тощо.

Виділення екологічної діагностики обумовлена глобальною проблемою забруднення природного середовища, викликаною функціонуванням техногенної системи, основу якої складає сукупність взаємопов'язаних техніко-технологічних та соціальних об'єктів, створених людиною в циклі виробничо-господарської діяльності. Екологічна діагностика становить систему методів вивчення природних комплексів та їх компонентів, що дозволяють на основі даних біологічної індикації й аналізу показників спеціалізованих тест-систем приходити до обґрунтованих висновків про стан об'єкта в цілому при антропогенних на нього впливах різної інтенсивності і тривалості [242, с. 84].

Екологічна діагностика здійснюється з метою розпізнавання проблемних екологічних ситуацій, сценаріїв їх розвитку та визначення екологічних збитків докільню в результаті тих або інших змін у виробничій діяльності, стані природних екосистем; тенденцій еколого-економічного розвитку території, обґрунтування стратегічних рішень із регулювання екологічної діяльності та розроблення напрямів реалізації відповідних заходів для ліквідації причин

виникнення екопорушень, проблемних ситуацій у сфері природокористування.

Важливою подією в сучасній науці є виділення соціальної діагностики в окреме наукове дослідження. Дослідити і проаналізувати стан соціальної сфери можливо за допомогою соціальної діагностики, що дозволяє найбільш обґрунтовано встановити особливості умов становлення, існування та перспектив розвитку соціуму. Сутність соціальної діагностики полягає, з одного боку, у дослідженні умов соціального життя населення шляхом розпізнавання та встановлення причинно-наслідкових зв'язків, відносин, що характеризують його стан та тенденції розвитку. З іншого, слід зазначити, що соціальна діагностика покликана також встановити соціальні мотиви й причини поведінки особистості, групи та суспільства загалом, ставлення індивіда до соціальних цінностей суспільства. На думку українських учених [243; 244], метою діагностики є виявлення соціальних проблем функціонування й розвитку суспільства та їх оцінка в системі показників (норм, нормативів, орієнтирів у сфері життєдіяльності, що діагностується). Також визначення дії (сили та напрямку) факторів, які присутні в економічній, соціальній, політичній, культурній та інформаційній сферах суспільного життя; отримання достовірної інформації і прогнозування ймовірних змін та їх впливу на умови життєдіяльності населення; розробка рекомендацій та дій для прийняття організаційних рішень і надання соціальної допомоги.

Враховуючи сутність соціальної діагностики, встановлений діагноз має носити двоякий характер. По-перше, це стосується визначення та оцінки умов життєдіяльності населення; по-друге, результатів соціального розвитку самого індивіда. Особливістю соціальної діагностики є можливість визначення рівня соціального благополуччя та суспільного здоров'я соціуму.

Важливим у розвитку сучасної економічної науки є той факт, що в останні роки дослідження майже всіх економічних процесів, тобто процесів виробництва, розподілу, обміну і споживання, та дії зумовлених ними спільних законів і властивих їм суперечностей, відбувається з використанням такого інструментарію як діагностика. Це, у свою чергу, привело до існування безлічі підходів до визначення сутності поняття «економічна діагностика».

Як вже наголошувалося, теорія економічної діагностики є синтезом знань, отриманих іншими галузями і, перш за все, медицини, та власними

розробками сучасного методологічного апарату та інструментарію дослідження. Отже, вбираючи в себе позитивні риси і практичний досвід, накопичений іншими галузями знань, теорія економічної діагностики узагальнює і систематизує дані про економічні ситуації, що зустрічаються, можливі альтернативи дій, що спрямовані на їх розв'язання [245].

Українські вчені Л. М. Савчук та І. Г. Сокиринська доводять, що економічна діагностика покликана виконувати такі завдання [246, с. 14–15]:

- 1) складання класифікації можливого стану об'єкта. Безліч ситуацій, які підлягають ідентифікації, потрібно розподілити на класи таким чином, щоб об'єкти одного класу мали невеликі відмінності один від одного і значно відрізнялися від об'єктів інших класів;
- 2) розпізнавання стану об'єкта за заданими ознаками класифікації. У ході розпізнавання повинна обов'язково оцінюватися інформативність ознак, а ті особливості кожного класу, на основі яких проводиться діагностика, мають бути формалізовані. Завдання діагностики полягає в тому, щоб, порівнюючи опис об'єкта з описами класів, визначити, до якого класу належить цей об'єкт;
- 3) визначення адекватності (якості) розпізнавання. Це завдання може бути розв'язане за допомогою математичних методів і в кінцевому підсумку впливає на результативність діагностики;
- 4) вибір класу рішення з можливих альтернативних варіантів. Це завдання розв'язується в процесі співставлення визначеного класу об'єкта з набором рішень, що є можливим у даному випадку. Для підвищення якості управлінських рішень, що приймаються після діагностування об'єкта, доцільно заздалегідь провести також класифікацію рішень, а потім привести у відповідність кожний клас ситуацій і рішень. Якщо є альтернативи, то необхідно оцінити можливу результативність кожного варіанта рішення;
- 5) оцінка і прогнозування можливих наслідків і перспектив рішень, що приймаються. Це завдання зумовлене попереднім і передбачає, що для кожного випадку прийняття рішення прогнозується декілька варіантів можливого ходу подій.

Підходячи до встановлення сутності економічної діагностики, перш за все необхідно зробити акценти на тому, що вона може здійснюватися як на

макро- так і на мікрорівнях. Отже, зміст цього поняття включає, з одного боку, економічну діагностику розвитку територій (країни, регіону, міста (населеного пункту), району у місті), з іншого, економічну діагностику підприємства. На засадах досліджень О. Д. Дмитрієвої, що стосуються економічної діагностики розвитку територій, об'єктом економічного діагнозу «може бути регіон різного таксономічного рівня: країна, республіка, область, місто (населений пункт), район у місті» [211, с. 8].

В. М. Лексін економічну діагностику пропонує визначати як сукупність спеціальних інформаційно-аналітичних технологій, що дозволяють:

- а) описати досліджувані регіональні ситуації й проблеми в системі характерних для них ознак (параметрів, показників);
- б) ідентифікувати ці ситуації і проблеми, тобто «прив'язати» їх до відомих типологічних груп;
- в) дати кількісну та якісну оцінку цих ситуацій і проблем, іншими словами поставити остаточний діагноз;
- г) установити та оцінити внутрішні й зовнішні причини продіагностованих станів [247, с. 65].

Вчений зауважує, що предметом діагностики слід уважати регіональні ситуації й проблеми. «Діагностика ситуації» (на території країни, регіону, міста (населеного пункту), району у місті) покликана дати можливості зведену оцінку і цілісну ідентифікацію всієї територіальної системи з низовими одиницями, що входять до неї. «Діагностика регіональних проблем» у принципі має бути внутрішньо пов'язана з діагностикою регіональної ситуації в цілому і витікати з її кінцевих результатів. При цьому незалежно від суті предмета регіональна діагностика видозмінюється за різних вимог до її оперативності [247].

Діагностику як галузь, яка включає теорію та методи організації процесу діагнозу, а також принципи побудови засобів діагнозу, визначає Н.Є. Скрипник. У регіональній діагностиці це означає перш за все побудову систем індикаторів для оцінки стану регіонів, розробку якісних і кількісних шкал для вимірювання значень цих індикаторів. Процес діагностики складається з класифікації можливих регіональних патологій та їх симптомів, процедури збору та обробки діагностичної інформації [213, с. 117].

Співробітники Інституту економіко-правових досліджень НАН України дають таке визначення економічної діагностики: «під економічною діагностикою

розвитку регіонів необхідно розуміти комплекс науково-прикладних та науково-методологічних досліджень, що спрямовані на виявлення, опис та отождоження проблем, пов'язаних зі зміною умов розвитку окремих елементів продуктивних сил на даній території» [63]. У даному випадку в якості об'єкта дослідження вчені визначають особливості (регіональні ситуації і проблеми) розвитку (функціонування) регіону, коли він розглядається як територія, як економічна система і як економічний простір. Слід зазначити, що під регіональними ситуаціями і проблемами науковці розуміють наявність явищ і процесів, що порушують (погіршують) нормальний, що має позитивний тренд, хід функціонування економіки.

Метою економічної діагностики розвитку території є реалізація можливостей отримання об'єктивної оцінки регіональних ситуацій і проблем (процесів і явищ), яка необхідна для забезпечення (шляхом прийняття відповідних рішень) ефективного розвитку економіки [211; 247].

Термін «діагностика» є одним із ключових у понятійному апараті сучасної концепції організації й управління виробництвом, заснованої на розумінні підприємства як складової організаційної системи. Економічну діагностику підприємства розглядають як творчий процес, різноманітний за змістом, який здійснюється за допомогою різних аналітичних прийомів з урахуванням специфіки виробництва [229].

Сутність поняття «економічна діагностика», з погляду Є. М. Короткова [224], виявляється як процес оцінки (на основі комплексу методичних прийомів) стану об'єкта, предмета, явища чи процесу управління, що дає можливість знайти в них слабкі ланки і «вузькі місця».

Автори О. О. Гетьман, В. М. Шаповал [224, с. 11] вважають, що економічна діагностика повинна ґрунтуватися на оцінці конкурентної позиції підприємства в ієрархічному ринковому середовищі, визначенні конкурентоспроможності підприємства та економічної культури.

Французький вчений Б. Коллас відзначає, що займатися діагностикою — це розглядати фінансовий стан підприємства так, щоб виявити в динаміці симптоми явищ, які можуть затримати досягнення поставленої мети і розв'язання завдань, піддаючи небезпеці плановану діяльність [248, с. 43].

М. М. Глазов називає діагностику підприємства «новим підходом у фінансовому аналізі» і визначає її як «систему, що допускає розпізнавання за

низкою об'єктивних соціально-економічних, науково-технічних, політичних і тому подібних причин (чинників) виникнення критичних станів, тобто виникнення розладу функціонуючого «організму», або — «вчення про методи і принципи розпізнавання критичних станів і постановки діагнозу з метою підвищення ефективності функціонування, підвищення життєздатності за умов конкуренції» [249, с.87].

Дещо інший підхід до визначення сутності економічної діагностики пропонує А. Ф. Баранников, який визначає діагностику як «розділ науки, що вивчає ознаки організаційної патології, методи і принципи, за якими встановлюється діагноз, виявляються організаційні суперечності і даються рекомендації щодо їх усунення». При цьому діагностичний аналіз як «метод дослідження організаційних систем передбачає кількісну оцінку властивостей і стану організації, а також причин дезорганізації її структурних утворень» [250, с.135].

І. А. Бланк розглядає діагностику в якості відправної точки дослідження системи управління, яка визначає її як регулярну оцінку параметрів за даними фінансового обліку на базі аналітичних процедур. Учений вважає, що діагностика банкрутства являє собою систему цільового фінансового аналізу, спрямованого на виявлення параметрів кризового розвитку підприємства, які генерують загрозу його банкрутства в майбутньому [251].

Для кращого розуміння сутності досліджуваного поняття Л. С. Туркоман на засаді опрацьованих наукових видань пропонує найбільш характерні риси економічної діагностики, що знайшли відображення у викладених підходах:

- у ході економічної діагностики досліджувані об'єкти отримують якісний опис і характеристику;
- економічна діагностика — це система дій;
- дослідження темпів зміни економічних показників свідчить про динамічний характер економічної діагностики;
- проведення економічної діагностики дозволяє в подальшому уникнути проблем та своєчасно застосувати найбільш ефективні рішення;
- економічна діагностика може включати в себе різні інструменти і методи, у тому числі економічний аналіз [252, с. 88–89].

Тому метою економічної діагностики діяльності підприємства є створення умов для отримання об'єктивної оцінки складових його стану, необхідної

для забезпечення (шляхом прийняття відповідних рішень) ефективного розвитку.

Досліджуючи наукові праці, які стосуються визначення сутності економічної діагностики, можна стверджувати, що у сучасній науці не існує чітко сформованої системи розмежування видів діагностики. Так окремі її види розглядаються як самостійні, наприклад, фінансова, управлінська, банкрутства та ін., але, на думку автора, вони є основними складовими економічної діагностики, об'єктом якої виступають господарсько-виробничі, організаційно-господарські та внутрішньогосподарські відносини. Важливим є факт, який доводить тезу, що об'єкт дослідження кожної окремої складової знаходиться в межах об'єкта економічної діагностики. Саме це обґрунтовує твердження, що окремо виділені види діагностик, об'єкт дослідження яких знаходиться у полі дії об'єкта економічної діагностики, є її складовими. Для забезпечення чіткого розуміння сутності поняття «діагностика» та її місця в системі наук у роботі запропоновано класифікацію її видів залежно від об'єкта дослідження та умов застосування (табл. 2.1 та 2.2).

Таблиця 2.1. Деякі напрями діагностики залежно від визначення об'єкта дослідження *

Напря́м діагностики	Об'є́кт діагностики	Предме́т діагностики	Резу́льтат діагностики
1	2	3	4
Медична	Психо-фізіологічний стан здоров'я людини	Анамнез (відомості про виникнення і протікання хвороби). Використання спеціальних діагностичних методів, що включають цілеспрямоване медичне обстеження	Виявлення нормальних та патологічних процесів в організмі пацієнта, різноманітних захворювань, патологічних станів

Продовження табл. 2.1

1	2	3	4
Технічна	Технічний стан виробничого та технологічного обладнання	Параметри кількісного та якісного стану обладнання. Перелік контрольованих параметрів із нормативними та допустимими змінами їх чисельних значень	Визначення технічного стану обладнання: • справне; • несправне; • працездатне; • непрацездатне; • функціонуюче; • не функціонуюче
Педагогічна	Навчально-виховний процес	Методи розпізнавання та встановлення ознак, що характеризують перебіг навчально-виховного процесу. Індикатори компонентів навчально-виховного процесу, симптоми індивідуально-педагогічних особливостей особистості, групи. Сукупність прийомів контролю й оцінювання навчального процесу	Виявлення стану перебігу навчально-виховного процесу: • нормальний; • відхилення від норми. Установлення ознак, які характеризують стан і результати навчально-виховного процесу, що дозволяє на цій основі прогнозувати можливі відхилення, визначати шляхи їх попередження, а також коригувати процес навчання з метою підвищення якості його результату
Екологічна	Стан навколишнього середовища	Методи дослідження стану природних комплексів та їх компонентів на засадах даних біологічної індикації й аналізу	Встановлення існуючого рівня техногенного навантаження на природні ресурси та екосистеми.

Закінчення табл. 2.1

1	2	3	4
		показників спеціалізованих тест-систем, моніторингу, екологічної експертизи та аудиту	Оцінка екологічного стану природних об'єктів та виявлення наслідків техногенного навантаження на біосферу
Соціальна	Умови життєдіяльності населення	Методи розпізнавання та встановлення рівня соціального благополуччя, соціального здоров'я соціуму. Оцінка стану соціальної інфраструктури. Визначення еталонного або нормативного стану соціального об'єкта; співвідношення еталонного і реального стану соціального об'єкта; соціологічні дослідження; опитування з різних соціальних проблем окремих цільових груп і категорій громадян; спостереження	Встановлення рівня соціального благополуччя та суспільного здоров'я соціуму. Визначення соціальних мотивів і причин поведінки особистості, групи та суспільства. Розпізнавання соціальних патологій і проблем суспільного життя
Економічна	Господарсько-виробничі, організаційно-господарські та внутрішньогосподарські відносини	Методи кількісної та якісної оцінки стану економічної системи та її елементів	Комплексне виявлення проблем, додаткових резервів розвитку держави, регіону, підприємства. Визначення заходів щодо знешкодження негативного впливу на стан об'єкта дослідження

* Узагальнено автором на основі досліджень наукової літератури

*Таблиця 2.2. Види діагностики залежно від умов застосування **

Ознака	Вид діагностики
1	2
Залежно від характеру об'єкта дослідження	Технічна, медична, педагогічна, кримінологічна, екологічна, соціальна, економічна тощо
Залежно від признаку суб'єкту управління	Макродіагностика — здійснюється на рівні держави, регіону, галузі
об'єктом дослідження	Мікродіагностика — здійснюється на рівні підприємств, організацій, установ
Залежно від ступеню охоплення дослідження	Періодична — здійснюється через встановлені інтервали часу. Безперервна — здійснюється постійно. Оперативна — здійснюється за встановленими короткостроковими проміжками часу. Разова — здійснюється одноразово
За способом впливу на об'єкт дослідження	Тестова — на об'єкт дослідження подаються тестові впливи. Робоча — на об'єкт дослідження подаються робочі впливи
Залежно від етапу дослідження	Попередня — формування діагнозу здійснюється на підставі вхідних даних (інформації, отриманої до початку дослідження). Остаточна — формування діагнозу здійснюється після завершення дослідження
Залежно від повноти інформації про стан об'єкта дослідження	Гіпотетична — встановлений діагноз є недостатньо обґрунтованим та вимагає підтвердження (недостатність інформації про стан об'єкта дослідження). Реалістична — встановлений діагноз є достатньо обґрунтованим (достатність інформації про стан об'єкта дослідження)
Залежно від виду інформації про стан об'єкта дослідження	Статистична (аналітична) — базується на облікових даних. Експертна — базується на даних соціологічних досліджень

Продовження табл. 2.2

1	2
Залежно від критеріальної бази показників-індикаторів	Монокритеріальна — основою є один ключовий показник (наприклад, ефективність). Полікритеріальна — основою є застосування кількох показників-індикаторів, які даватимуть обґрунтоване уявлення про стан досліджуваного об'єкта [253]
Залежно від рівня нормативного забезпечення дослідження	Регламентована, яка підкріплена відповідними документами, в яких встановлено загальні правила та принципи, згідно з якими визначені загальні аспекти здійснення діагностичного процесу. Нерегламентована діагностика здійснюється без відповідного нормативного забезпечення [254]
Залежно від періоду дослідження	Ретроспективна — діагноз встановлюється за тривалий період часу на засадах сформованих у минулому тенденцій. Перспективна — діагноз ґрунтується на прогнозах розвитку об'єкта дослідження
Залежно від призначення дослідження	Симптоматична — діагноз встановлюється тільки за окремими негативними явищами. Етіологічна — діагноз встановлює походження негативних явищ. Ексклюзивна — діагноз встановлює унікальні особливості та специфіку функціонування об'єкта дослідження. Превентивна — діагноз встановлює наявність або відсутність ризиків за тих чи інших можливостей соціально-економічного розвитку. Координатна — діагноз встановлюється на формуванні координатної сітки «потенціал-ризик», де для кожного об'єкта дослідження оцінюються та ідентифікуються рівень його інвестиційного потенціалу (високий, середній і низький) та інвестиційного ризику (мінімальний, середній, високий, екстремальний)

Продовження табл. 2.2

1	2
Залежно від прийнятого еталонного значення (нормативних показників)	Функціональна — діагноз встановлюється на засадах відхилень отриманих показників стану об'єкта дослідження від нормального стану його функціонування. Параметрична — діагноз встановлюється на засадах відхилень отриманих показників стану об'єкта дослідження від заданої норми
Залежно від періодичності дослідження	Планова — здійснюється у відповідності з термінами, що запропоновані суб'єктами діагностики. Позапланова — здійснюється у разі виникнення необхідності, рішення про що приймається суб'єктами діагностики
Залежно від методів дослідження	Комплексна — діагноз встановлюється на засадах сукупності досліджень усіх складових частин, елементів досліджуваної системи. Тематична — діагноз встановлюється на засадах дослідження окремих частин, елементів досліджуваної системи
Залежно від чинників впливу на об'єкт дослідження	Зовнішня — діагноз встановлюється на засадах дослідження сили та напряму впливу зовнішніх чинників. Внутрішня — діагноз встановлюється на засадах дослідження сили та напряму впливу внутрішніх чинників
Залежно від терміну проведення дослідження	Експрес-діагностика (пілотажна) — встановлення діагнозу відбувається у максимально короткий термін. Нормативна — встановлення діагнозу відбувається в регламентований термін
Залежно від цільового призначення дослідження**	Економічна діагностика на макrorівні: • функціонування національної економічної системи; • міжрегіональних економічних відмінностей; • зовнішньоекономічної взаємодії національних економік;

Закінчення табл. 2.2

1	2
	• функціонування регіональної економічної системи; • структурних змін в економіці регіону; • розвитку регіонального соціуму; • екологічного стану регіону тощо [63]. Економічна діагностика на мікрорівні: • фінансова; • банкрутства; • організаційна; • управлінська; • економічної безпеки підприємства; • бізнес-діагностика тощо

* Узагальнено автором на основі досліджень наукової літератури

** У якості прикладу розглянуто деякі види економічної діагностики

В останні роки одним із найважливіших напрямів у розвитку науки про діагностику є активізація інтересу вчених до соціальної складової розвитку території (регіонів). Так, спостерігається зростання числа досліджень, присвячених соціально-економічній діагностиці розвитку регіонів, причому основний акцент робиться на дослідженні соціальної складової [255, с. 72].

У підрозділі 1.1 даного дослідження йшлося про те, що регіон досліджується як багатофункціональна та багатоаспектна система. Було доведено, що сутність поняття «регіон» встановлюється через парадигми розвитку території, однією з яких є підхід до регіону як соціуму, спільності людей, що проживають на певній території. Підхід до регіону як соціуму висуває на перший план відтворення соціального життя (населення і трудових ресурсів, освіти, охорони здоров'я, культури, навколишнього середовища тощо) та розвиток системи розселення [60]. Отже, стосовно парадигми «регіон **ЯК** соціум» дослідження регіонального соціуму необхідно проводити в розрізі соціальних груп з їх особливими функціями й інтересами, а також з урахуванням основних складових відтворення соціального життя населення регіону (населення і трудових ресурсів, освіти, охорони здоров'я, культури, навколишнього середовища тощо). Слід звернути увагу на те, що населення

регіону являє собою соціальну спільність, що характеризується єдністю умов життєдіяльності, тобто включає регіональні специфічні особливості відтворення соціального життя.

Розгляд регіону з позиції парадигми «регіон як соціум» доповнює економічний підхід, тому що включає культурні, освітні, медичні, соціально-психологічні, політичні та інші аспекти життя регіонального соціуму, синтезу яких регіональна наука із самого початку приділяла велику увагу [256]. Дослідження закономірностей відтворення, формування та розвитку соціального життя населення регіону, що протікає в рамках певних соціальних відносин з урахуванням національних традицій, соціально-економічних і демографічних особливостей, зумовлює необхідність проведення діагностики регіонального соціуму.

Перш ніж перейти до розгляду суті діагностики регіонального соціуму, слід проаналізувати існуючі підходи до визначення соціальної складової економічного розвитку регіону. Так, Н. В. Гоффе під складовою економічного розвитку регіону розуміє всю сукупність елементів регіональної соціальної сфери, що впливає на господарський розвиток [257].

У підрозділі 1.3 дисертаційної роботи доведено, що існування регіонального соціуму відбувається в соціальному середовищі, що являє собою сукупність соціальних умов життєдіяльності людини (сфери суспільного життя, соціальні інститути та групи). Визначення сутності соціальної сфери, як відносно самостійної сфери життєдіяльності регіонального соціуму, передбачає, по-перше, відносини між соціальними спільнотами, всередині їх, між окремими особистостями, які займають різне положення в суспільстві та беруть неоднакову участь у соціальному житті. По-друге, розглядання соціальної діяльності, яка розкриває сутність соціальної взаємодії. По-третє, соціальну поведінку індивіда.

Обґрунтування економічної форми розвитку регіонального соціуму дозволило визначити її структурні компоненти. Можна нагадати, що до об'єктів соціальної сфери відносяться об'єкти охорони здоров'я, фізкультури і спорту, соціально-культурного призначення, соціальної та інженерної інфраструктури, житлового фонду тощо; суб'єктами соціальної сфери є індивіди, спільності людей, які активно взаємодіють між собою і створюють свої способи сумісної діяльності; соціальні інститути як організована система зв'язків

та соціальних норм, яка об'єднує важливі суспільні цінності та процедури й допомагає реалізації важливих соціальних функцій суспільства; соціальні зв'язки й відносини між об'єктами, суб'єктами та соціальними інститутами; соціальні потреби соціуму.

Російські дослідники під соціальною діагностикою розуміють вид оперативного аналізу соціального об'єкта з метою визначення його стану, оцінку конкретної ситуації, проблемні характеристики [258, с. 16].

Науковці Інституту економіко-правових досліджень НАН України на засадах розгляду соціальної складової розвитку території (регіону) як сукупності елементів регіональної соціальної сфери, що впливають на господарський розвиток, а також взявши за основу визначення діагностики економічних систем [259; 260], представляють діагностику соціальної складової розвитку регіонів як комплекс досліджень із виявлення реальних цілей розвитку елементів регіональної соціальної сфери, способів їх досягнення і недоліків, шляхів їх усунення та раціональних варіантів розвитку [63, с. 79].

Узагальнюючи проведене у роботі дослідження, можна вважати, що в широкому сенсі під діагностикою слід розуміти комплекс науково-прикладних та науково-методологічних досліджень, спрямованих на виявлення, опис й ототожнення проблемних ситуацій.

2.2. Методологічні принципи і підходи діагностики як засади визначення умов розвитку регіонального соціуму

Виявлення закономірностей розвитку регіонального соціуму, яке відбувається за умов певних соціальних відносин і національних традицій, соціально-економічних і демографічних особливостей, зумовлює необхідність проведення діагностики цього процесу та отримання обґрунтованого висновку на засадах сукупності методів, засобів та принципів, які забезпечують виявлення наявних тенденцій. У сучасній науці існує потужний інструментарій методів дослідження, які використовуються для розв'язання різних за своїм характером наукових завдань, у тому числі це стосується методичного забезпечення досліджень розвитку регіонального соціуму. Вибір методів залежить

від об'єкта та предмета дослідження, їхньої мети і завдань, інформаційного забезпечення та ін.

Варто зазначити, що під методологією слід розуміти концептуальний виклад мети, змісту, методів дослідження, які забезпечують отримання максимально об'єктивної, точної, систематизованої інформації про процеси та явища. У методології виділяють два рівні пізнання:

- теоретичний — висунення й розвиток наукових гіпотез і теорій, формулювання законів та виведення з них логічних наслідків, зіставлення різних гіпотез і теорій;
- емпіричний — спостереження і дослідження конкретних явищ, експеримент, а також групування, класифікація та опис результатів дослідження [261].

Основною метою будь-якого виду діагностики є встановлення діагнозу об'єкта дослідження на дату завершення цього дослідження і на перспективу. Реалізувавши мету на основі даних діагнозу, можна вибрати правильну й грамотну як економічну, так і соціальну політику, стратегію і тактику [234].

Значущість правильно поставленого діагнозу ще у XVIII ст. підкреслював Г. Бурган (засновник лейденської медичної школи), кажучи про те, що «хто добре діагностує — добре лікує» (*qui bene diagnostic bene curat*). Згодом цей вислів став афоризмом [262]. Хоча ця теза належить до медицини, проте її сутність не втрачає значення в будь-якій іншій галузі дослідження. Очевидним є той факт, що для обґрунтованого діагнозу потрібна повна, достовірна та адекватна інформація, яка включає об'єктивні та суб'єктивні дані та результати проведених досліджень. Отже, від повноти використаної інформації та методологічних засад дослідження залежать правильність, своєчасність та обґрунтованість отриманого діагнозу.

Із погляду теорії пізнання діагноз — це суб'єктивне відображення об'єктивно існуючої істини [262]. Найбільш обґрунтованим є визначення його сутності у Великій медичній енциклопедії: діагноз визначається як логічна формула, у якій відображається захворювання людини [263]. Морфологічний аналіз слова «діагноз», складається з кореня «gnosis» та перекладається з грецької як «знання», а префікс «dia» означає «поміж», «через», «скрізь». У такому разі виходить, що зазначений префікс надає знанню чистий, прозорий, істинний характер, тобто розуміємо або намагаємось розуміти «об'єкти,

речі як вони є» — якими вони є насправді. Діагностика, в свою чергу, трактується, як процес розпізнавання об'єкта або як учення необхідне для отримання діагностичного істинного знання про об'єкт [264, с. 181–182].

Результатом технічної діагностики є діагноз технічного стану обладнання; у соціології результатом діагностики є діагноз соціального здоров'я соціуму, стан соціальної інфраструктури; в економіці — діагноз стану економічної системи або її елементів.

Результатом проведення діагностики є встановлення діагнозу, тобто агрегованого синтетичного висновку про стан досліджуваного об'єкта, яке дається на основі різної аналітичної інформації, її синтезу і зіставлення [265].

Результатом проведення діагностики розвитку регіонального соціуму є встановлення діагнозу, тобто формування обґрунтованого висновку на підставі встановленого стану досліджуваних складових соціального життя населення регіону, виявлення причин, що викликали відхилення від нормативних показників, і прогнозування тенденцій розвитку.

Розглядаючи діагноз як результат діагностики, слід зазначити, що, на думку О. Дмитрієвої, він може бути трьох видів [211]:

- встановлення відхилення від еталону;
- визначальна приналежність об'єкта до того чи іншого класу, групі, типу;
- опис об'єкта як унікального поєднання ознак.

Підтримуючи думку Т. О. Загорної, автор вважає, що діагностика складається з таких послідовних та взаємопов'язаних етапів. По-перше, аналіз, по-друге, синтез, по-третє, оцінка досліджуваного явища [234]. Слід зазначити, що кожний окремий етап здійснення діагностики виконується на результатах попереднього. Використання того чи іншого підходу до діагностики залежить від поставленого перед діагностикою завдання.

Основою будь-якого наукового знання виступає діалектична теорія пізнання, що передбачає дослідження динаміки, внутрішніх протиріч, взаємозв'язку і взаємозумовленості окремих явищ, визначення рушійних сил та об'єктивних законів розвитку.

Досліджуючи розвиток регіонального соціуму, неможливо обійтись без початого етапу діагностики — аналізу. Аналіз (від грецького слова *analysis* — розділяю, розчленовую) — це метод дослідження, уявне чи практичне розкладання досліджуваного предмета або явища на характерні для нього складові

частини, виділення в ньому окремих сторін, вивчення кожного елемента чи сторони явища окремо як частини одного цілого. Метою аналізу є пізнання частин як елементів складного цілого [261, с. 155]. Також аналіз можна уявити як етап, що передує прийняттю рішень, на якому вивчаються можливі варіанти з метою вибору економічно найбільш вигідних з них, оптимальних для даних умов [266, с. 23]. Аналіз та синтез є загальнологічними методами пізнання та мислення, які використовуються в емпіричних та теоретичних дослідженнях.

Уважається, що ще Платону належить заслуга винаходу аналітичного методу доказу. Аналіз починається із твердження, яке потрібно довести, і потім із нього послідовно виводяться наслідки до тих пір, поки не буде досягнутий якийсь відомий факт; доказ виходить за допомогою зворотної процедури. Прийнято вважати, що послідовники Платона винайшли метод доказу, який отримав назву «доказ від протилежного».

Основне призначення аналізу — це поділ цілого на частини. Завдання розпадається на підзавдання, система — на підсистеми, цілі — на підцілі тощо. У разі потреби цей процес повторюють, що дає ієрархічні деревоподібні структури. Зазвичай, коли об'єкт аналізу складний, слабо структурований, погано формалізований, то операцію декомпозиції виконує експерт. Якість побудованих експертами дерев залежить як від їхньої компетентності в певній галузі знань, так і від застосовуваної методики декомпозиції [267, с. 138].

А. Д. Шеремет зауважує, що за допомогою аналізу вивчають реальну дійсність — факти, процеси, тобто той первинний матеріал, який підлягає дослідженню. Завдання аналізу полягає в тому, щоб за видимістю явищ розкрити їх сутність, зрозуміти існуючі між ними зв'язки, пізнати причини їх виникнення, тенденції розвитку. Проникнення в сутність досліджуваних явищ можливе за допомогою наукових методів дослідження [268, с. 21].

Український вчений Є.Є. Слущкий вважає, що аналіз є змістом та універсальним інструментом інтелектуальної діяльності людини практично в усіх сферах буття. Він запропонував поєднувати поняття «аналіз» із процесом отримання відомостей, тобто, застосовуючи сучасну термінологію, із формуванням інформації. На думку вченого, основними продуктами аналітичної діяльності можуть бути тільки ті елементи, які фактично існують в економічному

житті окремо і можуть бути реально включені в комбінації з різними іншими елементами в різноманітні поєднання (синтез) [269, с. 8].

Ю. В. Макогон та В. В. Пилипенко доводять, що за допомогою аналізу визначається структура об'єкта, розчленування складного явища на більш прості елементи дозволяє відокремити істотне від несуттєвого, складне звести до простого. Аналіз процесу розвитку дає змогу виділити в ньому окремі етапи, суперечливі тенденції тощо. Метою аналізу є пізнання окремих частин об'єкта як елементів складного цілого. У процесі аналітичної діяльності думка рухається від складного до простого, від випадкового до необхідного, від різноманіття до тотожності та єдності. Умовою всебічного пізнання об'єкта дослідження є багатогранність його аналізу [270, с. 7].

Аналіз як функція управління, спрямований на наукове обґрунтування прийняття рішень, здійснюється на засадах методологічних положень та інструментарію. Аналіз передбачає, по-перше, наявність системи філософських, економічних, соціальних, математичних та інших знань, які допомагають сформувані обґрунтовані судження про природу, зміну і розвиток соціально-економічних явищ, процесів та, по-друге, використання відповідної організаційної структури, принципів, функцій, методів та інформаційної бази. Отримані під час аналізу результати дають змогу формувати логіку мислення, формалізувати події, давати наукову інтерпретацію сутності об'єктивних і суб'єктивних змін. Активним елементом цього процесу є людське мислення, яке охоплює поняття, судження, висновки та відображає загальне з диференціацією та синтезом властивостей речей, явищ, показників відповідно до їхньої сутності, реальності в динаміці та розвитку.

Економічний аналіз враховує характер мислення, ідеологію, пріоритети та цінності, які впливають на об'єктивну природу аналітичних висновків і пропозицій. Будь-який аналітичний пошук передбачає достатню суму знань відповідних категорій, їхню природу та різнопланове тлумачення, а також охоплює використання основних наукових методів аналізу, синтезу, індукції, дедукції, емпіричного, раціонального, кількісного, якісного тощо. Для дослідження соціально-економічних систем, явищ і процесів пріоритетним є опрацювання даних за фактами життєдіяльності регіонального соціуму, що вже відбулися чи можуть відбутися [271, с. 9–10].

Для аналізу характерним є розкладання цілісної соціально-економічної системи будь-якого рівня (держава, галузь, регіон, підприємство) на функціональні складові елементи, за якими можна визначити причинно-наслідкові зв'язки їх зміни та розвитку і їхньої цілісної системи. Функціональні елементи розрізняють за специфікою їх природи, особливим характером зв'язку з цілісною економічною системою, повнотою інформаційного відображення тощо [271, с. 9-10].

У сучасній науці застосовуються різні види аналізу, наприклад, економічний, соціальний, статистичний, математичний, фізичний, хімічний та інші види, які відрізняються об'єктами, предметами, цілями та методами дослідження.

В економіці аналіз застосовується з метою визначення закономірностей, тенденцій і сутності різних економічних та соціальних процесів, що відбуваються на всіх рівнях (країна, галузь, регіон, підприємство) у різних сферах економіки (виробнича, соціальна). Г. П. Голубнича та Л. І. Панасенко визначають, що економічний аналіз — це вид інтелектуальної діяльності, зміст якої полягає в побудові інформаційно-аналітичних моделей індивідуального відтворення економічних ресурсів у межах конкретних господарських систем [269, с. 6]. Економічний аналіз посідає проміжну ланку між функціями підбору інформації та прийняття рішень [268, с. 12].

Сутність економічного аналізу становить інформаційно-аналітичне забезпечення прийнятих управлінських рішень. Його зміст полягає у використанні наукових методів для обґрунтування рішень. Хороший підбір необхідної інформації, науково обґрунтовані методи її аналізу забезпечують найбільш оптимальні за даних умов рішення [268, с. 13].

Аналіз служить вихідною, відправною точкою прогнозування, планування, управління економічними об'єктами та процесами, що протікають у них. Важливим у визначенні сутності економічного аналізу є поняття того, що він здійснюється окремо на макро- або мікрорівні. Макроекономічний аналіз вивчає економічні та соціальні явища і процеси на рівні світової й національної економіки та її окремих галузей, регіонів. Мікроекономічний аналіз досліджує процеси та явища окремих суб'єктів господарювання. Диференціація економічного аналізу з точки зору рівня, де він використовується, обґрунтовує існування двох видів аналізу. По-перше, це загальнотеоретичний економічний

аналіз, що призначений досліджувати соціально-економічні явища на макрорівні, по-друге, конкретно-економічний, тобто аналіз економічної діяльності суб'єктів господарювання (мікрорівень).

Аналіз є засобом не лише обґрунтування планів, а й контролю за виконанням їх із метою виявлення недоліків, помилок й оперативного впливу на економічні процеси, коригування планів та управлінських рішень. Аналіз дає змогу підвищити рівень планування, зробити його науково обґрунтованим. Велику роль відводять йому у визначенні та застосуванні резервів підвищення ефективності соціально-економічної діяльності на основі використання досягнень науково-технічного прогресу та передового досвіду [272, с. 11]. Таким чином роль аналізу полягає в підготовці інформації для планування і прогнозування результатів соціально-економічної діяльності, оцінювання якості й обґрунтованості умов і перспектив розвитку та контролю виконання.

Аналіз поділяється, по-перше, на прямий, або емпіричний, який полягає у формальному (за допомогою формальних, а не змістових методів і прийомів) опрацюванні певного масиву емпіричної економічної інформації, застосовується на стадії поверхневого ознайомлення з об'єктом (проводиться виділення окремих його частин, виявлення особливостей, виробляються найпростіші вимірювання тощо). Однак даний тип аналізу не дозволяє повністю пізнати сутність явища [58, с. 52-53].

По-друге, зворотній, або елементарно-теоретичний аналіз, який використовується для виявлення сутності досліджуваного явища та базується на теоретичних міркуваннях стосовно причинно-наслідкового зв'язку різних явищ або дії будь-якої закономірності. При цьому виділяються та з'єднуються явища, які здаються суттєвими, а другорядні ігноруються. Операції аналізу ґрунтуються на теоретичних судженнях, до яких можуть належати положення про причинно-наслідкові зв'язки різних явищ.

По-третє, структурно-генетичний аналіз, що вимагає виокремлення в складному явищі таких елементів, які мають вирішальний вплив на всі інші сторони об'єкта. Цей вид аналізу дає можливість глибше проникнути в сутність об'єкта досліджень. Він потребує виділення основних елементів або ланок складного явища, які є його основою і визначають інші сторони досліджуваного явища.

Таким чином, змістом аналізу регіонального соціуму є комплексне дослідження основних складових відтворення соціального життя населення на засадах опрацювання певного масиву емпіричної соціально-економічної інформації, визначення причинно-наслідкових зв'язків тих явищ, які виявляються значущими та виокремлення елементів, які мають вирішальний вплив на об'єкт дослідження з метою встановлення обґрунтованого, на засадах отриманих результатів проведеного дослідження, діагнозу.

Наступним етапом діагностики регіонального соціуму виступає синтез, який являє собою об'єднання окремих сторін пізнання як єдиного цілого. Єдність аналізу та синтезу в людській свідомості дає змогу зрозуміти навколишній світ [267].

Багато філософів зауважували, що роль синтезу не зводиться тільки до «складання деталей», отриманих у процесі аналізу. Р. Акофф зазначає, що дуже важливою є цілісність системи, вона порушується під час аналізу, бо після розчленування системи втрачаються істотні властивості не тільки самої системи, але й частин, відділених від неї. Тому результат аналізу — лише розкриття структури, знання про те, як система працює, але не розуміння того, чому й навіщо вона це робить. Р. Акофф зазначає, що синтетичне мислення вимагає пояснення поведінки системи. Воно істотно відрізняється від аналізу. На першому кроці аналізу річ, яку потрібно пояснити, розділяють на частини: у синтетичному мисленні її слід розглядати як частину більшого, цілого. На другому кроці пояснюють зміст частини; у синтетичному мисленні розуміння стримувального цілого дезагрегують для пояснення частин. Це роблять за допомогою розкриття їх ролей або функцій у цілому. Синтетичне мислення розкриває не структуру, а функцію, воно відкриває, чому система працює так, а не те, як вона робить це [267, с. 138; 273].

Під синтезом розуміється об'єднання раніше виділених частин (боків, ознак, властивостей, відношень) предмета в єдине ціле. Аналіз і синтез — діалектично суперечливі та взаємозумовлені методи наукового дослідження. Аналіз виконує попереднє розчленування предмета на складові частини і розгляд кожної з них. Однак процес розчленування тільки тоді стане засобом досягнення предмета, коли він буде не механічною операцією, безвідносно щодо місця і значення кожного з елементів, які утворюють предмет, а виділенням суттєвого, того, що становить основу зв'язку всіх сторін досліджуваного

об'єкта. Так діалектичний аналіз перетворюється на засіб проникнення в сутність речей. Проте, відіграючи велику роль у пізнанні, аналіз не дає знання конкретного, знання об'єкта як єдності різноманітного, єдності численних визначень. Це завдання виконує синтез. Аналіз і синтез органічно взаємопов'язані та взаємозумовлюють один одного на кожному етапі процесу пізнання [274].

Доведено, що метою аналізу є комплексне дослідження основних складових відтворення соціального життя населення, визначення причинно-наслідкових зв'язків і тенденцій розвитку. Однак це виявляється не завжди досяжним. Для причинно-наслідкового опису (тобто коли умови, що входять у причину, дійсно перелічувані) не існує поняття навколишнього середовища, тому що для наслідку не потрібно нічого, крім причини. Отже, у синтетичному підході настає момент, коли потрібно розкласти ціле на частини чи об'єднати частини в ціле, тобто зробити відповідно декомпозицію й агрегування [267, с. 137].

Отже, не тільки аналітичний метод неможливий без синтезу (на цьому етапі частини агрегують у структуру), але й синтетичний метод не уявляється без аналізу (потрібна дезагрегація цілого для пояснення функцій частин). Аналіз і синтез доповнюють, але не замінюють один одного. Системне мислення поєднає обидва зазначені методи [267, с. 138]. Отже, синтез є однією із трьох складових діагностики регіонального соціуму, мета якого — об'єднання схожих елементів, ознак, та іншого в єдине ціле.

Таким чином використання синтетичного методу в діагностиці регіонального соціуму дозволяє об'єднати отримані в процесі аналізу результати та на їх засадах обґрунтувати силу (міра інтенсивності) та напрям (тенденції) впливу одних складових соціального життя населення відповідної території на інші. Так, наприклад, синтетичний метод дозволяє визначити силу та напрям впливу такої складової, як відтворення населення на процеси формування трудових ресурсів та рівень суспільного здоров'я. Чи, навпаки, визначити силу та напрям впливу складових відтворення суспільного здоров'я на формування, розподіл, перерозподіл та використання трудових ресурсів, чисельність та вікову структуру населення. Відтворення освітнього рівня регіонального соціуму на стан суспільного здоров'я, а також на формування, розподіл, перерозподіл та використання трудових ресурсів, чисельність та вікову структуру населення тощо.

Наступним етапом здійснення діагностики регіонального соціуму є оцінка. У словнику української мови під поняттям «оцінка» розуміється:

- по-перше, дія за значенням оцінити, оцінювати;
- по-друге, це вартість, ціна чого-небудь;
- по-третє, думка, міркування про якість, характер, значення та інше кого-, чого-небудь;
- по-четверте, прийняте позначення якості знань і поведінки учнів [275].

У філософському розумінні поняття «оцінка» визначається як спосіб, що встановлює абсолютну або порівняльну цінність об'єкта дослідження. У системі моральних відносин оцінка виконує, головним чином, роль моральної санкції, соціальна значущість й ефективність якої визначається реальною вагою моралі серед інших факторів, що детермінують людську поведінку. Будь-яка конкретна оцінка являє собою застосування деякого загального морального положення (принципу, норми, ідеалу, постулату, критерію) до приватної ситуації [276]. У педагогіці оцінка у вигляді числа виражає думку викладача (іншої контролюючої особи) про рівень знань учня (якість його роботи). Оцінка у метрології використовується як наближене значення величини або параметра, знайдене за експериментальними даними. В економіці за допомогою оцінки встановлюється вартість матеріальних та нематеріальних об'єктів з урахуванням прав на них та інтересів стосовно них суб'єктів цивільних прав [277].

У економіко-математичному словнику доводиться, що оцінка — це поняття математичної статистики, економетрії, метрології, кваліметрії та інших дисциплін. За її допомогою характеризується і порівнюється ефективність різних ресурсів (наприклад, природних, трудових ресурсів та ін., а також об'єктивно обумовлені оцінки, нормативи тощо). Статистична оцінка визначається як функція від результатів спостережень, вживана для оцінки невідомих параметрів розподілу ймовірностей досліджуваних випадкових величин. Оцінка застосовується для кількісного визначення параметрів економіко-математичних моделей за допомогою статистичного перетворення вибіркової (спостережуваної) інформації [278].

Оцінка як загальнонауковий термін має множинність значень. Вона виконує подвійну функцію, визначаючи і процес оцінки (оцінювання), і результат цього процесу (оцінка-результат). У кожному акті оцінки виділяють чотири елементи:

- 1) об'єкт оцінки;
- 2) оціночну основу (певне утворення, з яким порівнюють об'єкт: еталон, стандарт, норматив);
- 3) процес порівняння об'єкта оцінки і оціночної основи;
- 4) відображення в певній формі результату оцінювання в оцінці-результаті [279, с. 36].

С. Б. Барнгольд зазначає, що оцінка кожного показника повинна відображати його значення у розв'язанні основних завдань, поставлених на даному історичному етапі перед конкретною галуззю виробництва і господарським осередком, що їх здійснює [280, с. 92].

Будь-яка належна оцінка будь-якого предмета виходить за допомогою порівняння його ознак з еталонними. Даний процес є основною не тільки для виявлення відхилень, але й для встановлення робіт, мета яких — їх виправлення і підвищення рівня якості та новизни [58, с. 61].

За допомогою оцінки визначається стан майже всіх соціально-економічних явищ у суспільстві. Слід зазначити, що вона дозволяє встановити стан об'єкта дослідження як на мікроекономічному, так і макроекономічному рівнях. Наприклад, на макрорівні оцінка використовується з метою визначення ефективності фінансово-господарської діяльності підприємства, а також соціальної, зовнішньоекономічної, інвестиційної, інноваційної, маркетингової, рекламної та інших видів діяльності. Також із метою встановлення якості та конкурентоспроможності продукції, ринкової вартості бізнесу, майна підприємства, його можливого банкрутства, земельних ділянок, будівель та споруд, машин та обладнання тощо; для визначення стану фінансових, матеріальних та трудових ресурсів тощо. На макрорівні оцінка використовується для визначення соціально-економічного й інноваційно-технологічного стану та потенціалу розвитку, інвестиційної привабливості, демографічного та культурного розвитку країни, регіону; нерівномірності розвитку регіонів; ефективності розвитку соціальної інфраструктури тощо.

Оцінка як загальнонауковий термін має множинність значень. Вона виконує подвійну функцію, визначаючи і процес оцінки (оцінювання), і результат цього процесу (оцінка-результат). Оцінка не тотожна вимірюванню: у кваліметрії вони характеризують два не підпорядкованих поняття. В основі терміну «вимірювання» лежить поняття міри як одиниці виміру і межі здійснення

чого-небудь. Вимірювання і оцінка представляють два послідовних процеси, причому результати вимірювання формують інформаційну базу для отримання результатів оцінки. У кожному акті оцінки виділяють чотири елементи:

- об'єкт оцінки;
- оціночну основу (певне утворення, з яким порівнюють об'єкт: еталон, стандарт, норматив);
- процес порівняння об'єкта оцінки і оціночної основи;
- відображення в певній формі результату оцінювання в оцінці-результаті [281, с. 36]

Визначення оцінки розвитку регіонального соціуму відбувається за допомогою відповідних показників та методів дослідження, що дозволяє описати та охарактеризувати стан об'єкта дослідження як унікальне поєднання ознак.

Стан об'єкта дослідження описується за допомогою системи показників, які виконують роль критерію, параметра, величини, рівня, індикатора та за допомогою яких здійснюється оцінка, встановлюється діагноз стану регіонального соціуму. На засадах аналізу зміни спрямованості цих показників за відповідний період часу визначається напрям (лінія тренду), який визначається шляхом обробки звітних, статистичних даних і встановлення на цій основі тенденцій зростання або спаду досліджуваного явища. Враховуючи зміст досліджуваних явищ і процесів, показники поділяються на кількісні та якісні, натуральні та вартісні, абсолютні й відносні. При дослідженні причинно-наслідкових зв'язків показники поділяються на результатні та факторні.

Діагностика розвитку регіонального соціуму виконується на засадах комплексних соціальних показників, зміст яких полягає у співвідношенні між декількома соціальними індикаторами. У науковій літературі соціальні індикатори розглядаються як кількісні характеристики рівня розвитку соціальної сфери, що мають чітко виражену практичну спрямованість, їм відведено роль орієнтирів соціального розвитку [282]. Зарубіжні підходи вибору соціальних індикаторів ґрунтуються на трьох підходах: цільовому, структурному й адресному.

Сутність цільового підходу визначається на заснованих та визначених державою (або міжнародними, неурядовими організаціями) пріоритетах, хід реалізації яких відстежується за допомогою базових індикаторів. За таким

підходом разом із комплексною метою визначаються шляхи її досягнення і відповідним чином структурований набір індикаторів. Структурний підхід базується на виборі індикаторів, що відображають стан і динаміку всіх компонентів соціально-економічного розвитку. Цей підхід розповсюджений найбільше і використовується для моніторингу різних аспектів соціального життя населення, оцінки збалансованості соціального розвитку, взаємозв'язків і динаміки окремих індикаторів, у тому числі для перевірки їх достовірності. Адресний підхід диктує різну логіку вибору індикаторів стосовно до того, яка цільова група буде ними користуватися. При цьому підході важливий відбір ключових індикаторів (у тому числі простих інтегральних індексів), що дозволяють відслідковувати стратегічні цілі розвитку регіонального соціуму [283, с. 31–32].

Встановлення обґрунтованого діагнозу залежить, у тому числі, від точності та достовірності оцінки розвитку регіонального соціуму. Складність отримання такої оцінки пов'язана з тим, що за її допомогою, як способом встановлення значущості складових соціального життя, охоплюється безліч різних процесів, які не виражаються одним узагальнюючим показником.

Отже, з метою оцінки складових розвитку регіонального соціуму слід використовувати комплексну (узагальнюючу) оцінку. У літературі висловлюється думка, що така оцінка соціально-економічного процесу може не мати закінченого економічного змісту, бути «ірраціональною» та виведеною штучно як математичне узагальнення приватних показників. Незважаючи на це, вона є важливим інструментом діагностики розвитку регіонального соціуму.

Комплексна оцінка повинна виражати сутність життєдіяльності регіонального соціуму, охоплювати всі форми суспільного життя та їх структурні компоненти, включати обмежене число узагальнюючих показників, бути еластичною та несуперечливою. Вона є характеристикою, яку отримують за одночасного й узгодженого дослідження сукупності параметрів, які відображають усі або більшість аспектів зміни та розвитку соціально-економічних явищ і процесів. Вона містить загальні висновки про результати розвитку об'єкта дослідження. Складність комплексної оцінки полягає в тому, що з багатокритеріального аналізу (багатофакторних систем) важко виокремити узагальнюючий показник — критерій оцінки [271].

Завдання комплексної оцінки розвитку регіонального соціуму зводиться до визначення інтегрального (синтетичного) параметра на засадах агрегування різних методів кількісного і якісного аналізу. Зведення певної кількості показників у єдиний інтегральний показник дає змогу визначити якісну відмінність (поліпшення чи погіршення) досягнутого стану від бази порівняння, хоча при цьому неможливо виміряти ступінь відмінності. Побудова інтегрального показника не означає, що для оцінювання можна використовувати лише один показник. Навпаки, інтегральний показник є лише загальним орієнтиром соціально-економічної ситуації, а для дослідження об'єкта використовують систему показників [271].

Серед методів комплексної оцінки можна виділити описові та розрахункові. Описові використовуються для якісної характеристики розвитку регіонального соціуму, а саме оцінки складових соціального життя населення, що важко виміряти кількісно. Основними недоліками цих методів оцінки є неоднозначність висновків дослідників, гіпотетичний характер результатів досліджень, несумісність при порівняннях. Описова оцінка може виступати як самостійний елемент діагностики або як доповнення до розрахункової.

Розрахункові методи оцінки спираються на кількісні показники. Розрахункова оцінка є основною формою кількісного аналізу. В основу цих методів може бути покладений принцип порівняння досягнутого рівня розвитку у звітному періоді з базисним або попереднім, виявлених загальних тенденцій із рівнем інших аналогічних систем.

Отже, оцінка, як остання складова діагностики розвитку регіонального соціуму, дозволяє описати та охарактеризувати стан об'єкта дослідження як унікальне поєднання ознак на засадах отриманих у результаті аналізу причинно-наслідкових зв'язків і тенденцій їх розвитку та синтезу складових процесів відтворення соціального життя населення.

Відповідність змісту діагнозу етапам здійснення діагностики представлено на рис. 2.1.

Отже, важливою умовою проведення аналітичних досліджень слід уважати дотримання зазначених принципів, що є запорукою досягнення поставлених завдань.

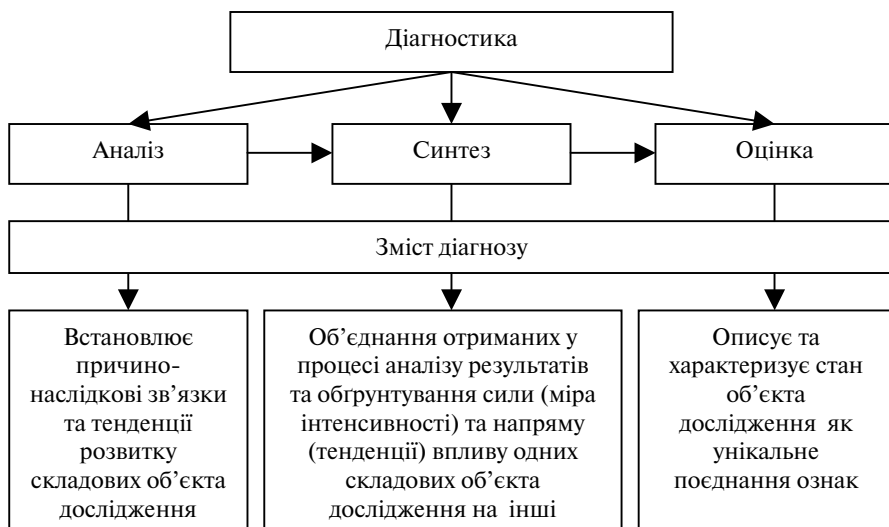

Рис. 2.1. Змістове наповнення діагностики

Визначаючи сутність діагностики, у роботі доведено (п. 2.1), що вона є складовою управлінської діяльності, метою якої є встановлення відхилень розвитку об'єкта від нормативних показників та реакція на них ще на стадії їх розвитку. Діагностика регіонального соціуму являє собою необхідний елемент управління економічним і соціальним розвитком території і є етапом управлінської діяльності. Різноманіття функцій діагностики розвитку регіонального соціуму в системі управління регіоном породжує різноманіття його цілей, завдань, методів дослідження. Тому, визначення загальних функцій діагностики регіонального соціуму повинно відбуватися на базі управлінських теорій. До загальних функцій діагностики регіонального соціуму можна віднести інформаційне забезпечення управління. Воно полягає у своєчасному забезпеченні в необхідному обсязі якісною, релевантною, достовірною інформацією про об'єкт дослідження, економічні та соціальні явища і процеси. Управління є підготовкою, прийняттям і здійсненням ланцюга послідовних рішень керуючою системою на основі інформації, що відображає стан керованого об'єкта і навколишнього середовища, а також ступінь виконання (або

невиконання) прийнятих управлінських рішень. Серед завдань інформаційного забезпечення слід виділити такі:

- пошук необхідних даних про об'єкт аналізу;
- відбір інформації із загального масиву даних;
- оцінка якості отриманої інформації; спрощення числових даних;
- перетворення інформації у традиційний для аналізу спосіб подання: середні величини, відносні величини тощо.

Зміст аналітичного забезпечення управління полягає у створенні, організації функціонування та вдосконаленні інформаційно-аналітичних процесів, які сприяють успішному виконанню завдань управління. Аналітичне забезпечення управління можна визначити як комплекс організаційних, правових, технічних і технологічних заходів, засобів та методів, котрі забезпечують у процесі управління і функціонування соціально-економічної системи території інформаційні зв'язки її елементів шляхом оптимальної організації інформаційних масивів баз даних і знань. Аналітичне забезпечення управління є складним інтегральним явищем, яке об'єднує такі напрями діяльності, як методологічний, інформаційно-технологічний, нормативний, кадровий та організаційний.

Сутність функції планування полягає у забезпеченні оптимального соціально-економічного розвитку території, прогнозуванні оптимальних пропорцій розвитку всіх складових соціального життя населення, ефективного формування, розподілу та використання трудових ресурсів, розвитку соціальної інфраструктури тощо. Прогнозування соціально-економічного розвитку території на засадах науково обґрунтованого бачення перспектив розвитку певного соціально-економічного процесу чи явища, а також можливих шляхів та засобів досягнення визначених цілей, спирається на плани дій, які побудовано за результатами діагностики розвитку регіонального соціуму.

Природа функції контролю полягає у спрямуванні процесу управління на встановлення відхилень розвитку об'єкта дослідження від заданої управлінської програми, а за їх виявлення — приведення управлінської системи в стійкий стан за допомогою можливих заходів. Соціальне призначення контролю в тому, що він покликаний служити джерелом інформації про процеси, які відбуваються в усіх складових соціального життя населення відповідної території. Контроль використовується як важливий засіб виявлення правильності

поставлених завдань, ступеню пізнання об'єктивних законів суспільного розвитку, використання при прийнятті глобальних рішень певних природничих і суспільних наук. Отже, однією із головних функцій, яку призначена виконувати діагностика, є контролююча. У широкому значенні під поняттям «контроль» розуміється спостереження за керованим або підлеглим об'єктом, перевірка відповідності технології та дотримання законодавства.

Результати досліджень існуючих підходів до діагностики свідчать про наявність різних напрямів, думок, поглядів у наукових дослідженнях, із позиції яких розглядається об'єкт діагностики. До числа загальнонаукових принципів і підходів відносяться системний і структурно-функціональний, кібернетичний, імовірнісний, моделювання, формалізації й низка інших [284, с. 317].

Регіональний соціум являє собою складну систему, яка є унікальною за структурою. Кожний окремий елемент системи, будучи пов'язаним з іншими, виконує в цій системі відповідні функції. Функціонування системи в часі супроводжується кількісними та якісними змінами, що призводить до структурних змін. Розглядання соціуму як відкритої системи, яка перебуває в стані постійної взаємодії (обміну) зі своїм навколишнім середовищем, набуває форм обміну інформаційного, матеріального, гуманітарного, соціального трансферу. Це, у свою чергу, означає, що відбувається перебудова, трансформація системи. Отже, визначення регіонального соціуму як відкритої, складної системи, в якій функціонування її елементів нерозривно пов'язане з її розвитком, а інколи і трансформацією, переходом системи з одного якісного стану в інший, слід враховувати при визначенні методів діагностики регіонального соціуму.

У сучасній літературі [285], яка стосується дослідження соціальних систем, доведено, що система володіє ієрархічністю будови. Це означає, що системі умовно поділено на підсистеми, які виступають у відношенні до неї в якості основних елементів. Останні, у свою чергу, утворені із власних підсистем тощо.

Регіональний соціум з точки зору системного підходу являє собою сукупність стійких зв'язків елементів (підсистем), які забезпечують її цілісність та збереження основних властивостей при різних зовнішніх і внутрішніх змінах. Якщо розглядати систему регіонального соціуму з погляду її складових,

то, по-перше, до них слід віднести основні складові відтворення соціального життя регіонального соціуму. Як наголошувалося у п. 1.4 дисертаційної роботи, вони представлені відтворенням населення і трудових ресурсів, громадського здоров'я, освітнього рівня та умов культурного розвитку населення, еколого-безпечного розвитку території. Якщо розглядати окремо кожен складову відповідно до її структури, можна виділити такі складові, як соціальна, статевовікова, освітня, культурна, шлюбна та інші; структура медичних, культурних, освітніх установ тощо.

Важливим при здійсненні діагностики є розуміння того, що ці підсистеми загальної системи не існують ізольовано один від одного. Існування вертикальних зв'язків між існуючими підсистемами обумовлено взаємозв'язком форм розвитку регіонального соціуму (див. п. 1.3, рис. 1.1). Наявність горизонтальних зв'язків підтверджує взаємозв'язок основних складових соціального життя соціуму (див. п. 1.4). Отже, існування вертикальних та горизонтальних зв'язків, тобто між існуючими у часі та взаємодіючими елементами (підсистемами), забезпечує цілісність та нерозривність системи регіонального соціуму.

Тому, проведення діагностики регіонального соціуму передбачає використання системного підходу, який обумовлений складним характером процесів відтворення і розвитку населення регіону, різноманітням їх зв'язків і відносин, необхідністю всебічного дослідження процесів життєдіяльності населення. Існуючі форми розвитку регіонального соціуму є складовими складної, динамічної, відкритої, регульованої соціально-економічної системи. Вона являє собою сукупність відносин та зв'язків між людьми, що історично складаються в процесі спільної діяльності. За характером взаємодії із зовнішнім середовищем регіональний соціум являє собою відкриту систему, яка перебуває в постійній взаємодії із навколишнім середовищем.

Специфіка системного підходу визначається тим, що вона орієнтує дослідження на розкриття цілісності об'єкта, що розвивається, і механізмів, що її забезпечують, на виявлення різноманітних типів зв'язків складного об'єкта і зведення їх в єдине, теоретичне обґрунтоване поле.

Системний підхід є сукупністю загальнонаукових методологічних принципів, в основі яких лежить розгляд об'єктів як систем. До числа цих вимог належать:

- виявлення залежності кожного елемента від його місця і функцій в системі;
- аналіз того, наскільки поведінку системи обумовлено як особливостями її окремих елементів, так і властивостями її структури;
- дослідження механізму взаємодії системи і середовища;
- вивчення характеру ієрархічності, властивий даній системі;
- забезпечення всебічного багатоаспектного опису системи;
- розгляд системи, яка динамічно розвивається [286, с. 233].

Виникнення загальної теорії систем, незалежно від її природи, пов'язане з дослідженнями німецького фізіолога Л. фон Берталанфі. Реалізацію цієї ідеї він вбачав у тому, щоб знайти структурну цілісність законів, які встановлені у різних науках, та виводити на цій основі загальносистемні закономірності. Одним із основних досягнень Л. Берталанфі є введення поняття відкритої системи. Він розглядав внутрішньосистемні зв'язки і функціонування систем як реакцію на зовнішні впливи [287, с. 79].

Системний підхід є одним із головних напрямів методології наукового пізнання і соціальної практики, мета і завдання якого полягають у дослідженні певних об'єктів і складних систем як єдиного цілого із узгодженим функціонуванням усіх елементів і частин. Виходячи з цього принципу, треба дослідити кожен елемент системи у його зв'язку та взаємодії з іншими елементами, виявити вплив властивостей окремих частин системи на її поведінку в цілому, встановити емерджентні властивості системи і визначити оптимальний режим її функціонування. Системний підхід сприяє формуванню відповідного адекватного формулювання суті досліджуваних проблем і вибору ефективних шляхів їх розв'язання. Він передбачає аналіз об'єкта як системи. Система — це ціле, що складається із взаємопов'язаних елементів, які знаходяться у взаємних зв'язках і взаємовідносинах та утворюють визначену цілісність. Можна виділити такі основні властивості системи, або системні принципи:

- багатокомпонентність об'єкта, що називається системою (великі та складні системи включають велику кількість елементів та підсистем);
- цілісність системи (властивості системи не є механічною сумою властивостей елементів);
- взаємна залежність кожного елемента від іншого, а також залежність властивостей цих елементів від їх розташування у системі в цілому, функцій та інших параметрів усередині цілого;

- залежність поведінки системи від поведінки її окремих елементів, їх властивостей та структури;
- залежність системи від чинників середовища, під впливом яких система виявляє і може змінювати властивості;
- ієрархія системи, тобто кожна її ланка, з одного боку, являє собою більш обмежену структурну систему, з іншого, є частиною (компонентом) більш широкої системи;
- множинність підходів до вивчення кожної системи через принципову складність її структури і властивостей [287, с. 81].

Із погляду системного підходу до діагностики розвитку регіонального соціуму, вважаємо, що його потрібно досліджувати як динамічну систему, тобто таку, що постійно змінюється. Динамічні системи поділяють на детерміновані та ймовірні (стохастичні). У перших зміни відбуваються закономірно, однозначно, в будь-який момент часу, у стохастичних — за випадковим принципом.

За складністю структури і поведінки регіональний соціум являє собою складну систему, яка за ступенем організованості може класифікуватися як:

- 1) добре організована, де є можливість визначити елементи системи, їх взаємозв'язок, правила об'єднання в більші компоненти, тобто визначити зв'язки між усіма компонентами і цілями, з точки зору яких розглядається об'єкт або заради досягнення яких створюється система. Розв'язання завдання здійснюється аналітичними методами формалізованого подання системи;
- 2) погано організовані (дифузні). Система характеризується деяким набором макропараметрів і закономірностей, які знаходяться в основі дослідження не всього об'єкта або класу явищ, а в основі визначення за допомогою деяких правил вибірки компонентів, що характеризують досліджуваний об'єкт або процес. На засаді такого вибіркового дослідження отримують характеристики чи закономірності (статистичні, соціальні, економічні) і поширюють їх на всю систему в цілому;
- 3) самоорганізовані. Вони мають ознаки дифузних систем: стохастичну поведінку, нестационарність окремих параметрів і процесів. До цього додаються такі ознаки, як непередбачуваність поведінки; здатність адаптуватися до мінливих умов середовища, змінювати структуру при взаємодії системи із середовищем, зберігаючи при цьому властивості цілісності;

здатність формувати можливі варіанти поведінки і вибирати з них найкращий та ін. За необхідності цей вид системи доцільно розбити на підсистеми, виділяючи адаптивні або самопристосовувані, самовідновлювальні, самовідтворювальні та інші, які відповідають різним властивостям систем, що розвиваються.

Методологічна засада системного підходу полягає у тому, щоб адекватно виявити механізми утворення складного об'єкта з певних складових та їх взаємодію. Із позицій системного підходу можна розглядати будь-яку форму розвитку регіонального соціуму. Орієнтація на системний підхід у дослідженні (структура, взаємозв'язки елементів, явищ, їх супідрядність, ієрархія, функціонування, цілісність розвитку, динаміка системи, сутність та особливості, чинники та умови) виправдана тоді, коли ставиться завдання дослідити сутність явищ [287, с. 83]. Отже, зміст системного підходу, який передбачає максимальну деталізацію досліджуваних явищ і процесів, полягає в комплексному дослідженні складних об'єктів діагностики регіонального соціуму як єдиної цілісної системи, що складається із окремих елементів з численними внутрішніми та зовнішніми зв'язками, у нерозривній взаємодії з усіма її складовими підсистемами.

Отримання достовірного діагнозу про умови розвитку регіонального соціуму залежить від обґрунтованого вибору методів діагностики, які повинні здійснюватися з урахуванням основних її етапів, тобто аналізу, синтезу та оцінки. Важливо звернути увагу на те, що методологія (філософія методики) діагностики складається із методів як загального підходу до дослідження, так і конкретної методики як сукупності прийомів (методів), що застосовуються для обробки соціально-економічної інформації. Використання тих або інших методів дослідження обумовлено цілями та розробленими на їх засаді завданнями дослідження.

Узагальнюючи проведене в роботі дослідження, можна вважати, що під діагностикою розвитку регіонального соціуму слід розуміти комплекс науково-прикладних та науково-методологічних досліджень, спрямованих на виявлення, опис й ототожнення проблем, пов'язаних із визначенням і зміною умов відтворення економічного і соціального життя соціуму.

Виходячи з визначеної сутності поняття «діагностика», цей процес необхідно розглядати як дослідження, основними завданнями якого є:

- опис процесів життєдіяльності населення, надання їм кількісної та якісної оцінки;
- встановлення невідповідності між фактичними та нормативними (еталонними або прийнятими за нормативні) показниками;
- виявлення проблем відтворення економічного і соціального життя населення і причин їх виникнення;
- обґрунтування їх наслідків для процесів функціонування;
- побудова типологічного профілю регіонального соціуму і на підставі результатів дослідження розробка основних принципів і напрямів розвитку регіонального соціуму.

Об'єктом діагностики розвитку регіонального соціуму виступає відтворення соціального життя населення регіону.

Предметом діагностики умов розвитку регіонального соціуму є складові соціального життя населення регіону, а саме відтворення населення і трудових ресурсів, громадського здоров'я, освітнього рівня та умов культурного розвитку населення, еколого-безпечний розвиток території.

Метою проведення діагностики розвитку регіонального соціуму є виявлення, опис і ототожнення проблем, пов'язаних із визначенням і зміною чинників, які мають місце у всіх сферах життєдіяльності населення регіону.

Діагностика розвитку регіонального соціуму за сучасних умов економічного і соціального розвитку території дозволяє [247]:

- описати досліджувані регіональні ситуації і проблеми в системі характерних для них ознак (параметрів, показників);
- ідентифікувати ці ситуації і проблеми, тобто ототожнити їх з якимись заздалегідь відомими типологічними групами;
- дати кількісну та якісну оцінку цим ситуаціям і проблемам, іншими словами, поставити остаточний діагноз, на підставі порівняння з колишнім станом або з чимось прийнятим за стан «нормальний» або «задовільний»;
- виявити, встановити та оцінити внутрішні й зовнішні причини продіагнованого стану.

В ідеалі діагностика розвитку регіонального соціуму повинна припускати дослідження:

- 1) ситуації в цілому (визначення стану);
- 2) ключових проблем, найбільш значущих із погляду розв'язання конкретних завдань регулювання процесів відтворення соціального життя населення регіону;
- 3) процесів розвитку, тобто аналіз того, в якому напрямку і як (з якими змінами параметрів) трансформуються складові відтворення соціального життя регіонального соціуму [247].

Проведення діагностики розвитку регіонального соціуму зумовлює наявність відповідного інструментарію дослідження, за допомогою якого здійснюється розв'язання різних за своїм характером наукових завдань щодо відтворення соціального життя регіонального соціуму. Вибір методів діагностики залежить від об'єкта та предмета дослідження, їхньої мети і завдань, інформаційного забезпечення та ін. У цьому випадку особливого значення набуває визначення методологічних засад здійснення діагностики регіонального соціуму.

2.3. Узагальнення методів діагностики продуктивних сил як інструментарію оцінки розвитку регіонального соціуму

Метод (від грецького *methodos* — шлях до чого-небудь) — це спосіб досягнення мети в теорії, що розробляється. З філософської точки зору методи поділяються на:

- загальнонаукові (тобто для всіх наук);
- конкретні (для певних наук);
- спеціальні або специфічні (для конкретної науки).

Такий поділ є умовним, оскільки у міру розвитку пізнання один науковий метод може переходити з однієї категорії в іншу. Метод є об'єктивним, оскільки дозволяє відображати дійсність і її взаємозв'язки, одночасно метод є суб'єктивним, тому що використовується певною людиною з її суб'єктивними властивостями [288, с. 81].

Академік П. В. Копнін вважав, що метод науки можна визначити як сукупність прийомів і способів дослідження її предмета та систематизації отриманих

даних. Пізнання закономірностей складає об'єктивну сторону методу, а правила і прийоми дослідження та перетворення явищ є суб'єктивною стороною методу, необхідно на їх основі виробити прийом для подальшого пізнання та перетворення дійсності. Метод безпосередньо фіксує не те, що є в об'єктивному світі, а те, як людина повинна діяти в процесі пізнання та практичної діяльності [289].

За визначенням Г.І. Рузаві [290], метод дослідження — це деяка специфічна процедура, що складається з певних дій або операцій, за допомогою яких здобувається й обґрунтовується нове знання в науці.

З метою створення механізму діагностики продуктивних сил в контексті розвитку регіонального соціуму представляється необхідним і можливим освоєння ідеології системного підходу до кожної складової соціального життя населення відповідної території як до певної цілісності взаємопов'язаних елементів, сутність і потенціал яких якісно відрізняється від сутності і потенціалу цих елементів самих по собі. Вкрай важливо, щоб основу всіх практично використовуваних методик діагностики регіональних ситуацій та проблем було покладено базові методологічні посилки, згідно з якими ці ситуації і проблеми формуються під впливом органічно пов'язаних між собою явищ і процесів. Причому, будь-який вплив на один з елементів позначається на всій системі в цілому [247, с. 70].

Вибір методів діагностики, які забезпечують системний підхід до пізнання того або іншого явища чи процесу розвитку обумовлений метою та завданнями дослідження. Слід звернути увагу не те, що метод реалізується через сукупність правил, прийомів і способів, які використовуються при дослідженні соціально-економічних явищ та процесів як на макро- так і мікrorівнях. Отже, під методом діагностики слід розуміти науково обґрунтовану систему теоретичних засад, категорій, принципів та прийомів дослідження, що дають змогу отримати обґрунтований діагноз про стан об'єкта дослідження та на його засадах обґрунтувати відповідні управлінські рішення. У кожному конкретному випадку вибір методів визначається відповідно до обраної мети дослідження, конкретними параметрами ситуації та проблемами життєдіяльності регіонального соціуму.

Теоретичні засади забезпечення діагностики продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму слід розглядати в широкому сенсі як комплекс

поглядів, уявлень, ідей, спрямованих на тлумачення і пояснення відтворення соціального життя населення; в більш вузькому і спеціальному значенні як вищу, найрозвиненішу форму організації наукового знання, що дає цілісне уявлення про закономірності й істотні зв'язки визначеної області об'єкта дослідження. Формування теоретичних засад діагностики повинно відбуватися на загальних, фундаментальних (базових) поняттях і визначеннях, що лежать в основі знань про відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму. Форми і глибина теоретичних засад створюють підґрунтя для визначення принципів та прийомів дослідження основних складових відтворення соціального життя регіонального соціуму.

Враховуючи основні складові відтворення соціального життя населення, слід уважати, що вибір методів проведення діагностики буде обумовлюватися наступними напрямками, що орієнтовані на специфічну інформаційну базу та форму надання результатів:

- діагностика відтворення населення. Інструментарієм діагностики виступає система показників, що характеризують склад і розміщення населення, процеси його природного, механічного та соціального руху, соціальну диференціацію;
- діагностика відтворення трудових ресурсів. Інформаційною основою дослідження є показники, що характеризують економічну активність соціуму, його трудову мобільність, структуру трудових ресурсів регіону, збалансованість регіонального ринку праці та інше;
- діагностика відтворення суспільного здоров'я населення. Інформаційну основу якої складають показники, що характеризують забезпеченість населення медичними послугами, їх доступність і якість, стан здоров'я регіонального соціуму, причини смертності та її вплив на середню тривалість життя тощо;
- діагностика відтворення освітнього потенціалу населення. Інформаційною базою проведення діагностики є показники, що характеризують формування, диференціацію і використання освітнього рівня населення регіону; стан, розвиток і результати діяльності системи освіти і науки;
- діагностика відтворення умов культурного розвитку населення. Інформаційною основою проведення діагностики може послужити система показників, що характеризують доступність і споживання населенням послуг в

області інформаційних ресурсів, культури, мистецтва, спорту та відпочинку.

З ширшого погляду методи дослідження поділяють на загальнонаукові (загальні), тобто вони можуть бути методами і емпіричного, і теоретичного дослідження і навіть спеціальними, які застосовуються в конкретній галузі науки. У будь-якому дослідженні, звичайно ж, суміщаються і загальнонаукові, і спеціальні методи дослідження.

Загальнонауковий метод спрямований на пізнання світу і конкретних об'єктів у ньому, він є методом матеріалістичної діалектики. Головні риси методу полягають у тому, що об'єкти, процеси, явища розглядаються у взаємообумовленості та взаємозв'язку; у динаміці та розвитку; у перетворенні постійних кількісних змін у докорінні якісні. Загальнонаукові методи дослідження поділяють на три великі групи:

- методи емпіричного дослідження (спостереження, порівняння, вимір, експеримент, моніторинг);
- методи теоретичного дослідження (сходження від абстрактного до конкретного, ідеалізація, експеримент, формалізація, аксіоматичний метод або дедуктивно-аксіоматичний);
- загально-логічні методи, використовувані як на емпіричному, так і на теоретичному рівні дослідження (абстрагування й конкретизація, аналіз, синтез, індукція, дедукція, абдукція, моделювання, аналогія, історичний і логічний методи, метод графів) [291, с. 15].

До складу спеціальних методів, які широко застосовуються під час проведення соціально-економічних досліджень, входять методи збору та узагальнення інформації, аналізу, прогнозування, моделювання, програмно-цільові, евристичні методи, метод найменших квадратів, тестування, моніторинг тощо. Подібна побудова системи спеціальних методів залежить від логічної послідовності будь-якого дослідження, яке завжди починається збором інформації та її зведенням, подальшим її групуванням, аналізом, виявленням суттєвих елементів та визначальних зв'язків, що у подальшому дасть змогу опрацьовувати завдання майбутнього розвитку, будувати певні очікування, визначати ризики, ресурси та ефективність соціально-економічних рішень [291, с. 15]. При виборі методів діагностики продуктивних сил як інструментарію оцінки розвитку регіонального

соціуму важливим є урахування мети та завдань основних її етапів, тобто аналізу, синтезу та оцінки.

При здійсненні діагностики продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму слід мати на увазі, що економічні та соціальні процеси протікають у динаміці, тобто мається на увазі рух суспільства, перетворення його стану, що виявляється у змінах, які відбуваються в економічній, політичній, соціальній, територіальній, культурній та інформаційній сферах життєдіяльності, у змінах соціальних явищ і процесів. Використання статистичних методів [292] дає змогу дослідити ці процеси в розвитку, оцінити інтенсивність динаміки та структурні зрушення (зміни), виявити закономірності розвитку.

Регіональні ситуації й проблеми повинні розглядатися в двох іпостасях: у статичі (одномоментно) і в динаміці (за декілька періодів). Як відзначає О. Дмитрієва, у залежності від поставлених задач розрізняють діагностику статичного стану та діагностику процесу [211, с. 13]. Отже, діагностика покликана розчленувати об'єкт у статичі й просторово-часовому розрізі, виділити причинно-наслідкові зв'язки й визначити їх цілеспрямованість. Під статикою регіонального соціуму слід розуміти визначення його чисельності та структуру на певний момент часу за такими ознаками: статтю, віком, соціальними групами, національністю, мовами, сімейним станом, освітою, місцем проживання (місто, село), щільністю населення тощо. Динаміка регіонального соціуму — це зміна чисельності населення за рахунок його природного та механічного руху.

Основою методології діагностики є діалектичний метод пізнання. Важливим положення цього методу є розгляд досліджуваного явища в розвитку, руху від виникнення до зникнення. Відповідно до цієї загальної гносеологічної вимоги діагностика дозволяє вивчати динаміку соціально-економічних явищ у їх історичній обумовленості, а також допускає ретельне визначення в кожному конкретному випадку дії взаємопов'язаних соціально-економічних, політичних, юридичних, релігійних, традиційних, природних факторів, що визначають відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму [293, с. 8; 294].

Вибір спеціальних методів діагностики продуктивних сил як інструментарію оцінки розвитку регіонального соціуму залежить від аналітичних

завдань, що вирішуються на кожному етапі дослідження та характеру вихідної інформації. Нагадаємо, що на початковому етапі діагностики встановлюються причинно-наслідкові зв'язки та тенденції розвитку складових соціального життя населення регіону. Завданням наступного етапу є обґрунтування сили (міри інтенсивності) та напряду (тенденції) впливу одних складових соціального життя населення на інші. Призначенням останнього етапу є опис та характеристика стану об'єкта дослідження як унікального поєднання ознак. Отже, виникає необхідність обґрунтування вибору спеціальних методів дослідження, використання яких дозволяє розпізнати і виявити наявність негативних (кризових) явищ і процесів розвитку, встановити передумови виникнення цих явищ і процесів, визначити та оцінити їх відхилення від еталону.

Доведено, що проведення діагностики передбачає використання системного підходу, який обумовлений складним характером процесів відтворення і розвитку населення регіону, різноманіттям їх зв'язків і відносин, необхідністю всебічного дослідження процесів життєдіяльності населення. Отже, виникає доцільність застосування структурно-функціонального методу, який засновується на виділенні у цілісних системах їх структури — сукупності стійких відносин і взаємозв'язків між її елементами та їх ролі (функцій) стосовно один одного. Основні вимоги процедури структурно-функціонального методу полягають у:

- дослідженнях структури системного об'єкта;
- його елементів і їх функціональних характеристик;
- аналіз зміни цих елементів і їх функцій;
- розгляд розвитку (історії) системного об'єкта в цілому;
- подання об'єкта як гармонійно функціонуючої системи [286, с. 233].

Процеси відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму найчастіше спостерігаються у вигляді ряду послідовних, розташованих у хронологічному порядку значень, які характеризують зміну явищ в часі (ряд динаміки). У кожен даний історичний момент соціальні та економічні явища мають певні розміри, рівні, між ними існують певні кількісні співвідношення. Отже, застосування статистичних методів обробки отриманої інформації (вимірів) при проведенні діагностики дозволяє дослідити не тільки кількісну сторону масових соціально-економічних явищ, охарактеризувати їх масштаби, структуру сукупності й збалансованості

окремих їх складових, поширення процесів чи явищ та інтенсивність розвитку, а також визначити якісний характер цих явищ і процесів, розуміння причин їх виникнення.

Використання статистичних методів щодо вивчення соціально-економічних явищ і процесів керуються положенням матеріалістичної діалектики про перехід кількісних змін у якісні. Це, у свою чергу, має важливе значення при дослідженні кількісних змін у масових соціально-економічних явищах для пізнання глибоких якісних змін. Статистичні методи спираються на діалектичні категорії випадкового і необхідного, одиничного і масового, індивідуального і загального [294, с. 11].

Особливістю статистичних методів є точне вимірювання й кількісний опис масових процесів і явищ, для чого використовуються узагальнені показники й характеристики (опису) об'єктивно існуючих закономірностей. Ці методи характеризують не окремі випадки досліджуваних процесів або явищ, а також маси, групи, сукупності таких випадків. Для цього використовується відповідна інформація про розміри, пропорції, зміни в часі, інші закономірності в економічних і соціальних процесах та явищах [295].

Все різноманіття статистичних методів, використання яких дозволяє здійснити діагностику регіонального соціуму, можна систематизувати за їх цільовим застосуванням у послідовно виконуваних стадіях дослідження:

- 1) збір первинної інформації;
- 2) статистичне зведення та обробка первинної інформації;
- 3) аналіз статистичної інформації [255; 294].

На початковому етапі відбувається забезпечення діагностики необхідною інформацією, джерелами якої можуть бути дані переписи населення; поточний статистичний облік соціально-економічних подій, які здійснюються безперервно; поточні реєстри (списки, картотеки) населення; вибіркові опитування та спеціальні дослідження. Для здійснення мети на початковій стадії дослідження застосовуються методи масового спостереження.

Суть статистичного спостереження полягає в планомірному, науково організованому зборі масових первинних даних про явища і процеси суспільного життя, необхідних для вирішення певних завдань. Важливість цього етапу дослідження визначається тим, що використовується тільки об'єктивна і достатньо повна інформація, отримана в результаті статистичного спостереження,

на наступних етапах діагностики можна забезпечити науково обґрунтовані діагнози про характер і закономірності розвитку об'єкта дослідження.

Статистичне спостереження повинне відповідати таким вимогам:

- спостережувані явища повинні мати наукову або практичну цінність;
- висловлювати певні соціально-економічні типи явищ;
- безпосередній збір масових даних повинен забезпечити повноту фактів, що відносяться до розглянутого питання, та як явища перебувають у постійній зміні, розвитку.

У тому випадку, коли відсутні повні дані, аналіз і висновки можуть бути помилковими; для забезпечення достовірності статистичних даних необхідна ретельна та всебічна перевірка (контроль) якості зібраних фактів, що є однією з найважливіших характеристик статистичного спостереження. Наукова організація статистичного спостереження необхідна для того, щоб створити найкращі умови для отримання об'єктивних матеріалів. У свою чергу, спостереження повинно проводитися за заздалегідь розробленим планом або програмою, які забезпечують наукове вирішення програмно-методологічних та організаційних питань спостереження [273, с. 20]. Інформаційна база діагностики регіонального соціуму може формуватися на основі даних Державного комітету статистики України, перепису населення та соціологічних досліджень, а також нормативно-правових документів, що регулюють процеси відтворення соціального життя населення регіону.

Отримана в результаті статистичного спостереження інформація, її конкретні форми та носії — інформаційні ресурси як теоретико-методологічного спрямування (теорії, концепції, принципи, категорії), так і практичного (показники, інші повідомлення про явища, процеси, факти тощо) належать до складових предмету діагностики. Відповідно конкретні форми соціально-економічної інформації безпосередньо утворюють складові предмету діагностики. Таким чином, у процесі діагностики відбувається трансформація видів соціально-економічної інформації (інформаційних систем) в аналітичну інформацію (аналітично-інформаційні системи), на засадах якої відбувається постановка діагнозу та приймаються відповідні управлінські рішення [269, с. 8]. Інформація про стан розвитку основних складових відтворення соціального життя регіонального соціуму характеризує їх з різних сторін, оскільки має численні ознаки і властивості, що змінюються в часі і просторі (табл. 2.3).

Таблиця 2.3. Матриця вибору показників діагностики відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму

Предмет діагностики	Показники
1	2
Відтворення населення	Чисельність наявного та постійного, міського та сільського населення, жінок та чоловіків, пенсіонерів; середній, модальний та медіанний вік населення
	Чисельність народжених та померлих; природний приріст (скорочення) населення
	Розподіл постійного населення за віковими групами та статтю; народжених за статтю; народжених за віком матері
	Розподіл померлих за статтю та віковими групами; чисельність померлих у працездатному віці
	Потік міграції за прибуття та вибуття; загальна міграція
	Розподіл мігрантів за статтю та віковими групами; за потоками і типом поселень; за містами та районами
	Потоки внутрішньорегіональної, міжрегіональної та міждержавної міграції
	Кількість зареєстрованих шлюбів та розлучень
Відтворення трудових ресурсів	Чисельність постійного населення: загальна, за віком молодшим за працездатний, працездатним, старшим за працездатний
	Чисельність економічно активного та економічно неактивного населення: загальна, працездатного та старше працездатного віку
	Чисельність зайнятого населення, молоді: загальна, працездатного та старше працездатного віку; за видами економічної діяльності
	Чисельність безробітних за методологією МОП, зареєстрованих у державній службі зайнятості, тривалість зареєстрованого безробіття: загальна, працездатного та старше працездатного віку

Продовження табл. 2.3

1	2
	Чисельність найманих та вивільнених працівників: загальна, за видами економічної діяльності, за видами промислової діяльності, за містами та районами
	Розподіл чисельності найманих працівників за рівнем освіти, за видами економічної діяльності; розподіл чисельності працюючих пенсіонерів за видами пенсій, за видами економічної діяльності
	Попит і пропозиція робочої сили, працевлаштування не зайнятих трудовою діяльністю громадян: загальна, за видами економічної діяльності, за професійними групами
Відтворення суспільного здоров'я населення	Смертність населення за основними причинами, від деяких зовнішніх причин, дітей віком до 1 року
	Чисельність лікарів; середнього медичного персоналу
	Чисельність працівників, зайнятих у шкідливих умовах праці; інвалідів
	Кількість лікарняних закладів; амбулаторно-поліклінічних закладів та ліжок; планова ємність амбулаторно-поліклінічних закладів
	Захворюваність первинна (частота захворювань), сезонна, інфекційна, за даними медичних оглядів; за класами хвороб; захворюваність на окремі інфекційні хвороби, активний туберкульоз, венеричні хвороби, розлади психіки та поведінки, ВІЛ-інфіковані та хворі на СНІД; інвалідність
	Кількість потерпілих та загиблих від травматизму, пов'язаного з виробництвом, за містами та районами
Відтворення освітнього потенціалу населення	Кількість навчальних закладів у цілому та за їх типами; розміри площ навчальних закладів за функціональним призначенням та в розрахунку на одну особу, яка навчається; забезпеченість гуртожитками і площами гуртожитку з розрахунку на одну особу, яка в ньому проживає; забезпеченість технічними засобами навчання (комп'ютерами, бібліотечним фондом тощо)

Закінчення табл. 2.3

1	2
	Чисельність викладацького, допоміжного та адміністративного персоналу; вікова структура і структура за рівнем освіти викладацького персоналу; середня кількість викладачів у розрахунку на навчальний заклад та особу, яка навчається
	Охоплення населення закладами освіти: загальна, за містами та районами
	Прийом та підготовка (випуск) кваліфікованих робітників у професійно-технічних навчальних закладах; фахівців у вищих навчальних закладах: загальна, за містами та районами
	Капітальні вкладення і поточні витрати з поділом за цільовим призначенням та в розрахунку на одну особу, яка навчається; витрати держави на одну особу, що навчається; розміри заробітної плати викладачів і стипендій осіб, які навчаються
відтворення умов культурного розвитку населення	Кількість закладів культури; театрів, музеїв, бібліотек, демонстраторів фільмів, закладів культури клубного типу; книжковий фонд бібліотек: загальна, за містами та районами Обсяги друкованої продукції в бібліотечних фондах, кількість книг і журналів, що припадає на одного жителя або читача;
	Кількість відвідувань театрів, концертних організацій, музеїв, кіносеансів: загальна, за містами та районами Кількість санаторіїв, пансіонатів з лікуванням, санаторіїв-профілаторіїв, будинків і пансіонатів відпочинку та місць у них

Таким чином, отримана інформація характеризує продуктивні сили в контексті розвитку регіонального соціуму з різних сторін, оскільки містить численні ознаки і властивості, що змінюються в часі і просторі. Отже, виникає необхідність у систематизації та узагальненні результатів статистичного спостереження для отримання зведеної характеристики всього об'єкту дослідження за допомогою узагальнюючих показників. Це дає можливість виявити характерні особливості розвитку регіонального соціуму, його специфічні риси, виявити закономірності досліджуваних соціально-економічних явищ і процесів.

Така систематизація є зведенням первинної інформації, яка отримана на засадах спостережень розвитку основних складових відтворення соціального життя населення. Тому, статистичне зведення є наступним етапом діагностики.

Метою статистичного зведення є узагальнення первинної інформації та створення впорядкованої системи статистичних показників, які надають можливість дослідити тенденції розвитку соціально-економічних явищ і процесів та виявити закономірності, які відбуваються в життєдіяльності соціуму. Статистичне зведення являє собою сукупність прийомів, за допомогою яких можливо одержати узагальнюючі статистичні показники як зведені ознаки масових явищ, що характеризують стан, взаємозв'язки і закономірності розвитку явищ в цілому та дозволяють здійснювати діагностику регіонального соціуму.

Зведення статистичної інформації та її групування відбуваються на засадах методу статистичних угруповань, за допомогою якого здійснюється виділення серед досліджуваних явищ (процесів) характерних груп і підгруп за тими чи іншими ознаками. Структурні угруповання мають велике практичне значення при дослідженні структури однотипних явищ і процесів. Угрупування використовуються для дослідження залежності в складних явищах, характеристика яких відображається однотипними показниками і різними значеннями.

Використання методу угруповань при діагностиці регіонального соціуму дозволяє розв'язувати різні завдання. По-перше, це встановлення типології угруповань; по-друге, це визначення структурних ознак складу сукупності; по-третє, дослідження взаємопов'язаних варіативних ознак у межах тієї або іншої сукупності, це завдання розв'язується за допомогою аналітичних угруповань.

Під показниками діагностики продуктивних сил як інструменту розвитку регіонального соціуму слід розуміти якісні й кількісні характеристики стану, тенденції і напрямки соціального розвитку для оцінки відповідності реальних змін у соціально-економічних процесах і явищах науково обґрунтованим вимогам [296], сукупність окремих властивостей і станів відображає їх суттєві особливості в статичній і динамічній [297].

Узагальнюючі показники отримуються у результаті обробки статистичних даних, які представляють собою абсолютні величини, на підставі яких

розраховуються відносні й середні величини, показники варіації, виявляються взаємозв'язки, здійснюється аналіз рядів динаміки, розраховуються індекси (табл. 2.4) [255; 298].

Таблиця 2.4. Матриця вибору інструментарію діагностики відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму

Предмет дослідження	Діагностичний інструментарій
1	2
Відтворення населення	Баланс та середньорічна чисельність населення; коефіцієнти природного приросту (скорочення) населення: загальний, за містами та районами; за статтю
	Валова міграція; сальдо міграції; коефіцієнт інтенсивності міграції: загальний, за прибуттям та вибуттям; коефіцієнт результативності міграції; міграційної активності населення; ефективність міграції
	Фізична та соціальна щільність населення, густота поселень, ступінь рівномірності розміщення населення на території, міра територіальної концентрації населення; структура міграційних потоків; щільність міграції населення
	Територіальна структура; коефіцієнт урбанізації
	Статевікова структура населення; коефіцієнт навантаження однієї статі іншою; узагальнюючий показник статевих пропорцій; середній, модальний і медіанний вік населення; коефіцієнти старіння та омолодження населення, довголіття (d_{80+}) та довгопроживання (d_{90+}), демографічного навантаження: загальний, дітьми та особами старших вікових груп; моделі вікової структури населення: бруто- та нетто- коефіцієнти відтворення населення
	Національна та конфесіональна структура населення; число шлюбів та розлучень; загальний та спеціальний коефіцієнти шлюбності та розлучуваності

Продовження табл. 2.4

1	2
Відтворення трудових ресурсів	Коефіцієнти економічної активності населення; зайнятості; безробіття та зареєстрованого безробіття: загальний, за містами та районами; статтю, віковими групами; навантаження на одного зайнятого; працездатності населення; працездатності в робочому (працездатному) віці; зайнятості працездатного населення; навантаження працездатного населення; пенсійного навантаження працездатного населення; заміни (відшкодування) трудових ресурсів; чистого приросту працездатного населення в робочому віці; облікової чисельності працівників
	Механічний приріст трудових ресурсів; середньорічна чисельність трудових ресурсів; частка населення в працездатному віці; навантаження на одне вільне робоче місце, вакансію
	Рівень зареєстрованого безробіття та безробіття населення за методологією МОП
Відтворення суспільного здоров'я населення	Оцінка рівня суспільного здоров'я населення
	Структура смертності населення; захворюваності; інфекційної захворюваності; госпіталізації за класами, групами і формами хвороб для окремих груп населення; середній; модальний та медіанний вік померлих
	Коефіцієнти смертності: загальний, спеціальний (диференційований), віковий, окремо для кожної статі, немовлят, дітей у віці до 5 років, мертвонароджуваності, материнської, від певної причини смерті
	Рівень вікової смертності; частка передчасних смертей у загальній смертності населення; індекс надсмертності чоловіків або жінок
	Коефіцієнти народжуваності: загальний, спеціальний, сумарний, віковий; коефіцієнт співвідношення чисельності померлих та народжених

	Коефіцієнт захворюваності: загальний; за окремими групами і формами хвороб; частка окремих груп хвороб, інфекційної захворюваності, частота захворюваності різних груп населення
	Рівень госпіталізації населення вікової, статевий, професійної; середня тривалість перебування у стаціонарі з приводу конкретного захворювання (група та клас хвороби); кратність і госпіталізації — за окремими формами, групами та класами хвороб для окремих груп населення; потужність амбулаторно-поліклінічних закладів
Відтворення освітнього потенціалу населення	Коефіцієнти: охоплення освітою певного рівня населення відповідної вікової групи; грамотності населення; рівень освіти населення; середня тривалість років навчання; ступінь імовірності підвищення рівня освіти
Відтворення умов культурного розвитку населення	Рівень інформатизації суспільства; частота відвідувань музеїв, театрів чисельність відвідувачів екскурсій; число відвідувань кіносеансів у розрахунку на одного жителя, коефіцієнт нерівномірності розподілу закладів культури

Закономірності розвитку соціально-економічних явищ можна виявити, лише узагальнюючи однорідні явища та даючи узагальнену характеристику одиницям явища (табл. 2.5). У багатьох випадках для порівняння отриманих результатів використовують середні величини, які використовуються з метою узагальнення характеристики масових, якісно однотипних соціально-економічних явищ.

Слід уточнити, що під середніми величинами слід розуміти узагальнюючі показники, в яких знаходять вираження дія умов і закономірність досліджуваного явища. Середня величина виражає собою відмінну особливість даної сукупності явищ, установлює найбільш типові риси сукупності. Ступінь коливання ознаки необхідно вивчати, щоб отримати більш повне уявлення про об'єкт дослідження. При діагностиці регіонального соціуму в якості середньої величини рекомендується використовувати еталонне значення, яке представлене у вигляді нормативних показників прийнятих для даної території. Використання еталону (зразок для порівняння) дає можливість визначити напрям розвитку об'єкту дослідження.

Таблиця 2.5. Система узагальнюючих статистичних показників діагностики відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму

Назва показника	Зміст показника	Розрахункова формула
1	2	3
Лінійний коефіцієнт абсолютних структурних зрушень	Аналіз змін структури сукупності в часі, яка характеризується за допомогою показників питомої ваги (частки) окремих елементів у загальній чисельності сукупності	$S_d = \frac{\sum d_1 - d_0 }{n}$ де d_1, d_2 — питома вага (%) окремих елементів сукупності в розглянутому і попередньому періодах; n — число виділених елементів сукупності
Квадратичний коефіцієнт абсолютних структурних зрушень	З метою взаємопогашення різних за знаком часток, замість модулів іноді застосовують квадрати відхилень	$S_d = \sqrt{\frac{\sum (d_1 - d_0)^2}{n}}$
Лінійний та квадратичний коефіцієнти абсолютних структурних зрушень показують, на скільки процентних пунктів у середньому відхиляються один від одного порівнювані питомі ваги		
Індекс відмінностей	Зведений показник структурних зрушень: $0 < I_{\text{відмінностей}} < 1$ Чим ближче значення індексу відмінностей до 1, тим більш значні зміни структури	$I_{\text{відмінностей}} = \frac{1}{2} \sum d_1 - d_0 $ де d_1, d_0 — показники питомої ваги, виражені в частках
Розмах варіації	Характеризує, на скільки відрізняються мінімальне ($X_{\min}$) та максимальне ($X_{\max}$) значення швидкостей руху за певним показником соціально-економічного розвитку	$R = X_{\max} - X_{\min}$

Закінчення табл. 2.5

1	2	3
Середнє квадратичне відхилення	Узагальнююча (усереднена) характеристика абсолютних розмірів відхилення швидкостей руху за певним показником соціально-економічного розвитку від середньої швидкості	$\sigma = \sqrt{\frac{\sum_{j=1}^n (X_j - \bar{X})^2 \cdot f_j}{\sum_{i=1}^n f_j}}$
Коефіцієнт осциляції	Характеризує відносне коливання крайніх значень показника навколо середнього значення	$K_o = \frac{R}{\bar{X}} \cdot 100\%$
Абсолютний приріст	Швидкість зміни показника діагностики регіонального соціуму	$\Delta y_i = y_i - y_o$
Темп зростання	Інтенсивність зміни (ступінь швидкості) показника економічної діагностики для певного регіону	$T_i = \frac{y_i}{y_o} \cdot 100\%$
Прискорення	Різниця між абсолютною зміною за даний період і абсолютною зміною за попередній період однакової тривалості	$\Delta y'_i = y_i - y_{i-1}$
Середній абсолютний приріст (абсолютна зміна)	Середня швидкість зміни показника за одиницю часу	$\overline{\Delta y_i} = \frac{\sum \Delta y_i}{n}$ n — число абсолютних приростів у досліджуваному періоді
Середнє прискорення абсолютної зміни	Визначається як середньо геометрична з ланцюгових темпів зростання за n років	$\overline{T_i} = \sqrt[n]{\sum_{i=1}^n T_i}$

Соціально-економічні явища і процеси змінюються у часі, під впливом на них багатьох факторів соціального, економічного, технічного, інституційного й іншого порядку. Побудова та аналіз рядів динаміки дозволяють дослідити зміни, які при цьому відбуваються, що стає одним із необхідних умов пізнання закономірностей розвитку регіонального соціуму. Ряди динаміки формуються в результаті зведення й угруповання матеріалів статистичного спостереження. У сучасній науці під рядом динаміки розуміють ряд статистичних показників, які характеризують зміну суспільних явищ у часі. Динамічний ряд є переліком хронологічних моментів (дат) або інтервалів часу та відповідних ним статистичних показників. Використання методу динамічних рядів у діагностиці продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму дає можливість установити напрямок зміни показників, наявність тенденцій у їх змінах, середній рівень, а також їхні темпи зростання і приросту.

Таким чином, ряди динаміки є надзвичайно важливим методом діагностики, завдяки якому можна надати обґрунтоване пояснення змін соціально-економічних явищ у часі, виявити основні тенденції, закономірності та спрогнозувати їх розвиток у майбутньому, а також надати їм цифрову та графічну форму.

Часовий горизонт діагностики вибирається такий, щоб спостерігалися видимі контури змін, які відбуваються, у характері протікання процесів або стані явищ. Уявляється, що період в 10-20 років найбільшою мірою відповідає вимогам діагностики.

Ряд динаміки охоплює окремі відокремлені періоди, в яких можуть відбуватися зміни, які призводять до непорівнянності звітних даних з даними інших періодів. Тому для аналізу ряду динаміки необхідно приведення всіх складових його елементів до виду, який порівнюється. Для цього відповідно до завдань дослідження встановлюються причини, які зумовили непорівнянність аналізованої інформації, і застосовується відповідний метод, що дозволяє здійснювати порівняння рівнів ряду динаміки. В основі розрахунку показників рядів динаміки лежить порівняння його рівнів. Залежно від застосовуваного методу порівняння показники динаміки обчислюються за постійною і змінною базами порівнянь [294, с. 157, 161].

Порівняння, як метод діагностики, являє собою прийом, який дозволяє визначити взаємозв'язок і взаємозалежність між соціально-економічними явищами, їх розвиток, окремі характеристики, встановити ті чи інші закономірності, виявити фактори, що впливають на зміну аналізованих показників. Розрізняють такі види порівняльного аналізу: горизонтальний, вертикальний, трендовий. Горизонтальний порівняльний аналіз використовується для визначення абсолютних і відносних відхилень фактичного рівня досліджуваних показників від базового (планового, минулого періоду, середнього рівня). Вертикальний порівняльний аналіз, використовується для вивчення структури соціально-економічних явищ. Трендовий аналіз застосовується при вивченні відносних темпів росту і приросту показників за ряд років до рівня базисного року, тобто при дослідженні рядів динаміки. Обов'язковою умовою порівняльного аналізу є порівняність порівнюваних показників, що допускає єдність об'ємних, вартісних, якісних, структурних показників; єдність періодів часу, за які проводиться порівняння; порівнянність методики обчислення показників [299].

Важливим напрямком у дослідженні динаміки соціально-економічних процесів є визначення та опис загальної тенденції розвитку (тренду) досліджуваного явища, закономірностей зміни рівнів ряду. Це можна здійснити, застосовуючи спеціальні методи аналізу рядів динаміки. Конкретне їх використання залежить від характеру вихідної інформації та зумовлюється завданнями діагностики. Зміни рівнів рядів динаміки обумовлюються впливом на досліджуване явище ряду факторів, які, як правило, неоднорідні за силою, напрямком і часом їх дії. Постійно діючі фактори роблять на регіональний соціум визначальний вплив і формують у рядах динаміки основну тенденцію розвитку. Вплив інших факторів проявляється періодично. Це викликає повторювані в часі коливання рівнів рядів динаміки. Дія разових (спорадичних) чинників відображається випадковими (короткочасними) змінами рівнів рядів динаміки [294, с. 168]. Слід звернути увагу не те, що тренд — це спрямованість зміни показників, що визначаються шляхом обробки звітних і статистичних даних, а також встановлення на цій основі тенденцій зростання або спаду.

Особливістю діагностики регіонального соціуму в часі є те, що в одних рядах динаміки основна тенденція зростання проявляється при візуальному

огляді вихідної інформації, в інших рядах динаміки загальна тенденція розвитку безпосередньо не проявляється, оскільки на рівні ряду впливає велика кількість різноманітних факторів. Чим сильніше вплив короткострокових випадкових або систематично (циклічно) діючих факторів, тим складніше розкрити основну закономірність розвитку об'єкта дослідження. Вона може бути виражена розрахунковим шляхом у вигляді деякого теоретичного рівня [294, с. 169].

При аналізі рядів динаміки можуть бути виділені чотири компоненти, які формують рівні:

$$y = f(T, C, S, \varepsilon), \quad (2.1)$$

де T — головна (трендова) компонента, що відображає основну тенденцію розвитку (тренд);

C — циклічна (кон'юнктурна) компонента;

S — сезонна компонента;

ε — випадкова компонента.

Залежно від взаємозв'язку компонента, що виділяється, модель ряду динаміки (часового ряду) може бути адитивною та мультиплікативною (табл. 2.6).

Таблиця 2.6. Види моделей ряду динаміки, які доцільно використовувати при діагностиці

Вид	Сутність	Рівняння	Призначення
Адитивна	сума компонент	$y_t = T_t + C_t + S_t + \varepsilon_t$	Виявлення й надання кількісного вираження кожній компоненті з тим, щоб використовувати отриману інформацію для прогнозування майбутніх значень ряду або при побудові моделей взаємозв'язку двох або більше часових рядів
Мультиплікативна	добуток компонент	$y_t = T_t \cdot C_t \cdot S_t \cdot \varepsilon_t$	

Використовуючи запропоновані моделі в діагностиці, слід мати на увазі, що усі перелічені компоненти містять далеко не всі динамічні ряди. Найчастіше в практичних дослідженнях зустрічаються ряди, які містять трендову й випадкову компоненти. Щоб бачити вплив сезонної складової (наприклад, сезонна міграція соціуму), потрібно мати ряд, рівні якого стосуються місяців або кварталів. Прояв циклічної компоненти, як правило, характерно для великих динамічних рядів, що пов'язано з економічними (бізнес) циклами. Чим менше вплив на рівні ряду нетрендових компонент, тим простіше виділити тренд — основну тенденцію досліджуваного ряду, його опис і прогнозування [300].

При виявленні форми тренда слід виходити з матеріальної природи досліджуваного явища, визначити внутрішні причини його розвитку, а також зовнішні умови й фактори, що впливають на нього. Поширеним прийомом виявлення форми тренду є графічне зображення часового ряду. Найбільш надійні методи вибору рівняння тренда засновані на властивостях різних кривих, застосовуваних при аналітичному вирівнюванні. Такий підхід дозволяє пов'язати тип тренда з тими чи іншими якісними властивостями розвитку явища. Слід зазначити, що в більшості випадків практично прийнятним є метод, який ґрунтується на порівнянні характеристик зміни приростів досліджуваного динамічного ряду з відповідними характеристиками кривих зростання. Для вирівнювання вибирається та крива, закон зміни приросту якої найбільш близький до закономірності зміни фактичних даних [300]. У таблиці 2.7 наводиться перелік найбільш використовуваних при аналізі динамічних рядів видів кривих, і зазначаються відповідні «симптоми», за якими можна визначити, який вид кривих підходить для вирівнювання.

Після визначення рівняння тренда, необхідно обчислити оптимальні значення параметрів тренда виходячи з фактичних рівнів. З цією метою використовують метод найменших квадратів. Для кожного типу тренда метод найменших квадратів дає систему нормальних рівнянь, вирішуючи яку, обчислюють параметри тренда.

Статистичні криві, що відображають динаміку явищ і процесів основних складових соціального життя регіонального соціуму, можуть відрізнятися використанням координатних сіток, які визначають характер графічного представлення та динаміки. Різниця полягає у виборі масштабів побудови вертикальних і горизонтальних шкал, що призводить до зміни конфігурації кривих. Таким чином, використання графічного методу в діагностиці регіонального

соціуму обумовлено необхідністю зображення показників та їх залежності за допомогою геометричних фігур. Слід зазначити, що графічний метод у діагностиці не використовується як самостійний, але він використовується з метою ілюстрації змін, які відбуваються.

Таблиця 2.7. Матриця відповідності кривої тренду до змін показників у ряді динаміки

Вид кривої	Рівняння	Характер змін показників у часі
1	2	3
Лінійна	$\bar{y}_t = a_0 + a_1 t$ де $\bar{y}_t$ — рівень ряду, отриманий у результаті вирівнювання по прямій a_0 — початковий рівень тренда в момент чи період, прийнятий за початок звіту часу a_1 — середній абсолютний приріст (середня зміна за одиницю часу), константа тренда	Лінійний тренд відображає тенденцію змін при дії безлічі різноманітних факторів, що змінюються по-різному за різними закономірностями. Для лінійної форми тренда характерна рівність так званих перших різниць (абсолютних приростів) і нульові другі різниці, тобто прискорення. При $a_1 > 0$, то рівні ряду динаміки рівномірно зростають, при $a_1 < 0$ — відбувається зниження
Параболічна	$\bar{y}_t = a_0 + a_1 t + a_2 t^2$ a_2 — квадратичний параметр, рівний половині прискорення; константа параболічного тренду	Параболічна форма тренда відповідає прискоренню або сповільненню зміни рівнів ряду з постійним прискоренням. Для даного типу кривої постійними є другі різниці (прискорення), а нульовими — треті різниці. Абсолютна зміна рівня не є константою тенденції. Вона з часом зростає, тобто рівні ряду змінюються з прискоренням. При $a_2 < 0$ і $a_1 > 0$, то квадратична парабола має максимум, при $a_2 > 0$ і $a_1 < 0$ — мінімум

Закінчення табл. 2.7

1	2	3
Експонентна	$\overline{y_t} = a_0 e^{a_1 t}$ де a_1 — константа тренда, середній темп зміни рівня ряду	При $a_1 > 1$ даний тренд може відбивати тенденцію прискореного зростання рівнів ряду. При $a_1 < 1$ тенденція постійна, зниження рівнів часового ряду
Гіперболічна	$\overline{y_t} = a_0 + \frac{a_1}{t}$	Дана форма тренда може відображати тенденцію процесів, обмежених граничним значенням рівня. При $a_1 > 0$, гіперболічний тренд відповідає тенденції уповільненого зниження рівня, що прагне до $\lim a_0$, при $a_1 < 0$, тренд відповідає тенденції уповільненого росту рівня, що прагне до $\lim a_0$
Логарифмічна	$\overline{y_t} = a_0 + a_1 \ln t$	Логарифмічним трендом може бути описана тенденція, що виявляється в уповільненні зростання рівнів ряду динаміки за відсутності гранично можливого значення. При досить великому t логарифмічна крива практично не відрізняється від прямої лінії. Екстремуму логарифмічна крива не має.

Балансовий метод передбачає зіставлення взаємозв'язаних показників процесів відтворення регіонального соціуму кількісними співвідношеннями. При застосуванні балансового методу зв'язок між окремими показниками виражається у формі рівності підсумків, отриманих в результаті різних співставлень. Так існує балансова залежність (баланс категорій населення) між чисельністю постійного (N_{nn}) і наявного населення (N_{nn}), тимчасово відсутніми

(Nmv) і тимчасово проживаючими (Nmn). Балансовий метод ґрунтується на використанні рівності, наприклад, $N_{nn} = N_{nn} + Nmv - Nmn$.

На засадах рівняння демографічного балансу визначаються тенденції зміни відтворення населення регіону:

$$N_{\Sigma 1} = N_{\Sigma 0} + (C_{\text{народжених}} - C_{\text{померлих}}) + (N_{\text{прибулих}} - N_{\text{вибулих}}). \quad (2.2)$$

де $N_{\Sigma 1}$ і $N_{\Sigma 0}$ — чисельність населення відповідно на кінець і початок періоду; відповідно — $C_{\text{народжених}}$ і $C_{\text{померлих}}$ — чисельність народжених та померлих за досліджуваний період; відповідно — $N_{\text{приб}}$, $N_{\text{виб}}$ — потік міграції за прибуттям (чисельність прибулих) та вибуттям (чисельність вибулих).

Використання індексного методу в діагностиці, який засновується на відносних показниках, висловлює відношення рівня даного явища до його рівня, взятому в якості бази порівняння або до рівня аналогічного явища, прийнятого в якості бази порівняння. Важливим аргументом у використанні індексного методу є те, що його можливо застосовувати при дослідженні складних явищ, окремі елементи яких невимірні. Як відносні показники індекси необхідні для визначення динаміки явищ і процесів. Індексний метод дозволяє провести розкладання за факторами відносних і абсолютних відхилень узагальнюючого показника. За допомогою цього методу можна встановити діагноз стану соціально-економічних явищ та процесів, які відбуваються.

Метод кореляційного та регресійного (стохастичного) аналізу використовується з метою визначення тісноти зв'язку між показниками, що не перебувають у функціональній залежності, тобто зв'язок проявляється не в кожному окремому випадку, а в певній залежності. У параграфі 1.3 роботи доведено, що всі явища і процеси розвитку регіонального соціуму підпорядковані одна іншій та знаходяться у взаємозв'язку та взаємообумовленості. Одні з них безпосередньо зв'язані між собою, інші побічно. Причинно-наслідкові відносини форм життєдіяльності населення виявляються у формі зв'язку явищ та процесів, коли зміна одного з них (причини) веде до зміни іншого (слідства). Слід зазначити, що під кореляцією зрозуміють зв'язок між явищами, якщо одне з них входить до числа причин, що визначають інші, або якщо є загальні причини, що впливають на ці явища (функція є окремим випадком

кореляції). За допомогою кореляційного зв'язку в діагностиці вирішуються такі завдання:

- складається модель діючих факторів (рівняння регресії);
- надається кількісна оцінка тісноти зв'язку (коефіцієнт кореляції) [255, с. 56].

Кореляційно-регресійний аналіз використовується для дослідження форм зв'язку, що встановлюють кількісні співвідношення між випадковими величинами досліджуваного процесу. У дослідженнях соціально-економічних процесів цей метод застосовують для побудови умовних прогнозів і прогнозів, заснованих на оцінці стійких причинно-наслідкових зв'язків. У процесі регресійного аналізу вирішуються певні завдання. По-перше, це вибір незалежних змінних, які суттєво впливають на залежну величину. Дане завдання вирішується шляхом аналізу досліджуваного взаємозв'язку по суті. По-друге, це завдання визначає форму рівняння регресії, оцінювання параметрів. Яка вирішується за допомогою того чи іншого статистичного методу обробки спостережень [301].

Застосування економіко-математичних методів у діагностиці обґрунтовано їх можливостями математично описати об'єкт дослідження, при якому економічні закономірності виражені в абстрактному вигляді за допомогою математичних співвідношень [302]. Метою моделювання соціально-економічних процесів є визначення оптимального варіанту дієвого механізму впливу на розвиток усіх складових соціального життя соціуму.

Побудова економіко-математичної моделі на основі попереднього вивчення об'єкта дослідження й виділення його істотних характеристик, зіставлення результатів аналізу моделі з даними об'єкта, коректування моделі складають зміст методу моделювання. Сутність економіко-математичної моделі виявляється у повному вичерпному описі процесу отримання та обробки вихідної інформації та правил вирішення розглянутої задачі. Використання економіко-математичних методів надає можливість:

- формально описати зв'язки між соціально-економічними змінними;
- вирішити завдання оптимізації планування та управління;
- своєчасно реагувати на зміни цілей, обмежень на ресурси, залежностей між параметрами і адекватно коригувати плани й управлінські рішення;
- отримати інформацію про об'єкт дослідження, його функціонування;
- спрогнозувати об'єкт дослідження і його поведінку в майбутньому [302].

Отже, економіко-математичні методи застосовуються для вибору найкращих, оптимальних варіантів, що визначають соціально-економічний розвиток регіонального соціуму в умовах, що склалися. Цей метод відображає багатосторонні і причинно-наслідкові зв'язки між результатами і факторами розвитку на основі математичної обробки статистичних даних, дозволяє враховувати особливості розвитку об'єкта діагностики.

Застосування прогнозування, як метода в якому використовується як накопичений у минулому досвід, так і поточні припущення щодо майбутнього з метою його визначення є завершальним етапом діагностики відтворення продуктивних сил в контексті розвитку регіонального соціуму. Методи прогнозування представлені сукупністю заходів і способів мислення, що вможливорює на основі аналізу ретроспективних даних, екзогенних та ендогенних зв'язків об'єкта прогнозування, а також вимірювань їх у межах явища або процесу, що розглядається, ймовірний висновок стосовно майбутнього розвитку об'єкта [303].

Прогнозування передбачає систему наукових доведень, використання методів і прийомів з різним ступенем формалізації, узгодженість окремих висновків і оцінок щодо майбутнього розвитку процесу. У світовій практиці прикладного прогнозування використовують різні методи: статистичні (прогнозна екстраполяція), функціонально-ієрархічні (прогнозні сценарії), методи структурної аналогії, імітаційного моделювання, експертні оцінки. При прогнозуванні соціально-економічних процесів перевага надається статистичним методам, прогнозним результатом яких є очікувані у майбутньому значення характеристик процесу [304].

Таким чином, проведення діагностики відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму здійснюється на основі застосування відповідного методу як загального підходу до дослідження та конкретної методики як сукупності спеціальних прийомів, які спрямовані на досягнення загальної мети діагностики, яка полягає у встановленні обґрунтованого та своєчасного діагнозу про стан об'єкта дослідження.

Розділ 3

ОЦІНКА СТАНУ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНОГО СОЦІУМУ

3.1. Аналіз умов відтворення продуктивних сил України

Відтворення продуктивних сил, яке визначається як процес оновлення усіх факторів виробництва, відбувається в межах географічного, економічного, соціального, політичного, національного середовища, що склалося на відповідній території. У свою чергу, природно-географічні умови та наявні соціально-економічні ресурси обумовлюють існування відповідного їм промислового комплексу, специфіку його розвитку, види економічної діяльності, територіальний поділ праці тощо. Отже, аналіз умов відтворення продуктивних сил, дозволяє виявити існуючі проблеми, негативні тенденції та виявити диспропорції в соціально-економічному розвитку території.

Проведення цього наукового дослідження відбувалося з використанням статистичної інформації, яка отримана за матеріалами публікацій Державної служби статистики України. Були використані такі матеріали: статистичний щорічник «Статистичний щорічник України», статистичний збірник «Регіони України», «Доходи та витрати населення за регіонами України», «Валовий регіональний продукт», «Економічна активність населення України», «Витрати і ресурси домогосподарств України», статистичний бюлетень «Дошкільна освіта України», «Загальноосвітні навчальні заклади України», «Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України», «Підготовка наукових кадрів», демографічний щорічник «Населення України», також

було використано інформацію з офіційного сайту Державної служби статистики України [305—328].

Одним із основних показників, що характеризує умови відтворення продуктивних сил, є валовий внутрішній продукт (ВВП), який дає уявлення про стан національної економіки. ВВП відображає кінцевий результат виробничої діяльності у сфері матеріального і нематеріального виробництва суб'єктів господарювання.

Аналіз формування ВВП України за період 2004–2013 рр. дозволяє стверджувати, що обсяг ВВП у фактичних цінах збільшилися з 345113 млн. грн у 2004 р. до 1454931 млн. грн, у 2013 р., майже в 4,2 рази (1109818 млн. грн, але на 321,6 %). Обсяг ВВП у розрахунку на одну особу збільшилися з 7273 грн. до 31984 грн. за період 2004–2013 рр., що склало 24711 грн (339,8 %).

Доведено, що за останні десять років відбулися суттєві зміни в структурі ВВП. Так суттєво збільшилася питома вага оплати праці найманих працівників з 45,6 % у 2004 р. до 52,8 % у 2013 р. та обсяг податків з 10,2 % до 13,0 % за період 2004–2013 рр. Ці зрушення, перш за все, обумовлені змінами, які відбуваються у державній податковій політиці, та зменшенням підтримки збиткових підприємств за рахунок коштів державного бюджету. Питома вага валового прибутку (змішаного доходу), розрахована як різниця між ВВП та іншими видами первинних доходів у його структурі, зменшилася на 10 п. з 44,2 % у 2004 р. до 34,2 % у 2013р. Такі зміни можна пояснити тривалим скороченням промислового виробництва та обмеженим платоспроможним попитом.

Структура валового внутрішнього продукту за категоріями кінцевого використання за період 2004–2013 рр. обумовлена збільшенням витрат на кінцеве споживання з 71,2 % до 90,0 % (18,8 п.), особливо це стосується домашніх господарств — з 52,3 % до 70,7 % (18,4 п.). Це обумовлено, перш за все, суттєвим падінням доходів населення, зростанням рівня інфляції та вартості споживчого кошика. Отже, відбувається збільшення частки кінцевих споживчих витрат у структурі ВВП, яка спрямована на підтримку рівня життя населення, та зменшення долі нагромадження.

Витрати домашніх господарств складають три четверті загального обсягу кінцевих споживчих витрат, структура яких представлена певним чином. Найбільша питома вага витрат — 39,2 % — припадає на продукти харчування

та безалкогольні напої, 12,4 % становлять витрати на транспорт, 11,2 % — на житло, воду, електроенергію, газ та інші види палива. На алкогольні напої, тютюнові вироби та наркотики припадає 7,8 %. Питома вага витрат на одяг та взуття становить 6,2 %. Витрати на охорону здоров'я, відпочинок та культуру припадає 5,0 % та 4,2 %, відповідно. На предмети домашнього вжитку, побутову техніку та поточне утримання житла припадає 4,2 %. На зв'язок — 2,6 %, ресторани та готелі — 2,4 %, освіту — 1,3 % на різні товари та послуги — 3,6 %. Важливо зауважити, що темпи зростання кінцевих споживчих витрат домашніх господарств за період 2004–2013 рр. випереджають темпи зростання заробітної плати найманих працівників. Враховуючи те, що більше 60 % населення працюють за наймом, заробітна плата є основним джерелом грошових доходів населення. Таким чином, можна стверджувати, що за досліджуваний період відбувається погіршення матеріального забезпечення потреб населення України.

У сучасній науці вважається, що додана вартість як економічна категорія має важливе значення в обґрунтуванні результатів економічної діяльності як окремого підприємства галузі виробництва, так і економіки в цілому. Валова додана вартість (ВДВ) показує з одного боку рівень результативності виробництва, а з іншого — рівень мотивації працівників для продуктивної роботи. Крім того, такий елемент валової доданої вартості, як амортизація, вказує на ступінь оснащення виробництва, забезпеченість його необхідною технікою та обладнанням, прогресивними технологіями [329, с. 9]. Аналіз ВДВ має тенденцію до збільшення з 313046 млн. грн до 1268365 млн. грн, тобто на 955319 млн. грн (305,2 %) за досліджуваний період.

У параграфі 1.3 даної роботи розглянуто форми розвитку регіонального соціуму, до яких належать територіальна, економічна, соціальна, політична та інформаційна. Визначення специфічних особливостей кожної із запропонованих форм дозволяє стверджувати, що ефективний розвиток регіонального соціуму відбувається в умовах достатнього фінансування всіх сфер його життєдіяльності. Отже, розглядання бюджету як найважливішої фінансової категорії, що впливає на формування рівня економічного і соціального розвитку території та забезпечує розвиток соціуму як передумови відтворення продуктивних сил, виявляється доцільним. Саме

бюджет є ключовим інструментарієм у вирішенні соціальних і економічних завдань країни, забезпеченням ефективного та інноваційного розвитку економіки.

Важливо зазначити, що сучасний етап розвитку України обумовлюється наявністю бюджетного дефіциту. Так, аналізуючи динаміку збалансованості бюджету України за період з 2004 по 2013 рр. (рис. 3.1), можна стверджувати, що усі роки були завершені з бюджетним дефіцитом.

Наявність дефіциту бюджету може свідчити про неготовність та неспроможність країни без додаткових джерел фінансування розраховуватись за своїми зобов'язаннями після покриття всіх передбачених бюджетних видатків потягом відповідного бюджетного періоду. Найбільший обсяг дефіциту бюджету припадає на 2010 та 2013 рр., коли дефіцит становив 64684,9 та 63590,3 млн. грн, відповідно, та на 2009 та 2012 рр. — обсяг дефіциту становив 37258,1 та 50785,7 млн. грн.

Млн. грн.

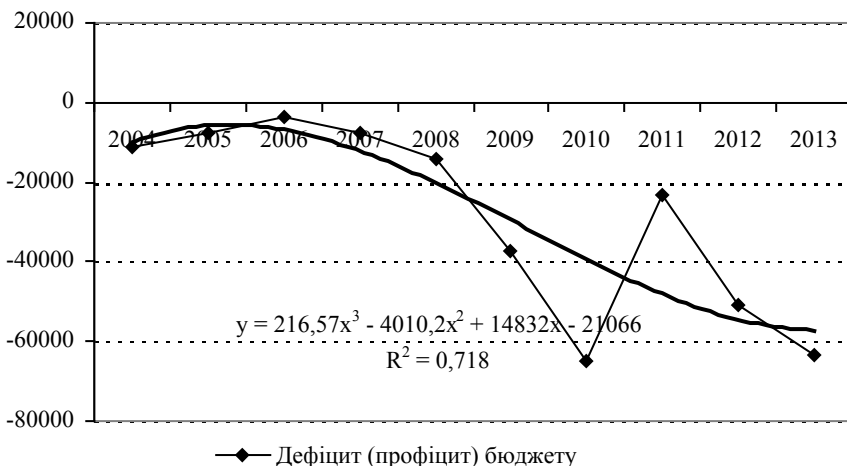

Рис. 3.1. Динаміка збалансованості бюджету України за період з 2004 до 2013 рр.

Аналіз динаміки дохідної частини бюджету України дозволяє стверджувати про те, що протягом досліджуваного періоду обсяг надходжень збільшився майже в 5 разів (рис. 3.2). З 91529,4 млн. грн у 2004 р. до 442788,7 млн. грн у 2013 р. Як показує отримана трендова модель доходної частини бюджету, величина надходжень збільшувалася в середньому на 40807,0 млн. грн. щорічно. Але важливим є той факт, що у дохідній частині бюджету області відбулися зміни у співвідношенні між питомою вагою основних надходжень до бюджету (рис. 3.3).

Структура дохідної частини бюджету України за період 2004–2013 рр. складається із податкових надходжень, що представлені загальнодержавними та місцевими податками, зборами та іншими обов'язковими платежами, їх частка в загальному обсязі доходів бюджету області становила майже 80 %, також слід відмітити стійку тенденцію до їх збільшення. Наступними за обсягами надходжень (майже 20 %) є неподаткові платежі, які включають доходи від власності та підприємницької діяльності, адміністративні збори та платежі, доходи від некомерційного та побічного продажу, надходження від штрафів та фінансових санкцій, інші неподаткові надходження. Питома вага доходів від операцій з капіталом, офіційних трансфертів від урядів зарубіжних країн та міжнародних організацій, а також цільових фондів становить лише 5 % у загальній структурі дохідної частини бюджету України. Науковцями доведено, що доля власних та закріплених джерел доходів бюджету показує стійкість його дохідної бази та рівень фінансової незалежності.

Млн. грн.

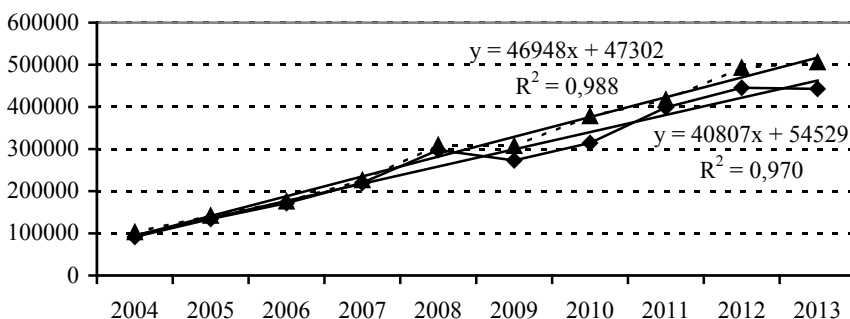

Рис. 3.2. Динаміка дохідної та видаткової частин бюджету України за період з 2004 по 2013 рр.

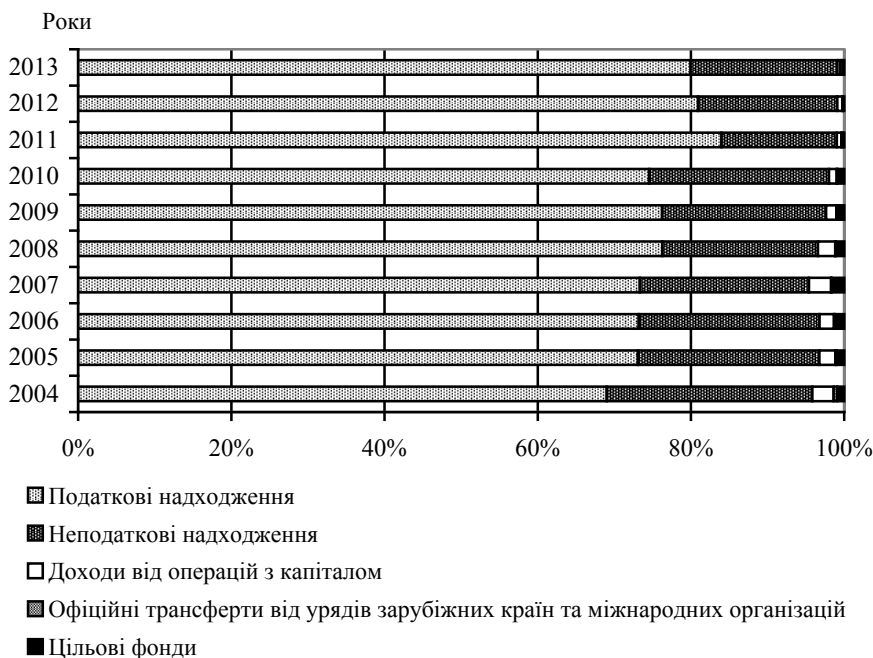

Рис. 3.3. Динаміка структури дохідної частини бюджету України за період з 2004 по 2013 рр.

Якщо проаналізувати видатки бюджету України (рис. 3.3), можна стверджувати про те, разом із ростом надходжень до бюджету прямо пропорційно збільшуються і його видатки. За результатами отриманої трендової моделі величина видатків бюджету України за досліджуваний період у середньому збільшувалася на 46948 млн. грн щорічно, у той час як збільшення доходів відбулося на 40807 млн. грн.

За результатами аналізу можна стверджувати, що у досліджуваному періоді спостерігається значне зростання видатків бюджету країни в номінальному вираженні. Так загальний обсяг видатків збільшився майже в 5 раз, з 102538,4 млн. грн у 2004 р. до 505843,8 млн. грн у 2013 р. тобто на 393,3 %. Структура видатків зведеного бюджету України наведена на рисунку 3.4.

Рис. 3.4. Динаміка структури видаткової частини бюджету України за період з 2004 по 2013 рр.

Аналіз структури видатків зведеного бюджету України свідчить про те, що питома вага обсягу фінансування у таких напрямків як загальнодержавні функції, громадський порядок, безпека та судова влада, охорона навколишнього

природного середовища, духовний та фізичний розвиток, охорони здоров'я практично не змінилося.

Результати розрахунків дозволяють стверджувати, що частка видатків на фінансування деяких соціально значимих галузей від загального обсягу видатків бюджету не тільки не збільшилась, а й, навпаки, зменшилась. Суттєво зменшилася питома вага обсягів фінансування оборони з 6,0 % у 2004 р., до 2,9 % у 2013 р. Однак у 2014 р., враховуючи військові події, що відбуваються на Сході України, Уряд суттєво збільшив обсяги фінансування цього напрямку. На жаль, на момент публікації дослідження, Державний комітет статистики України не оприлюднив інформації щодо обсягу фінансування цієї статті витрат, що не дозволило зробити порівняльний аналіз з 2014 р. Зменшилася питома вага витрат на економічну діяльність майже у двічі та житлово-комунальне господарство з 2,6 % у 2004 р. до 1,5 % у 2013 р.

Відбулося збільшення витрат у структурі бюджету України на освіту з 17,9 % у 2004 р. до 20,9 % у 2014 р., та суттєво збільшилася питома вага витрат до 28,7 % (майже на третину) на соціальний захист та соціальне забезпечення, що пов'язано, перш за все, зі старінням населення країни та погіршенням стану його суспільного здоров'я. Відносно висока частка видатків бюджету для соціальної сфери спрямована на поліпшення умов життєдіяльності соціуму.

Таким чином, наявність дефіциту бюджету України, який виникає у разі зростання державних витрат, що не відповідають обсягам отриманих доходів, створюють перешкоди в соціально-економічному розвитку соціуму, які виявляються в погіршенні якості та зниженні рівня життя соціуму, зниженні продуктивності праці за рахунок несвоєчасних структурних змін у економіці країни, розвитку інфляційних процесів тощо.

Забезпечення стабільного та тривалого економічного розвитку України, в умовах якого відбувається відтворення продуктивних сил, можливе за рахунок ефективної та прибуткової діяльності підприємств. Визначальним критерієм результату діяльності підприємств є отримання фінансового результату (прибутку).

Фінансовий результат від звичайної діяльності до оподаткування підприємств України за період з 2004 по 2013 рр. став прибутковим, і лише в 2009 р. було отримано збитки в розмірі — 42414,7 млн. грн. Динаміка результативності

діяльності підприємств України за період з 2004 по 2013 рр. дозволяє стверджувати, що за досліджуваний період співвідношення як прибуткових, так і збиткових підприємств суттєво не змінилася. На початок досліджуваного періоду питома вага прибуткових підприємств області становила 65,2 % від загальної кількості підприємств. На кінець періоду цей показник дорівнював 65,9 %, тобто збільшення становило лише 0,7 п.

Практично в усіх областях України майже 30 % підприємств від загальної їх кількості є збитковими. Виняток становлять лише п'ять областей, а саме: Вінницька, де відсоток збиткових підприємств становить 29,2 %, Миколаївська — 27,3 %, Івано-Франківська — 27,2 %, Закарпатська — 26,8 %, Кіровоградська — 25,4 %. Лідером у цьому рейтингу є Чернівецька область з показником збиткових підприємств — 36,4 %. Тому, можна зробити висновок про те, що одна третина усіх підприємств України є збитковими.

Найбільша кількість збиткових підприємств, за даними, які наводить офіційна статистика, у галузі мистецтва, спорту, розваг та відпочинку — 42,7 % та у галузі операцій з нерухомим майном — 42,2 %. Найменший негативний результат демонструють підприємства, що працюють у галузях освіти.

Фінансовим результатом від звичайної діяльності до оподаткування підприємств України за період з 2004 по 2013 рр. став прибуток і лише в 2009 р. було отримано збитки у розмірі — 42414,7 млн. грн. Динаміка результативності діяльності підприємств Донецької області за досліджуваний період дозволяє стверджувати, що співвідношення як прибуткових, так і збиткових підприємств суттєво не змінилася. На початок досліджуваного періоду питома вага прибуткових підприємств становила 65 % від загальної кількості підприємств. На кінець періоду цей показник дорівнював 65,9 %, тобто скорочення становило 0,9 п.

Максимальна кількість прибуткових підприємств 67,5 % було зафіксовано у 2007 р., і, навпаки, мінімальне їх значення у 2010 р. — 59,0 %, що пов'язане з впливом фінансової кризи на фінансово-господарську діяльність підприємств. Однак вже у 2010 р. відбулося скорочення збиткових підприємств до 34,9 % (на 6,1 п. у порівнянні з попереднім роком), що є позитивною динамікою в розвитку економіки країни та її оздоровлення.

На підставі аналізу фінансових результатів від звичайної діяльності до оподаткування за видами економічної діяльності можна згрупувати підприємства

в залежності від отриманих ними прибутків або збитків. Так прибутковими є установи фінансової та страхової діяльності, які отримали прибутки в розмірі 23928,5 млн. грн, підприємства сільського, лісового та рибного господарства з прибутком у розмірі 16005,4 млн. грн, промисловості — 13204,5 млн. грн, інформації та телекомунікації — 6729,8 млн. грн, транспорту, складського господарства, поштової та кур'єрської діяльності — 2470,1 млн. грн, освіти — 138,6 млн. грн.

Збитковими є підприємства оптової та роздрібною торгівлі, ремонту авто-транспортних засобів і мотоциклів — 8572,5 млн. грн, збитковою є діяльність і у сфері операцій з нерухомим майном, де збитки становили 8465,4 млн. грн., установи сфери професійної, наукової та технічної діяльності отримали збитки у обсязі 6293,1 млн. грн, підприємства будівництва — 5547,2 млн. грн, адміністративного та допоміжного обслуговування — 1494,7 млн. грн, харчування — 1266,0 млн. грн, мистецтва, спорту, розваг та відпочинку — 1177,6 млн. грн, охорони здоров'я та надання соціальної допомоги — 32,9 млн. грн, надання інших видів послуг — 24,7 млн. грн.

Показник рентабельності операційної діяльності підприємств є відносним показником, який характеризує ефективність діяльності підприємств з відносною дохідністю чи прибутковістю. За даними фінансової звітності підприємств України, динаміка рівня рентабельності їх операційної діяльності (відношення фінансового результату від операційної діяльності до витрат операційної діяльності) має тенденцію до зменшення. Так за період з 2004 по 2013 рр. рівень рентабельності операційної діяльності підприємств України знизився майже удвічі, з 6,4 % 2004 р. до 3,9 % у 2014 р. У 2005 р. було зафіксовано максимальне значення цього показника — 7,0 %, але наступні роки відзначалися поступовим його зменшенням.

Найвищий рівень рентабельності серед підприємств України у 2013 р. мають підприємства сільського та лісового господарств, мисливства з показником рентабельності 11,8 %, а також підприємства, що відносяться до сфери інформації та телекомунікації — 11,5 %. Також достатньо високу рентабельність від операційної діяльності мали підприємства оптової та роздрібною торгівлі, ремонту автотранспортних засобів і мотоциклів — 9,5 %, установи освіти — 8,6 %, фінансової та страхової діяльності — 6,2 %. Дещо нижчий

рівень рентабельності мали підприємства транспорту, складського господарства, пошти та кур'єрської діяльності — 3,9 %, операцій з нерухомим майном — 3,2 %, установи охорони здоров'я та надання соціальної допомоги — 3,4 %. Рентабельність промислових підприємств є нижчою в країні й становить лише 3 %. Підприємства сфери будівництва, тимчасового розміщення та організації харчування, установи професійної, наукової та технічної діяльності, у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування, мистецтва, спорту, розваг та відпочинку, а також надання інших видів послуг у 2013 р. отримали збитки від операційної діяльності, і як наслідок, рівень рентабельності їх операційної діяльності є негативним.

Результати отриманої трендової моделі дозволяють стверджувати, що рівень рентабельності від операційної діяльності підприємств України в середньому за рік зменшувався на 0,32 % (рис. 3.5), що дає підставу зробити висновок про наявність негативних тенденцій у економічному розвитку країни. Отже, проблема забезпечення росту рентабельності підприємств стає особливо актуальною та виникає необхідність у розробці відповідної стратегії їх розвитку.

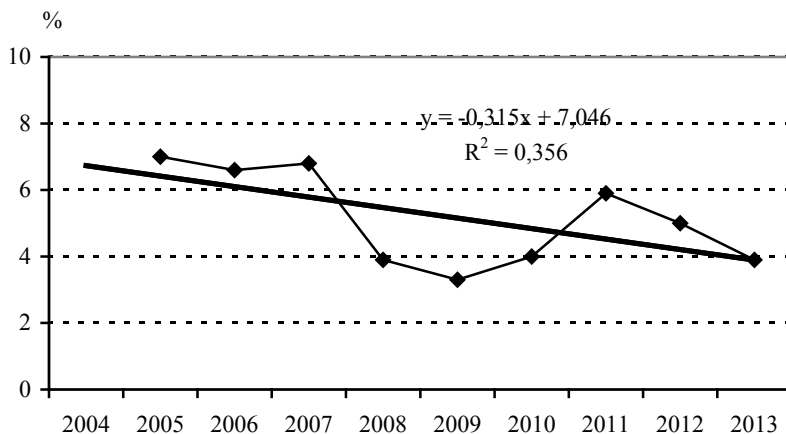

Рис. 3.5. Динаміка рівня рентабельності операційної діяльності підприємств України за період з 2004 по 2013 рр.

Таким чином, наявність значної кількості збиткових підприємств в Україні в усіх сферах економічної діяльності створює загрозу в соціально-економічному розвитку соціуму, яка виявляється в зменшенні рівня заробітної плати, заборгованості з її виплатою, порушенні соціальних стандартів, погіршенні умов праці тощо.

Однією із основних складових потенціалу соціально-економічного розвитку є наявність основних засобів, до котрих включаються основні засоби підприємств, організації установ, а також основні засоби, що перебувають в особистій власності населення (житлові будинки, господарські будівлі, багаторічні насадження, робоча і продуктивна худоба). Статистичні дані свідчать про те, що вартість основних засобів за видами економічної діяльності в Україні за період з 2004 по 2013 рр. має динаміку збільшення у середньому на 1103900 млн. грн. щорічно. Так за досліджуваний період вартість основних засобів підприємств збільшилася на 9260,3 млрд. грн (на 811,5 %), тобто з 1141,1 млрд. грн у 2004 р. до 10401,3 млрд. грн у 2014 р., що може відбуватися у разі підвищення навантаження деяких підприємств і, як наслідок, росту випуску ними своєї продукції.

Однак слід звернути увагу на таке негативне явище, присутнє в країні, як зростання рівня зносу основних засобів протягом досліджуваного періоду.

Так за період з 2004 по 2013 рр. рівень зносу основних засобів в Україні в середньому збільшувався на 1,3 % щорічно й на кінець досліджуваного періоду становив 63,4 %, що свідчить про суттєвий рівень фізичного та морального старіння устаткування в галузях економіки регіону. Такі галузі як промисловість, будівництво, транспорт та зв'язок мають до 70 % зносу основних засобів, що потребує дієвих заходів до негайного їх оновлення. Майже 50 % зносу основних засобів мають такі галузі як рибальство, рибицтво, освіта, державне управління, діяльність готелів та ресторанів, операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям.

Таким чином, результати аналізу дозволяють зробити висновок про те, що при досить високих темпах оновлення основних засобів, це є недостатнім для забезпечення відчутних зрушень у економіці України. Оскільки ступень зносу основних засобів залишається загрозливо високим, що, у свою чергу, потребує дієвих засобів, спрямованих на покращення їх стану.

Обсяг реалізованої промислової продукції є прямим результатом діяльності промислових підприємств України. За результатами виконаних досліджень можна стверджувати що обсяги реалізованої промислової продукції за період 2005–2013 рр. збільшилися у 2,9 рази з 468,6 млрд. грн у 2005 р. до 1354,8 млрд. грн у 2013 р. (на 886,2 млрд. грн, або на 189,1 %). За отриманою трендовою моделлю динаміки обсягу реалізованої промислової продукції ($y = 148,12x + 309,37$ $R^2 = 0,953$) визначено, що в середньому за рік обсяги реалізованої промислової продукції збільшувалися на 148,12 млрд. грн. Обсяг реалізованої промислової продукції за розрахунком на одну особу населення за аналізований період збільшився на 19834,2 грн, це майже на 200 %, з 9947,2 грн у 2005 р. до 29781,4 грн у 2013 р. Отже, відбулося безперервне зростання обсягів реалізованої промислової продукції за весь аналізований період.

Аналіз темпів зростання обсягів реалізованої промислової продукції показав, що у цілому, за досліджуваний період відбулося його зменшення у середньому на 1,1 % щорічно. Мінімальний темп зростання обсягів реалізованої промислової продукції було зафіксовано у 2009 р. (78,1 %), коли темп зростання в порівнянні з попереднім роком знизився на 16,7 п. Варто відзначити зменшення обсягів промислової продукції у 2012 та 2013 рр. на 0,5 % та 4,3 %, відповідно. Скорочення обсягів реалізованої промислової продукції можна пояснити, перш за все, загостренням політичної кризи суспільства, яка спричинила тривалий період економічної стагнації.

Зайнятість населення є обов'язковою умовою відтворення продуктивних сил. Саме зайнятість населення виступає головним критерієм ефективності соціально-економічних реформ у країні. Як економічна категорія зайнятість забезпечує матеріальне підґрунтя для відтворення робочої сили, тобто створює умови індивіду забезпечити своєю працею належні умови існування для себе та своєї родини. Як соціальна категорія зайнятість полягає у розвитку особистості. А саме, створює умови до отримання професійних знань, навичок, отримання професійного досвіду, соціального досвіду, кар'єри тощо. Реальність працевлаштування багато в чому залежить від стану ринку праці. У даний час при розгляді питань відтворення продуктивних сил першорядна увага приділяється зайнятості населення, а саме можливості мати оплачувану роботу, від якої залежить добробут, а часто і виживання родин. Чисельність працездатного населення, його вікова структура, динаміка і частка у

всьому працездатному населенні складають основу тих або інших масштабів пропозиції робочої сили.

Ступінь участі в трудовій діяльності, можливості працевлаштування відображає рівень їх економічної активності. У 2013 р. економічна активність населення України становила 21980,6 тис. осіб (60,3 % — рівень економічної активності населення). За міжнародними стандартами, це досить значний показник. Високий рівень економічної активності підкріплюється суспільними традиціями, що склалися, і високим рівнем освіти. Інша справа — статус цієї зайнятості та доходу, який вона приносить.

Однак слід урахувати, що протягом останніх років відбувалося безперервне скорочення економічно активного населення. У 2005–2013 рр. економічно активне населення України зменшилося на 300,2 тис. осіб (1,4 %). Таке зниження економічної активності можна пояснити, перш за все, зменшенням попиту на робочу силу. Якщо розглянути структуру економічної активності населення за віковими групами, можна зробити такі висновки. Так скорочення економічної активності населення у віковій групі 15–24 рр. відбулося більш ніж на чверть, а саме на 794,9 тис. осіб (26,4 %). Відбулося скорочення і у віковій групі 40–49 рр. на 751,6 тис. осіб (12,4 %). Однак на цьому тлі відбувається збільшення цієї категорії населення у вікових групах 25–29 рр. на 349,5 тис. осіб (12,6 %), 30–34 рр. на 176,7 тис. осіб (6,5 %), 35–39 рр. 173,3 тис. осіб (6,5 %). Отже, з точки зору використання продуктивних сил (людських ресурсів), важливим є те, що найбільш затребуваними та конкурентоспроможним на ринку праці є населення у віковій категорії від 25–39 рр. А це спричиняє порушення умов формування людського капіталу. Так суттєве скорочення економічної активності населення у віці 15–24 рр. призводить до погіршення якості людського капіталу, яке спричинено неможливістю надбання професійних навиків та досвіду. Відсутність цих якостей, які є основною вимогою працедавців при працевлаштуванні, призводять до переходу значної частини населення в категорію економічно неактивного населення, працевлаштування у тіньовому секторі економіки або на робочі місця, які не потребують наявності професійної кваліфікації. Також це підтверджує статистична інформація, слід відмітити проблеми з працевлаштуванням у населення старше 40 років. При наявності необхідного професійного досвіду та навиків працедавці відмовляють населенню цієї вікової категорії у працевлаштуванні, віддаючи при цьому перевагу більш молодим претендентам. Наслідкам цих подій є

вихід з ринку праці досить освічених, компетентних працівників, що, на наш погляд, слід уважати неефективним використанням людського капіталу.

Аналіз структури економічної активності населення свідчить про те, що в країні спостерігається стабільна динаміка зниження чисельності безробітних. Так у 2005 р., у порівнянні з 2013 р. чисельність безробітного населення знизилась на 24,3 тис. особи (1,5 %), з 1600,8 тис. осіб до 1576,5 тис. осіб, відповідно. Разом із цією позитивною динамікою відбулося й скорочення чисельності зайнятого населення на 1,3 % (275,9 тис. осіб), з 20680 тис. осіб до 20404,1 тис. осіб, відповідно.

З метою визначення питомої ваги чисельності безробітних (зайнятих) до економічно активного населення відповідного віку доцільно проаналізувати такі показники рівня безробіття (зайнятості). Так за аналізований період, тобто на його початок та кінець, рівень безробіття в Україні не змінився та становив 7,2 %. Але, відбувалося коливання цього показника протягом досліджуваного періоду. Найбільший рівень безробіття зареєстровано у 2009 р. — 8,8 %, у 2010 р. відбулося його зменшення до 8,1 %. Динаміка показника зайнятості населення має стійку тенденцію до його збільшення з 57,7 % у 2005 р. до 60,3 % у 2013 р.

Скрутне матеріальне становище населення веде до збільшення пропозицій робочої сили, що обумовлює розширення контингенту економічно активного населення (за рахунок виходу на ринок праці пенсіонерів, учнів, студентів тощо); до орієнтації населення на зростання тривалості робочого дня (переважно за рахунок збільшення масштабів вторинної зайнятості); стрімкого розвитку неформального сектора ринку праці. Так перехід до платної вищої освіти та підвищення оплати соціальних послуг призводить до того, що студенти теж прагнуть знайти роботу.

Отже, негативні тенденції розвитку соціально-економічних процесів отримали стійкий характер та відобразились, передусім, у високому рівні безробіття; низькій ціні робочої сили; активізації трудової міграції, наслідками якої є концентрація людей у великих промислових містах (де рівень і якість життя вищі, а рівень безробіття значно менший) та обезлюднення малих міст і сільських поселень; залежності економічної системи від тіньового бізнесу та інших негативних явищ, які, у свою чергу, стали причинами різкого загострення криміногенної ситуації.

Іншим показником, що характеризує відтворення продуктивних сил, є чисельність населення, його статевовікова структура та розміщення. Населення, як демоекономічна категорія, характеризується як елемент продуктивних сил і як носій соціально-трудових відносин. Отже, необхідним стає виявлення не лише тенденцій, але й причин розвитку демографічних явищ і процесів, які впливають на відтворення продуктивних сил.

Оцінка демографічного потенціалу території можлива за допомогою такого показника як чисельність населення, яке мешкає на відповідній території. Україна належать до країн, які характеризуються негативними темпами приросту населення. Причини цього мають історичне коріння та існування соціально-економічних проблем, які накопичувалися протягом тривалого періоду часу. Впливає на розвиток такої ситуації безліч причин: це екологічна обстановка, важке матеріальне становище більшості населення регіону, а також вплив економічних і соціокультурних чинників та інше.

Динаміка зміни чисельності наявного населення України, яка представлена на рис. 3.6. дозволяє стверджувати, що, починаючи з 1992 р., сформувалася ситуація, зумовлена природним зниженням чисельності населення: з 1992 р. по 2013 р. — майже на 6,8 млн. осіб (13,0 %).

Трендова модель зміни чисельності населення в Україні за період 1990–2013 рр. говорить про те, що щороку країна втрачала до 340 тис. осіб (з них 210 тис. — міського та 130 тис. — сільського населення). Цю кількість можна порівняти з населенням таких міст, як Вінниця або Херсон. Особливе занепокоєння викликає стрімке зменшення сільського населення. Якщо цей процес відбуватиметься такими темпами, то вже до 2030 р. чисельність сільських мешканців скоротиться майже у 2,5 рази. Тому, угіддя, придатні для виробництва сільськогосподарської продукції, можуть залишитися необробленими внаслідок обезлюднення сільських населених пунктів.

Співвідношення міського та сільського населення за останні 20 років практично не змінилося і становить, відповідно, 69,0 % та 31,0 %. Однак негативною тенденцією у відтворенні населення України є скорочення чисельності як міського населення, так і у сільського. Так, починаючи з 1992 р., скорочення міського населення становило в середньому 210 тис. осіб щорічно, сільського населення — 130 тис. осіб.

Млн. осіб

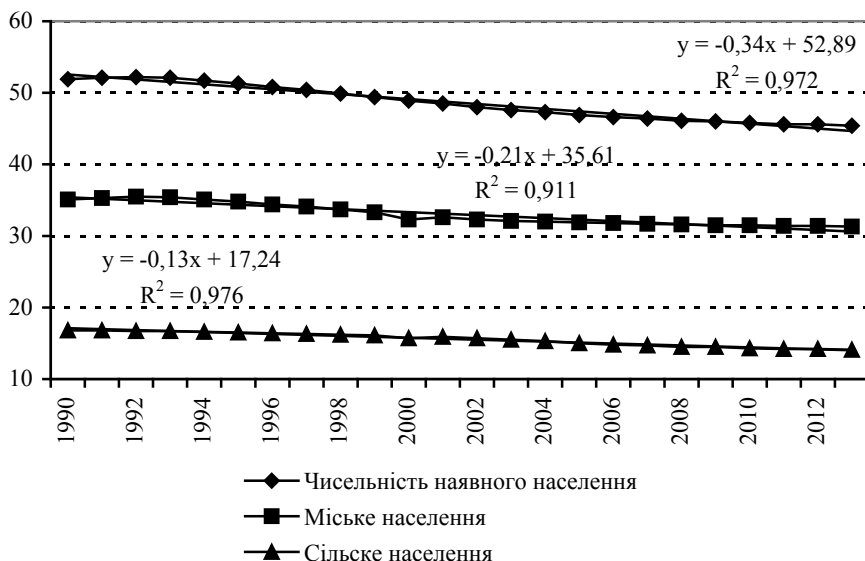

Рис. 3.6. Динаміка зміни чисельності наявного населення України за період з 1990 по 2013 рр.

Визначальна причина зниження чисельності населення — падіння народжуваності на фоні високого рівня смертності, а також міграційних процесів у регіоні, які визначають характер розселення, густоту, сезонний і маятниковий рух населення. Наприкінці ХХ ст. міграційні процеси відбувалися за нових політичних, правових та економічних умов, пов'язаних з появою ряду незалежних держав, ринковими реформами та ін.

Слід зазначити, що народжуваність, як і будь-який інший демографічний процес, — це відображення законів суспільного життя. Найбільш різкий її спад відбувся за останнє десятиріччя минулого століття. Соціальна й економічна нестабільність, зростання безробіття і, відповідно, невпевненість людей у завтрашньому дні, зниження рівня життя, а також житлові проблеми, які в першу чергу торкнулися молодих сімей, призвели до зниження народжуваності в Україні. Аналіз світових тенденцій показує, що

цей показник є дуже чутливим до економічних криз, адже саме тоді він істотно знижується [330].

Негативні демографічні процеси впливають на зміни у віковій структурі населення. Демографічне старіння обумовлюється збільшенням частки осіб старшого віку в загальній чисельності населення, причинами чого є зміни в характері його відтворення. Слід розрізняти «старіння знизу», що відбувається через поступове скорочення числа дітей внаслідок зниження народжуваності, і «старіння зверху», що викликається зростанням числа старих людей у разі скорочення смертності в старечому віці при відносно повільному зростанні числа дітей [3].

Зміни у віковій структурі населення України відзначаються постійним збільшенням частки осіб старшого віку на фоні значного зменшення частки дітей у загальній чисельності. Так за останню четверть віку людей старшого віку в Україні стало більше на 25 % при одночасному скороченні допрацевдатного населення на 138 %.

Соціально-економічними наслідками зростання частки осіб пенсійного віку в структурі населення стає збільшення споживання суспільних благ, спрямованих на соціальне забезпечення в старості. За умов обмеженості цих ресурсів поширюється бідність та поглиблюється нерівність за віком. Бідність населення похилого віку обумовлює посилення тиску осіб пенсійного віку на ринок праці та додаткові матеріальні обов'язки працевдатних верств населення [331, с. 485].

Існує декілька класифікацій виміру демографічної старості. За шкалою, розробленою польським демографом Е. Россетом, якщо частка осіб у населенні країни від 60 років і старше складає до 8 % — населення країни вважається молодим (демографічна молодість), від 8–10 % — стоїть на порозі старості, 10–12 % — власне старіння, 12–14 % — початковий рівень демографічної старості, 14–16 % — середній рівень, 16–18 % високий рівень, 18 % і більше — дуже високий рівень (демографічна старість) [3]. Отже, відповідно до класифікації вимірювання демографічної старості, населення України може віднести до категорії «демографічна старість», що обумовлено змінами у віковій структурі населення як «знизу», так і «зверху».

Поглиблення процесів старіння населення країни загострює економічні, соціальні, політичні та інші проблеми в суспільстві. Отже, відтворення

продуктивних сил, а саме людських ресурсів, відбувається в умовах збільшення демографічного навантаження на працездатну частину населення. У силу цього особливої уваги та аналізу вимагають питання, які стосуються соціально-економічних наслідків старіння населення, зокрема, вплив цих процесів на виробництво, споживання, охорону здоров'я, соціальну допомогу, капіталовкладення і, у свою чергу, на загальні соціально-економічні умови й політику, особливо в сучасних умовах, що характеризуються збільшенням навантаження на працездатне населення.

Знайти вихід із ситуації, яка склалася, вже декілька десятиків років намагаються міжнародні організації. Так у 1982 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила міжнародний план дій з проблем старіння (згідно з ним розробка і здійснення політики, пов'язаної зі збільшенням частки осіб пенсійного віку, є суверенним правом і обов'язком кожної держави), направлений на розробку відповідних програм. Він є орієнтиром в удосконаленні діяльності урядів і цивільних суспільств у сфері ефективного розв'язання проблем соціального забезпечення осіб літнього віку, розширення їх можливостей як повноправних членів суспільства. Рекомендації, що містяться в ньому, охоплюють проблематику, пов'язану із соціальним забезпеченням, охороною здоров'я, захистом прав літніх людей тощо.

Тому, необхідно звернути увагу на те, що особливості демографічних процесів проявляються у їх стійкості та інерційності, бо вони складаються десятиліттями під впливом різноманітних чинників. Довготривалі зміни у віковій структурі населення можуть стати незворотними і суттєво змінити структуру його відтворення. Стійка тенденція змін у віковій структурі населення України, дозволяє у майбутньому очікувати суттєвого збільшення демографічного навантаження на населення в працездатному віці.

Трансформація статевовікової структури населення і звужений тип його відтворення приводить до збільшення частки осіб старше за працездатний вік у структурі населення країни, що, у свою чергу, збільшує навантаження на працездатне населення. Отже, враховуючи існуючу динаміку розмірів і структуру міграційних потоків, вірогідним є те, що для України в майбутньому буде характерний звужений тип відтворення населення протягом тривалого періоду часу. Результатами такої ситуації слід чекати розширення таких негативних процесів, як депопуляція і старіння населення.

До 1991 р. природне зменшення чисельності населення України компенсувалося позитивним сальдо міграції, але з 1993 р. еміграція перевищує імміграцію. Міграційний приріст виявився недостатнім для компенсації втрат природного руху. Отже, було зафіксовано загальне скорочення чисельності населення. Цей процес продовжується й досі.

Оцінку соціального становища, в якому відбувається відтворення робочої сили, здійснюють на засадах використання таких показників:

- коефіцієнт злочинності, що визначає кількість зареєстрованих злочинів на 100 тис. населення та характеризує загальну криміногенну ситуацію;
- чисельність хворих із вперше встановленим діагнозом активного туберкульозу, що характеризує інтенсивність розгортання епідемії туберкульозу та ефективність протидії її розповсюдженню;
- чисельність хворих із вперше встановленим діагнозом алкоголізму і алкогольних психозів, розладу психіки та поведінки внаслідок вживання наркотиків та інших психоактивних речовин, характеризує інтенсивність розповсюдженості захворюваності, обумовленої вживанням психоактивних речовин;
- чисельність померлих від навмисного самоушкодження, що характеризує психічне здоров'я населення [332, с. 10].

У реальному житті на формування кримінальної ситуації впливає цілий комплекс чинників, під впливом яких вона виникає і змінюється. Серед них можна виділити такі:

- 1) економічні (інфляція й глибокий спад суспільного виробництва; падіння виробничої активності; девальвація ціннісних орієнтирів правомірної поведінки; зниження рівня зайнятості та збільшення безробіття);
- 2) соціальні (зниження рівня доходів та збільшення витрат населення, погіршення житлових умов, зниження якості освіти та ін.).

Варто підкреслити, що останнім часом відзначається зниження купівельної спроможності основної частини населення й одночасно концентрація - значних матеріальних коштів у порівняно невеликої групи людей. Зростаюча нерівність здатна провокувати не тільки напругу й соціальні конфлікти в суспільстві, але й серйозно перешкоджає економічному зростанню, що загострює криміногенну ситуацію як в окремих регіонах, так і в цілому у країні.

Аналіз статистичної звітності правопорушень дозволяє стверджувати, що період економічних реформ в Україні супроводжується значним зростанням показників зареєстрованої злочинності. Так у період 1990–1995 рр. (початок економічних реформ в Україні) відбувається збільшення кількості зареєстрованих злочинів майже на 73,58 %. У 1995 р. було скоєно 641,9 тис. злочинів, у той час як у 1990 р. цей показник дорівнював 369,8 тис. Отже, у злочинну діяльність залучалися нові верстви населення. Збільшення рівня злочинності супроводжувалося збільшенням суспільної небезпеки. Також цей період характеризується виникненням та поширенням організованої злочинності.

Період 1995–2000 рр. можна охарактеризувати як переломний, з точки зору правопорушень, етап у розвитку суспільства. Важливим досягненням цього періоду є зниження показників зареєстрованої злочинності до 567,8 тис. злочинів (майже на 12 %). В основному це відбулося за рахунок зменшення хуліганства, грабежів, вимагання та навмисних тяжких тілесних ушкоджень. Однак слід звернути увагу на те, що досить велика кількість злочинів залишалася прихованою від обліку. За останні роки, починаючи з 2008 р. (початок світової економічної кризи), відбулося стрімке зростання цього негативного для суспільства явища. Так у 2008 р. було зареєстровано 390,2 тис. злочинів, а у 2013 р. цей показник збільшився майже на 44,44 % і становив 563,6 тис. злочинів.

Таким чином, результати аналізу статистичної інформації дозволяють зробити висновок про те, що наявність досить високого рівня злочинності в Україні супроводжується виникненням суспільної небезпеки. Дослідження злочинності у взаємозв'язку із соціальним середовищем, економічними та соціальними чинниками дає змогу стверджувати, що в умовах економічної кризи, нерівномірності суспільного розвитку, різкого спаду рівня життя та інших негативних явищ збільшується чисельність осіб, які схильні до скоєння злочинів.

Складна епідеміологічна ситуація в Україні склалася із захворюваністю на туберкульоз. Незважаючи на те, що чисельність хворих на активний туберкульоз має стабільну тенденцію до зменшення з 103,2 тис. осіб у 2005 р. до 47,6 тис. осіб у 2006 р., це більше ніж удвічі на 53,9 %, загальна чисельність хворих залишається дуже значною. Щороку в Україні виявляють близько 30 тис. хворих на туберкульоз. Найчастіше вражаються люди працездатного й репродуктивного віку.

За результатами аналізу споживання алкогольних напоїв в Україні встановлено, що існує негативна тенденція збільшення обсягів їх споживання. Особливо це стосується споживання міцних алкогольних напоїв, що є найбільш пагубним для здоров'я населення та призводить до негативних соціально-економічних наслідків.

Упродовж 90–х рр. XX ст. в Україні вчетверо зросла захворюваність на наркоманію й токсикоманію, до того ж більш ніж утричі збільшилося число хворих (з розрахунку на 100 тис. осіб), які перебувають на обліку з приводу розладів психіки та поведінки внаслідок вживання наркотичних та інших психоактивних речовин. Отже, розповсюдження наркоманії в Україні залишається поряд з алкоголізмом одною із важливих і найбільш гострих проблем. Якщо врахувати те, що офіційна статистика не дає реальної картини споживання населенням наркотичних засобів, то масштаби цієї проблеми у регіоні не визначені. Споживання наркотиків веде не тільки до фізичної й соціальної деградації особи, але і є вкрай негативними наслідками для суспільства. Серед них можна визначити такі:

- підвищення рівня злочинності, збільшення числа тяжких та особливо тяжких злочинів;
- розповсюдження широкого спектра супутніх захворювань (гепатит, туберкульоз, ВІЛ, СНІД, що потребує від держави збільшення витрат на профілактику та лікування цих захворювань).

Тому, за результатами дослідження можна стверджувати, що існуючі соціально-економічні умови, які сформувалися на даній території, створюють відповідне середовище та впливають на відтворення продуктивних сил, їх кількісні і якісні характеристики.

Відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму передбачає проведення аналізу на прикладі окремо взятого регіону.

3.2. Аналіз умов відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму

Соціально-економічний розвиток будь-якого регіону — це багатоцільовий і багатокритеріальний процес, цільовими орієнтирами якого є збільшення

темтів зростання валового регіонального продукту, ефективне використання матеріальних та людських ресурсів, перехід до інноваційного типу розвитку, подолання бідності тощо. Соціально-економічний розвиток регіону доцільно розглядати, з одного боку, як можливість підвищення ефективності господарської діяльності та використання виробничих ресурсів регіону, а з іншого, у безпосередньому зв'язку з ростом добробуту його населення, умовами життєдіяльності, які не наносять шкоду здоров'ю і навколишньому середовищу. Отже, в умовах, що склалися, відбувається формування регіонального соціуму, і вони безпосередньо впливають на його розвиток. Саме це впливає на вибір показників, які характеризують умови відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму.

Аналіз умов відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму відбувається на підставі системи показників, які всебічно характеризують цей процес, а також на їх зіставленнях в цілому Україні. Одним із важливих показників умов розвитку регіонального соціуму вважається показник валового регіонального продукту (ВРП), виражений не лише його величиною, а також розрахований на душу населення відповідного регіону. Слід звернути уваги на те, що не безпосередньо, але саме цей показник дає уявлення і про соціальну орієнтацію економіки, розвиток території, за умов його цільового використання на соціальні, економічні та екологічні цілі. Загальновідомо, що чим більша величина ВРП у розрахунку на одну особу, тим більший рівень соціально-економічного розвитку регіону і, відповідно, регіонального соціуму.

Результати аналізу ВРП у регіонах України за період 2004–2013 рр. дозволяють стверджувати про стабільне його збільшення з 345113 млн. грн у 2004 р. до 1522657 млн. грн у 2013 р., тобто майже в 4,41 рази. Однак у 2009 р. в умовах негативного впливу світової фінансової кризи відбулося зменшення ВРП на 34711 тис. грн (3,66 %) у порівнянні з попереднім роком, але у 2010 р. ситуація значно покращилася. У 2013 р. спостерігалось максимальне значення цього показника, який становив 1522657 млн. грн за весь період дослідження. Відповідна тенденція спостерігається в показниках ВРП у розрахунку на одну особу. Так з 2004 по 2008 рр. відбулося збільшення величини цього показника з 7273 грн у розрахунку на одну особу у 2004 р. до 20495 грн у 2008 р., збільшення становило майже 2,82 рази. У 2009 р. відбулося зменшення ВРП у

розрахунку на одну особу до 19832 грн, але в 2013 р. цей показник досяг свого максимуму та становив 33474 грн. Таким чином, за останнє десятиріччя для абсолютно всіх регіонів України характерне розширене відтворення ВРП.

Порівняння показника ВРП та його розрахунок на одну особу по регіонах України дає певне уявлення про тенденції економічного розвитку регіонів. Серед регіонів України у 2013 р. Донецька та Дніпропетровська області є лідерами за величиною ВРП, 164926 та 152905 млн. грн, відповідно, у тому числі, і в розрахунку цього показника на одну особу. Так майже у 12 разів ВРП у Донецькій області перевищує відповідний показник у Чернівецькій області; у 9 разів у Тернопільській та Волинській областях; майже у 8 разів — у Закарпатській, Кіровоградській, Херсонській, Рівненській та Чернігівській областях; у 7 разів — у Житомирській та Хмельницькій областях. ВРП Сумської, Івано-Франківської, Черкаської областей у 6 разів менший ніж у Донецькій. У Вінницької та Миколаївської областях у 5 разів; АРК, Полтавська, Львівська області мають відставання майже у три рази; Запорізька, Київська та Луганська області — у 2,5 рази; Одеська та Харківська області — у 2 рази. Незначне відставання від лідера (на 7,86 %) відзначається у Дніпропетровській області.

Однак в останні роки слід зазначити негативну тенденцію темпів зростання ВРП, у тому числі і зменшення темпів зростання цього показника з розрахунку на одну особу. Як уже наголошувалося, причинами цього негативного для економіки України явища, слід уважати світову фінансову кризу, вплив якої в значній мірі відчули всі галузі промисловості.

Як вже наголошувалося вище, визначальним критерієм результату діяльності підприємств є отримання фінансового результату (прибутку). За досліджуваний період співвідношення як прибуткових, так і збиткових підприємств у Донецькій області суттєво не змінилося. Так на початок періоду дослідження (2005 р.) питома вага прибуткових підприємств області становила майже 66,6 %, а на початок 2013 р. цей показник дорівнював 68,4 %.

В 2007 р. у Донецькій області, як і в Україні, відмічається найбільша кількість прибуткових підприємств, яка становить 70,3 %. Мінімальна їх кількість у 2009 р. — 62 %, але надалі відбулося скорочення збиткових підприємств до 37,7 % (на 0,3п. у порівнянні з попереднім роком).

Прибутковими в Донецькій області є установи освіти та сфери адміністративного й допоміжного обслуговування — 4,2 та 160,5 млн. грн (0,04 % та

1,38 %), відповідно до отриманого підприємствами області прибутку; будівництво — 779,3 млн. грн (6,72 %); підприємства сільського та лісового господарства, мисливства — 1405,3 млн. грн (12,12 %); фінансової та страхової діяльності здобули — 1632,8 млн. грн (14,09 %); транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність — 2109,7 млн. грн (18,19 %); торгівлі, ремонту автотранспортних засобів і мотоциклів — 5500,9 млн. грн. (47,46 %).

Отримали збитки підприємства промисловості, розмір збитків у звітному році становив 6864,4 млн. грн (76,85 % від загальних збитків, що отримані підприємствами Донецької області), інформація та телекомунікації — 789,0 млн. грн (8,8 %), мистецтво, спорт, розваги та відпочинок — 765,5 млн. грн (8,77 %), операції з нерухомим майном — 312,6 млн. грн (3,4 %), тимчасове розміщування й організація харчування — 118,3 млн. грн (1,32 %), професійна, наукова та технічна діяльність — 70,8 млн. грн (0,8 %), охорона здоров'я та надання соціальної допомоги — 10,8 млн. грн (0,10 %), надання інших видів послуг — 0,3 млн. грн (0,003 %).

У досліджуваному періоді рівень рентабельності операційної діяльності підприємств Донецької області знизився майже утричі. У 2005 р. було зафіксовано максимальне значення цього показника — 5,9 % на початок 2013 р. — 2,0 (рис. 3.7).

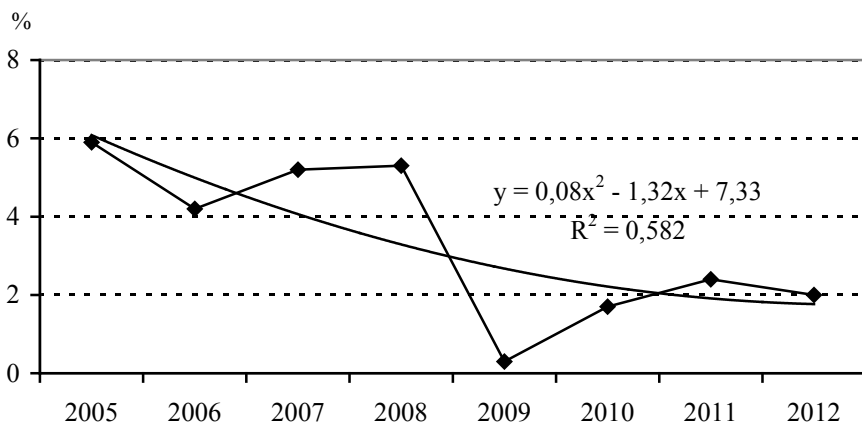

Рис. 3.7. Динаміка рівня рентабельності операційної діяльності підприємств Донецької області за період з 2005 по 2012 рр.

Найвищий рівень рентабельності серед підприємств Донецької області мають підприємства сільського та лісового господарства, мисливства — 22,9 % та підприємства оптової та роздрібно́ї торгівлі, ремонту автотранспортних засобів і мотоциклів — 18,6 %. Достатньо високу, вищу ніж середня, рентабельність від операційної діяльності мали підприємства транспорту, складського господарства, поштової та кур'єрської діяльності — 8,2 %, установи освіти — 5,2 %. Нижчий рівень рентабельності мали підприємства будівництва — 3,9 %, установи фінансової та страхової діяльності — 3,5 % та інші види послуг — 0,4 %. Підприємства інформації та телекомунікації отримали збитки від операційної діяльності, і, як наслідок рівень рентабельності їх операційної діяльності є негативним — 37,6 %, установи мистецтва, спорту, розваг та відпочинку — 30,7 %.

Вартість основних засобів Донецької області за досліджуваний період має динаміку збільшення в середньому на 40172 млн. грн щорічно. Слід зазначити, що за показниками вартості основних засобів Донецька область є однією із самих крупних областей України.

Для детальнішого аналізу забезпечення області основними засобами доцільно розглянути наявність та темпи росту їх обсягу за окремими видами економічної діяльності. Відповідно даним, які наводить Державний комітет статистики України в Донецькій області, найбільша питома вага в структурі вартості основних засобів припадає на промисловість, у середньому за досліджуваний період вона складає 52,08 %. Це обумовлено тим, що структура промислового виробництва Донецької області, пов'язана з розвитком енергетичної, гірничо-металургійної, вугледобувної, хімічної і машинобудівної промисловості, які характеризуються високим рівнем матеріально-технічного забезпечення процесів промислового виробництва. Питома вага середньорічної вартості основних засобів операцій з нерухомим майном, орендою, інжинірингом та наданням послуг підприємцям становить 19,37 % та посідає друге місце в структурі вартості основних засобів області. Високий рівень питомої ваги в загальній вартості основних засобів у цій сфері можна пояснити значною вартістю нерухомого майна. Сфера транспорту та зв'язку характеризується наявністю значної кількості високовартісного залізничного, трубопровідного, автомобільного, водного та повітряного транспорту. Питома вага середньорічної вартості основних засобів цієї сфери становить 15,92 %.

На останні види економічної діяльності Донецької області припадає 12,63 % від загальної середньорічної вартості основних засобів.

За результатами аналізу можна стверджувати, що найвищі темпи приросту основних засобів у досліджуваному періоді були зафіксовані в таких видах економічної діяльності: будівництві на 779,0 %, охороні здоров'я та надання соціальної допомоги на 590,35 %, діяльності транспорту та зв'язку на 508,1 %, тоді як основні засоби державного управління та фінансової діяльності скоротилися на 48,16 % та 3,7 %, відповідно.

Динаміка структури обсягів реалізованої промислової продукції показує, що домінантним видом продукції в Донецькій області є продукція переробної промисловості, яка в середньому за досліджуваний період становить 75,6 % від загального обсягу реалізованої промислової продукції. Наступним етапом аналізу є визначення тенденцій змін у структурі реалізованої промислової продукції області. Отримані трендові моделі дозволяють встановити напрями змін у структурі реалізованої промислової продукції. Так, по перше, відбувається збільшення питомої ваги виробництва та розподілення електроенергії, газу та води від загального обсягу реалізованої промислової продукції Донецької області у середньому на 0,5 % за рік. По друге, простежується стійка тенденція зменшення питомої ваги добувної та переробної промисловості у загальному обсязі реалізованої промислової продукції на 0,2 % та 0,3 %, відповідно, у середньому за рік. Враховуюче те, що у розвинутих країнах світу пріоритетним є розвиток переробної промисловості, цю тенденцію слід уважати негативною та потребуючою розробки заходів, які дозволять переломити цей негативний тренд.

Результатом діяльності сільськогосподарських виробників є виробництво продукції. Слід зазначити, що за досліджуваний період у Донецькій області відбулися позитивні зміни у виробництві сільськогосподарської продукції. Так протягом досліджуваного періоду обсяг валової продукції сільського господарства у порівняних цінах 2005 р. збільшився у 1,4 рази (на 1472,7 млн. грн). Цей приріст, в основному, відбувся за рахунок збільшення виробництва продукції тваринництва майже у два рази, тобто збільшення склало 1104,3 млн. грн (85 %). Приріст за рахунок збільшення продукції рослинництва за аналізований період становив лише 16 %. У структурі валової продукції сільського господарства Донецької області переважає частка продукції рослин-

ництва в загальному обсязі валової продукції сільського господарства.

Аналіз темпів зростання обсягів реалізованої промислової продукції Донецької області показав, що, в цілому, за досліджуваний період відбулося її зменшення в середньому на 1,05 % щорічно. Мінімальний темп зростання обсягів реалізованої промислової продукції було зафіксовано в 2009 р. (78,1 %), коли темп зростання, у порівнянні з попереднім роком, знизився на 16,7 п. Це пояснюється скороченням обсягів реалізованої промислової продукції, яке, як уже наголошувалося, є наслідком світової фінансової кризи.

Динаміка структури обсягів реалізованої промислової продукції показує, що домінантним видом продукції в Донецькій області є продукція переробної промисловості, яка в середньому за досліджуваний період становить 75,6 % від загального обсягу реалізованої промислової продукції. Наступним етапом аналізу є визначення тенденцій змін у структурі реалізованої промислової продукції області. Отримані трендові моделі дозволяють встановити напрями змін у структурі реалізованої промислової продукції. Так, по перше, відбувається збільшення питомої ваги виробництва та розподілення електроенергії, газу та води від загального обсягу реалізованої промислової продукції Донецької області в середньому на 0,5 % за рік. По друге, простежується стійка тенденція зменшення питомої ваги добувної та переробної промисловості в загальному обсязі реалізованої промислової продукції на 0,2 % та 0,3 %, відповідно, у середньому за рік. Враховуюче те, що у розвинутих країнах світу пріоритетним є розвиток переробної промисловості, цю тенденцію слід вважати негативною та потребуною розробки заходів, які дозволять переломити цей негативний тренд.

Суттєвим показником, що характеризує виробничий потенціал економіки Донецької області є обсяг інвестицій, які вкладені в різні сфери економічної діяльності. Проблема залучення ресурсів під фінансування нових або підтримку вже наявних інвестиційних проектів підприємств області стає однією з найважливіших, особливо в умовах надмірної зношеності основних засобів у багатьох галузях економіки Донецької області

Результати аналізу динаміки інвестицій в основний капітал у Донецькій області, свідчать про те, що у середньому за рік інвестиції в основний капітал у Донецькій області зростали на 1599,9 млн. грн, за аналізований період відбулося збільшення інвестицій в основний капітал майже у 3,5 рази. Однак

слід звернути увагу на тенденцію їх розвитку. Так піком інвестиційної активності в області слід вважати 2008 р., коли обсяг інвестицій у основний капітал досяг максимального значення та становив 22136,3 млн. грн. Але світова фінансова криза, яка торкнулася всіх видів економічної діяльності, не минула й інвестиційну сферу. Наслідком цієї події є погіршення інвестиційної привабливості регіону, тому відбулося суттєве скорочення інвестицій у основний капітал майже в 2 рази.

За результатами розрахунків можна зробити висновок про те, що позитивна тенденція збільшення обсягу інвестицій в основний капітал спостерігається не в усіх видах економічної діяльності Донецької області. У таких галузях як фінансова діяльність та державне управління середньорічне скорочення обсягу інвестицій в основний капітал становить 7,73 та 1,14 млн. грн, відповідно.

Аналіз темпів зростання інвестицій в основний капітал у Донецькій області показав, що, в цілому, за досліджуваний період відбулося його зменшення в середньому на 1,97 % за рік. Мінімальний темп зростання інвестиції відмічається у 2009 р., що становить 58,7 %, тобто темп зростання інвестицій у порівнянні з попереднім роком знизився на 72,29 %. За результатами дослідження середньорічних темпів зростання інвестицій у основний капітал за видами економічної діяльності виявлено, що лідерами є такі галузі:

- рибальство, рибництво, де темп зростання інвестиції в основний капітал становить 4,78 %;
- освіта, сільське і лісове господарство, мисливство — темп зростання становить 4,6 2 % та 4,23 %, відповідно.

Однак усі інші види економічної діяльності області мають негативний темп зростання. Особливо це стосується галузі державного управління (–179,78 %) та фінансової діяльності (–18,56 %). В інших видах економічної діяльності середньорічне скорочення темпу зростання становить від 0,32 % у галузі операцій з нерухомим майном, орендою, інжинірингом та наданням послуг підприємцям, до 5,43 % у діяльності готелів та ресторанів.

Важливу роль у структурі інвестицій належить коштам, які надходять з державного та місцевих бюджетів. Так питома вага коштів державного бюджету має тенденцію до зменшення з 10,74 % у 2004 р. до 8,41 % у 2013 р., тобто майже на 2,33 %, що можна пояснити, перш за все, сучасним станом

розвитку економіки країни, особливо після рецесійних процесів, які виникли через світову фінансову кризу. Вочевидь, що в умовах дефіциту бюджетних коштів, пріоритетними, з точки зору фінансування, є соціальні статті бюджету. Отже, ситуація, що склалася, свідчить про наявність негативних тенденцій у фінансуванні інвестицій в основний капітал за рахунок коштів державного бюджету. Однак слід відзначити, що частка коштів, які надходять від місцевих бюджетів практично не змінилася і становить 2,99 %, що дає змогу стверджувати про зацікавленість місцевих органів влади в інноваційному розвитку промисловості Донецької області.

Наступним джерелом фінансування є кредити банку та інші позики. Обсяг цих видів інвестицій за останні роки збільшився майже у 6 разів. А це свідчить про підвищення ролі банківського сектору в кредитуванні інвестиційних проєктів, що є позитивною тенденцією в розвитку економіки Донецької області.

Одним із важливих джерел формування інвестиційних ресурсів, особливо це стає актуальним в сучасних умовах господарювання, могли б стати кошти іноземних інвесторів. Але слід звернути увагу на те, що за аналізований період скоротилася не тільки питома вага фінансування основного капіталу за рахунок коштів іноземних інвесторів з 1,55 % у 2004 р. до 0,33 % у 2013 р. Значить, відбувався відтік іноземних інвестицій із економіки Донецької області, причинами якого стала політична нестабільність у суспільстві та затяжне подолання наслідків світової фінансової кризи. Отже, існуючий негативний тренд у розвитку економіки Донецької області можна подолати за рахунок створення сприятливого інвестиційного клімату на даній території.

Аналогічна динаміка спостерігається й для інших джерел фінансування основного капіталу Донецької області. Так у структурі інвестицій в основний капітал питома вага інших джерел фінансування несуттєво знизилася від 1,64 % до 1,61 % (на 0,33 %). Але слід зазначити, що обсяги інвестицій збільшилися майже у майже у 2,5 рази, тобто на 140 %.

Позитивна тенденція простежується щодо такого джерела фінансування, як кошти населення на індивідуальне житлове будівництво та будівництво власних квартир. Так у досліджуваному періоді відбулося збільшення питомої ваги цього виду інвестицій з 2,58 % до 3,98 % (на 1,40 %), також збільшився і обсяг інвестицій з 98,6 млн. грн до 440,9 млн., майже на 347,2 %. Це зумовлено збільшенням платоспроможності та реальних доходів деяких

категорій населення та поширенням програм молодіжного житлового кредитування.

Тому, наведений аналіз дозволяє стверджувати, що, незважаючи на позитивну динаміку збільшення обсягу інвестицій в основний капітал, в цілому спостерігається загальна тенденція скорочення темпів їх зростання. У свою чергу, це створює проблему залучення нових фінансових ресурсів не тільки для фінансування нових інвестиційних проектів, а також і для підтримки вже існуючих, та призводить до уповільнення темпів оновлення основних засобів у всіх видах економічної діяльності Донецької області. Враховуючи досить високий рівень їх зносу, ця тенденція є негативною для розвитку економіки Донецької області та потребує розробки заходів, які дозволять переломити цей негативний тренд.

Аналогічно змінюється динаміка капітальних інвестицій у Донецькій області. Так проведений аналіз капітальних інвестицій показав, що у середньому за рік капітальні інвестиції в області зростали на 1989,4 млн. грн. За досліджуваний період обсяг капітальних інвестицій збільшився майже у 3,4 рази (на 238,3 %). Пік інвестиційної активності припадає на 2008 р., де обсяг капітальних інвестицій досяг свого максимуму — 26514,3 млн. грн. Отже, через вплив світової фінансової кризи відбувається стрімке падіння обсягу капітальних інвестицій до рівня 2006 р. Аналіз темпів зростання капітальних інвестицій у Донецькій області показав, що, в цілому, відбулося його зменшення в середньому на 4,37 % за рік.

Важливим показником економічного розвитку регіону можна вважати його експортний потенціал. Донецька область має досить значний експортний потенціал, це підтверджує той факт, що область є промислово розвиненим, експорто-орієнтованим регіоном України, який забезпечує четверть (25,5 %) загальнодержавного експорту продукції України та займає перше місце серед регіонів країни.

Аналіз динаміки експорту та імпорту товарів і послуг у Донецькій області дозволяє стверджувати, що для експорту товарів та послуг характерним є збільшення обсягу продукції майже в 4,5 рази (348,5 %) з 2004 по 2012 рр. Середньорічний приріст експорту продукції за цей період становить 1188,9 млн. дол. США. Максимальні обсяги експорту продукції були зафіксовані у 2008 р., які становили 14863,1 млн. дол. США (рис. 3.8).

Зменшення цього показника в останні роки можна пояснити, перш за все, зменшенням попиту на світовому ринку на продукцію металургійної галузі. Так обсяги експорту недорогоцінних металів та вироби з них, які складають майже 70 % у загальній структурі експорту продукції Донецької області, у 2008 р. становили 10446,8 млн. дол. США, то вже у 2009 р. обсяг зменшився до 7041,7 млн. дол. США (на 32,6 %), у 2010 р. до 9594,7 млн. дол. США (на 8,2 % порівнянні з 2008 р.). Таким чином, кризові явища у світовій економіці гостро вплинули на експорт орієнтовані галузі Донецької області, особливо вразливою через несприятливу кон'юнктуру світового ринку стала металургійна галузь.

Аналогічні тенденції були визначені при аналізі динаміки обсягу імпорту продукції Донецької області. Доведено, що середньорічний приріст експорту продукції за період з 2001 по 2011 рр. становить 346,5 млн. дол. США. Найвищий об'єм імпорту був зафіксований в 2007 р. і склав 4619,8 млн. дол. США.

Млн. дол. США

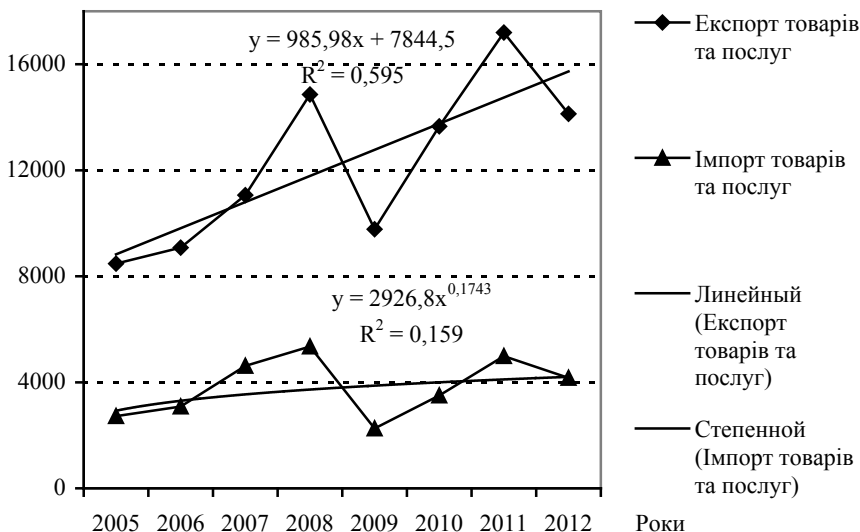

Рис. 3.8. Динаміка експорту та імпорту товарів і послуг у Донецькій області за період з 2005 по 2012 рр.

Позитивною тенденцію в зовнішньоекономічній діяльності Донецької області є наявність активного торговельного балансу, який характеризується як позитивна різниця між експортом та імпортом продукції. Так середнє зростання сальдо зовнішньої торгівлі в області становило 842,3 млн. дол. США щорічно. Отже, у Донецькій області спостерігається стійка тенденція збільшення активного торговельного балансу за рахунок збільшення обсягу експорту продукції над імпортом майже у 4 рази. Таким чином, експорт продукції відіграє важливу роль не тільки у формування ВРП, а й у розвитку регіональної економіки.

В умовах недостатності внутрішніх ресурсів для стабільного та ефективного розвитку регіону важливим є залученням іноземних інвестицій, які служать ефективним стимулом економічного зростання, виявляються дієвим інструментом оновлення існуючого виробництва, важелем підвищення конкурентоспроможності продукції області на світовому ринку. Отже, необхідним є залучення прямих іноземних інвестицій у економіку області як додаткового капіталу для виробництва товарів і послуг та й реалізації певних інноваційних програм.

Значні обсяги інвестицій майже 50 % (1027,7 млн. дол. США) від загального обсягу прямих іноземних інвестицій у Донецьку область було залучено у промисловість. З них вкладено 613,0 млн. дол. США в металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів. У галузі операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям; надання комунальних та індивідуальних послуг; діяльність у сфері культури та спорту; торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку було залучено 17,8 %, 11,8 % та 10,1 % прямих іноземних інвестицій, відповідно.

Слід звернути увагу на те, що у Донецькій області майже немає інтересу іноземних інвесторів до таких видів економічної діяльності: фінансова діяльність загальний обсяг інвестицій становить лише 2,0 % (41,3 млн. дол. США) від загального обсягу прямих іноземних інвестицій в область, будівництво — 1,5 % (31,7 млн. дол. США), діяльність готелів та ресторанів — 1,2 % (24,1 млн. дол. США), охорона здоров'я та надання соціальної допомоги — 0,1 % (1,2 млн. дол. США).

Узагальнивши вищесказане, можна стверджувати, що останнє десятиріччя для Донецької області характеризується інтенсивним розвитком економіки.

Фактично усі розглянуті показники, про що свідчать отримані трендові моделі, мають позитивну динаміку середньорічного збільшення, що є позитивною тенденцією сучасного економічного розвитку. Максимальне їх значення припадає на 2008 р., однак у 2009 р., в умовах негативного впливу світової фінансової кризи, відбулося зменшення цих показників, але вже у наступному році ситуація значно покращилася.

Такий аналіз дозволив виявити й негативну тенденцію, яка виявляється в зменшенні темпів зростання цих показників. У свою чергу, це може створити проблеми в майбутньому розвитку економіки області, для подолання яких вже сьогодні необхідно розробити дієві програми, що дозволять переломити цей негативний тренд.

На сучасному етапі розвитку соціуму необхідне виявлення тенденцій розвитку демографічних явищ і процесів з метою визначення напрямів впливу на відтворювальні процеси як в Україні, так і в кожному окремому регіоні. Негативні тенденції в розвитку демографічних процесів, що протікають впродовж останніх десятиліть, викликані зниженням рівня народжуваності, зростанням смертності, міграційним відтоком і зміною вікового складу населення, вони обумовлюють демографічний потенціал і залежать від структури соціуму.

Як в Україні, так і в Донецькій області відбувається динаміка зміни чисельності наявного населення. Так, починаючи з 1992 р., у Донецькій області сформувалася ситуація, яка обумовлюється природним спадом чисельності населення. У результаті депопуляції чисельність наявного населення області скоротилася з 1992 по 2013 рр. майже на 1 млн. осіб (на 17,9 %). Щорічно скорочення міського та сільського наявного населення відбувається на 43,8 та 4,9 тис. осіб, відповідно. Особливу турботу викликає стрімке зменшення сільського населення, якщо його скорочення буде відбуватися такими темпами, то вже до 2030 року його чисельність скоротиться майже у 2,5 рази.

Таким чином, починаючи з 1992 р., у Донецькій області сформувалася ситуація, яка обумовлюється природним зменшенням чисельності населення, забезпечуючи звужений тип його відтворення, отже, відбувається процес депопуляції. Наслідками цих негативних демографічних тенденцій стає різке скорочення чисельності населення регіону і зникнення ряду населених пунктів, особливо в сільській місцевості.

Скорочення чисельності населення прослідковується в усіх містах і районах Донецької області. Особливо цей процес відобразився на чисельності населення таких міст: Шахтарськ, Красний Лиман, Єнакієве, Торез, Костянтинівка, Сніжне, Селідово, у тому числі і в Красноліманському районі, де скорочення склало більш ніж 25 %, тобто за досліджуваний період вони втратили чверть населення. Слід також відзначити, що в 2007 р. Донецьк втратив статус міста — мільйонника через падіння чисельності населення менше 1 млн. За результатами дослідження середньорічних темпів зростання чисельності населення у містах та районах Донецької області виявлено, що найбільшими темпами скорочення чисельності населення відбувається в таких містах: Красний Лиман — 2,43 % у середньому за рік, Єнакієве — 2,24 % та Костянтинівка — 2,1 %, найбільш сприятлива обстановка склалася у м. Докучаєвськ, де щорічно скорочення чисельності населення становить лише 0,17 %. У районах області ситуація склалася так: у кожному другому районі щорічне скорочення становить більше 2 % від загальної чисельності населення.

Таким чином, ситуація, що склалася, в Донецькій області свідчить про затяжну демографічну кризу. На розвиток даної ситуації впливає величезна кількість причин:

- це екологічна обстановка в регіоні;
- важке матеріальне положення більшості населення;
- вплив економічних і соціокультурних чинників та інше.

Аналіз тенденції зміни щільності наявного населення свідчить про те, що має місце зменшення цього показника. Так за досліджуваний період щільність населення зменшилася з 201,9 осіб на км² у 1991 р. до 166 осіб на км² на 1 січня 2013, тобто за 20 років загальне зменшення цього показника становило майже 18 % або 35,9 осіб на км².

Особливості розміщення населення відображає показник соціальної щільності, що враховує нерівномірність розподілу населення в межах території, яка досліджується. Чим більш нерівномірно розміщено населення, тим більше відмінностей між показниками фізичної і соціальної щільності. Підвищена соціальна щільність населення, що перевищує середнє значення по Донецькій області (166 осіб на км²), прослідковується тільки у двох містах — Донецьку і Маріуполі. У решті міст і районів області соціальна щільність значно нижча за її середнє значення. Таким чином, відповідно до градації якісного

стану розміщення населення, встановлено, що населення Донецької області розміщене нерівномірно.

Характер розселення населення, його розподіл на міське і сільське, визначають ступінь урбанізованості територій і розповсюдження міського способу життя. Особливістю розселення населення Донецької області є те, що більше 90 % її мешканців проживають у містах.

Міське населення Донецької області проживає в 159 міських поселеннях, зокрема в 28 містах та 131 селищі міського типу. У міському розселенні переважають середні міста з чисельністю наявного населення від 50 до 100 тис. чоловік. Так у 10 містах, які належать до категорії «середні» мешкає 15,5 % (684,2 тис. осіб) від загальної чисельності населення Донецької області. Наступними за кількістю є крупні міста з чисельністю наявного населення від 100 до 500 тис. осіб, яких у області нараховується вісім, у яких мешкає 1839,7 тис. осіб (41,8 %). У напівсередніх і малих містах проживає 5,4 % (238,6 тис. осіб) населення Донецької області. Одна п'ята частина населення області зосереджена в надкрупному місті — Донецьку.

Співвідношення міського та сільського населення за останні 20 років практично не змінилося і становить, відповідно, 90,5 % та 9,5 %. Однак з 1992 р. населення області скоротилося за рахунок міських жителів — на 868,0 тис. осіб (17,9 %) і сільських — на 95 тис. осіб (18,6 %), тобто в сільській місцевості проживає тільки кожний одинадцятий житель регіону. Наслідком таких негативних тенденцій у Донецькій області стало вимирання й скорочення кількості сільських населених пунктів. Так за досліджений період кількість сіл у області скоротилася на 6, селищ міського типу — на 1. Негативна динаміка цих процесів з часом може призвести до повного вимирання сільських мешканців в області. Нині ж сільські території пустіють, а також втрачається контроль над їх розвитком.

Оскільки обезлюднення сільських територій є найбільш суттєвим наслідком негативних економічних і соціальних процесів, його стримування пов'язано з корінними змінами підходів до організації життєдіяльності на селі, переходом до формування і реалізації політики сільського розвитку. У цьому випадку першочерговими завданнями є здійснення заходів щодо диверсифікації сільської економіки й на цій основі — підвищення рівня зайнятості й доходів сільського населення [333].

Вплив міграції на демографічну ситуацію неоднозначний. Міграція населення може активно й швидко впливати на демографічну ситуацію, зменшуючи або збільшуючи чисельність населення, змінюючи його статевовікову і сімейну структури, самі стереотипи демографічної поведінки. Доведено, що міграційна активність населення формується за певними закономірностями. Перша та, що формує позитивне сальдо міграції, яка свідчить про привабливість території для життєдіяльності регіонального соціуму. Друга та, що характеризує від'ємне сальдо, свідчить про наявність як соціальних, так і економічних проблем на даній території.

Міграційні процеси мають істотні наслідки при формуванні чисельності і статевовікової структури населення. Міграційна активність населення характеризується двома закономірностями. Перша формує додатне сальдо міграції, що говорить про привабливість території для життєдіяльності регіонального соціуму, друга — від'ємне сальдо, що свідчить про наявність як соціальних, так і економічних проблем на даній території. Міграційні процеси істотно впливають на суспільний поділ праці й рівень її оплати, розподіл і перерозподіл робочої сили, а також на рівень соціальної напруженості в регіонах з тривалим та інтенсивним припливом людей. На жаль, кількісні характеристики міграційного обороту рідко розглядаються в органічному зв'язку з його конкретними соціальними наслідками, які можуть бути як позитивними, так і негативними [334].

Аналіз структури міграції населення України свідчить про те, що за досліджуваний період відбулися зміни в інтенсивності й напрямі міграційних потоків. Динаміка втрат чисельності населення країни через міграцію має тенденцію до зменшення, хоча і примутні певні коливання. Слід врахувати те, що основна частка учасників цих процесів доводиться на працездатну частину населення. Починаючи з 1993 р., міграційні втрати населення регіону склали понад 150 тис. осіб (рис. 3.9). Однак варто зазначити, що Державна статистика фіксує тільки мізерну частину мігрантів, дані про яких отримує від органів внутрішніх справ. Отже, за результатами дослідження можна стверджувати, що міграційні процеси в Донецькій області характеризуються негативним сальдо міграції. Проте слід враховувати і той факт, що міграційні процеси відображаються не тільки на чисельності населення, але і на його статевовіковій структурі.

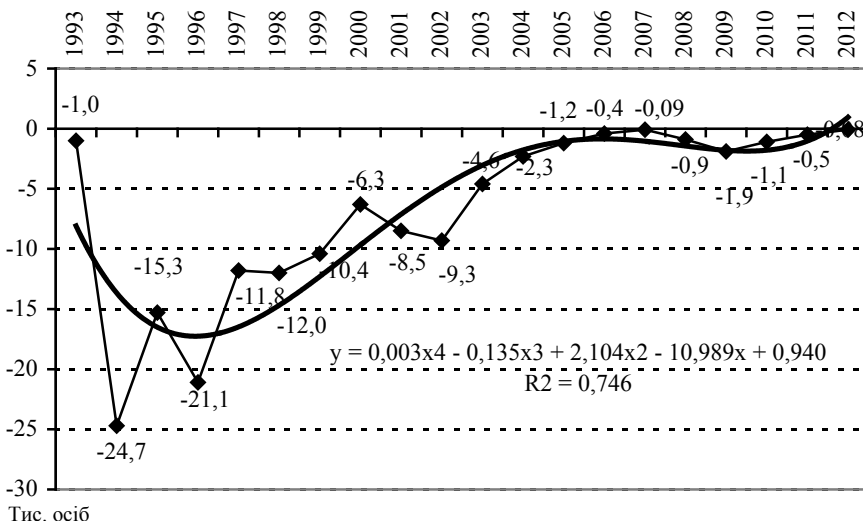

Рис. 3.9. Міграційні втрати населення Донецької області за період з 1993 по 2012 рр.

Міграційними потоками в Донецькій області в середньому щорічно за досліджуваний період було охоплено 130,1 тис. осіб. Інтенсивність міграційної активності населення на початок 2013 р. склала 25 переміщень на кожну тисячу наявного населення області при середній в Україні 28,5. Слід також відзначити, що відбувся перерозподіл мігрантів між міграційними потоками. Так за досліджуваний період скоротилася частка у загальному міграційному русі міждержавної міграції з 12,08 % у 2002 р. до 4,33 % в 2012 р. (на 7,75 %), збільшилися потоки міжрегіональної міграції та внутрішньорегіональної міграції.

На зміни загальної чисельності населення регіону впливає міждержавна і міжрегіональна міграція. У результаті міждержавної міграції, яка складала 4,33 % загального міграційного руху, чисельність населення області на початок 2013 р. збільшилася на 1,6 тис. осіб. На долю міжрегіональної міграції в

Донецькій області припадало 24,43 % загального міграційного руху. Скорочення населення області за рахунок міжрегіональної міграції в 2012 р. складало 2,1 тис. осіб. Внутрішньорегіональна міграція, на яку припадає близько 72 % міграційного обороту, що враховується статистикою, значною мірою обумовлена диспропорціями в соціально-економічному розвитку міст і районів області.

Аналіз динаміки міграційних процесів Донецької області за віковим складом населення свідчить про те, що основна частка учасників цих процесів припадає на працездатну частину населення. Інтенсивність міграційних процесів населення різного віку неоднакова. Найбільш рухомою групою виявилася переважно молодь у віці від 15 до 24 років (48,48 % від загального числа мігрантів), саме тоді, коли закінчена школа і в планах здобування професійної освіти та працевлаштування.

У віковій категорії 25–29 років кількість переміщень нижча, ніж у попередньої вікової групи, проте її питома вага досить значна — 9,84 %. Традиційно, саме в цьому віці закінчується здобування освіти й відбувається активний пошук роботи. Також на інтенсивність міграційних процесів робить вплив і ментальність суспільства, зокрема, відповідальність за виховання й навчання дітей, налагодження сімейного побуту та ін. У вікових групах 30–39 і 40–49 років інтенсивність міграційних процесів істотно знижується, що пояснюється наявністю постійного місця роботи, необхідної кваліфікації для виконання професійних обов'язків, перспективами кар'єрного зростання, здобуванням другої вищої освіти, обумовленої виробничою необхідністю і тому подібне.

Вікова група 50–59 років, яка є передпенсійною, характеризується низькою інтенсивністю міграційних процесів. Для даної вікової категорії характерним є високий рівень безробіття, обмеженість можливостей працевлаштування при втраті роботи, відсутність перспектив професійного зростання з погляду працедавця, а також погіршення стану здоров'я. Жінки й чоловіки, яким за п'ятдесят років, рідше погоджуються як на переїзд в інші населені пункти, так і на зміну місця роботи.

Таким чином, доведено, що негативними наслідками міграційних процесів є, перш за все, відтік працездатної частини населення, зокрема, відтік молоді, який становить 65 % від загального числа вибулих. Ці процеси сприяють збільшенню питомої ваги осіб старших вікових груп у структурі населення

Донецької області. А це, у свою чергу, є серйозною соціально-демографічною проблемою суспільства.

Важливою характеристикою міграційних процесів є показник міграційної активності (МА) населення. За рівнем міграційної активності населення міста і райони Донецької області поділяємо на шість груп:

- 1 група — МА більше ніж 50 %;
- 2 група — від 40 до 50 %;
- 3 група — від 30 до 40 %;
- 4 група — від 20 до 30 %;
- 5 група — від 10 до 20 %;
- 6 група — до 10 %.

Аналіз міграційної активності населення Донецької області (Додаток А, табл. 1) свідчить про те, що за досліджуваний період відбулися зміни в інтенсивності міграційних потоків, проте загальний її рівень залишається достатньо високим. Також слід зазначити несуттєве зниження рівня міграційної активності в районах області. Додатковою ілюстрацією до цих тенденцій можуть служити зміни показника щільності міграції населення (відносини чисельності мігрантів — прибулих або вибулих — до розмірів території області) (Додаток А, табл. 2).

Причиною спаду чисельності населення Донецької області є низький рівень народжуваності впродовж тривалого періоду часу на тлі високого рівня смертності населення (рис. 3.10). За останні три десятиліття в Донецький області відбулося істотне зниження чисельності народжених, з 71,8 тис. осіб у 1979 р. до 42,8 тис. осіб у 2012 р., тобто майже на 40,4 %; загальний коефіцієнт народжуваності відповідно знизився з 13,9 % до 9,8 %, тоді як коефіцієнт смертності має динаміку до збільшення.

Результати досліджень свідчать, що мінімальний рівень народжуваності у Донецький області відзначався у 1999 і 2000 рр. (6,1 %), сумарний коефіцієнт народжуваності у цих роках становив 0,9. При наявному рівні смертності в області це забезпечувало заміщення поколінь лише на 38,1 % у 1999 р. та 35,8 % у 2000 р., що у свою чергу приводило до стрімкого природного спаду та старіння населення. Слід зазначити, що на величину коефіцієнта народжуваності впливають такі чинники, як зміни вікової інтенсивності народжуваності; динаміка чисельності осіб в репродуктивному віці (15–49 років); трансформація вікової структури осіб репродуктивного віку.

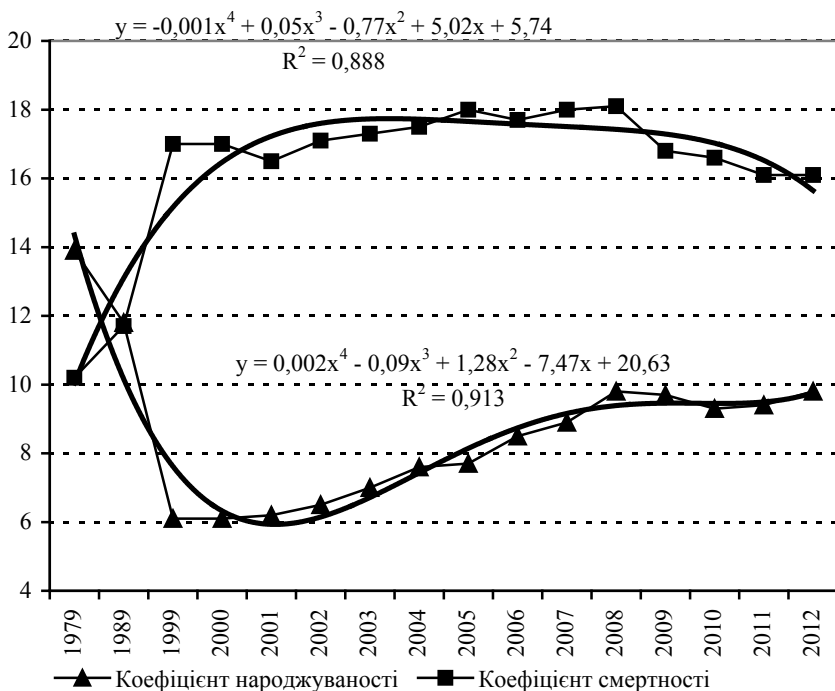

Рис. 3.10. Динаміка природного руху населення Донецької області за період з 1979 по 2012 рр., %.

Позитивні тенденції в демографічних процесах намітилися в останні роки. Так в області відбулося підвищення рівня народжуваності до 9,8 % у 2008 та 2012 рр., 9,7 % у 2009 р. Але слід звернути увагу на те, що ці показники не є достатніми для забезпечення простого відтворення населення.

Природний приріст можливий лише за умови, якщо сумарний коефіцієнт народжуваності (чисельність дітей, яких народжує одна жінка протягом життя) перевищить 2,3 у найближчі роки і досягне 2,5 через 10–12 років (враховуючи неминуче подальше збільшення ступеню старіння населення) [336, с. 120].

Однак сучасні особливості демографічної поведінки, що історично склалися в Україні, дозволяють лише мріяти про рівень 2,15 навіть при значному

підвищенні життєвого рівня населення та реалізації ефективного комплексу заходів демографічної політики держави, спрямованих на заохочення дітонародження. Таким чином, рівень народжуваності у Донецькій області можна оцінити як недостатній, тому що він не забезпечує навіть простого відтворення, що призводить до скорочення чисельності населення.

Природний спад населення спостерігається в переважній більшості міст і районів Донецької області. Майже в половині міст області смертей зареєстровано в 2 рази більше, ніж народжень. Це такі міста, як Красний Лиман, Єнакієве, Торез, Костянтинівна, Дзержинськ, Сніжне, Жданівка та Горлівка, тобто 8 міст і абсолютно всі райони Донецької області. Природний спад населення, характерний для всіх міст і районів Донецької області, є результатом високої смертності населення при низькому рівні народжуваності.

Існуючі негативні демографічні процеси впливають на зміни у віковій структурі населення. Так за останні два десятиліття у Донецькій області навантаження людьми похилого віку (65 років і старше) збільшилося на 76 п. (46 %) (з 165 % у 1991 р. до 241 % у 2012 р.) при одночасному скороченні навантаження дітьми (від 0 до 14 років) з 298 % у 1991 р. до 179 % у 2012 р. на 119 п. (40 %). Отже, в Донецькій області відбувається перерозподіл демографічного навантаження на працездатне населення за рахунок різкого скорочення населення молодше працездатного віку при одночасному збільшенні частки осіб старше за працездатний вік, тобто відбувається демографічне старіння населення регіону.

Наступним негативним процесом, який впливає на процеси старіння населення Донецької області, є високий рівень смертності, особливо в працездатному віці, який має тенденцію до збільшення. Порівняльний аналіз статевовікової структури смертності свідчить про те, що високі показники в Донецькому регіоні фіксуються серед працездатного населення (смертність у віці від 20 до 59 років становить 35 %, у віці до 19 років — 6,8 %), тоді як у європейських країнах — це старші вікові групи. Також слід звернути увагу на те, що у цьому віковому спектрі смертність чоловіків значно перевищує цей показник у жінок (78,4:21,6 %, відповідно), що спричиняє розвиток диспропорцій між чисельністю чоловіків і жінок у старших вікових групах. Так висока смертність чоловіків у працездатному віці призвела до того, що в Донецької області жінок старше працездатного віку майже в 2 рази більше, ніж чоловіків того ж самого віку.

Необхідною складовою визначення особливостей відтворення населення регіону є дослідження його сімейного стану. Сім'я є тим соціальним інститутом, від якого значною мірою залежить природне відтворення населення та пов'язані з нею процеси шлюбності і розлучень. Рівень інтенсивності реєстрації браків (як і розлучень) залежить від багатьох чинників. Основними в сучасному суспільстві є особливості культурно-історичних традицій, які сформувалися в населення певного регіону щодо шлюбної поведінки й відношення до розлучення. Це тісно пов'язано з рівнем урбанізації й відтворення населення. Зменшення кількості шлюбних пар також зумовлено цілим рядом обставин: падінням життєвого рівня населення, погіршенням житлово-побутових умов, безробіттям, низьким рівнем заробітної плати. Однак доведено, що не слід чекати того, що з підвищенням рівня життя автоматично зросте і народжуваність. Якби зв'язок був такий простий, не відбувалося б істотного скорочення народжуваності в економічно розвинених країнах.

Безумовно, що процес зменшення кількості шлюбних пар і значна кількість розлучень не сприяє підвищенню народжуваності. Також слід зазначити, що як абсолютні, так і відносні показники зареєстрованих шлюбів у Донецької області в 2012 р. суттєво зросли, хоча виразний тренд в їх динаміці відсутній. Однак слід звернути уваги, що зміна шлюбної структури населення в Донецькій області відбувалася переважно внаслідок зміни шлюбної поведінки населення з початку 1990-х років, а не через збільшення розлучень. Позитивною тенденцією в життєдіяльності регіонального соціуму є зменшення кількості розлучень як у містах, так і у сільській місцевості, а також у їх кількості з розрахунку на 1000 населення.

Отже, можна зробити висновок про те, що сучасні демографічні процеси, які протікають з великим тимчасовим лагом, не можуть не мати серйозних економічних, політичних і соціальних наслідків на відтворення продуктивних сил.

3.3. Визначення імперативів відтворення основних складових соціального життя регіонального соціуму

Одним з найважливіших індикаторів розвитку регіонального соціуму є стан суспільного здоров'я населення. Можливість людини прожити тривале

життя та зберегти своє здоров'я залежить від соціально-економічних чинників, таких як матеріальних умов існування, рівня розвитку охорони здоров'я, а також від техногенного навантаження на природне середовище. Стан здоров'я людини визначає її майбутнє і розглядається як найвища соціальна цінність суспільства. Сучасні кризові явища у вітчизняній економіці негативно позначаються на процесах розвитку галузі охорони здоров'я, від ефективності функціонування якої залежить здоров'я регіонального соціуму. Медична галузь, яка орієнтована на бюджетне фінансування, відзначається низьким рівнем оплати праці медичного персоналу, відсутністю коштів на оновлення медичного обладнання та придбання лікарських засобів, іншими проблемами, які не дають можливості розв'язувати питання надання медичної допомоги населенню в повному обсязі. Проблема погіршення стану здоров'я загострюється також внаслідок падіння рівня життя більшої частини населення та техногенного навантаження на природне середовище. Отже, стан здоров'я регіонального соціуму можна розглядати не тільки як один з найважливіших показників якості життя, але й як один з важливих показників відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму.

Стан здоров'я населення залежить від впливу на нього дії як зовнішніх чинників, так і внутрішніх. До зовнішніх належать такі, що формуються залежно від рівня економічного та соціального розвитку суспільства. До них слід віднести обсяги фінансування закладів охорони здоров'я, розвиток системи діагностування, профілактики та лікування хвороб, рівень техногенного навантаження території та ін. Внутрішніми чинниками слід уважати:

- фізіологічні особливості організму людини, вік, стать, наявність окремих видів хвороб, спадкову схильність до захворювань;
- забезпеченість населення якісними продуктами харчування;
- соціальний статус індивіда, його освіту, професію, умови праці, культуру та ін.

Стан здоров'я населення виступає визначальним чинником рівня смертності в регіоні. Донецька область входить до числа регіонів з найбільш високими її рівнем. Так у 2011 р. показник смертності населення області становив 15,9 померлих з розрахунку на 1000 жителів при середньому в Україні — 14,6, смертність дітей у віці до 1 року у Донецькій області становить 11,2 % при середньому в Україні — 7,9 %. За результатами отриманої

трендової моделі встановлено, що існує загальна тенденція збільшення смертності населення як в Україні на 0,55 %, так і Донецької області на 0,35 % щорічно. Позитивна тенденція зменшення дитячої смертності відзначається як загалом по Україні — щорічне зменшення становило 1,08 %, а також і по Донецькій області 0,53 %. Слід зазначити, що рівень смертності дітей у віці до 1 року є одним із найважливіших показників, який є відображенням соціально-економічних умов життєдіяльності регіонального соціуму, що об'єктивно відображає стан здоров'я населення, екологічну ситуацію та рівень розвитку охорони здоров'я. Отже, тенденцію зменшення дитячої смертності слід уважати успіхом у реалізації програм соціального розвитку територій.

Динаміка структури смертності населення Донецької області протягом аналізованого періоду істотно не змінилася. На першому місці традиційно знаходиться смертність від хвороб системи кровообігу, її питома вага в загальному числі померлих склала 65,2 %. Наступною найбільш поширеною причиною смерті у регіоні, є смертність від новоутворень — 14,2 %. Найбільша питома вага (четверта частина) в загальному числі смертей, викликаних злоякісними новоутвореннями, припадає на ураження органів дихання. На третьому місці — смертність від хвороб органів травлення (4,6 %). У структурі причин дитячої смертності переважають стани, що виникають у перинатальний період — 62,2 %, природжених вад розвитку — 14,30 %, тобто від захворювань, які тісно пов'язані зі станом здоров'я матері.

Необхідно звернути увагу на те, що високі показники смертності у Донецькій області фіксуються серед працездатного населення (смертність у віці від 20 до 59 років становить 35 %, у віці до 19 років — 6,8 %), тоді як у європейських країнах — це старші вікові групи.

Рівень захворюваності, так само як і рівень смертності населення Донецької області, залишається критичним: майже 40 % населення регіону — це інваліди та особи, які перебувають на диспансерному обліку, тобто потребують систематичного лікування. Найгостріші проблеми здоров'я населення регіону пов'язані із захворюваністю та інвалідністю від хвороб системи кровообігу, новоутворень та таких соціально небезпечних інфекційних хвороб, як туберкульоз та СНІД (ВІЛ). Так, з 1991 р. чисельність хворих на активний туберкульоз у Донецькій області зросла у 3,5 рази.

Найгостріші проблеми здоров'я населення Донецького регіону пов'язані із захворюваністю та смертністю на так звані «соціально небезпечні хвороби» СНІД (ВІЛ) та туберкульоз, які відображають, перш за все, спосіб та умови життя людини. Чисельність інфікованих ВІЛ та хворих на СНІД осіб, які перебувають на обліку в медичних закладах Донецької області, становить 26500 та 5339 осіб відповідно. Складна епідеміологічна ситуація в Донецькій області склалася із захворюваністю на туберкульоз. Так, з 1991 р. чисельність хворих на активний туберкульоз у регіоні зросла в 3,5 рази. Цю негативну тенденцію можна пояснити погіршенням умов лікування й ускладненням захворюваності на туберкульоз. Найчастіше вражаються люди працездатного й репродуктивного віку. Щороку в Україні виявляють понад 36 тис. хворих на туберкульоз, понад 10 тис. з них помирають, стільки ж стають інвалідами.

Слід звернути увагу на те, що на стан здоров'я населення впливає споживання алкогольних напоїв, наркотичних засобів, а також і тютюнових виробів. Так на придбання алкогольних напоїв та тютюнових виробів домогосподарства Донецької області витрачають 4,7 % від загальних грошових витрат на місяць, наприклад, на охорону здоров'я домогосподарством витрачається близько 2,7 %, на відпочинок та культуру — 2,3 %. Слід враховувати і той факт, що безпосередньої статистики споживання алкоголю та наркотичних засобів в Україні не існує, таку оцінку можна виконати лише на основі обсягів зареєстрованого продажу алкогольних напоїв або за даними відповідних соціологічних опитувань. Достовірність офіційної статистичної звітності викликає сумніви, оскільки вона не відображає справжню ємність українського алкогольного ринку, розміри якого є набагато більшими за декларовані. Відповідні експертні оцінки споживання алкоголю серед українців коливаються в середньому близько 10–13 літрів на душу населення. Не зайвим буде нагадати, що згідно з оцінкою ВООЗ, споживання алкоголю більше 8 літрів на рік є небезпечним і руйнівним для здоров'я. Так підвищення середньодушового споживання алкоголю на 1 літр додає 8 чоловічих і 1 жіноче самогубство на кожних 100 тис. чоловіків і 100 тис. жінок. Для алкоголіків ризик самогубств у 9 разів вищий, ніж для решти населення.

Упродовж 90–х рр. XX ст. в Україні вчетверо зросла захворюваність на наркоманію й токсикоманію, до того ж більш ніж утричі збільшилося число

хворих (з розрахунку на 100 тис. осіб), які перебувають на обліку з приводу розладів психіки та поведінки внаслідок вживання наркотичних та інших психоактивних речовин. Серед хворих на наркоманію поширені також інші хвороби (ВІЧ, віруси гепатиту тощо), що істотно знижують тривалість життя людини. Встановлено, що середня тривалість життя наркомана, який вживає героїн, не перевищує 7 років з початку попадання в наркотичну залежність. Фактично, переважна більшість з них приречена на ранню смерть.

Несприятливі тенденції в демографічних процесах призводять до поступового старіння населення, а це, у свою чергу, трансформує структуру захворюваності. Так динаміка рівня захворюваності регіонального соціуму Донецької області віддзеркалює не тільки погіршення стану здоров'я і не тільки за рахунок розповсюдження хвороб, але і за рахунок збільшення частки людей похилого віку в складі населення регіону.

Вочевидь, що стан здоров'я індивіду змінюється з часом. З віком відбувається процес накопичення окремих видів хвороб, які зумовлені образом життя, умовами праці, фізіологічними особливостями організму людини та ін. чинниками. Отже, для його підтримки необхідні відповідні інвестиції, тобто витрати на медичні послуги. Система охорони здоров'я України базується переважно на державному фінансуванні, проте чинник ціни зберігає своє значення на ринку медичних послуг. Споживачі медичних послуг мають різний стан здоров'я, різне ставлення до профілактики і лікування захворювань, та неоднакові можливості при оплаті медичної допомоги.

Таким чином, результати розрахунків дозволяють стверджувати, що тільки три чверті населення як України, так і Донецького регіону можна вважати здоровими. Дані про стан здоров'я населення Донецького регіону гірші, ніж у середньому по Україні, це обумовлено високим рівнем смертності, у тому числі дитячої, та значною чисельністю інвалідів у складі населення.

Найважливішою проблемою галузі охорони здоров'я та соціальної допомоги залишається її недофінансування, що не дозволяє забезпечити ті обсяги медичної допомоги, які необхідні жителям регіону. Медичні установи виступають постачальниками медичних послуг, якість яких знаходиться у прямій залежності від обсягу фінансування.

Чисельність лікарів усіх спеціальностей у Донецької області, починаючи з 1990 р., знизилася на 17,7 %, з розрахунку на 10 тис. населення відбуваєть-

ся скорочення лікарів, але значно меншими темпами. На початок 2013 р. їх чисельність становила 42,7 осіб з розрахунку на 10 тис. населення, у порівнянні з 1995 р. скорочення лікарів становило 2,7 п. Значні зміни слід відзначити в структурі середнього медичного персоналу, чисельність якого за аналізований період різко скоротилася — на 24,6 тис. осіб (на 38,7 %), у тому числі з розрахунку на 10 тис населення на 111 осіб (у порівнянні з 1995 р.).

Досвід розвинених країн світу, де держави вже багато років намагаються стримувати витрати на охорону здоров'я, показує скорочення частки лікарів у загальній чисельності зайнятих і делегуючи частину їх обов'язків працівникам нижчої кваліфікації (медсестрами, фельдшерам і тому подібне). Однак, як вже наголошувалося, у Донецькій області за аналізований період відмічається скорочення чисельності не тільки лікарів, але й середнього медичного персоналу. Отже, у регіоні відбувається збільшення навантаження на працівників галузі охорони здоров'я, що, у свою чергу, може вплинути на якість наданих послуг.

Високий рівень смертності населення Донецької області, особливо в працездатному віці, впливає на очікувану тривалість життя населення і стає однією з актуальних проблем соціуму. Виходячи з цього, особливого значення набувають сучасні дослідження структури й динаміки тривалості життя населення, а також виявлення причин, які впливають на неї.

Очікувана тривалість життя при народженні є одним з основних інтегральних показників, який характеризує стан здоров'я і причини смертності населення певної території, якість життя і рівень медичного обслуговування. Виділення ООН цієї компоненти як однієї з трьох складових, що характеризують рівень добробуту населення, обумовлено тим, що показник середньої очікуваної тривалості життя залежить від умов життєдіяльності регіонального соціуму.

На початок 2014 р. Україна посідала 156 місце у світі за показником тривалості життя населення. Так дефіцит очікуваної тривалості життя при народженні становив 20,43 роки, тобто відставала у цієї категорії від економічно благополучних держав майже на 21 рік. За тривалістю життя Україну випередило багато країн, що розвиваються, та слаборозвинених, такі як Еквадор (81 місце), Лівія (86 місце), Єгипет (122), Узбекистан (125), Нікарагуа (130), Гондурас (147) і десятки інших. Основними причинами такого становища

можна назвати низький рівень і несприятливі умови життя та праці значної частини населення України, низьку ефективність існуючої системи охорони здоров'я, забруднення значної частини території промисловими відходами, поширеність шкідливих звичок та нехтування нормами здорового способу життя.

Скорочення очікуваної тривалості життя останніми роками, що відмічається як в Україні, так і Донецької області, веде до змін у структурі населення країни. Так різниця у тривалості життя чоловіків і жінок у нашій країні перевищує 10 років, тоді як в економічно розвинених країнах цей показник становить 5–6 років. У даний час встановлено, що середня тривалість життя населення значною мірою залежить від ступеню техногенного навантаження на довкілля. Забруднення навколишнього середовища в результаті виробничої діяльності, техногенні аварії, наслідки яких можуть бути катастрофічними, негативно впливають на здоров'я людей та призводять до їх загибелі.

Донецький регіон становить розвинену техногенну систему. Структура промислового виробництва пов'язана з розвитком енергетичної, гірничометалургійної, вуглевидобувної, хімічної та машинобудівної промисловості, характеризується споживанням енергії, сировинних, водних та земельних ресурсів. У зонах потенційної техногенної небезпеки проживає 3,8 млн. осіб. (71 % населення Донецької області).

Суттєвим впливом на формування очікуваної тривалості життя населення є смертність через порушення техніки безпеки та аварії через знос основних засобів. Потенційною загрозою виникнення аварій та інцидентів на небезпечних виробничих об'єктах, у тому числі зі смертельними наслідками, залишається високий ступінь зносу основних засобів на тлі низької інвестиційної активності в промисловості та комунальній сфері. Фізичне і моральне старіння основних засобів — проблема, що стосується всіх галузей економіки і властива всім регіонам України. Сьогодні в Донецькій області середній відсоток зносу основних засобів за видами промислової діяльності становить 64,5 %. Слід також відзначити неприпустимо низький рівень проведення заміни і модернізації устаткування, яке відпрацювало нормативний термін служби, практично в усіх галузях промисловості.

Найгостріше проблема зносу основних засобів стоїть у галузі транспорту, а зв'язку (знос складає майже 79,2 %) та будівництва (77,8 %). Отже, критичний

рівень зносу використовуваного устаткування призводить до того, що з цієї причини на виробництвах Донецької області на початок 2013 р. зареєстровано 3391 осіб потерпілих від травматизму, пов'язаного з виробництвом, з них 141 випадок (4,6 % усіх нещасних випадків, пов'язаних з виробництвом) — зі смертельним наслідком.

Сучасна трудова діяльність людини, особливо виробнича, характеризується використанням різноманітних енергоємних технічних засобів та високим рівнем механізації. Однак виробнича діяльність відзначається найбільшим рівнем небезпеки. За висновками комісій, на кінець звітної періоду в разі невиконання необхідних заходів щодо техніки безпеки та нестачі засобів індивідуального захисту відбулося 4940 нещасних випадків, пов'язаних безпосередньо з виробництвом, з них 161 (3,3 %) зі смертельним наслідком. Третина всіх травмованих та майже четверта частина загиблих на виробництві в Україні припадає на Донецьку область. У п'ять разів вище, ніж у середньому по області, рівень травматизму у вугільній промисловості — 24 випадки на 1000 працюючих.

Екологічні проблеми території Донецької області пов'язані, перш за все, з надмірною концентрацією на її території промислових підприємств та транспорту, а також значною щільністю населення на території Донецького регіону. Щорічні викиди забруднюючих речовин в атмосферу та утворення небезпечних відходів на території області складають майже третину загального їх обсягу в Україні. Стан повітряного басейну Донецької області є однією з найгостріших проблем. Ситуація з інтенсивним забрудненням повітряного басейну є наслідком процесу становлення і розвитку техногенної системи області, при створенні якої у минулі десятиріччя не приділялося належної уваги екологічному аспекту.

Постійний вплив на здоров'я людини негативних наслідків функціонування техногенної системи прискорюють накопичення патологічних змін в організмі людини, сприяють виникненню і розвитку злоякісних утворень, значно підвищують ризики онкологічних захворювань і смертей від раку. Так протягом останніх десятиліть у Донецькій області зросла кількість вперше зареєстрованих випадків захворювання на новоутворення (з 7,04 на 1000 населення у 1995 р. до 8,6 у 2012 р.). Також спостерігається негативна динаміка зростання захворюваності системи кровообігу (на 0,69 п.) та органів травлення (на 0,11 п.).

Соціально-економічний чинник, що впливає на формування тривалості життя населення визначеної території, полягає у ступеню розвитку соціальної сфери суспільства. Важливим показником, який впливає на відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму є захворюваність та смертність від венеричних хвороб, активного туберкульозу, СНІДу, алкоголізму та наркоманії.

На початок 2013 р. смертність у регіоні від хвороби, зумовленої вірусом імунodefіциту людини, складає 1174 випадків. Динаміка поширення цієї інфекції за останнє десятиріччя дозволяє стверджувати, що вона розповсюджується з геометричною прогресією. І це тільки офіційні данні. Ще у 1995 р. Всесвітня організація охорони здоров'я класифікувала Україну як країну з низьким рівнем поширеності СНІД (ВІЛ). Разом з тим, міжнародні та місцеві експерти і навіть Міністерство охорони здоров'я України визнали, що реальна оціночна цифра хворих значно перевищує офіційну статистику.

Викликає стурбованість існуюча динаміка смертності від туберкульозу. Так, починаючи з 1991 р., рівень смертності від цієї хвороби збільшився у 2,4 рази з 8,1 на 100 тис. населення у 1991 р. до 19,6 у 2011 р. Очевидним є той факт, що розповсюдження соціальних захворювань, таких як СНІД і туберкульоз, могутні вогнища яких виникають в країнах (регіонах) з серйозними соціально-економічними проблемами, веде до збільшення чисельності смертей.

Суттєвий вплив на очікувану тривалість життя населення мають алкоголізм і наркоманія. Так, смертність від дії алкоголю в Донецькій області у 2012 р. складала 589 випадків. Експертами ВООЗ встановлено, що кожен додатковий літр чистого спирту понад зазначену межу зумовлює скорочення тривалості життя на 11 місяців у чоловіків та 4 місяці у жінок. Також доведено тісний зв'язок між показниками споживання алкоголю, з одного боку, і рівнем травматизму, смертності від нещасних випадків і захворюваності на багат хронічних хвороб, з іншого.

Таким чином, за результатами дослідження встановлено, що середня очікувана тривалість життя при народженні в Донецькій області нижча не тільки порівняно з європейськими країнами з перехідною економікою на 5–6 років, економічно розвиненими країнами на 9–13, а й нижчою, ніж середня тривалість життя в Україні на 1,5 роки.

За сучасних умов існування суспільства всебічний розвиток регіонального соціуму забезпечує ефективне функціонування освітньої системи, що склалася в регіоні. Загальна освіта, яка є однією із складових загальнодержавної освітньої системи, покликана забезпечувати загальнокультурну та освітню підготовку молоді. Тому вона традиційно є предметом особливої уваги з боку як регіонального соціуму, так і держави. Виходячи з цього, особливого значення набувають сучасні дослідження структури та динаміки розвитку загальної освіти Донецької області, а також виявлення причин, що впливають на неї.

Відповідно до законодавства України, дошкільна освіта є обов'язковою первинною складовою частиною системи безперервної освіти, метою якої є забезпечення різнобічного розвитку дитини дошкільного віку відповідно до її задатків, нахилів, здібностей, індивідуальних, психічних та фізичних особливостей, культурних потреб. У Донецькій області на початок 2013 р. функціонувало 1123 дитячих дошкільних установ, 841 (74,9 %) з яких знаходились у міській місцевості і 282 (25,1 %) — у сільській. Чисельність вихованців цих закладів, розташованих у містах, становила 128,7 тис. дітей (67 % загальної чисельності дітей відповідного віку, що мешкають у місті) та у сільській місцевості — 8,7 тис. (40 % загальної чисельності дітей відповідного віку, що мешкають у сільській місцевості). Однак слід урахувати, що протягом останніх років відбувалося безперервне скорочення та перепрофілювання дошкільних закладів освіти. Аналіз зміни кількості дошкільних закладів освіти та чисельності дітей, що їх відвідують, у Донецькій області наведено на рис. 3.11.

Результати аналізу свідчать, що за період 1990–2013 рр. зменшення дошкільних закладів освіти у міських поселеннях становить 1030 установи більш ніж половина (55,1 %) та у сільській місцевості — 184 одиниці (39,5 %). Таке зменшення пов'язано, перш за все, зі скороченням чисельності народжених у 90–х рр. ХХ ст. та контингенту дітей дошкільного віку. Проте за останнє десятиріччя цю негативну тенденцію було зрушено. Так за останні десять років у Донецької області відбулося збільшення чисельності народжених на 45 % — із 29,9 тис. осіб у 2001 р. до 42,8 тис. осіб у 2012 р. Відповідно збільшився загальний коефіцієнт народжуваності: із 6,1 у 2001 р. до 9,8 у 2012 р. (на 3,7 п.). Ця позитивна динаміка є наслідком послідовних програм уряду зі стимулювання народжуваності в Україні, за якими було прийнято

низку законів та постанов, покликаних забезпечити гідне існування сім'ям, які народжують та виховують дітей. Серед них Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» [336], Постанова Кабінету міністрів «Про затвердження Порядку призначення і виплати державної допомоги сім'ям з дітьми» [337] та ін. Як наслідок, на початок 2013 р. чисельність дітей у дошкільних навчальних закладах міст області перевищувала число місць у середньому на 20 дітей з розрахунку на 100 місць. У сільській місцевості ситуація склалася так: на 100 місць — 79 дітей.

Отже, доведено, що в області склалася ситуація, яка характеризується, з одного боку, зменшенням кількості дошкільних закладів освіти та, з іншого, їх перевантаженням, що призводить до виникнення дефіциту місць у цих закладах. Основними причинами такого становища є проведена в минулі роки без необхідного обґрунтування «оптимізація» мережі дошкільних закладів та відсутність коштів у місцевих бюджетах на відновлення діяльності раніше закритих закладів і будівництво нових.

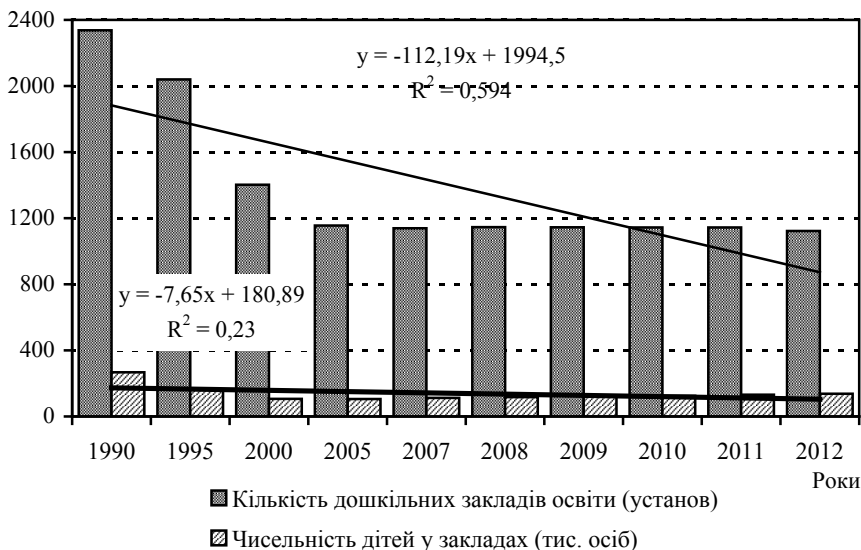

Рис. 3.11. Динаміка зміни дошкільних закладів освіти та чисельності дітей, що їх відвідують, у Донецькій області у 1990–2012 рр.

Як свідчить статистика, за останнє десятиріччя частина дітей, охоплених дошкільною освітою, значно зросла — з 53 % у 2000 р. до 64 % у 2013 р. Причому в містах це охоплення дорівнює 67 %, у сільській місцевості — 40 % (у 2000 р. у міських поселеннях було 55 %, у сільській місцевості — 35 %).

Слід ураховувати, що основними завданнями дошкільної освіти є забезпечення фізичного та психічного здоров'я дітей, їх усебічного розвитку, вироблення умінь, навичок, необхідних для подальшого навчання. Отже, отримання дітьми дошкільної освіти слід розглядати як необхідну складову їх розвитку та підготовку до навчання в школі. Дошкільна освіта створює умови для підвищення загального рівня освіти населення. При усій важливості дошкільної освіти, охоплення дітей цим видом навчання в Донецької області виявляється недостатнім, і це повинне враховуватися місцевими органами влади при складанні стратегічних програм розвитку освіти в регіоні. Таким чином, за результатами дослідження встановлено, що у Донецькій області виникає потреба у створенні додаткових дошкільних закладів, що дозволить охопити дошкільною освітою якомога більше дітей. Слід враховувати, що збільшення кількості цих установ потребує додаткового кадрового, навчально-методичного та матеріально-технічного забезпечення.

Відповідно до Конституції України (ст. 53) повна загальна середня освіта є обов'язковою і може одержуватися у різних типах навчальних закладів. Держава гарантує молоді право на повну загальну середню освіту й оплачує її здобуття. Загальна середня освіта в Україні покликана забезпечити всебічний розвиток людини як особистості, її нахилів, здібностей, талантів, сприяти трудовій підготовці, професійному самовизначенню, формуванню загальнолюдської моралі та ін.

У 2012–2013 рр. структура загальноосвітніх установ Донецької області мала такий вигляд:

- кількість ЗНЗ становила 1123, з яких 1109 — державної форми власності та 14 недержавної, у яких навчалося 336,6 тис. осіб та 1,0 тис. осіб, відповідно;
- загальноосвітні навчальні заклади денного типу складають 98,6 % (1107 установ), у яких навчаються 331,3 тис. осіб (98,2 %);
- вечірні (змінні) заклади становлять 1,4 % (16 установ) із загальним обсягом учнів 6,0 тис. осіб (1,8 %).

Результати аналізу свідчать, що в області спостерігається стабільна динаміка зниження загальної кількості навчальних закладів з 1228 установ у 1990/91 навч. р. до 1123 у 2012/13 навч. р., тобто на 105 установ (майже на 8,55 %). За цей період зменшилася кількість закладів I ступеню на 6 установ (на 23,1 %), кількість навчальних закладів I-II ступеню — на 252 установи (на 58,1 %), спеціальних шкіл, шкіл-інтернатів, шкіл соціальної реабілітації — на 5 установ (на 13,3 %). Зменшення загальноосвітніх навчальних закладів, у першу чергу, пов'язане з модернізацією обласної системи освіти в рамках реалізації програми «Освіта Донецчини 2007–2011 роки». Одним із її головних завдань є оптимізація мережі закладів освіти області з метою забезпечення якості освіти та рівного доступу до її одержання.

Особливо інтенсивно процес оптимізації відбувався у м. Макіївка — кількість шкіл скоротилася на 19 установ (20 % загальної чисельності у 1990/91 навч. р.), м. Красноармійськ — 11 шкіл (на 40,7 %), м. Горлівка та м. Селидове — 9 та 8 шкіл, відповідно (11,9 % та 36,4 %), м. Сніжне — 7 шкіл (29,2 %), м. Ясинувата — 6 шкіл (40 %), м. Кіровське, м. Торез та м. Харцизьк — по 4 школи (57,1 %, 17,4 % та 16,0 %), м. Артемівськ, м. Дзержинськ, м. Дружківка, м. Красний Лиман — по 3 школи (12,5 %, 13,0 %, 16,7 % та 11,5 % відповідно). Також цей процес торкнувся сільської місцевості. Так чисельність учнів у районах Донецької області за досліджуваний період зменшилася на 47,2 тис. осіб (45,3 %). Кількість денних загальноосвітніх навчальних закладів скоротилася на 45 установ (10,5 %). Значне скорочення шкіл відбулося у Волноваському та Старобешівському районах — по 6 установ (11,1 % та 21,45 % відповідно), Тельманівському районі — 5 шкіл (18,5 %), Добропільському та Великоновосілківському районах — по 4 школи (28,6 % та 12,9 % відповідно), Амвросіївському, Красноармійському, Олександрівському, Слов'янському районах — по 3 школи (9,7 %, 12,5 %, 15,0 % та 12,5 % відповідно).

Таким чином, результати розрахунків дозволяють стверджувати про суттєве скорочення ЗНЗ у Донецькій області, хоча цей процес має обґрунтований характер. Слід відзначити, що частково скорочення ЗНЗ компенсується створенням міськими органами влади спеціальних програм, таких як, наприклад, обласна програма «Шкільний автобус», (затверджена розпорядженням голови облдержадміністрації від 10.09.2003 р. № 569). Слід враховувати, що

оптимізація мережі загальноосвітніх закладів, особливо у сільській місцевості, може мати негативні соціальні наслідки. Так скорочення освітніх середніх закладів може створити умови до вимушеної міграції населення, викликаній бажанням батьків забезпечити дітей можливістю одержати якісну освіту. Разом із тим, тенденція збільшення народжуваності у 2000–2013 рр. призведе до збільшення контингенту школярів у майбутньому, тому при оптимізації мережі закладів освіти області слід враховувати ці зміни.

За останнє десятиріччя у Донецькій області на 29,3 % збільшився контингент учнів, які навчалися українською мовою, що відповідає меті та основним завдання державної Програми розвитку і функціонування української мови на 2004–2010 роки, затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України. У 2009/10 навч. р. загальний обсяг учнів, які навчалися українською мовою, становив 43,2 %. Так, наприклад, у 2000/01 навч. р. цей показник становив 13,9 % осіб від загальної чисельності учнів Донецької області.

Позашкільна освіта є складовою системи безперервної освіти, визначеної Конституцією України, Законами України «Про освіту» та «Про позашкільну освіту», які визначають державну політику у сфері позашкільної освіти, її правові, соціально-економічні, організаційні, освітні та виховні засади. Метою позашкільної освіти є цілеспрямований, цілісний процес, зміст якого ґрунтується на ідеї розвитку особистості, цільового вибору, що загалом доповнює загальну середню освіту. Свобода вибору дитячої творчості є пріоритетним чинником усіх напрямів та змісту позашкільної освіти. Чимало дослідників вважає, що додаткова позашкільна освіта — це процес навчання за допомогою реалізації додаткових навчальних програм. Отже, позашкільну освіту слід розглядати як джерело додаткової загальної освіти в професійному самовизначенні та творчій самореалізації молоді.

До позашкільних навчальних закладів належать ті структури, які здійснюють освітню діяльність поза межами обов'язкової шкільної навчальної програми. Позашкільна освіта в системі безперервної освіти забезпечує доступ до культурних цінностей, конкретизує та розширює, поглиблює та інтегрує знання й уміння, які не вивчають у школі, орієнтує на застосування знань та відпрацювання вмінь у практичній соціальній діяльності. Відповідно до Закону України «Про позашкільну освіту», до позашкільних навчальних закладів належать: палаци, будинки, центри, станції дитячої, юнацької творчості,

учнівські та студентські клуби, дитячо-юнацькі спортивні школи, школи містечств, студії, початкові спеціалізовані містечські навчальні заклади, бібліотеки, оздоровчі та інші заклади. У системі позашкільної освіти Донецької області функціонують 1789 позашкільних навчальних закладів, які відвідують 123,9 тис. дітей (31 % загальної чисельності учнів загальноосвітніх закладів).

Варто зазначити, що у сільських дітей суттєво менші, ніж у міських, можливості отримання додаткових навчальних послуг, що пов'язано з недостатнім розвитком культурної інфраструктури. Так на 131 селище міського типу та 1118 сільських населених пунктів припадає лише 410 закладів клубного типу та 370 бібліотек. Ці негативні явища значною мірою впливають на якість освіти сільських учнів. Також слід зазначити, що скорочення зазнають ті позашкільні заклади, діяльність яких пов'язана із значними фінансовими витратами.

Отже, пріоритетними напрямками розвитку системи позашкільної освіти Донецької області повинне бути збереження, оновлення та відкриття нових навчальних закладів. Також необхідним є створення умов для залучення населення в систему позашкільної освіти.

Реформування економіки потребує структурної та якісної перебудови а також професійної освіти, її адаптації до попиту на ринку праці, на якому спостерігається існування порівняно дефіцитних і відносно надлишкових професій. Проблема сучасного ринку праці полягає в тому, що при досить високому рівні безробіття на початок 2013 р. у Донецькій області становить 8,0 % (за методологією МОП), спостерігається досить великий дефіцит кадрів, в основному робітничих спеціальностей. З іншого боку, існує невідповідність потреби ринку праці у фахівцях з вищою освітою. Надмірна чисельність працездатного населення з вищою освітою на національному та регіональних ринках праці призводить до загострення соціальних проблем. Випускники багатьох вищих навчальних закладів після закінчення навчання змушені реєструватися в центрах зайнятості, оскільки отримана ними професія не затребувана на ринку праці. Отже, наявність значної чисельності випускників вищих, а в деяких випадках і професійно-технічних навчальних закладів, професії яких не мають попиту на ринку праці, поєднується з дефіцитом працівників багатьох професій і спеціальностей.

Сучасна система професійної освіти призначена для підготовки і перепідготовки дорослого населення, головною метою якої слід уважати формування

і підвищення конкурентоспроможності на ринку праці шляхом розвитку професійних знань і практичних навичок для поширення можливостей пошуку робочого місця [338].

Аналіз попиту та пропозиції робочої сили на ринку праці Донецької області за професійними групами дозволяє стверджувати, що потреба в кваліфікованих працівниках майже утричі перевищує їх пропозицію. Отже, дефіцит кваліфікованих кадрів робітничих професій може призвести до зниження розвитку виробництва, а також до його спаду і погіршення якості продукції, що випускається.

Однією з основних причин дефіциту кваліфікованих робітників є порушення в професійно-кваліфікаційній структурі зайнятих на ринку праці. Так у системі професійної освіти Донецької області відбувається скорочення чисельності професійно-технічних навчальних закладів та вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації, з одного боку, і різке збільшення вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації, з іншого. Отже, зміна кількості закладів в структурі професійної освіти Донецького регіону призводить до надлишків фахівців з вищою освітою так званих «престижних» професій і наявності дефіциту кваліфікованих робітників з професіями, затребуваними на ринку праці регіону.

У 2013 р. система професійної освіти Донецької області налічувала 111 професійно-технічних навчальних закладів, в яких навчалася 40,4 тис. осіб. За період з 1990 по 2013 рр. кількість професійно-технічних навчальних закладів зменшилася на 40 закладів (26,0 %). У порівнянні з 2000 р кількість професійно-технічних закладів зменшувалася не так інтенсивно, але істотно зменшилася чисельність учнів — майже на 20 тис. осіб (30 %). За аналізований період відбулося стрімке зростання вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації. Так, за період з 1990 по 2013 рр. їх кількість у регіоні збільшилася на 130 % (на 13 закладів), а чисельність студентів зросла з 61,5 тис. у 1990 р. до 110,9 тис. в 2013 р. (на 80,3 %). Отже, наслідками такої ситуації в Донецькій області є збільшення питомої ваги випускників ВНЗ III-IV рівнів акредитації.

Прогнозуючи професійно-кваліфікаційну структуру ринку праці регіону, необхідно враховувати й те, що частина випускників професійно-технічних навчальних закладів продовжує навчання у вищих. Отже, дана категорія

населення покидає сегмент «кваліфікованих робітників», де на сьогодні складається працедефіцитна кон'юнктура ринку праці. Старіння, а отже, і вибування висококваліфікованої робочої сили, підготовленої ще за часів Радянського Союзу, також зумовлює збільшення потреби в кадрах виробничих професій. Таким чином, скорочення чисельності учнів професійно-технічних навчальних закладів та збільшення студентів у вищих свідчить про загрозу в згортанні професійно-технічної освіти. Оскільки ця система готує робітників для галузей економіки регіонів, то зменшення чисельності її випускників приведе до гострого дефіциту працівників робітничих професій, брак яких може призупинити розвиток матеріального виробництва, що є основою розвитку як Донецької області, так і в цілому України. Невідповідність чисельності випускників вищих навчальних закладів реальним потребам в них економіки регіону сприятиме також і знеціненню дипломів про вищу освіту як і взагалі зниженню якості самої освіти за рахунок прийняття на навчання слабо підготовлених абітурієнтів на контрактну форму навчання.

Сучасне виробництво вимагає від працівників нового мислення, високого рівня практичних навичок роботи і, у разі потреби, швидкої перекваліфікації. Отже, це вимагає від робочої сили більшої трудової мобільності. Зростання ролі науки та розвитку інноваційних технологій у досягненні сталого та динамічного розвитку економіки, оновлення технологічної бази виробництва, обумовлює необхідність постійного удосконалення системи одержаних знань і навичок, підвищення кваліфікаційного рівня. Все це, у свою чергу, змінює характер вимог до професійного рівня працівників, ставить високі вимоги до якості робочої сили [339].

Головною особливістю професійної освіти та підготовки кадрів є значне скорочення життєвого циклу професійних знань. Процес їх швидкого «старіння» в умовах науково-технічного прогресу зумовлює потребу постійного оновлення знань та підвищення кваліфікації. Саме робітники підприємств, їхній творчий підхід до праці, високий професіоналізм і майстерність забезпечують необхідне зростання продуктивності праці, якості послуг і виробленої продукції. Підприємства вимагають підвищення кваліфікації своїх працівників, бо це обумовлене внутрішнім і зовнішнім середовищем, тенденціями розвитку ринку; ускладненням реалізації обраної стратегії та процесу управління; освоєнням нових видів і сфер діяльності. Отже, у працівників виникає

необхідність постійного удосконалення одержаних знань і навичок, підвищення свого кваліфікаційного рівня.

Періодичність підвищення кваліфікації працівників в Україні в галузях економіки у 2013 р. становить 13 років, у той час як у країнах Західної Європи та Японії вона дорівнює 3–5 рокам [340]. За даними Державного комітету статистики, протягом 2013 р. у Донецькому регіоні підвищили кваліфікацію 151,4 тис. осіб, що складає всього 12,5 % облікової чисельності штатних робітників. Найбільша питома вага працівників, які підвищували кваліфікацію, у галузях промисловості (17,0 %), на транспорті та зв'язку (10,2 %), у системі охорони здоров'я та соціальної допомоги (9,0 %), освіти (8,8 %), готельно-му і ресторанному бізнесі (78,7 %) та у фінансовій діяльності (69,7 %) [3].

Періодичність підвищення кваліфікації працівників у Донецькій області становить 10 років (у тому числі жінок — 13, чоловіків — 6 років). Крім того, значна частина працевдавців через відсутність коштів не зацікавлена у підвищенні кваліфікації своїх робітників. Таким чином, працівники Донецької області протягом трудової діяльності мають значно менший доступ до системи підвищення кваліфікації, ніж того потребує сучасне виробництво. За цих умов без цілеспрямованої державної стратегії та політики у сфері професійної освіти України це питання розв'язати украй важко.

У високотехнологічних секторах економіки закономірним стає підвищення попиту на висококваліфікованих спеціалістів-універсалів, які не тільки мають спеціалізовану професійну підготовку, але й володіють навичками підприємницької та управлінської діяльності. Отже, професійне навчання різних категорій населення є одним з найважливіших заходів активної політики зайнятості, що виступає засобом досягнення стабільного економічного зростання, активно впливає на профілактику масового безробіття, забезпечує збереження і розвиток трудового потенціалу суспільства [339]. Для успіху політики професійної підготовки потрібно, щоб заклади освіти могли швидко реагувати на зміни попиту і потреб ринку праці.

Регулювання пропозиції робочої сили, забезпечення її належної якості в Україні здійснюють центри професійної підготовки та перепідготовки кадрів, заклади професійно-освітньої підготовки, вищі навчальні заклади, Державний комітет України у справах національностей і міграцій. Надзвичайно важливим компонентом їхньої діяльності має стати узгодженість масштабів

підготовки робочої сили за професіями з перспективними потребами економік регіонів.

Культурний розвиток регіонального соціуму в сучасному суспільстві України відбувається на двох рівнях — у масштабі країни та на території регіону. По-перше, формування умов відтворення культурного розвитку соціуму неможливе без відповідної державної політики, програм та підтримки, що сприяють розвитку духовності та зміцненню моральних засад суспільства, патріотичному вихованню, формуванню здорового способу життя тощо. Так проголошені завдання, принципи і пріоритети культурної політики України визначають культуру одним із головних чинників національного відродження, подолання соціально-екологічної і політичної кризи, збереження національної самобутності українців та національних меншин, що населяють Україну. По-друге, саме на регіональному рівні культурні процеси мають особливу специфіку, що пов'язано з національними, етнічними та географічними особливостями території. Формування умов культурного розвитку на регіональному рівні відбувається на засадах поєднання місцевих особливостей із загальнодержавними тенденціями.

Культурний розвиток регіонального соціуму в поєднанні з іншими складовими соціального життя суспільства створює синергетичний ефект, який здатний активізувати економічну діяльність у регіоні. Отже, наявність зв'язку між культурним рівнем населення та соціально-економічним розвитком регіону обумовлює потребу в діагностиці відтворення умов культурного розвитку регіонального соціуму.

Однією із найважливіших складових діагностики умов культурного розвитку регіонального соціуму є аналіз фінансового забезпечення цієї сфери. Діюча модель фінансування культури та мистецтва ґрунтується на:

- що надання населенню послуг у сфері культури, мистецтва, інформаційних ресурсів, спорту та відпочинку здійснюється за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів;
- коштів, що надходять від господарської діяльності, надання платних послуг;
- грантів, благодійних внесків, добровільних пожертвувань фізичних, юридичних осіб та інших, не заборонених законодавством джерел.

Слід зазначити, що на сьогодні бюджетне фінансування закладів культури України залишається основним джерелом їх доходів, що робить цю галузь

дуже вразливою, особливо в період економічних криз. Аналіз видатків на культуру та мистецтво в Донецькій області дозволяє стверджувати, що обсяги бюджетного фінансування мають тенденцію до збільшення. Так трендова модель ($y=44,794x-76,303$, $R^2=0,929$) обсягів видатків на культуру та мистецтво з державного бюджету України у Донецькій області за період 2000–2012 рр. доводить, що щороку ці видатки збільшувалися на 44,8 млн. грн (майже у 12 разів). Хоча слід відзначити, що збільшення обсягів фінансування цієї галузі частково нівелювала інфляція.

Якщо розглянути динаміку питомої ваги видатків на культуру та мистецтво в загальному обсязі всіх видатків Донецької області, то у відсотковому вираженні частка цих витрат не змінювалася протягом останніх десяти років. Отримана трендова модель ($y=0,125x+2,691$, $R^2=0,523$) свідчить про те, що щорічно збільшення питомої ваги цих витрат становило лише 0,13 %, тобто ця галузь не є пріоритетним напрямом розвитку на цій території. Отже, зусилля держави при фінансуванні бюджетних видатків на сферу культури та мистецтва головним чином зосереджувалися на підтримці поточного стану, збереженні її кадрів та існуючих виробничих потужностей.

Нестача бюджетного фінансування галузі культури та мистецтва також підтверджується наявністю кредиторської заборгованості за матеріальні цінності, виконані роботи та отримані послуги, з оплати праці, із внутрішньовідомчих розрахунків та іншої заборгованості з поточних зобов'язань. Так у середньому щорічно обсяг кредиторської заборгованості в галузі культури та мистецтва збільшувався на 166,38 млн. грн із 109,4 млн. грн у 2000 р. до 1173,0 млн. грн на початок 2013 р. — майже у 10,7 рази (972,2 %). Таким чином, незважаючи на позитивні тенденції фінансування цієї галузі у Донецькій області, варто відзначити обмеженість державного фінансування культури та мистецтва, що є недостатнім для відтворення культурного розвитку регіонального соціуму.

Підтвердженням цього тезису слід уважати і наявність негативних змін у структурі закладів культури області, до яких відносяться театри, філармонії, організації телебачення та радіомовлення, демонстратори фільмів, видавництва, музеї, бібліотеки, заклади культури клубного типу, цирки, парки культури та відпочинку, позашкільні заклади естетичного виховання і дозвілля дітей та юнацтва, функцією яких є надання культурних послуг населенню з

метою його різностороннього розвитку. Динаміка зміни кількості культурних закладів Донецької області має тенденцію до зменшення. Так із 1990 р. до цього часу у середньому щорічно в області відбувалося скорочення бібліотек на 12 закладів (22 % загальної кількості), кінотеатрів на 61 од. (97,9 %), закладів культури клубного типу на 22 установи (35,4 %). Отже, в області спостерігається стійка негативна тенденція скорочення кількості закладів культури, що може свідчити про руйнування культурної інфраструктури та зменшення культурного потенціалу території. Наслідками цих подій є суттєве зменшення споживання культурних послуг населенням області (Додаток А, табл. 3).

Особливу тривогу викликає скорочення закладів культури в сільській місцевості. Із 1990 р. кількість масових та універсальних бібліотек скоротилася майже на третину, з 500 у 1990 р. до 368 у 2012 р. (27 %). Так щорічно у середньому в сільській місцевості закривалося 32 бібліотеки. У складі Донецької області існує 131 селище міського типу та 1118 сільських населених пунктів, отже, тільки у кожному 4 поселенні (охоплення становить лише 30 %) існує бібліотечний заклад. Окрім скорочення загальної кількості бібліотек, відбувається не лише зменшення їх книжкового фонду (на 0,3 млн. примірників щорічно), а також моральне та фізичне його старіння.

Із 1990 по 2012 рр. значно скоротилася у сільській місцевості Донецької області мережа закладів клубного типу на 198 од. (32,8 %). Тому результати дослідження дозволяють стверджувати, що існуючі негативні тенденції зі створення умов відтворення культурного розвитку сільського населення області не сприяють підвищення його культурного рівня.

Отже, на основі проведеного дослідження умов культурного розвитку населення Донецької області встановлено, що існує реальна небезпека для культурного розвитку населення, яка є наслідком неефективної політики держави в цьому питанні, зниження рівня життя населення, зміни його освітнього рівня тощо.

Розділ 4

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ МЕХАНІЗМУ ДІАГНОСТИКИ ВІДТВОРЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ

4.1. Формування інструментарію діагностики продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму

Як вже наголошувалося, доцільність проведення діагностики полягає в уніфікації підходів, стандартизації методів, обмеженості існуючих показників, що звужують можливості виявлення проблемних явищ і процесів, у створенні аналітичного обґрунтування, необхідного для формування заходів, сприяючих соціально-економічному розвитку регіонального соціуму. Саме з цього приводу, виникає необхідність вибору відповідних методів діагностики продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму.

Об'єктом діагностики продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму виступає процес відтворення соціального життя населення регіону. Предметом дослідження є складові соціального життя населення регіону, а саме: відтворення населення і трудових ресурсів, суспільного здоров'я, освітнього рівня та умов культурного розвитку населення. Таким чином, вибір методів діагностики доцільно здійснювати для кожної складової відтворення соціального життя населення регіону з урахуванням особливостей умов формування та існування. Отже, вибір методів діагностики треба здійснювати послідовно для таких складових соціального життя соціуму як відтворення населення, трудових ресурсів, суспільного здоров'я, освітнього рівня та умов культурного розвитку населення.

Під діагностикою відтворення населення регіону слід розуміти комплекс науково-прикладних досліджень, направлених на виявлення, опис та ототожнення проблем, пов'язаних із визначенням і зміною регіональних демографічних процесів. Метою діагностики відтворення населення регіону є виявлення тенденцій розвитку демографічних явищ і процесів, необхідних для ідентифікації проблемних ситуацій, знання про які дозволяє або переламати негативний тренд, або закріпити і підсилити позитивні процеси, які мають місце у всіх сферах життєдіяльності населення регіону. Важливими завданнями такого дослідження виступають:

- 1) виявлення причин зміни чисельності й територіальної організації населення;
- 2) ідентифікація проблем зміни статевовікової, національної, конфесійної, шлюбно-сімейної структури в певному регіоні;
- 3) попередження негативних тенденцій у процесах природного, механічного і соціального руху населення на цій території.

Діагностика відтворення населення дозволяє виявити причинно-наслідкові зв'язки розвитку демографічних явищ і процесів, встановити загальні й одиничні їх тенденції і закономірності з урахуванням національних традицій і соціально-економічних особливостей регіону.

Об'єктною базою діагностики виступає відтворення населення регіону як процес безперервного відновлення чисельності людей. Його слід розглядати як сукупність двох видів руху: природного (народження і смерть) і механічного (переміщення людей через кордони тих або інших територій зі зміною місця проживання, тобто міграція), а також соціальний рух, як зміна соціального статусу індивіда.

Проведення діагностики відтворення населення регіону допускає використання системного підходу, який обумовлений складним характером демографічних процесів і розвитком населення регіону, різноманіттям їх зв'язків і відносин, необхідністю всебічного дослідження процесів життєдіяльності населення. Використання системного підходу полягає в тому, що, по-перше, оцінюються зміни кожної складової відтворення населення регіону. По-друге, вимірюються зміни впливу цих складових на відтворення населення. По-третє, оцінюються зміни відтворення населення по кожному населеному пункту регіону. Таким чином, проведення діагностики є дослідженням

різних напрямів та етапів відтворення населення регіону на підставі сукупності методів, засобів і принципів, що забезпечують виявлення тенденцій, властивих регіональному соціуму (рис. 4.1).

Запропонована послідовність етапів проведення діагностики, покликаних забезпечити отримання обґрунтованого висновку на підставі встановленого стану досліджуваних складових відтворення населення регіону, може бути такою:

- встановлення зміни чисельності населення регіону з використанням показників чисельності наявного й постійного населення, що тимчасово проживає та тимчасово відсутнє, а також складання балансу його категорій;
- виявлення особливостей територіальної організації населення, яка характеризується ступенем зрілості, впорядкованості й раціональності систем розселення населення регіону, що склалися;
- визначення структури населення регіону (статевовікової, національної, конфесійної, сімейної і шлюбної);
- встановлення напрямку та швидкості зміни відповідних показників, які характеризують відтворення населення регіону;

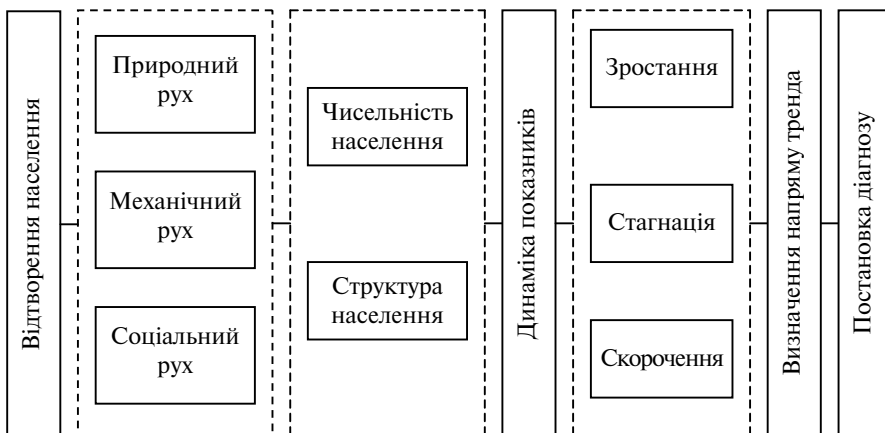

Рис. 4.1. Системний підхід до діагностики відтворення населення регіону

- зіставлення регіональних темпів зміни показників відтворення населення з національними;
- визначення ступеня нерівномірності в розселенні на території регіону, а також у масштабах країни;
- обґрунтування чинників впливу на процеси відтворення населення регіону;
- постановка діагнозу відтворення населення регіону.

Діагностику відтворення населення може бути виконано на основі отриманих оцінок, що характеризують зміни в природному і просторовому його рухах. Зміни у відтворенні населення регіону пов'язані зі змінами таких якісних і кількісних характеристик:

- територіальні організації населення, які характеризуються ступенем зрілості, впорядкованості і раціональності систем розселення, які склалися або формуються;
- статевовікова структура населення регіону і, перш за все, встановлення диспропорцій у вікових показниках, а також у співвідношенні чисельності чоловіків і жінок;
- національна структура, під якою розуміється розподіл населення за ознакою національної приналежності або національності;
- конфесійна (релігійна) структура, що відображає розподіл населення за віросповіданням. Конфесійна структура населення робить значний вплив на формування умов життя регіонального соціуму;
- шлюбна структура, що дає уявлення про розподіл населення за шлюбним станом, зазвичай, у поєднанні зі статтю й віком;
- сімейна структура, що характеризується розподілом сімей за величиною, типами, числом ядер сімей, іноді у поєднанні з розподілом членів сімей за тими або іншими соціально-демографічними ознаками (зростання, шлюбний та сімейний стан та ін.) (Додаток Б).

Оцінки відтворення населення регіону встановлюються на основі статистичних даних, що відображають зміну досліджуваного явища в часі. Динаміка показників відтворення населення регіону фіксується на певні дати (моменти) часу, використовувані в експрес-діагностиці, і за послідовні проміжки часу (комплексна діагностика). Динаміка вивчається за допомогою індексного методу, методів вирівнювання, динамічних рядів, динамічних моделей.

Динаміка визначається через такі показники, як приріст абсолютний, темп зростання, темп приросту, абсолютне значення відсотка приросту.

Кожна складова відтворення населення регіону (чисельність, розселення, статевікова, національна, конфесійна, шлюбна і сімейна структури) характеризує демографічні процеси, що відбуваються в соціумі. Оцінки цих складових дозволяють визначити динаміку змін не тільки в кожному окремо узятому процесі, але й у структурі відтворення населення регіону. Вибір, групування, розрахунок та інтерпретація статистичних показників формується на основі даних Державної служби статистики України і/або перепису населення і соціологічних досліджень про його структуру й рух.

Оцінку змін чисельності населення можна здійснити за допомогою показників чисельності наявного й постійного населення регіону, які дозволяють проаналізувати його динаміку в абсолютних і відносних показниках. Для оцінки зміни розселення населення використовуються показники фізичної й соціальної щільності, густоти поселень, ступеню рівномірності розміщення населення, абсолютні показники його міграції. Зміну структури населення регіону, яка включає статевікову, національну, конфесійну (релігійну), шлюбну і сімейну структури, доцільно розглядати через такі показники. Для оцінки змін у статевіковій структурі передбачається, перш за все, встановлення диспропорцій у віковій структурі населення, а також у співвідношенні чисельності чоловіків і жінок. Для уточнення такої оцінки використовується динаміка показників народжуваності і смертності, міграції; для оцінки змін у національній структурі використовується динаміка показника чисельності населення певної національності, що проживає на відповідній території, а також питома вага кожної національності у складі населення регіону; для оцінки змін у конфесійній структурі використовується динаміка показника чисельності населення, яке сповідає певну релігію, а також питома вага кожної релігійної групи у складі населення регіону; для оцінки змін у шлюбній структурі застосовується динаміка показника чисельності населення, що перебуває у шлюбі (зареєстровані і не зареєстровані), не перебуває у шлюбі. Для уточнення такої оцінки також використовується динаміка цих показників у сукупності з віком (шлюбно-вікова структура населення); для оцінки сімейної структури застосовується динаміка показника числа сімей, числа членів сімей, числа дітей у сім'ї.

Симптомами змін відтворення населення регіону виступають коливання у чисельності і структурі населення території, а також розселення, які пов'язані із змінами що відбуваються у соціальному житті регіонального соціуму. Для визначення напрямку змін у відтворенні населення регіону виділено такі градації якісного стану:

- чисельності і структури населення регіону — зростання, стагнація, скорочення;
- розселення населення — ступінь концентрації населення — високий, середній (за який береться середній показник фізичної щільності населення країни);
- низький.

Можлива ідентифікація проблемних ситуацій знаходиться у площині знань демографії (опис народонаселення), територіальної організації (дослідження населення, що проживає на певній території), регіоналістики (синтезу різних наук регіональних досліджень), регіонології (закономірностей системного функціонування і розвитку соціумів) і наявної практики виявлення й нейтралізації аналогічних ситуацій у минулому.

Результатом проведення діагностики є встановлення діагнозу на засадах виявленого тренду, на підставі якого робиться агрегований синтетичний висновок про відтворення населення регіону і причини його зміни. Для постановки діагнозу виділяються такі види напрямку зміни показників відтворення населення: позитивний, негативний і нейтральний тренди.

Результати діагностики відтворення населення дозволяють виявити причинно-наслідкові зв'язки між демографічними явищами та процесами, загальні й окремі тенденції та закономірності їх розвитку з урахуванням національних традицій і соціально-економічних особливостей регіону. Вирізнення таких тенденцій і закономірностей дає можливість розпізнати негативні (кризові) явища та процеси, встановити передумови їх виникнення, визначити й оцінити відхилення від еталона (нормативних показників, прийнятних для даної території). Це, у свою чергу, дозволяє обирати найбільш ефективні заходи, здатні в короткостроковій перспективі або переломити негативний тренд у їх перебігу, або закріпити та підсилити позитивні процеси.

Як уже наголошувалося, під відтворенням трудових ресурсів слід розглядати процес постійного і безперервного оновлення кількісних і якісних

характеристик населення, яке за своїм фізичним розвитком, розумовими здібностями і знаннями здатне займатися суспільно корисною діяльністю. У сучасній економічній науці відтворення трудових ресурсів розглядається як процес, що складається з фаз (стадій) формування, розподілу (перерозподілу) та використання. Фаза формування трудових ресурсів включає в себе, з одного боку, природне та механічне відтворення населення. З іншого боку, це так зване придбання здатності до праці за допомогою одержання загальної, спеціальної та вищої освіти, професійної підготовки; відновлення і розвиток здібностей до праці.

Таким чином, під діагностикою відтворення трудових ресурсів слід розуміти комплекс науково-методичних і науково-прикладних досліджень, направлених на виявлення, опис і ототожнення проблемних ситуацій при формуванні, розподілі, перерозподілі та використанні тієї частини населення, що за своїм фізичним розвитком, розумовими здібностями і знаннями здатна займатися суспільно корисною діяльністю.

Слід зазначити, що головною метою проведення діагностики відтворення трудових ресурсів є виявлення негативних тенденцій розвитку явищ та процесів при формуванні, розподілі, перерозподілі та використанні трудових ресурсів. Наявність різних науково-методичних підходів до діагностики відтворення трудових ресурсів із позицій кількісних, якісних і структурних характеристик дозволяє застосовувати відповідний інструментарій, що уможливорює діагностування регіонального соціуму.

Послідовність проведення діагностики відтворення трудових ресурсів полягає:

- виявленні тенденцій розвитку в процесах їх формування, розподілу, перерозподілу та використання;
- в уніфікації підходів і стандартизації методів за умов обмеженості існуючих показників, що, у свою чергу, звужує можливість виявлення проблемних явищ і процесів;
- аналітичне обґрунтування, необхідне для формування заходів з управління трудовими ресурсами, ефективного їх використання, а також перспектив розвитку.

Завданнями дослідження виступають:

- 1) виявлення причин зміни в структурі трудових ресурсів;
- 2) ідентифікація проблем зміни в структурі економічно активного населення в певному регіоні;

3) попередження негативних тенденцій у процесах формування, розподілу, перерозподілу та використання трудових ресурсів.

Об'єктною базою діагностики виступає процес формування, розподілу, перерозподілу та використання трудових ресурсів. Цей процес слід розглядати як послідовну зміну перелічених фаз. Слід мати на увазі, що природний, механічний та економічний рух населення впливає на кількісні характеристики трудових ресурсів; у свою чергу, соціальний — на якісні. Діагностика зміни умов природного, механічного, економічного та соціального руху населення передбачає встановлення залежності процесів відтворення трудових ресурсів від змін в його соціально-економічній реальності. Отже, особливості відтворення трудових ресурсів обумовлюють використання системного підходу при дослідженні характеру цих процесів.

Діагностику відтворення трудових ресурсів регіону доцільно здійснювати на засадах системного підходу (рис. 4.2).

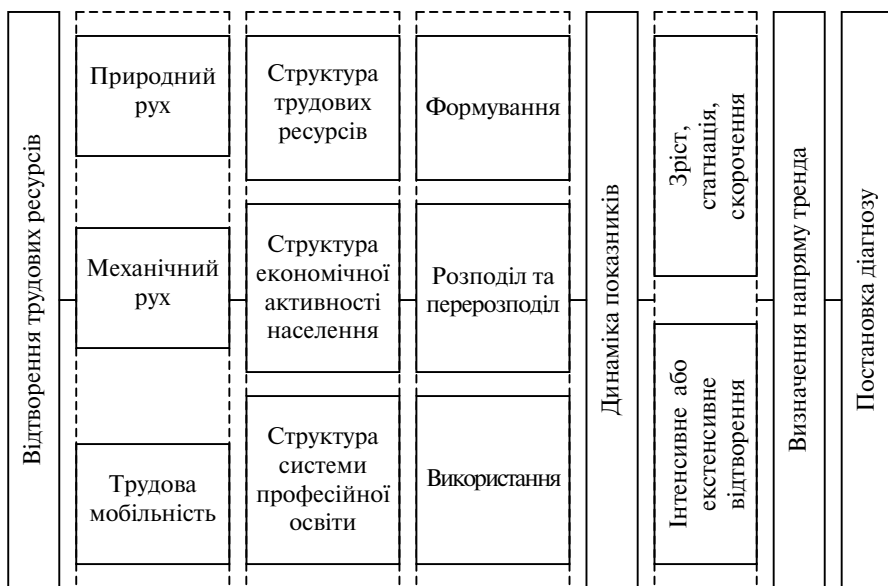

Рис. 4.2. Системний підхід до діагностики відтворення трудових ресурсів регіону

При діагностиці відтворення трудових ресурсів слід звернути увагу на те, що на величину трудових ресурсів, у першу чергу, впливають законодавчо встановлені вікові межі працездатного віку. Так в Україні до 08.07.2011 р. до працездатного віку належали чоловіки від 16 до 60 років і жінки від 16 до 55 років. Із вказаної дати, відповідно до Закону України «Про зайнятість населення» та Закону України «Про загальнообов'язкове пенсійне страхування» працездатним вважається вік від 16 до 60 років як для жінок, так і для чоловіків [95; 341]. Таким чином, реформа пенсійної системи покликана нейтралізувати негативний вплив сучасних демографічних тенденцій і, перш за все, зменшити навантаження особам старше працездатного віку. Слід зазначити, що в міжнародній статистиці межами працездатного віку прийнято 15 і 64 роки для чоловіків і жінок. Залежно від здатності до праці населення необхідно класифікувати як працездатне у працездатному і непрацездатному віці та непрацездатне в працездатному (інваліди I і II групи) і непрацездатному віці.

Фаза розподілу та перерозподілу трудових ресурсів являє собою рух економічно активного населення з метою його розподілу за галузями економіки, сферами діяльності, видами робіт, організаціями, видами зайнятості й регіонами відповідно до попиту і перерозподілу згідно з попитом і пропозицією на ринку праці. В основі аналізу розподілу і перерозподілу трудових ресурсів лежить класифікація, яка заснована на методології Міжнародної організації праці, відповідно до якої населення ділиться на економічно активне населення (ЕАН) й економічно неактивне населення (ЕНН). Цей підхід дозволяє оцінити розподіл трудових ресурсів між станом зайнятості, безробіття та економічної неактивності. Результатом трудових переміщень є збільшення або зменшення пропозиції робочої сили на регіональному ринку праці. Ці дані дозволяють охарактеризувати поведінку економічно активного населення, прогнозувати ситуацію на регіональному ринку праці й використовувати її в програмах сприяння зайнятості та профорієнтації населення.

Третя фаза відтворення трудових ресурсів являє собою їх використання за допомогою залучення в трудову діяльність, у процесі якої реалізується їх здатність займатися суспільно корисною діяльністю. Раціональне використання трудових ресурсів досягається, насамперед, за рахунок забезпечення їх повної зайнятості і досягнення ними найвищої продуктивності праці. У

процесі відтворення трудових ресурсів фаза їх використання вважається найважливішою. Це обумовлено тим, що це фаза, по-перше, реалізації набутих знань і вмінь, по-друге, самовдосконалення — накопичення професійного досвіду, підвищення рівня освіти та кваліфікації.

Діагностику відтворення трудових ресурсів слід здійснювати за такими напрямками:

- 1) на фазі формування — встановлення зміни чисельності населення регіону у працездатному та молодше працездатного віку, у тому числі:
 - міського та сільського;
 - чисельності працюючих пенсіонерів;
 - учнів професійно-технічних навчальних закладів, студентів ВНЗ I–II та III–IV рівнів акредитації;
 - працівників, які підвищили кваліфікацію;
 - у структурі підготовки та підвищення кваліфікації кадрів;
- 2) на фазі розподілу та перерозподілу — визначення змін у чисельності зайнятого населення за видами економічної діяльності:
 - за економічною активністю;
 - структури економічно активного та неактивного населення;
 - співвідношення між ЕАН та ЕНН;
 - ЕНН, безробітними та зайнятими;
 - зайнятими та безробітними;
- 3) на фазі використання — визначення оцінки ефективності використання:
 - трудових ресурсів;
 - динаміки швидкості зміни валового регіонального продукту, продуктивності праці та середньорічної заробітної плати;
 - співвідношення валового регіонального продукту та чисельності зайнятих;
 - попиту та пропозиції робочої сили;
 - вивільнення працівників; навантаження не зайнятих трудовою діяльністю громадян на одне вільне робоче місце;
 - рівень та тривалість безробіття;
- 4) встановлення напрямку і швидкості зміни показників, що характеризують відтворення трудових ресурсів регіону;

- 5) зіставлення регіональних темпів зміни показників відтворення трудових ресурсів із державними;
- 6) виявлення чинників впливу на процеси відтворення трудових ресурсів регіону;
- 7) постановка діагнозу відтворення трудових ресурсів регіону.

Доцільність проведення діагностики відтворення трудових ресурсів полягає в такому:

- виявлення тенденцій розвитку у процесах їх формування, розподілу і перерозподілу та використання;
- уніфікація підходів і стандартизації методів за умов обмеженості існуючих показників, які звужують можливості виявлення проблемних явищ і процесів;
- аналітичне обґрунтування, необхідне для формування заходів щодо управління трудовими ресурсами, ефективного їх використання, а також перспектив розвитку.

Симптомами змін відтворення трудових ресурсів регіону виступають перетворення в демографічній та професійній структурі трудових ресурсів, їх перерозподіл за видами економічної діяльності та економічної активності, ефективності використання. Встановлення діагнозу відбувається на засаді пряму змін у відтворенні трудових ресурсів. Із цією метою виділено такі градації якісного стану:

- на етапі формування трудових ресурсів — зростання, стагнація, скорочення;
- на етапах розподілу, перерозподілу та використання — екстенсивне або інтенсивне відтворення.

Результати діагностики відтворення трудових ресурсів дають змогу встановити причинно-наслідкові зв'язки між існуючими демографічними процесами та сучасними тенденціями розвитку системи професійної освіти, економіки з урахуванням соціально-економічних особливостей регіону та кон'юнктури регіонального ринку праці, що склалася.

Діагностику відтворення суспільного здоров'я населення визначено як комплекс науково-прикладних і науково-методологічних досліджень, направлених на виявлення, опис й ототожнення проблемних ситуацій у забезпеченні медичними послугами, їх доступністю та якістю, а також у стані здоров'я населення регіону. Слід зазначити, що головною метою проведення

діагностики відтворення суспільного здоров'я населення є виявлення тенденцій розвитку фізичного, духовного і соціального благополуччя мешканців регіону, що забезпечують демографічний розвиток, максимально можливу тривалість життя і трудову активність, необхідні для ідентифікації проблемних ситуацій, знання про них дозволяє або переламати негативний тренд, або закріпити та підсилити позитивні процеси.

Діагностику відтворення суспільного здоров'я населення регіону необхідно розглядати як дослідження, основними завданнями якого є таке:

- 1) виявлення проблем зміни в характеристиках суспільного здоров'я населення регіону й причин їх виникнення;
- 2) виявлення та ідентифікація проблем зміни в структурі системи охорони здоров'я;
- 3) попередження негативних тенденцій у процесах відтворення суспільного здоров'я населення регіону.

Особливістю відтворення суспільного здоров'я населення як об'єкта дослідження є існування різноманітних підходів до визначення даного поняття, які відображають можливість проведення аналізу на макро- або мікроекономічному рівні. Класичним визначенням поняття «здоров'я» можна вважати формулювання в статуті Всесвітньої організації охорони здоров'я ще у 1946 р. Це стан повного фізичного, духовного та соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороби чи фізичних дефектів. Таким чином, у цьому контексті поняття «здоров'я» визначається не тільки як сукупність фізіологічних характеристик, а й у ньому виділяється ще і соціальна складова.

Об'єктною базою діагностики відтворення суспільного здоров'я населення виступають процеси розвитку системи охорони здоров'я та відновлення індивідуального здоров'я населення.

Діагностику відтворення суспільного здоров'я населення слід розглядати як процес, що складається з двох взаємозв'язаних складових. По-перше, діагностика допускає всебічне дослідження тенденцій і закономірностей розвитку стану здоров'я населення регіону. При цьому умови життя, виробничі відносини, як правило, є визначальними для здоров'я людей. По-друге, дослідження не можна вважати об'єктивним без урахування тенденцій розвитку регіональної системи охорони здоров'я, а саме форм і методів роботи різних медичних установ, якості медичної допомоги тощо.

Здійснення діагностики відтворення суспільного здоров'я населення регіону можливе на підставі системного підходу, використання якого обґрунтоване необхідністю визначення впливу як зовнішніх, так і внутрішніх чинників дії на суспільне здоров'я соціуму. До зовнішніх належать такі, що формуються залежно від рівня економічного і соціального розвитку суспільства. До них слід віднести обсяги фінансування закладів охорони здоров'я, розвиток системи діагностування, профілактики й лікування хвороб, рівень техногенного навантаження території та ін. Внутрішніми чинниками слід уважати фізіологічні особливості організму людини:

- вік, стать, наявність окремих видів хвороб, спадкову схильність до захворювань;
- забезпеченість населення якісними продуктами харчування;
- соціальний статус, освіту, професію індивіда, умови його праці, культурний рівень та ін.

Загальну ідею методичного підходу до діагностики подано у формальному вигляді на рисунку 4.3.

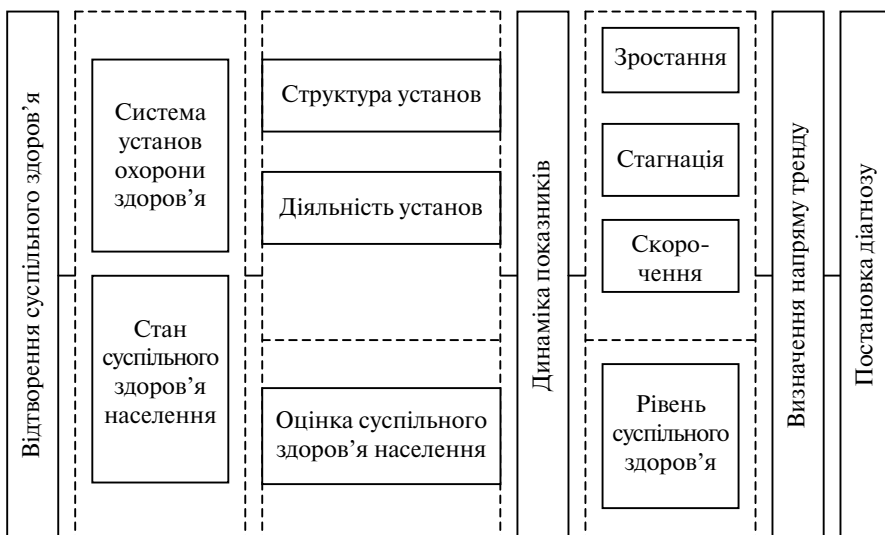

Рис. 4.3. Системний підхід до діагностики відтворення суспільного здоров'я населення регіону.

Запропоновано таку послідовність етапів проведення діагностики, покликану забезпечити отримання обґрунтованого висновку на підставі встановленого стану досліджуваних складових відтворення суспільного здоров'я населення регіону:

- виявлення тенденцій зміни відтворення суспільного здоров'я всього населення та окремих його груп;
- визначення тенденцій зміни репродуктивного потенціалу населення;
- встановлення взаємозв'язку суспільного здоров'я населення з еколого-економічним розвитком території;
- виявлення впливу соціально-економічних чинників на суспільне здоров'я населення;
- встановлення особливостей діяльності служб охорони здоров'я з погляду збереження здоров'я населення;
- визначення ступеню доступності медичної допомоги для населення;
- виявлення особливостей способу життя населення в контексті поліпшення його здоров'я;
- встановлення напрямку і швидкості зміни відповідних показників, що характеризують відтворення суспільного здоров'я населення регіону;
- зіставлення регіональних темпів зміни показників відтворення суспільного здоров'я населення із загальнодержавними;
- постановка діагнозу відтворення суспільного здоров'я населення.

Діагностика відтворення суспільного здоров'я населення регіону проводиться на підставі статистичного методу, який дозволяє об'єктивно визначити оцінку й рівень стану здоров'я населення, ефективність і якість роботи лікувально-профілактичних установ. Проведення діагностики відтворення суспільного здоров'я населення регіону може здійснюватися за допомогою інтегральної оцінки, яка включає певну систему показників. Це коефіцієнти:

- смертність дітей у віці до 1 року та населення (за винятком смертності від нещасних випадків);
- захворюваність населення та хворі, які знаходилися на обліку в медичних установах із діагнозами ВІЛ і СНІД, злоякісними новоутвореннями, розладами психіки і поведінки, активним туберкульозом і венеричними хворобами; інвалідність (Додаток В).

Як рівень відтворення суспільного здоров'я населення регіону використовується показник середньої очікуваної тривалості життя при народженні, який є одним з основних інтегральних показників, що характеризує стан здоров'я і причини смертності населення певної території, якість життя і рівень медичного обслуговування. Показник середньої очікуваної тривалості майбутнього життя розраховується на основі повікових показників смертності шляхом побудови таблиць смертності (або дожиття). Показник очікуваної тривалості життя при народженні розраховується як для всього населення регіону як для жінок і чоловіків разом, так і окремо. Визначення дефіциту середньої очікуваної тривалості життя при народженні в результаті смертності від основних і зовнішніх причин дозволяє встановити зміну величини цього показника за умови повної ліквідації смертності від конкретної причини.

Оцінка діяльності установ охорони здоров'я є системою взаємозв'язаних показників, що характеризують їх кількість, склад, потужність, розмір допомоги, що надається, використання ліжкового фонду, кадрове забезпечення, обсяг фінансування.

Симптомами змін відтворення суспільного здоров'я населення є дефіцит середньої очікуваної тривалості життя, зв'язаний із змінами, що відбуваються в соціальному житті регіонального соціуму і стані здоров'я індивіда. З метою визначення напрямку змін виділено такі градації якісного стану: зростання, стагнація, скорочення. Для постановки діагнозу виділяються такі види напрямку зміни показників відтворення суспільного здоров'я населення: позитивний, негативний і нейтральний тренди.

Таким чином, діагностика відтворення суспільного здоров'я дає можливість визначити стан фізичного, духовного і соціального благополуччя населення регіону, виявити причини та закономірності його розвитку з урахуванням особливостей функціонування регіональної системи охорони здоров'я, техногенного навантаження території, економічного і соціального розвитку регіону.

Під діагностикою відтворення освітнього рівня регіонального соціуму слід розуміти комплекс науково-прикладних досліджень, направлених на виявлення, опис та ототожнення проблем, пов'язаних із визначенням і зміною цілеспрямованих процесів у вихованні та навчанні, досягнутих результатів в інтересах людини та регіонального соціуму. Метою діагностики відтворення освітнього рівня населення

є виявлення тенденцій у формуванні освітнього рівня населення та визначення пріоритетів розвитку системи навчання. Результатом проведення діагностики є встановлення діагнозу, тобто формування обґрунтованого висновку на підставі визначеного освітнього рівня та встановлення негативних чинників, що впливають на якість отриманої освіти, стримують формування цього рівня та перешкоджають його використанню, а також прогнозування тенденцій розвитку системи освіти регіону.

Завданнями діагностики виступають такі питання:

- 1) встановлення доступності освіти для населення відповідної території;
- 2) виявлення та ідентифікація проблем, зміни у системі освіти та здобутті освітнього рівня населення;
- 3) визначення відповідності наявного освітнього рівня населення потребам економіки;
- 4) попередження негативних тенденцій у процесах здобуття відповідного освітнього рівня.

Отже, діагностика відтворення освітнього рівня регіонального соціуму дозволяє виявити причинно-наслідкові зв'язки розвитку системи освіти і здобуття освітнього рівня населенням, встановити відповідність рівня професійної освіти потребам виробництва, науки, техніки та культури, а також суспільним відносинам.

Об'єктною базою діагностики відтворення освітнього рівня регіонального соціуму виступає процес здобуття загальної (обов'язкової) та професійної освіти відповідного освітньо-кваліфікаційного рівня (кваліфікований робітник, молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр) населенням та розвиток системи освіти і науки.

Таким чином, діагностику відтворення освітнього рівня населення доцільно розглядати у двох площинах, які сполучені (взаємно пов'язані) між собою. По-перше, за допомогою діагностики досліджуються тенденції здобуття відповідного освітнього рівня населенням регіону. При цьому слід враховувати тенденції розвитку економіки регіону, його спеціалізацію, кон'юнктуру ринку праці тощо, на засадах яких можна встановити збалансованість системи професійної освіти та отриманого освітнього рівня індивідуумами потребам ринку праці регіону. По-друге, це дослідження тенденцій розвитку регіональної системи освіти і науки, її відповідності сучасним вимогам функціонування соціально-економічної системи регіону.

Діагностику відтворення освітнього рівня регіонального соціуму необхідно здійснювати на підставі системного підходу, який дозволяє встановити вплив кожної складової цього процесу на отримання освітнього рівня соціумом та оцінити його (рис. 4.4).

Послідовність етапів проведення діагностики, результати яких покликані забезпечити отримання обґрунтованого діагнозу, може бути такою:

- 1) встановлення змін у структурі закладів освіти та науки регіону, до яких належать:
 - дошкільні заклади — ясла-садки, дитячі садки, ясла-садки сімейного, комбінованого, компенсуючого типу (спеціальні та санаторні), навчально-виховні комплекси тощо;
 - загальноосвітні навчальні заклади — школи, ліцеї, гімназії, колегіуми, навчально-виховні комплекси, санаторні школи, а також спеціальні школи (школи-інтернати) та школи соціальної реабілітації);

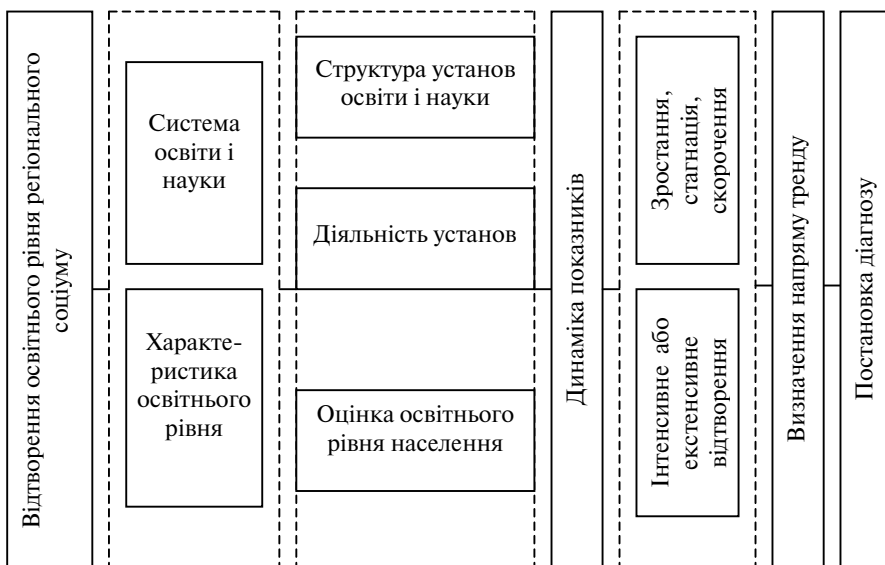

Рис. 4.4. Системний підхід до діагностики відтворення освітнього рівня регіонального соціуму

- позашкільні навчальні заклади, які здійснюють освітню діяльність поза межами обов'язкової шкільної навчальної програми, до них належать палаци, будинки, центри, станції дитячої, юнацької творчості, учнівські та студентські клуби, дитячо-юнацькі спортивні школи, школи мистецтв, студії, початкові спеціалізовані мистецькі навчальні заклади, бібліотеки, оздоровчі та інші заклади;
 - заклади професійної освіти — професійно-технічні та вищі навчальні заклади I–II і III–IV рівнів акредитації;
- 2) визначення ступеню охоплення та доступності для населення закладів освіти;
- 3) встановлення напрямку і швидкості зміни відповідних показників, що характеризують відтворення освітнього рівня регіонального соціуму;
- 4) постановка діагнозу відтворення освітнього рівня регіонального соціуму.

Діагностику відтворення освітнього рівня регіонального соціуму можливо виконати на основі отриманих оцінок, що характеризують зміни в структурі та діяльності установ освіти і науки, та освітнього рівня населення.

На відтворення освітнього рівня регіонального соціуму впливають законодавчо визначені мета та завдання кожної складової освітньої системи.

Відповідно до Закону України «Про освіту», її структура формується із таких складових: дошкільної, загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої та післядипломної освіти, аспірантури, докторантури, самоосвіти. Серед пріоритетних завдань, розв'язання яких повинна забезпечувати система освіти, є охоплення навчанням усіх дітей дошкільного та шкільного віку, створення умов для їх особистісного розвитку, рівного доступу до якісної освіти, забезпечення економічних і соціальних гарантій для професійної самореалізації.

Слід враховувати, що основними завданнями дошкільної освіти є забезпечення фізичного та психічного здоров'я дітей, їх усебічного розвитку, вироблення умінь, навичок, необхідних для подальшого навчання. Отже, отримання дітьми дошкільної освіти слід розглядати як необхідну складову їх розвитку та підготовки до навчання в школі. Дошкільна освіта створює умови для підвищення загального рівня освіти населення. До структури дошкільних закладів належать ясла, ясла-садки, дитячі садки, ясла-садки сімейного, комбінованого, компенсуючого типу (спеціальні та санаторні), навчально-виховні комплекси тощо.

Загальна обов'язкова освіта, яка є однією із складових загальнодержавної освітньої системи, має забезпечувати загальнокультурну та освітню підготовку молоді. Загальна середня освіта в Україні покликана забезпечити всебічний розвиток людини як особистості, її нахилів, здібностей, талантів, сприяти трудовій підготовці, професійному самовизначенню, формуванню загальнолюдської моралі та ін. Основні вимоги, які ставляться до загальної середньої освіти, — максимальна залученість дітей і підлітків, доступність і якість освіти.

Позашкільна освіта є складовою системи безперервної освіти, визначеною Конституцією України, Законами України «Про освіту» та «Про позашкільну освіту», які визначають державну політику у сфері позашкільної освіти, її правові, соціально-економічні, організаційні, освітні та виховні засади. Метою позашкільної освіти є цілеспрямований, цілісний процес, зміст якого ґрунтується на ідеях розвитку особистості, цільового вибору, що загалом доповнює загальну середню освіту.

Отже, позашкільну освіту слід розглядати як джерело додаткової загальної освіти у професійному самовизначенні та творчій самореалізації молоді. Позашкільна освіта в системі безперервної освіти забезпечує доступ до культурних цінностей, конкретизує та розширює, поглиблює та інтегрує знання й уміння, які не вивчають у школі, орієнтує на застосування знань та відпрацювання вмінь у практичній соціальній діяльності.

Сучасна система професійної освіти призначена для підготовки та перепідготовки дорослого населення, головною метою якої слід уважати формування та підвищення конкурентоспроможності на ринку праці шляхом розвитку професійних знань і практичних навичок для поширення можливостей пошуку робочого місця. Під професійною підготовкою розуміється система навчання, яка дає можливість опановувати загальні й професійні знання, вміння та навички, потрібні для працевлаштування. Метою її є формування професійних та загальноосвітніх знань, отримання певної кваліфікації за конкретним напрямом спеціалізації. Освітньо-кваліфікаційний рівень означає характеристику освіти за ступенем сформованості знань і вмінь працівника, які забезпечують його здатність виконувати відповідні функції та завдання. У систему професійної підготовки входять різні види професійного навчання (відмінні за термінами, формам організації та фінансування) [340].

Симптомами змін відтворення освітнього рівня регіонального соціуму виступають коливання в структурі та діяльності установ освіти і науки та формування освітнього рівня населення. Для визначення напрямку змін у відтворенні освітнього рівня регіонального соціуму виділено такі градації якісного стану:

- структури та діяльності установ освіти та науки — зростання, стагнація, скорочення;
- формування освітнього рівня — екстенсивне або інтенсивне відтворення.

Результати діагностики відтворення освітнього рівня регіонального соціуму дозволяють виявити причинно-наслідкові зв'язки між існуючою освітньою системою та набуття відповідного освітнього рівня населенням.

Під діагностикою умов відтворення культурного розвитку населення розуміється комплекс науково-методологічних і науково-прикладних досліджень, спрямованих на виявлення, опис та ототожнення проблем, пов'язаних із забезпеченням населення послугами у сфері культури, мистецтва, інформаційних ресурсів, спорту та відпочинку за умов соціального життя населення регіону. Використання різних методів дослідження культурного розвитку з позицій кількісних та якісних характеристик дає можливість використовувати методику і методи, що дозволяють діагностувати регіональний соціум.

Метою діагностики умов відтворення культурного розвитку регіонального соціуму є виявлення певних тенденцій у загальній системі надання культурних послуг населенню, на засаді яких відбувається його культурне становлення. Результатом проведення діагностики є встановлення діагнозу, тобто формування обґрунтованого висновку на підставі визначеного стану умов культурного розвитку, виявлення причин, що викликають відхилення від нормативних показників, і прогнозування тенденцій цього розвитку.

Діагностику умов відтворення культурного розвитку регіонального соціуму необхідно розглядати як дослідження, основними завданнями якого є:

- 1) виявлення та ідентифікація проблем зміни у структурі установ культури;
- 2) визначення змін у діяльності установ культури;

- 3) виявлення проблем зміни в характеристиках культурного розвитку населення регіону й причини їх виникнення;
- 4) попередження негативних тенденцій у процесах формування культурного рівня населення регіону.

Діагностика умов відтворення культурного розвитку регіонального соціуму дозволяє виявити причинно-наслідкові зв'язки між існуючою мережею закладів культури та культурним розвитком регіонального соціуму, встановити загальні й окремі їх тенденції та закономірності з урахуванням національних традицій і соціально-економічних особливостей регіону.

Об'єктною базою діагностики виступає культурний розвиток населення регіону як процес виникнення, взаємодії, зміни, збереження й передачі (успадкування) історично-культурних цінностей у різних сферах суспільного життя, в ході якого відбувається розвиток регіонального соціуму.

Використання системного підходу до діагностики умов культурного розвитку регіонального соціуму ґрунтується на необхідності всебічного дослідження кожної складової, що обумовлюють культурний розвиток (рис. 4.5).

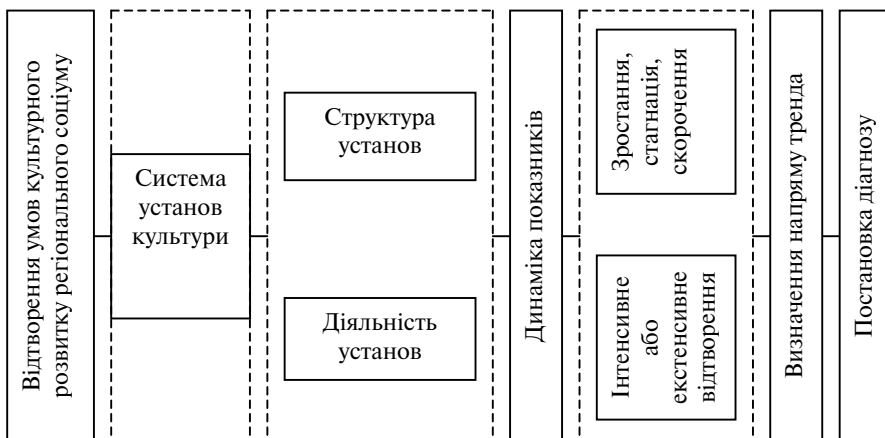

Рис. 4.5 Системний підхід до діагностики відтворення умов культурного розвитку регіонального соціуму.

Послідовність етапів проведення діагностики відтворення умов культурного розвитку регіонального соціуму доцільно запропонувати таку:

- 1) виявлення тенденцій змін у фінансовому забезпеченні галузі на засадах визначення обсягів видатків на культуру, питомої ваги витрат на неї та на мистецтво в загальних витратах регіону, сукупних бюджетних витрат на культуру та мистецтво у розрахунку на одну особу, кредиторської заборгованості. Діюча модель фінансування культури та мистецтва ґрунтується на тому, що надання населенню послуг у сфері культури, мистецтва, інформаційних ресурсів, спорту та відпочинку здійснюється за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів; коштів, що надходять від господарської діяльності, надання платних послуг; грантів, благодійних внесків, добровільних пожертвувань фізичних, юридичних осіб та інших, не заборонених законодавством джерел [121];
- 2) визначення структури закладів культури регіону, до яких належать театри, філармонії, організації телебачення та радіомовлення, демонстратори фільмів, видавництва, музеї, бібліотеки, заклади культури клубного типу, цирки, парки культури та відпочинку, позашкільні заклади естетичного виховання й дозвілля дітей та юнацтва, функцією яких є надання культурних послуг населенню з метою його різностороннього розвитку;
- 3) встановлення змін у споживанні культурних послуг населенням регіону на засадах дослідження показників кількості відвідувань театрів, концертних організацій, музеїв та кіносеансів; кількості бібліотек, закладів культури клубного типу та місць у кінотеатрах, книжкового фонду бібліотек;
- 4) визначення ступеню доступності закладів культури та освіти;
- 5) виявлення особливостей способу життя населення в контексті відтворення його культурного рівня;
- 6) встановлення напрямку й швидкості зміни відповідних показників, що характеризують відтворення умов культурного розвитку регіонального соціуму;
- 7) постановка діагнозу відтворення умов культурного розвитку регіонального соціуму.

Оцінки умов відтворення культурного розвитку населення встановлюються на основі статистичних даних, що відображають розвиток досліджуваного явища в часі. Динаміка показників відображається на певні дати

(моменти), використовувані в експрес-діагностиці, і за послідовні проміжки часу (комплексна діагностика). Дослідження проводяться за допомогою індексного методу та методів вирівнювання, динамічних рядів та динамічних моделей. Динаміка визначається через такі показники, як приріст абсолютний, темпи зростання та приросту, абсолютне значення відсотка приросту.

Симптомами змін відтворення умов культурного розвитку регіонального соціуму виступають коливання в рядах динаміки обсягів фінансування та показників, які характеризують діяльність галузі, а також духовні потреби населення. Для визначення напрямку змін у відтворенні умов культурного розвитку регіонального соціуму виділено такі градації якісного стану: зростання, стагнація, скорочення. Для постановки діагнозу виділяються такі види напрямку зміни показників: позитивний, негативний і нейтральний тренди.

Результати діагностики умов відтворення культурного розвитку населення дозволяють виявити причинно-наслідкові зв'язки між існуючою мережею закладів культури та культурним розвитком регіонального соціуму, загальні й окремі тенденції та закономірності їх розвитку з урахуванням національних традицій і соціально-економічних особливостей регіону.

4.2. Діагностування відтворення основних складових соціального життя регіонального соціуму

У попередніх параграфах роботи доведено, що проведення діагностики відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму дозволяє, з одного боку, виявити загальні тенденції розвитку суспільства, з урахуванням їх специфічних умов життєдіяльності, властивих конкретному регіону, з іншого боку, на основі виявлених закономірностей розвитку розробити основні принципи, цілі та напрямки регіональної політики розвитку соціуму. Виділення таких тенденцій і закономірностей дає можливість розпізнати і виявити наявність негативних (кризових) проявів та встановити передумови їх виникнення, визначити й оцінити відхилення від еталону (нормативних показників, прийнятих для даної території).

З метою опису явищ і процесів відтворення населення регіону необхідно охарактеризувати можливі напрями відтворення населення регіону. Виявлений

негативний тренд у протіканні демографічних процесів і явищ, що характеризується звуженим типом відтворення населення, свідчить про наявність проблемної ситуації в розвитку регіонального соціуму (прикладом негативного тренда відтворення населення регіону є скорочення його чисельності, збільшення диспропорцій у статевовіковій структурі: збільшення питомих ваг старших вікових груп, жінок у складі всього населення та ін.). Діагноз, встановлений на засадах цього тренда визначає демографічну кризу.

Отже, демографічна криза — це діагноз, який відображає порушення в процесах відтворення населення. Суть якого полягає у тому, що протягом досліджуваного періоду відтворення регіонального соціуму характеризується такими явищами, як високий рівень смертності особливо в працездатному віці на тлі низької народжуваності; вичерпання потенціалу демографічного зростання через постаріння населення; від’ємним сальдо міграції населення.

На засадах балансового методу, розглянутого в п. 2.3, зв’язок між окремими показниками відтворення населення при встановленні діагнозу «демографічна криза» характеризується негативними тенденціями, що виявляються в результаті ситуації, при якій:

$$Ч_{\text{померлих}} + N_{\text{вибулих}} > Ч_{\text{народжених}} + N_{\text{прибулих}}. \quad (4.1)$$

Виявлений нейтральний тренд у протіканні демографічних процесів і явищ, який характеризується простим типом відтворення населення регіону, дає уявлення про ситуацію, при якій динаміка природного й механічного руху населення регіону не змінює його чисельність (відсутній приріст населення). Встановлений на засадах цього тренда діагноз відповідає статичному характеру розвитку.

В основі цього діагнозу покладено поняття «статика» (от греч. *statike* — вчення про рівновагу), що означає умови рівноваги будь-якої системи. Отже, цей діагноз повинен характеризувати ситуацію, за якої умови та напрями протікання демографічних процесів протягом досліджуваного періоду істотно не змінилися. Це означає, що чисельність регіонального соціуму за рахунок дії та напряму таких процесів як смертність, народжуваність та міграція практично не змінюється, тобто відбувається взаємне погашення (урівноваження) дії як негативних, так і позитивних явищ і процесів, що відбуваються у процесах відтворення населення.

Виявлений позитивний тренд у протіканні демографічних процесів і явищ, який характеризується розширеним типом відтворення населення

регіону, свідчить про наявність позитивних явищ і процесів (наприклад, як позитивний тренд слід розглядати збільшення чисельності населення, відсутність диспропорцій у статевовіковій структурі та ін.). Таким чином, позитивний тренд розвитку явищ і процесів відтворення регіонального соціуму відповідає діагнозу «демографічний підйом».

Демографічний підйом — це діагноз, який характеризує ситуацію, за якої протікання демографічних процесів під дією сприятливих умов для їх розвитку веде до розширеного типу відтворення населення. Позитивні тенденції виявляються в результаті ситуації, при якій:

$$Q_{\text{народжених}} + N_{\text{прибулих}} > Q_{\text{померлих}} + N_{\text{вибулих}}. \quad (4.2)$$

Важливо зауважити, що визначення діагнозу повинно відбуватися за досить великий проміжок часу. Це пов'язано з тим що демографічні процеси є найбільш стійкими та інерційними, бо вони складаються десятиліттями під впливом різноманітних чинників.

Тому, діагноз відтворення населення регіону встановлюється залежно від виду виявленого тренда, на підставі якого дається агрегований синтетичний висновок про стан відтворення населення регіону і причини зміни в його структурі (табл. 4.1).

Результатами діагностики відтворення населення Донецької області були представлені у таблиці 4.2.

На основі проведеного дослідження встановлено діагноз відтворення населення Донецької області, який може кваліфікуватись як затяжна демографічна криза. Тож існує реальна небезпека для демографічних процесів та явищ, яка є наслідком неефективної політики держави в цьому питанні, зниження рівня життя населення, зміни його освітнього та культурного рівня тощо.

Діагностика відтворення трудових ресурсів дає змогу встановити причинно-наслідкові зв'язки між існуючими демографічними процесами та сучасними тенденціями розвитку системи професійної освіти з урахуванням соціально-економічних особливостей регіону та кон'юнктури регіонального ринку праці, що склалася. Вирізнення таких тенденцій і закономірностей дає можливість розпізнати негативні (кризові) явища та процеси, встановити передумови їх виникнення, визначити й оцінити відхилення від еталона (нормативних показників, прийнятних для даної території).

Таблиця 4.1. Основні характеристики можливих напрямів відтворення населення регіону

Напрямок розвитку	Властивість	Симптом	Стан	Діагноз
1	2	3	4	5
Негативний тренд — звужений тип відтворення населення	Свідчить про наявність проблемної ситуації в розвитку регіонального соціуму	Скорочення чисельності населення, посилення диспропорцій у статеві-віковій структурі населення: збільшення питомої ваги старших вікових груп і жінок у складі всього населення	Реальна небезпека	Демографічна криза
Нейтральний тренд — простий тип відтворення населення	Дає уявлення про ситуацію, за якої динаміка природного та механічного руху населення регіону не впливає на його чисельність	Відсутній приріст/ скорочення населення	Ремісія	Статичний характер розвитку
Позитивний тренд — розширений тип відтворення населення	Свідчить про наявність позитивних явищ і процесів	Збільшення чисельності населення, відсутність диспропорцій у статеві-віковій структурі населення	Відсутність небезпеки	Демографічний підйом

*Таблиця 4.2. Результати квантифікації діагностики відтворення населення
Донецької області*

Показники	Трендові моделі	Напрями тренда			Стан	Діаг- ноз
		скоро- чення	стаг- нація	зрос- тання		
Чисельність всього населення	$y = 5418,2 - 47,956x$, $R^2 = 0,991$	+			Реальна небез- пека	Затяжна демографічна криза
Чисельність сільського населення	$y = 527,44 - 4,95x$, $R^2 = 0,975$	+			Реальна небез- пека	
Чисельність міського населення	$y = 4890,7 - 43,004x$, $R^2 = 0,987$	+			Реальна небез- пека	
Коефіцієнт народжуваності	$y = 8,59 - 0,003x$, $R^2 = 0,405$		+		Ремісія	
Коефіцієнт смертності	$y = 14,07 + 0,29x$, $R^2 = 0,314$			+	Реальна небез- пека	
Вікова структура населення: навантаження за рахунок осіб похилого віку (65 років і старших)	$y = 183,32 + 9,262x$, $R^2 = 0,588$			+	Реальна небез- пека	
навантаження за рахунок дітей (до 14 років)	$y = 286,04 - 17,369x$, $R^2 = 0,701$	+			Реальна небез- пека	
Міграційні втрати населення	$y = 527,19 - 4,92x$, $R^2 = 0,971$	+			Реальна небез- пека	

Виявлений негативний тренд у процесах формування, розподілу і перерозподілу та використання трудових ресурсів, характеризує наявність проблемної ситуації, яка виявляється в скороченні чисельності населення молодше (потенційні трудові ресурси) працездатного віку, посилення диспропорцій у статеві-віковій структурі населення, що виявляється у збільшенні навантаження особами старших вікових груп, зменшенні особами молодше працездатного віку; наявністю неконтрольованої трудової міграції; диспропорцій у співвідношенні попиту та пропозиції робочої сили; невідповідності потребам ринку праці наявної професійно-кваліфікаційної структури трудових ресурсів; невідповідності розміру оплати праці рівню освіти, кваліфікації та компетентності працівника; погіршення умов праці; наявність прихованої зайнятості та інше.

Встановлення діагнозу на засадах існуючого напрямку трен має такі характеристики. Кризовий стан у процесах відтворення трудових ресурсів — діагноз, який свідчить про наявність таких кризових явищ, як скорочення трудових ресурсів через порушення відтворення населення:

- низьку народжуваність, високу смертність населення в працездатному віці, старіння населення;
- невідповідність існуючої системи професійної освіти потребам ринку праці;
- високий рівень безробіття;
- зменшення продуктивності праці працівників та низький рівень оплати праці тощо.

Наявність нейтрального тренда у відтворенні трудових ресурсів свідчить про ситуацію, при якій протягом досліджуваного періоду не відбувається змін у процесах відтворення трудових ресурсів, тобто їх загальна чисельність не змінюється, не відбувається змін у професійно-кваліфікаційній структурі, у системі професійної освіти, не змінюються рівні зайнятості та безробіття, попиту та пропозиції робочої сили, ефективність використання трудових ресурсів тощо.

Установлений на засадах напрямку цього тренда діагноз відповідає статичному характеру розвитку, який характеризує ситуацію, за якої умови та напрями протікання процесів відтворення трудових ресурсів протягом досліджуваного періоду істотно не змінилися.

Позитивний тренд у процесах відтворення трудових ресурсів, характеризує зміни, які свідчать:

- на фазі формування — про забезпечення усіх галузей економіки достатньою кількістю працівників, які за своїм фізичним розвитком, розумовими здібностями й знаннями здатні займатися суспільно корисною діяльністю, що мають відповідну до потреб ринку праці спеціалізовану професійну освіту, успішно володіють навичками підприємницької та управлінської діяльності тощо;
- на фазі розподілу і перерозподілу — про прагнення до ситуації, яка визначається відповідністю попиту на робочу силу її пропозицією в усіх галузях економіки регіону;
- на фазі використання — про раціональне використання трудових ресурсів, що досягається, насамперед, за рахунок забезпечення їх повної зайнятості й досягнення ними найвищої продуктивності праці.

На засадах напряму цього тренда можна встановити діагноз, який характеризує відтворення трудових ресурсів у напрямку збалансованого розвитку.

Збалансований характер розвитку, діагноз, в основу якого покладена рівноважна кон'юнктура ринку праці, для якої характерною є відповідність попиту та пропозиції робочої сили. В принципі, таке співвідношення є ідеальним становищем на ринку праці, однак, у реальному економічному житті воно не існує (наприклад, цього стану не дозволяє досягнути такий вид безробіття як фрикційне), але треба прагнути до досягнення цього стану. Отже, напрям вектора розвитку, позначений як наближення до цієї рівноваги, є позитивним трендом розвитку у відтворенні трудових ресурсів.

Діагноз характеризується такими явищами:

- розширений тип відтворення населення;
- ситуація, за якої протікання процесів відтворення трудових ресурсів під дією сприятливих умов веде до інтенсивного типу їх розвитку;
- кон'юнктура на ринку праці прагне до стану рівноваги;
- раціональне використання трудових ресурсів досягається, насамперед, за рахунок прагнення до забезпечення їх повної зайнятості та досягнення ними найвищої продуктивності праці;
- відбувається поліпшення умов праці та ін.

Таким чином, на засадах, визначених напрямів трендів залежно від виду виявленого тренда встановлюється діагноз про стан відтворення трудових ресурсів регіону (табл. 4.3).

Таблиця 4.3. Основні характеристики можливих напрямів відтворення трудових ресурсів регіону

Напрямок розвитку	Властивість	Симптом	Стан	Діагноз
1	2	3	4	5
Негативний тренд	Свідчить про наявність проблемної ситуації в процесах формування, розподілу й перерозподілу, а також використання трудових ресурсів відповідної території	Звужений тип відтворення населення; наявність диспропорцій у співвідношенні попиту та пропозиції робочої сили на ринку праці; невідповідність існуючої системи професійної освіти потребам ринку праці; зменшення продуктивності праці працівників	Реальна небезпека	Кризовий стан у процесах відтворення трудових ресурсів
Нейтральний тренд	Дає уявлення про ситуацію, за якої протягом досліджуваного періоду динаміка основних показників, що характеризують відтворення трудових ресурсів, практично не змінилася	Відсутні зміни в процесах відтворення трудових ресурсів, як позитивних, так і негативних протягом досліджуваного періоду	Ремісія	Статичний характер розвитку

Закінчення табл. 4.3

1	2	3	4	5
Позитивний тренд	Свідчить про наявність позитивних явищ і процесів у відтворенні трудових ресурсів	Відповідність чисельності та якості трудових ресурсів потреbam економіки, системи професійної освіти потреbam ринку праці, підвищення продуктивності праці працівників тощо	Відсутність небезпеки	Відтворення відбувається в напрямку збалансовано- го характеру розвитку

При постановці діагнозу відтворення трудових ресурсів необхідно враховувати вихідні умови розвитку відповідної території, до яких належать ті показники, що дозволяють визначитися із симптомами, які необхідні для встановлення діагнозу. Приклад вихідних умов, на засадах яких встановлюється діагноз відтворення трудових ресурсів, наведено в таблиці 4.4.

За результатами проведеного дослідження складається таблиця відтворення трудових ресурсів Донецької області (табл. 4.5).

Отже, на основі проведеного дослідження встановлено діагноз відтворення трудових ресурсів Донецької області на фазі їх формування, який може характеризуватися як наявність кризових явищ у цих процесах. Доведено, що відбувається скорочення трудових ресурсів через порушення відтворення населення:

- низьку народжуваність, високу смертність населення в працездатному віці, старіння населення;
- невідповідність існуючої системи професійної освіти потреbam ринку праці.

Таблиця 4.4. Вихідні умови для встановлення діагнозу відтворення трудових ресурсів Донецької області

2012 рік				
Показник			Значення	
Рівень економічної активності населення, %			65,2	
Рівень безробіття населення за методологією МОП, % до ЕАН у віці 15–70 років			8,0	
Рівень безробіття населення в працездатному віці за методологією МОП, % до ЕАН працездатного віку			8,5	
Рівень зареєстрованого безробіття, % до середньорічної чисельності населення працездатного віку			1,1	
Рівень працюючих пенсіонерів, % до облікової чисельності штатних працівників			20,1	
Рівень підвищення кваліфікації працівників, % до облікової кількості штатних працівників			13,5	
Кон'юнктура ринку праці	працедефіцитна		рівноважна	праценадлішкова
				+
Навантаження на одне вільне робоче місце, вакансію (осіб)	Робочі місця	Посади службовців	Місця, які не потребують професії, спеціальності	Усього
	8	10	10	9

Наявність цих негативних явищ може створити суттєві обмеження в забезпеченні всіх галузей економіки регіону фахівцями відповідної кваліфікації, які відповідали б потребам економіки.

*Таблиця 4.5. Результати квантифікації відтворення трудових ресурсів
Донецької області*

Показник	Трендова модель	Напрямок тренда			Симп- том	Діагноз
		скоро- чення	стаг- нація	зрос- тання		
1	2	3	4	5	6	7
Фаза формування						
Чисельність населення:						
у працездатному віці, тис. осіб	$y=3037,7-29,041x$ $R^2=0,847$	+			Реальна небезпека	
молодше пра- цездатного віку, тис. осіб	$y=1025,2-38,821x$ $R^2=0,752$	+			Реальна небезпека	
Чисельність працюючих пенсіонерів, тис. осіб	$y=267,65-6,792x$ $R^2=0,914$	+			Відсутність небезпеки	
Чисельність мі- ського населення:						
у працездатному віці, тис. осіб	$y=2726,6-19,458x$ $R^2=0,617$	+			Відсутність небезпеки	
молодше працездатного віку, тис. осіб	$y=912,55-34,501x$ $R^2=0,737$	+			Реальна небезпека	
Чисельність сільського населення:						
у працездатному віці, тис. осіб	$y=273,27-2,138x$ $R^2=0,362$	+			Реальна небезпека	
молодше працездатного віку, тис. осіб	$y=112,67-4,326x$ $R^2=0,848$	+			Реальна небезпека	

Продовження табл. 4.5

1	2	3	4	5	6	7
Чисельність учнів професійно-технічних навчальних закладів, тис. осіб	$y=66,76-2,059x$ $R^2=0,475$	+			Реальна небезпека	Криза в процесах відтворення трудових ресурсів. порушення процесів відтворення населення через низьку народжуваність; високу смертність населення в працездатному віці міграцію населення; невідповідність існуючої системи професійної освіти потребам ринку праці
Чисельність студентів ВНЗ I–II рівнів акредитації, тис. осіб	$y=73,7-2,54x$ $R^2=0,681$	+			Реальна небезпека	
Чисельність студентів ВНЗ III–IV рівнів акредитації, тис. осіб	$y=4,224x+101,7$ $R^2=0,327$			+	Реальна небезпека	
Чисельність працівників, які підвищили кваліфікацію, тис. осіб	$y=0,097x+142,92$ $R^2=0,001$		+		Реальна небезпека	
Фаза розподілу та перерозподілу						
Економічно активне населення у віці 15–70 років	$y=2354,5-16,51x$ $R^2=0,89$	+			Реальна небезпека	
Економічно неактивне населення у віці 15–70 років	$y=1452,5-22,79x$ $R^2=0,91$	+			Відсутність небезпеки	
Зайняті	$y=2160-13,107x$ $R^2=0,49$	+			Реальна небезпека	
Безробітні	$y=194,6-3,402x$ $R^2=0,108$	+			Відсутність небезпеки	

Продовження табл. 4.5

1	2	3	4	5	6	7
Середньорічна кількість найманих працівників, у тому числі:	$y=1641-44,769x$ $R^2=0,662$	+			Реальна небезпека	
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	$y=115,84-7,454x$ $R^2=0,748$	+			Реальна небезпека	
Рибальство, Рибництво	$y=3,023-0,198x$ $R^2=0,863$	+			Реальна небезпека	
Промисловість	$y=805,15-27,36x$ $R^2=0,757$	+			Реальна небезпека	
Будівництво	$y=84,358-4,045x$ $R^2=0,493$	+			Реальна небезпека	
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	$y=67,131+0,757x$ $R^2=0,031$			+	Відсутність небезпеки	
Діяльність готелів та ресторанів	$y=6,889-0,009x$ $R^2=0,0004$		+		Ремісія	
Діяльність транспорту та зв'язку	$y=139,52-3,78x$ $R^2=0,774$	+			Реальна небезпека	
Фінансова діяльність	$y=12,65+0,831x$ $R^2=0,650$			+	Відсутність небезпеки	

Закінчення табл. 4.5

1	2	3	4	5	6	7
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	$y=57,358-0,008x$ $R^2=0,350$	+			Реальна небезпека	
Державне управління	$y=55,035-0,814x$ $R^2=0,230$	+			Реальна небезпека	
Освіта	$y=13,66-0,749x$ $R^2=0,822$	+			Реальна небезпека	
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	$y=125,73-1,39x$ $R^2=0,726$	+			Реальна небезпека	
Надання комунальних та індивідуальних послуг; діяльність у сфері культури та спорту	$y=35,215-0,545x$ $R^2=0,853$	+			Реальна небезпека	
Фаза використання						
Продуктивність праці, тис. грн. на 1 зайнятого	$y=6,29x-0,92$ $R^2=0,965$			+	Відсутність небезпеки	
Середньорічна заробітна плата, тис. грн.	$y=0,725+5,34x$ $R^2=0,954$			+	Відсутність небезпеки	

Діагностика відтворення суспільного здоров'я населення регіону. У попередніх параграфах доведено, що діагностика відтворення суспільного здоров'я

дає можливість визначити стан фізичного, духовного і соціального благополуччя населення регіону, виявити причини й закономірності його розвитку з урахуванням особливостей функціонування регіональної системи охорони здоров'я, техногенного навантаження території, економічного й соціального розвитку регіону. Для постановки діагнозу виділяються такі види напряду зміни показників відтворення суспільного здоров'я населення: негативний, нейтральний і позитивний тренди.

Виявлений негативний тренд відтворення суспільного здоров'я свідчить про наявність проблемної ситуації в стані суспільного здоров'я соціуму, у фінансуванні та функціонуванні системи охорони здоров'я і соціальної допомоги регіону (прикладом негативного тренда є збільшення смертності та інвалідності, особливо в працездатному віці, недофінансування галузі охорони здоров'я і соціальної допомоги, що не дозволяє забезпечити ті обсяги медичної допомоги, які необхідні жителям регіону, падіння рівня життя більшої частини населення і техногенне навантаження на навколишнє середовище та ін.).

Причинами негативних тенденцій відтворення суспільного здоров'я населення є існуючі проблеми в економічному і соціальному розвитку території, екологічному стані навколишнього середовища, рівні життя населення, у стані здоров'я індивіда. Наявність негативних тенденцій підтверджується ситуацією, при якій дефіцит середньої очікуваної тривалості життя збільшується ($D \uparrow$).

Таким чином, постановка діагнозу відтворення суспільного здоров'я населення регіону відбувається на засадах визначеного тренда шляхом обробки звітних статистичних даних і встановлених на цій основі тенденцій змін стану суспільного здоров'я регіонального соціуму. Діагноз, що описує збільшення дефіциту очікуваної тривалості життя при народженні, характеризує несприятливе протікання процесів відтворення суспільного здоров'я населення, на яке роблять вплив різні чинники:

- 1) техногенний. Функціонування техногенної системи призводить до виникнення техногенних ризиків, існування яких підтверджують наявність причинно-наслідковому зв'язку між техногенним навантаженням на природне середовище та очікуваною тривалістю життя при народженні регіонального соціуму;

- 2) соціально-економічний. Негативний вплив цього чинника виникає у випадку порушень у розвитку економічної та соціальної сфер суспільства, кризи системи охорони здоров'я, умов і способу життя індивіда;
- 3) фізіологічний, який відображає особливості організму людини: наявність окремих видів хвороб, спадкову схильність до захворювань, соціальні стреси, асоціальна поведінка індивіда, правильне харчування, фізичне навантаження та ін.

Виявлений нейтральний тренд свідчить про стабільний стан суспільного здоров'я населення регіону, тобто відсутні як позитивні, так і негативні зміни стану його здоров'я. Нейтральні тенденції виявляються в результаті ситуації, при якій динаміка дефіциту середньої очікуваної тривалості життя не змінюється в межах досліджуваного періоду ($D=const$).

Отже, наявність нейтрального тренда свідчить про те, що дефіцит очікуваної тривалості життя при народженні практично не змінюється. Діагноз, який характеризує ситуацію, при якій умови протікання процесів відтворення суспільного здоров'я за аналізований період істотно не змінилися і/або посилення дії одного чинника компенсується діями інших.

Виявлений позитивний тренд відтворення суспільного здоров'я свідчить про наявність позитивних явищ і процесів у стані здоров'я соціуму, у системі охорони здоров'я і соціальної допомоги регіону (наприклад, як позитивний тренд слід розглядати збільшення очікуваної тривалості життя при народженні, скорочення дитячої смертності, а також смертності та інвалідності в працездатному віці та ін.). Наявність позитивних тенденцій описується ситуацією, при якій дефіцит середньої очікуваної тривалості життя зменшується ($D\downarrow$ або $D\rightarrow min$).

Діагноз, що характеризує скорочення дефіциту очікуваної тривалості життя при народженні, покликаний характеризувати сприятливе протікання процесів відтворення суспільного здоров'я населення за рахунок:

- зменшення техногенного навантаження на навколишнє середовище;
- наявності позитивних тенденцій у розвитку соціальної сфери суспільства, умов і способу життя індивіда;
- зниження захворюваності та смертності населення особливо в молодшому працездатному віці;
- покращення якості життя населення та функціонування системи охорони здоров'я, що дозволяє забезпечити належний рівень якості і безпеки життя регіонального соціуму.

Тому на засадах визначених напрямів трендів залежно від виду виявленого тренда встановлюється діагноз про стан відтворення суспільного здоров'я регіонального соціуму (табл. 4.6).

Таблиця 4.6. Основні характеристики можливих напрямів відтворення суспільного здоров'я регіонального соціуму

Напрямок розвитку	Властивість	Симптом	Стан	Діагноз
1	2	3	4	5
Негативний тренд	Свідчить про збільшення дефіциту середньої очікуваної тривалості життя при народженні	Підвищення рівня захворюваності та інвалідності; недофінансування галузі охорони здоров'я та соціальної допомоги, що не дозволяє забезпечити ті обсяги та якість медичної допомоги, які необхідні населенню	Реальна небезпека	Збільшення дефіциту очікуваної тривалості життя при народженні
Нейтральний тренд	Дає уявлення про ситуацію, при якій динаміка дефіциту середньої очікуваної тривалості життя при народженні не змінюється в межах досліджуваного періоду	Стан суспільного здоров'я за аналізований період не змінюється, тобто відсутні як негативні, так і позитивні тенденції розвитку	Ремісія	Дефіцит очікуваної тривалості життя при народженні практично не змінюється

Закінчення табл. 4.6

1	2	3	4	5
Позитивний тренд	Характеризується зменшенням дефіциту середньої очікуваної тривалості життя при народженості	Поліпшення стану суспільного здоров'я соціуму, скорочення рівня смертності населення, особливо дитячої та у працездатному віці, поліпшення якості життя та умов функціонування системи охорони здоров'я тощо	Позитивна динаміка	Скорочення дефіциту очікуваної тривалості життя при народженні

Отже, діагноз відтворення суспільного здоров'я населення регіону встановлюється залежно від виду виявленого тренда, на підставі якого робиться агрегований синтетичний висновок про стан відтворення суспільного здоров'я населення регіону й причини його зміни.

За результатами проведеного дослідження складається таблиця діагностики відтворення суспільного здоров'я регіонального соціуму Донецької області (табл. 4.7).

За результатами розрахунків показників, що характеризують стан суспільного здоров'я, можна стверджувати, що дефіцит суспільного здоров'я населення становить 20,2 роки. Отже, має місце діагноз, що характеризує негативний тренд відтворення суспільного здоров'я і свідчить про наявність проблемної ситуації у стані суспільного здоров'я соціуму, у фінансуванні та функціонуванні системі охорони здоров'я і соціальної допомоги регіону.

Діагностика відтворення освітнього рівня регіонального соціуму покликана визначити освітній рівень населення, який обумовлюється НТП, потребами науково-технічної сфери, культурою, суспільними відносинами та умовами, які дозволяють його здобувати. Отже, необхідним є встановлення причинно-наслідкових зв'язків між умовами функціонування існуючої системи освіти та освітнім рівнем регіонального соціуму. З метою постановки діагнозу

слід виділити такі напрями зміни показників відтворення освітнього рівня регіонального соціуму: негативний, нейтральний і позитивний тренди.

Таблиця 4.7. Результати квантифікації відтворення суспільного здоров'я населення Донецької області

Показник	Трендова модель	Напрямок тренду			Симптом	Діагноз
		скоро- чення	стаг- нація	зрос- тання		
1	2	3	4	5	6	7
Функціонування системи охорони здоров'я						
Чисельність лікарів усіх спеціальностей, осіб	$y=22882-284,45x$ $R^2=0,779$	+			Реальна небезпека	Збільшення дефіциту очікуваної тривалості життя при народженні
у розрахунку на 10 тис. населення	$y=246,186-0,312x$ $R^2=0,252$	+			Реальна небезпека	
Чисельність середнього медичного персоналу, осіб	$y=57162-1461,5x$ $R^2=0,947$	+			Реальна небезпека	
у розрахунку на 10 тис. населення	$y=133,47-6,832x$ $R^2=0,963$	+			Реальна небезпека	
Кількість лікарняних закладів, установ	$y=281,93-4,02x$ $R^2=0,529$	+			Реальна небезпека	
Кількість лікарняних ліжок	$y=45039-571,13x$ $R^2=0,919$	+			Реальна небезпека	
у розрахунку на 10 тис. населення	$y=72,571-6,8161x$ $R^2=0,801$	+			Реальна небезпека	
Кількість лікарських амбулаторно-поліклінічних закладів	$y=2627,67-2,56x$ $R^2=0,016$	+			Реальна небезпека	

Закінчення табл. 4.7

1	2	3	4	5	6	7
Стан суспільного здоров'я						
Захворюваність населення, тис. випадків	$y=2859,2-34,52x$ $R^2=0,311$	+			Реальна небезпека	
у розрахунку на 1000 населення	$y=63056-328,5x$ $R^2=0,072$	+			Реальна небезпека	
ВІЛ-інфіковані, осіб	$y=5689,2x-4103,6$ $R^2=0,931$			+	Реальна небезпека	
у розрахунку на 1000 населення	$y=131,75x-105,87$ $R^2=0,934$			+	Реальна небезпека	
Хворі на СНІД, осіб	$y=515,9x-161,3$ $R^2=0,889$			+	Реальна небезпека	
у розрахунку на 1000 населення	$y=11,97x-4,73$ $R^2=0,909$			+	Реальна небезпека	
Захворюваність на активний туберкульоз, осіб	$y=243,14x+2175$ $R^2=0,263$			+	Реальна небезпека	
у розрахунку на 1000 населення	$y=7,054x+39,286$ $R^2=0,392$			+	Реальна небезпека	
Чисельність інвалідів	$y=246228-1688,5x$ $R^2=0,312$	+			Відсутність небезпеки	
у розрахунку на 1000 населення	$y=49,8+1,2x$ $R^2=0,947$			+	Реальна небезпека	
Смертність дітей у віці до 1 року	$y=640,43-28,036x$ $R^2=0,284$	+			Відсутність небезпеки	
у розрахунку на 1000 народжених	$y=14,243-0,357x$ $R^2=0,203$	+			Відсутність небезпеки	

Негативний тренд відтворення освітнього рівня регіонального соціуму свідчить про порушення в процесах здобуття освітнього рівня, що виявляється в зниженні якості, престижу освіти та в соціальному розшаруванні населення, особливо це стосується молоді; формування умов її здобуття, що пов'язано з проблемами державного фінансування закладів освіти, застарілою матеріально-технічною базою, дефіцитом висококваліфікованих кадрів, зменшенням безкоштовних освітніх послуг та обмеженням їх доступності, неможливістю працевлаштування за спеціальністю, низьким рівнем якості життя соціуму тощо.

Діагноз, що характеризує негативний тренд відтворення освітнього рівня регіонального соціуму, визначає певні умови розвитку. Освітня криза — це діагноз, який свідчить про зниження освітнього рівня населення. Встановлення цього діагнозу відбувається на засадах негативних тенденцій, що відбуваються, по-перше, у процесах здобуття освітнього рівня. Діагноз відображає погіршення рівня знань населення та якості професійної підготовки, що не відповідає сучасним вимогам економіки, зниження соціального престижу освіти. По-друге, у процесах формування умов здобуття освіти, що відбуваються на всіх рівнях її складових: дошкільній, загальній середній, позашкільній, професійно-технічній, вищій та післядипломній освіти, аспірантурі, докторантурі, самоосвіті.

Наявність нейтральних тенденцій у відтворенні освітнього рівня характеризує ситуацію, при якій протягом досліджуваного періоду істотних змін не відбувалося. Діагноз, який відповідає цій ситуації, характеризує статичний характер розвитку. Отже, протягом досліджуваного періоду умови здобуття освітнього рівня регіональним соціумом не змінилися.

Виявлений позитивний тренд дозволяє стверджувати про позитивні явища і процеси, які сприяють підвищенню освітнього рівня регіонального соціуму. Тренд відображає зміни, що відбуваються, по-перше, на засадах здобуття освітнього рівня, а саме:

- підвищення його якості та доступності;
- розширення можливостей для здобуття відповідного освітнього рівня;
- створення умов для безперервного навчання протягом усього життя;
- надання якісних і доступних освітніх послуг тощо.

По-друге, зміни, що поліпшують умови функціонування існуючої системи освіти: розвиток інфраструктури, розробка інноваційних освітніх програм, зв'язків між провідними закладами освіти, мобільність студентів тощо.

Діагноз, визначений на засадах цього тренду, формує уявлення про розвиток явищ і процесів у напрямі, який забезпечує підвищення освітнього рівня регіонального соціуму протягом досліджуваного періоду.

Таким чином, на засадах напряму виявленого тренда, який характеризує можливості здобуття та умови формування освітнього рівня, встановлюється відповідний діагноз (табл. 4.8).

Таблиця 4.8. Основні характеристики можливих напрямів відтворення освітнього рівня регіонального соціуму

Напрямок розвитку	Властивість	Симптом	Стан	Діагноз
1	2	3	4	5
Негативний тренд	Свідчить про наявність проблемної ситуації в здобутті освітнього рівня соціумом та умов його формування	Зниження якості та престижу освіти, соціальна диференціація населення; незадовільний стан державного фінансування закладів освіти та науки, застаріла матеріально-технічна база, дефіцит висококваліфікованих кадрів у окремих галузях економіки, зменшення безкоштовних освітніх послуг, обмеження їх доступності, неможливість працевлаштування за спеціальністю, низький рівень якості життя соціуму тощо	Реальна небезпека	Освітня криза

Закінчення табл. 4.8

1	2	3	4	5
Нейтральний тренд	Дає уявлення про ситуацію, за якої протягом досліджуваного періоду дина- міка основних показників, що характеризує процеси здобут- тя та умови формування освітнього рівня практично не змінилися	Відсутні зміни як позитивні, так і негативні	Ремісія	Статич- ний характер розвитку
Позитивний тренд	Свідчить про наявність позитивних явищ і процесів у відтворенні освітнього рівня регіональ- ного соціуму	Підвищення якості освіти; розширення можливостей для здобуття відповідного освітнього рівня; створення умов для безперервного навчання протягом усього життя; надання якісних і доступних освітніх послуг тощо	Відсут- ність небезпеки	Підви- щення освіт- нього рівня

Результати діагностики відтворення освітнього рівня регіонального соці-
уму зводяться в таблицю 4.9.

Отже, результати аналізу дозволяють встановити діагноз, що формує уяв-
лення про підвищення освітнього рівня регіонального соціуму протягом до-
сліджуваного періоду.

Діагностика умов відтворення культурного розвитку населення дозволяє
виявити причинно-наслідкові зв'язки між існуючою мережею закладів куль-
тури та культурним розвитком регіонального соціуму, встановити загальні й
окремі тенденції та закономірності їх розвитку.

Таблиця 4.9. Результати квантифікації відтворення освітнього рівня населення Донецької області

Показник	Трендова модель	Напря́м тренду			Симптом	Діагноз
		скоро- чення	стагна- ція	зрос- тання		
1	2	3	4	5	6	7
Кількість дошкільних закладів, установ	$y=15,02-1,08x$ $R^2=0,782$	+			Реальна небезпека	Діагноз, що формує уявлення про підвищення освітнього рівня регіонального соціуму протягом досліджуваного періоду
у них місць, тис.	$y=255,79-25,09x$ $R^2=0,681$	+			Реальна небезпека	
Чисельність дітей у дошкільних закладах, тис. осіб	$y=210,79-15,621x$ $R^2=0,362$	+			Реальна небезпека	
у розрахунку на 100 місць	$y=74,571+5,893x$ $R^2=0,610$			+	Реальна небезпека	
Кількість загальноосвітніх навчальних закладів, установ	$y=1329,8-15,473x$ $R^2=0,966$	+			Реальна небезпека	
Кількість професійно-технічних навчальних закладів, установ	$y=120,71-1,679x$ $R^2=0,759$	+			Реальна небезпека	

Закінчення табл. 4.9

1	2	3	4	5	6	7
Кількість ВНЗ I–II рівнів акредитації	$y=69,933-1,115x$ $R^2=0,936$	+			Відсутність небезпеки	
Кількість ВНЗ III–IV рівнів акредитації	$y=26+0,127x$ $R^2=0,636$	+			Відсутність небезпеки	
Підготовлено кандидатів наук, осіб	$y=145,14+43,283x$ $R^2=0,876$			+	Відсутність небезпеки	
Підготовлено докторів наук, осіб	$y=13,464+13,464x$ $R^2=0,424$			+	Відсутність небезпеки	

Визначення напрямів розвитку відтворення умов культурного розвитку регіонального соціуму відбувається за напрямом встановленого тренда.

Негативний тренд відтворення умов культурного розвитку населення регіону відображає наявність проблемної ситуації в культурному розвитку регіонального соціуму, який характеризує скорочення фінансування галузі та зменшення безкоштовних соціокультурних послуг, звуження і руйнація соціально-культурної інфраструктури, різке скорочення духовних потреб основної маси населення.

Діагноз відтворення умов культурного розвитку регіонального соціуму, що характеризує негативний тренд, визначається як культурна криза регіонального соціуму.

Культурна криза — це діагноз, який доводить про обмеження культурного розвитку регіонального соціуму. Відповідає такими явищами, як скорочення мережі закладів культури, падіння інтересу населення до їх діяльності,

згасання інтенсивності відвідуваності. Наслідком цих подій є руйнація культурно-духовних цінностей у соціумі та обмеження можливостей до його культурного розвитку.

Нейтральний тренд дає уявлення про ситуацію, за якої протягом досліджуваного періоду динаміка основних показників, що характеризують культурний розвиток, практично не змінилася, тобто не відбулося змін як позитивних так і негативних.

Діагноз, що відповідає нейтральному тренду умов відтворення культурного розвитку регіонального соціуму, характеризує статичний характер розвитку. Діагноз, що описує ситуацію, за якої умови та напрями протікання процесів культурного розвитку регіонального соціуму протягом досліджуваного періоду істотно не змінилися.

Позитивний тренд свідчить про наявність позитивних явищ і процесів у культурному розвитку населення та характеризує посилення процесів, спрямованих на зближення та взаємопроникнення культурної, освітньої, соціальної сфер у суспільне життя регіонального соціуму.

Діагноз, що відповідає позитивному тренду, характеризує культурний підйом у розвитку регіонального соціуму. Отже, діагноз, за яким протікання процесів культурного розвитку соціуму під дією сприятливих умов, характеризує:

- активізацію соціально-культурної творчості різних категорій та груп населення;
- збагачення культурних ініціатив шляхом розвитку громадських асоціацій, клубів, урізноманітнення видів та форм художньої творчості;
- розвиток індустрії дозвілля та розваг;
- патріотичного виховання молоді, що визнано головною складовою національного виховання тощо.

Отже, діагноз відтворення умов культурного розвитку регіонального соціуму встановлюється з урахування виду виявленого тренда на засадах його властивостей та симптомів (табл. 4.10).

За результатами проведеного дослідження було складено таблицю діагностики умов культурного розвитку населення Донецької області (табл. 4.11).

Таблиця 4.10. Основні характеристики можливих напрямів відтворення умов культурного розвитку регіонального соціуму

Напрямок розвитку	Властивість	Симптом	Стан	Діагноз
Негативний тренд	Свідчить про наявність проблемної ситуації в культурному розвитку регіонального соціуму	Скорочення видатків на освіту та культуру, зменшення безкоштовних соціокультурних послуг, звуження і руйнація соціально-культурної інфраструктури, різке скорочення духовних потреб основної маси населення	Реальна небезпека	Культурна криза.
Нейтральний тренд	Дає уявлення про ситуацію, за якої протягом досліджуваного періоду динаміка основних показників, що характеризують культурний розвиток, практично не змінилася	Відсутні зміни як позитивні, так і негативні	Ремісія	Статичний характер розвитку
Позитивний тренд	Свідчить про наявність позитивних явищ і процесів у культурному розвитку регіонального соціуму	Посилення процесів, спрямованих на зближення та взаємопроникнення культурної, освітньої, соціальної сфер у суспільне життя регіонального соціуму	Відсутність небезпеки	Культурний підйом

Негативний тренд відтворення умов культурного розвитку населення регіону відображає наявність проблемної ситуації в культурному розвитку регіонального соціуму, який характеризує скорочення фінансування галузі та зменшення безкоштовних соціокультурних послуг, звуження і руйнацію соціально-культурної інфраструктури, різке скорочення духовних потреб основної маси населення.

Таблиця 4.11. Результати квантифікації умов відтворення культурно розвитку населення Донецької області

Показник	Трендова модель	Напрямок тренду			Симптом	Діагноз
		скорочення	стагнація	зростання		
1	2	3	4	5	6	7
Видатки на культуру та мистецтво	$y = 44,79x - 76,3$ $R^2 = 0,929$			+	Відсутність небезпеки	
Питома вага витрат на культуру та мистецтво в загальних витратах області	$y = 2,69 + 0,13x$ $R^2 = 0,929$		+		Ремісія	
Сукупні бюджетні витрати на культуру та мистецтво в розрахунку на одну особу	$y = 2,7 + 0,13x$ $R^2 = 0,523$			+	Відсутність небезпеки	
Кредиторська заборгованість	$y = 166,38x - 247,69$ $R^2 = 0,819$			+	Реальна небезпека	

Продовження табл. 4.11

1	2	3	4	5	6	7
Кількість акладів культури:						Суттєве обмеження умов відтворення культурного розвитку регіонального соціуму
Театри	$y=5$		+		Ремісія	
музеї	$y = 16,5 + 0,66x$ $R^2 = 0,399$			+	Відсутність небезпеки	
бібліотеки:	$y = 1099,7 - 12,05x$ $R^2 = 0,179$	+			Реальна небезпека	
книжковий фонд бібліотек, примірників, млн.	$y = 30,76 - 1,09x$ $R^2 = 0,510$	+			Реальна небезпека	
бібліотеки у сільській місцевості:	$y = 538,67 - 31,71x$ $R^2 = 0,892$	+			Реальна небезпека	
книжковий фонд бібліотек у сільській місцевості, примірників, млн.	$y = 6,39 - 0,39x$ $R^2 = 0,892$	+			Реальна небезпека	
Демонстратори Фільмів	$y = 683,2 - 61,85x$ $R^2 = 0,433$	+			Реальна небезпека	
заклади культури клубного типу	$y = 918,67 - 22,04x$ $R^2 = 0,761$	+			Реальна небезпека	
заклади культури клубного типу у сільській місцевості	$y = 630,53 - 43,49x$ $R^2 = 0,877$	+			Реальна небезпека	
Кількість відвідувань:						
Театрів	$y = 766,65 - 55,56x$ $R^2 = 0,372$	+			Реальна небезпека	

Закінчення табл. 4.11

1	2	3	4	5	6	7
концертних організацій	$y = 1193,5 - 81,55x$ $R^2 = 0,269$	+			Реальна небезпека	
Музеїв	$y = 780,91 + 3,58x$ $R^2 = 0,016$			+	Відсутність небезпеки	
Кіносеансів	$y = 33,29 - 6,88x$ $R^2 = 0,016$	+			Реальна небезпека	

4.3. Формування механізму діагностики відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму

У сучасних дослідженнях досить часто зустрічається і широко використовується таке поняття, як «механізм». Сутність його визначається як система, що визначає порядок якогось виду діяльності; безпосередньо організує внутрішній устрій чого-небудь, що приводить елементи механізму у дію; перетворює рух одного або декількох тіл на необхідні види руху; внутрішня побудова, система, сукупність станів і процесів, з яких складається те чи інше явище; сукупність станів і процесів, з яких складається явище, що являє собою результат цілеспрямованої діяльності людини і є сукупністю інститутів, правил, норм, які забезпечують формування заданих економічних явищ.

В економічній науці найчастіше застосовуються такі види механізмів, як «господарський», «економічний», «організаційний», «організаційно-економічний» та інші. Існує точка зору, що господарський механізм являє собою суспільну систему господарюючих суб'єктів із притаманними їм зв'язками та інститутами, регулюючими діяльність цих суб'єктів. Економічний механізм має систему взаємозв'язків, що виникають між різними економічними явищами, які призводять до очікуваних результатів. Система методів, способів і прийомів формування та регулювання відносин об'єктів із внутрішнім та зовнішнім середовищем формують організаційний механізм. Існування

організаційно-економічного механізму визначається підпорядкуванням йому двох взаємопов'язаних між собою підсистем — організаційної та економічної.

Сучасною наукою доведено, що формування будь-якого механізму, у даному дослідженні механізму діагностики відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму, передбачає необхідність урахування чинників та реальних умов, за яких відбувається відтворення соціального життя населення, та які впливають на об'єкт дослідження. Механізм діагностики повинен будуватися на науково обґрунтованих елементах, логічно визначеній структурі, схемах їх дій, взаємодії та взаємозв'язків.

При визначенні елементів механізму діагностики відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму, перш за все, слід звернути увагу на те, що під механізмом розуміється система взаємопов'язаних методів, способів, інструментарію, принципів, норм, правил, інститутів, економічних, соціальних і організаційних форм, зв'язків, яку об'єднано умовами життєдіяльності регіонального соціуму, функціонування якої спрямовано на виявлення тенденцій розвитку відтворення соціального життя населення.

Механізм діагностики відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму варто розглядати як систему взаємодії економічних та соціальних явищ і процесів, що відбуваються у соціальному житті населення на основі сукупності природно-географічних, екологічних та інституціональних передумов його відтворення, та як організацію процесу дослідження на засадах методологічних принципів, підходів, методів. Використання цього механізму дозволяє суб'єктам діагностики, відповідно до встановленої мети, виявити тенденції розвитку досліджуваних процесів, отримати діагноз, спрогнозувати результати їх розвитку.

Результатом функціонування цього механізму є отримання діагнозу на підставі встановленого стану досліджуваних складових соціального життя населення регіону, виявлення причин, що викликали, відхилення від нормативних показників і прогнозування тенденцій розвитку регіонального соціуму.

Механізм діагностики відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму повинен бути націленим на виконання таких завдань:

- 1) забезпечити дослідження складових відтворення соціального життя населення на засадах використання існуючої та розробки відповідної до завдань діагностики науково-методичного забезпечення, що дає змогу виявити, описати й ототожнити існуючі негативні проблеми та явища;
- 2) сформувати масиви даних щодо складових відтворення соціального життя населення;
- 3) об'єднати форми, види, методи, інструментарій, інформацію й засоби управління, за допомогою яких здійснюється та забезпечується діагностика регіонального соціуму;
- 4) розпізнати стан об'єкта дослідження та на цій підставі сформувати обґрунтований висновок (діагноз);
- 5) забезпечити виконання контролюючої функції як складової управлінської діяльності, метою якої є встановлення відхилень розвитку об'єкта дослідження від нормативних показників;
- 6) прогнозувати економічні й соціальні явища та процеси, моделювати існуючі та майбутні умови відтворення соціального життя регіонального соціуму.

Для уявлення концептуальної сутності та передумов практичної реалізації механізму діагностики відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму у його структурі необхідно визначити підпорядковані йому самостійні та взаємопов'язані між собою підсистеми — організаційну та відтворювальну (рис. 4.6).

Організаційну підсистему механізму діагностики можна охарактеризувати як сукупність відповідних методів, способів, принципів, норм, правил, процесів або дій, які направлені на забезпечення досягнення поставлених цілей. Виділення цієї підсистеми, яку доцільно представити певними взаємозалежними складовими, до яких слід віднести забезпечення та функціонування, обумовлені необхідністю науково-методичного забезпечення діагностики.

Складова забезпечення організаційної підсистеми механізму діагностики покликана акумулювати необхідну сукупність інформаційних масивів, які подано у вигляді результатів статистичних та соціологічних досліджень, нормативно-правовим блоком, методологічними засадами, що забезпечують механізм діагностики тощо.

Рис. 4.6. Структура механізму діагностики відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму як явища.

Функціональна складова (functio — виконання), яка визначається як взаємоузгоджене об'єднання певної організації структур і процесів, що сприяє досягненню певного результату, покликана сприяти виконанню процесу

дослідження, отриманню певного діагнозу. Завданням цієї складової є об'єднання окремих складових діагностики в цілісну (інтегральну) систему, особливістю якої є реагування на будь-яку зміну в окремій складовій механізму діагностики.

Відтворювальна підсистема механізму діагностики регіонального соціуму виступає його внутрішнім складом та являє собою дві взаємопов'язані складові. По-перше, це сукупність форм життєдіяльності населення, які розглянуто у п. 1.3, та, по-друге, сукупність складових відтворення його соціального життя (розглянуто у п. 2.1).

Структура механізму діагностики відтворення продуктивних сил в контексті розвитку регіонального соціуму як процесу включає сукупність ланцюгів, що виникають у процесах життєдіяльності, та передумови його відтворення (рис. 4.7).

Рис. 4.7. Структура механізму діагностики відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму як процесу

Сукупність ланцюгів, що виникає у соціумі, знаходить відображення в таких зв'язках:

- 1) суспільні, які виникають у процесі створення суспільного життя соціуму. Перша група, яка виходить із самої суспільності, є органічними зв'язками, до яких належать родина, народ, держава. Друга група суспільних зв'язків виявляється організаційною, які полягають у взаємовідносинах між соціумом та державним устроєм, що представлений системою суспільних та політичних інститутів;
- 2) економічні — зв'язки, що складаються в соціумі в процесі виробництва, обміну, розподілу і споживання матеріальних благ та послуг;
- 3) соціальні, які виникають між окремими індивідами, їх групами.

Слід мати на увазі, що сукупність цих ланцюгів забезпечує життєдіяльність та розвиток регіонального соціуму, а також формування інших взаємовідносин.

Форми розвитку регіонального соціуму було розглянуто у п.1.2. даного дослідження. Доведено, що розвиток регіонального соціуму відбувається з урахуванням національних традицій, соціально-економічних і демографічних особливостей. Серед основних факторів, тобто умов, що є рушійною силою та впливають на розвиток регіонального соціуму, слід відмітити: територіальні, природно-географічні, екологічні та інституціональні.

Концепція механізму діагностики відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму як уявлення про систему взаємопов'язаних елементів, принципів, умов, чинників, методів, за допомогою яких забезпечується функціонування механізму, обґрунтовує універсальний підхід до визначення заходів з його формування. Концепція механізму діагностики, представляючи собою систему науково-методичних засад, визначає економічні, соціальні та організаційні основи проведення діагностики, які становлять загальну систему державного регулювання економічного і соціального розвитку регіону. Науково-методичні засади встановлюють загальний порядок виконання процедур діагностики, визначення причинно-наслідкових зв'язків, розпізнавання та ідентифікації, виявлення можливостей для розв'язання існуючих проблем у соціальному житті населення регіону.

Концепція механізму діагностики носить комплексний характер та передбачає визначення її елементів, до яких належать суб'єкти та об'єкти діагностики, мета, завдання, принципи, форми, методи та засоби. При побудові механізму

необхідно мати на увазі, що, як і будь-який економічний процес, він має свій життєвий цикл, який починається з постановки певної мети (ідеї) та закінчується контролем за виконанням оздоровчих заходів з виявленими негативними тенденціями у відтворенні соціального життя регіонального соціуму.

Концептуальна схема діагностики, як систематизоване дослідження розвитку регіонального соціуму, передбачає послідовну реалізацію її етапів (рис. 4.8).

У попередніх підрозділах роботи доведено, що загальною метою діагностики відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму є виявлення тенденцій розвитку соціально-економічних явищ і процесів, необхідних для ідентифікації проблемних ситуацій, знання про які дозволяє або переломити негативний тренд, або закріпити і підсилити позитивні процеси, які мають місце в усіх сферах життєдіяльності населення регіону.

Метою діагностики відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму є виявлення тенденцій розвитку демографічних явищ і процесів; трудових ресурсів — виявлення тенденцій розвитку при їх формуванні, розподілі, перерозподілі та використанні; суспільного здоров'я — тенденцій розвитку фізичного, духовного і соціального благополуччя соціуму, тобто забезпечення демографічного розвитку максимально можливої тривалості життя і трудової активності; освітнього рівня населення — формування та визначення пріоритетів розвитку системи навчання; умов культурного розвитку — тенденцій розвитку в загальній системі надання культурних послуг населенню, на засадах яких відбувається його культурне становлення.

Таким чином, в основу дії механізму діагностики регіонального соціуму покладено систему цілей, яка повинна ґрунтуватися на економічних та соціальних умовах розвитку населення.

Постановка завдань щодо діагностики відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму відбувається на засадах визначеної мети як загальної для всього процесу, так і окремих для кожної складової відтворення соціального життя населення. До загальних завдань, які покликані розв'язати діагностика, належать:

- 1) виявлення причин змін у процесах і явищах, що відбуваються в соціальному житті регіонального соціуму;
- 2) встановлення та ідентифікація проблем змін;
- 3) попередження негативних тенденцій у цих процесах.

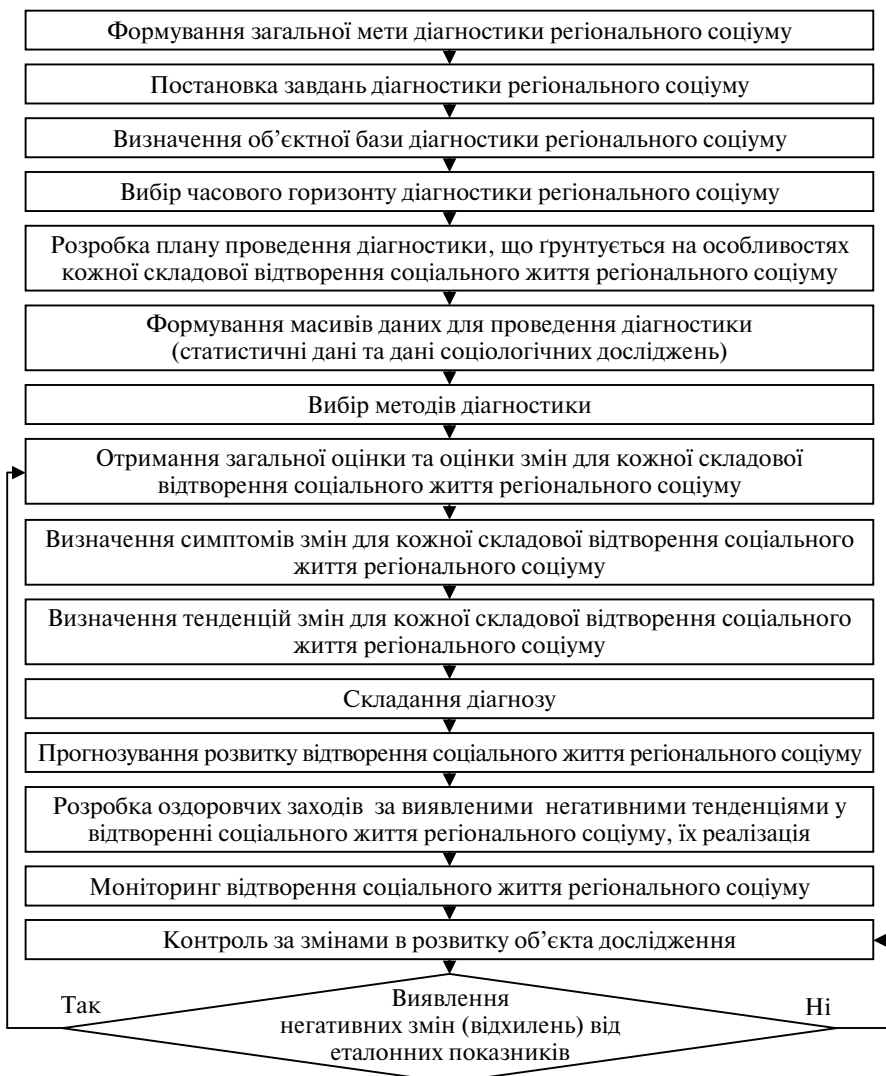

Рис. 4.8. Алгоритм здійснення діагностики відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму.

Перелік завдань, які стосуються ідентифікації та попередження негативних тенденцій у процесах та явищах, які відбуваються у кожній складовій відтворення соціального життя населення, визначаються певним чином (табл. 4.12).

Таблиця 4.12. Перелік завдань діагностики відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму

Складова соціального життя населення	Завдання діагностики		
	виявлення причин змін	встановлення та ідентифікація проблем змін	попередження негативних тенденцій у процесах
1	2	3	4
Відтворення населення	Чисельність і територіальна організація населення	Статевікової, національної, конфесійної, шлюбно-сімейної структури населення	Природного, механічного і соціального руху населення
Відтворення трудових ресурсів	Структури трудових ресурсів	Структури економічно активного населення	Формування, розподілу, перерозподілу та використання трудових ресурсів
Відтворення суспільного здоров'я	Характеристика суспільного здоров'я населення	Структури системи охорони здоров'я	Відтворення суспільного здоров'я населення регіону
Відтворення освітнього рівня	Доступності системи освіти	Здобуття освітнього рівня населенням Відповідності наявного освітнього рівня населення потребам економіки	Здобуття відповідного освітнього рівня
Відтворення культурного розвитку	Структури та діяльності установ культури	Характеристика культурного розвитку населення	Формування культурного рівня населення

Таким чином, розв'язання зазначених завдань діагностики кожної складової соціального життя населення регіону сприяє визначенню тенденцій розвитку їх відтворення, причин їх змін; встановленню й ідентифікації проблем та попередженню негативних процесів їх розвитку.

Визначення об'єктної бази діагностики відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму, тобто об'єкта, стан якого розпізнається, відбувається окремо для кожної складової відтворення соціального життя населення (табл. 4.13).

Часовий горизонт діагностики регіонального соціуму вибирається таким, щоб спостерігалися видимі контури змін, що відбуваються у характері протікання процесів або стані явищ. Уявляється, що період у 15-20 років найбільшою мірою відповідає вимогам діагностики відтворення регіонального соціуму.

Розробку плану проведення діагностики, що ґрунтуються на особливостях кожної складової відтворення соціального життя регіонального соціуму, детально описано у п. 4.1. дисертаційної роботи. Отже, запропонована послідовність етапів проведення діагностики, покликана забезпечити отримання обґрунтованого висновку на підставі встановленого стану досліджуваних складових відтворення регіонального соціуму.

Таблиця 4.13. Визначення об'єктної бази діагностики відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму

Складова соціального життя населення	Об'єкт дослідження
Відтворення населення	Процес безперервного відновлення чисельності людей
Відтворення трудових ресурсів	Процес формування, розподілу, перерозподілу та використання трудових ресурсів
Відтворення суспільного здоров'я	Процеси розвитку системи охорони здоров'я та відновлення індивідуального здоров'я населення
Відтворення освітнього рівня	Процеси здобуття загальної та професійної освіти населенням та розвитку системи освіти і науки
Відтворення культурного розвитку	Процес виникнення, взаємодії, змін, збереження і передачі (успадкування) історично культурних цінностей у різних сферах суспільного життя

Забезпечення діагностики необхідною інформацією створює підґрунтя для отримання достовірного, своєчасного та якісного діагнозу. При формуванні масиву даних необхідно враховувати діапазон часового горизонту діагностики регіонального соціуму, переривання якого не дозволить виявити тенденцію досліджуваного процесу або явища. Як вже відзначалося, демографічні процеси відбуваються з великим часовим лагом, що обумовлюється послідовністю однойменних подій (наприклад, народження, шлюбність, смертність), які мають значення для зміни поколінь. Отже, відсутність, обмеженість або недостатність інформації порушує ланки демографічних подій, які не дозволяють отримати повноцінний діагноз.

Одержання інформації, яка необхідна для діагностики, відбувається, як правило, в результаті перепису або поточного обліку демографічних, соціальних явищ та подій, а також на засаді даних соціологічних опитувань. Після обробки вихідної інформації про кількісне та якісне становище явищ та процесів відбувається її зведення й групування в масиви даних.

Вибір методів проведення діагностики передбачає практичне застосування методологічної бази діагностики стану регіонального соціуму, яку було розглянуто у розділі 2. Залежно від поставленої мети та завдань дослідження відбувається відбір відповідних методів, використання яких дозволяє здійснити розрахунки необхідних показників, отримати загальну оцінку та оцінки змін для кожної складової відтворення соціального життя регіонального соціуму, побудувати моделі трендів, на засадах яких визначається тенденція зміни часового ряду.

Наступна процедура полягає у встановленні симптомів змін, за якими визначаються відхилення від нормативних показників, прийнятих за базу порівняння, та тенденцій, тобто напряму змін на засадах запропонованих градацій якісного складу для кожної складової відтворення соціального життя регіонального соціуму. Якісний стан може бути визначений за такими градаціями, як зростання, стагнація, скорочення; високий, середній (наприклад, середній показник фізичної щільності населення країни), низький тощо.

Складання діагнозу є найважливішим етапом діагностики. У роботі доведено, що діагноз дозволяє розпізнати і виявити наявність негативних (кризових) явищ і процесів розвитку його складових, встановити передумови виникнення цих явищ і процесів, визначити та оцінити їх відхилення від еталону

(нормативних показників, прийнятних для даної території). Отримання діагнозу дає можливість визначити ймовірні напрями подальшого ефективного розвитку регіонального соціуму. Важливою метою цього етапу є визначення масштабів кризового стану в процесах та явищах, що відбуваються в соціальному житті регіонального соціуму.

Прогнозування розвитку відтворення соціального життя здійснюється з метою визначення можливих кількісних і якісних змін стану (рівня розвитку в цілому, його окремих напрямів) в майбутньому, а також альтернативних способів і строків досягнення очікуваного стану. Прогнозування здійснюється на засадах потенційного аналізу, який полягає у синтезі двох основних підходів, таких як соціально-інтегративний та регіонально-типологічний. Розрахунки наводяться в трьох варіантах — песимістичному, середньому та оптимістичному, які використовуються для виявлення найбільш дієвих, економічно обґрунтованих планів розвитку.

Наступним етапом є розробка оздоровчих заходів за виявленими негативними тенденціями у відтворенні соціального життя регіонального соціуму для кожної складової соціального життя населення на засадах отриманих прогнозів з урахуванням особливостей економічного та соціального розвитку території. Цей етап є переважно управлінським і здійснюється шляхом прийняття управлінських рішень щодо поліпшення умов розвитку регіонального соціуму. Із цією метою розробляються заходи у вигляді концепцій, програм, стратегій розвитку тощо, які покликані створити умови для підвищення якості життя населення та його розвитку.

Моніторинг відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму здійснюється з метою системорегулярного відстеження поточної ситуації та тенденцій розвитку, які відбуваються в соціальному житті населення, що описується за допомогою відповідних показників.

Кінцевим етапом діагностики є контроль (встановлення відхилень) за показниками, що характеризують розвиток об'єкта дослідження. У разі виявлення негативних тенденцій здійснюється повторна діагностика та запроваджуються корегувальні заходи щодо поліпшення умов відтворення регіонального соціуму. Через повторне прогнозування перевіряється дієвість оздоровчих заходів. За несприятливого прогнозу здійснюється оновлення стабілізаційного управління з урахуванням виявлених негативних причин та явищ.

У разі позитивного висновку на перспективу рекомендується здійснювати діагностику з метою визначення профілактичних заходів. Отже, виконання діагностикою контролюючої функції, метою якої є встановлення відхилень розвитку об'єкта від нормативних показників, забезпечує інформацією про розвиток процесів або явищ, що дає можливість своєчасно реагувати на них та скорегувати заходи розвитку.

Таким чином, діагностика відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму складається із взаємопов'язаних етапів, які визначають її зміст, послідовність здійснення та функціонування, що являє собою особистий життєвий цикл діагностики, який починається із формування загальної мети та закінчується виконанням управлінської функції, такої як контроль, ключовим етапом якої слід уважати проведення моніторингу за умовами життєдіяльності.

Створення механізму діагностики слід розглядати як процес, який полягає в об'єднанні елементів — його складових частин (рис. 4.9). Відповідно до загальних підходів побудови механізму (господарського, економічного, організаційного, управління тощо) модельне уявлення діагностики регіонального соціуму повинно містити такі елементи:

- 1) рівень реалізації механізму полягає в здійсненні діагностики на відповідних рівнях — держави, регіону, адміністративно-територіальної одиниці. Вибір рівня залежить від суб'єкта діагностики, а також від певних вимог, мети та поставлених завдань;
- 2) суб'єкт діагностики — здійснює діагностику відповідно до встановленої мети, покликаної виявити тенденції розвитку досліджуваних процесів, які необхідні для ідентифікації проблемних ситуацій;
- 3) цілі діагностики — виступають уявлення про результати, на які навмисно спрямований процес дослідження та які повинні бути досягнуті;
- 4) завдання діагностики — визначення проблемної ситуації з конкретно сформульованою метою, якої необхідно досягти;
- 5) об'єктом діагностики — виступають процеси та явища, стан яких розпізнається;
- 6) предмет діагностики — особливості, закономірності, тенденції розвитку, що відбуваються в складових соціальної життєдіяльності регіонального соціуму;

Рис. 4.9. Елементи механізму діагностики відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму

- 7) вид діагностики — визначається залежно від об'єкта дослідження та умов застосування;
- 8) методи діагностики — способи та прийоми, використання яких сприяє досягненню поставленої мети;
- 9) засоби діагностики — сукупність ресурсів, які використовуються для досягнення поставленої мети;
- 10) форми діагнозу — організаційно-інформаційне оформлення процедури та результатів діагностики.

Перелічені елементи механізму діагностики відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму є упорядкованими, взаємопов'язаними та взаємодіючими. Комплекс їх створює цілісну систему, визначає зміст та послідовність досліджень, що забезпечує функціонування механізму діагностики регіонального соціуму.

Механізм діагностики відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму повинен бути націленим на виконання функцій, що забезпечують досягнення поставленої мети:

- 1) організаційної — зміст її полягає у функціональному розподілі та подальшій координації основних видів робіт при проведенні діагностики, їх узгодженні між собою та оптимізації, що забезпечує якісне та своєчасне розв'язання завдань дослідження, постановку діагнозу;
- 2) методологічної — полягає в теоретичному забезпеченні засад здійснення діагностики регіонального соціуму шляхом виявлення вихідних теоретичних засад (приймів, принципів, способів) у вигляді наукових гіпотез і теорій, формулювання законів та виведення з них логічних наслідків, зіставлення різних гіпотез і теорій, а також емпіричного підходу у вигляді спостереження і дослідження конкретних явищ, експерименту, а також групуванні, класифікації та опису результатів дослідження. Отже, ця функція спрямована на забезпечення науково-методичних засад проведення діагностики;
- 3) аналітичної — яка тісно пов'язана з інформаційною, реалізація якої полягає у виявленні рільної дійсності процесів та явищ, що відбуваються у соціальному житті регіонального соціуму: розкрити їх сутність через пізнання чинників та умов життєдіяльності, зрозуміти існуючі між ними зв'язки, пізнати причини їх виникнення, тенденції

розвитку, що мають особливо важливе значення при постановці діагнозу;

- 4) синтетичної — виявляється в об'єднанні (декомпозиції, агрегуванні) отриманих у процесі аналізу результатів із метою обґрунтування сили та напрямку впливу одних складових соціального життя населення відповідної території на інші. Отже, у загальному вигляді, дію цієї функції слід розглядати як процес об'єднання окремих складових соціального життя регіонального соціуму в єдине ціле;
- 5) інформаційної — основна її мета полягає в забезпеченні суб'єкта діагностики достовірною, своєчасною інформацією. Методологічні засади діагностики забезпечують накопичення всебічної аналітичної (деталізованої), синтетичної (узагальнюючої) та отриманої інформації, як унікальне поєднання ознак у результаті аналізу та синтезу інформації про основні процеси та явища, що протікають при відтворенні соціального життя регіонального соціуму. Отримана інформація широко використовується при плануванні та прогнозуванні основних параметрів життя регіонального соціуму;
- 6) контрольної — полягає в організації процесу виявлення відхилень від нормативних (еталонних) значень за показниками, що характеризують розвиток об'єкта дослідження. Інструментом реалізації цієї функції виступає інформація, яку отримано в ході діагностики. Регулювання виявлених відхилень можливо за допомогою принципу зворотного зв'язку. Порівняння показників за різними рівнями руху інформації дозволяє виявити стан системи в цілому та її окремих елементів;
- 7) прогностичної — сутність її полягає у створенні прогнозів розвитку основних складових соціального життя з метою запобігання негативним тенденціям розвитку у відтворенні регіонального соціуму в майбутньому, пом'якшення перебігу існуючих негативних процесів та явищ, прогнозуванню дій, що сприяють подоланню соціальних та економічних криз, покращенню якості та рівня життя населення тощо. Отже, прогностична функція, яка виконує завершальну роль у діагностиці, по суті є складанням науковообґрунтованих прогнозів розвитку регіонального соціуму, що створюються на засадах виявлених у ході

діагностики закономірностей, процесів та явищ, отриманих висновків та складених діагнозів;

- 8) практичної — суть її виявляється у застосуванні результатів діагностики за наукового обґрунтування засад економічної й соціальної політики держави, її регіонів, напрямів розвитку соціуму тощо. Реалізація цієї функції відображається у створенні концепцій, програм, стратегій розвитку, рекомендацій тощо.

Усі блоки механізму утворюють певну цілісність, що об'єднана загальними системними принципами, до яких доцільно віднести:

- 1) принцип єдності. Доведено, що будь-який механізм є складною динамічною системою функціонування, розвиток якої залежить від взаємоузгодженості її складових, стійкості зв'язків між ними. Розгляд соціального життя регіонального соціуму відбувається з погляду складної динамічної системи, діагностика якої повинна здійснюватися за всіма її складовими у взаємозв'язку та розвитку, з урахуванням результатів загальних та специфічних досліджень, узгоджених у часі. На засадах цього принципу відбувається узгодження елементів та складових механізму діагностики, його методологічного та організаційного забезпечення. Отже, принцип єдності забезпечує механізм діагностики як системного цілого у взаємодії, взаємозв'язку та взаємозумовленості його елементів і складових, наявності єдиних мети та завдань цього процесу. Із цього принципу виходить, що відповідні методи та форми здійснення діагностики повинні застосовуватися до всіх складових соціального життя регіонального соціуму. Цей підхід дозволяє забезпечити системність, комплексність методологічного підходу до діагностики регіонального соціуму. При цьому доцільним є існування деяких особливостей методичного забезпечення діагностики складових відтворення соціального життя соціуму, що пов'язано з індивідуальними особливостями цих процесів;
- 2) принцип цільової спрямованості. Сутність його полягає в нерозривності загальної цілі діагностики й окремих складових його соціального життя; вимагає чіткої постановки мети та завдань дослідження, враховуючи реальне інформаційне забезпечення цього процесу. Відповідно до цього

принципу, кожен етап діагностики, повинен мати конкретне цільове спрямування — мету, завдання, теоретико-методичну базу дослідження, результатом яких є встановлення обґрунтованого діагнозу та пропозиції для практичного застосування. Отже, використання даного принципу при формуванні механізму діагностики дозволяє забезпечити цільовий характер дослідження, що означає врахування окремих цілей, які стоять перед кожною складовою соціального життя у загальній меті діагностики;

- 3) принцип наукової обґрунтованості. Передбачає наукове обґрунтування процесу діагностики з урахуванням діалектики, системи законів і чинників економічного та соціального розвитку, використання сучасних методів пізнання економічних та соціальних явищ і процесів, обґрунтування прогнозів та управлінських рішень. Наукове обґрунтування повинно враховувати також закономірності розвитку регіонального соціуму. Важливим є той факт, що науково обґрунтованими повинні бути не тільки методи та інструментарій, але й врахування при їх виборі тенденцій і закономірностей економічного та соціального розвитку території. За цим принципом передбачається використання лише достовірної інформації про стан об'єкта дослідження. Тільки на цих засадах можливо отримати науково обґрунтований діагноз;
- 4) принцип об'єктивності. Сутність його виявляється у зобов'язанні об'єктивності дослідження закономірностей розвитку складових соціального життя регіонального соціуму, які визначають процеси розвитку регіонального соціуму з метою формування реалістичного діагнозу та обов'язковим винятком суб'єктивної точки зору. Це означає, що розробка механізму діагностики повинна ґрунтуватися на визнанні того, що процеси та явища, що відбуваються, пізнаються як частина об'єктивної реальності. Вимогами об'єктивності слід уважати обґрунтованість, точність, достовірність, надійність, аргументованість. Цей принцип вимагає здійснення дослідження існуючих процесів та явищ із урахуванням чинників впливу на їх розвиток;
- 5) принцип адаптивності, який полягає в здатності механізму пристосовуватися до змін, які виникають, та інтенсивності їх впливу. Відповідно до

цього механізм діагностики повинен передбачати здатність трансформуватися до змін, які відбуваються, тобто володіти високою гнучкістю, що дозволяє швидко змінювати завдання діагностики, методи, інструментарій тощо. Отже, використання цього принципу при побудові механізму діагностики забезпечує гнучкість та адаптивність його елементів;

- 6) принцип єдиного інформаційного простору полягає в забезпеченні дотримання відповідних регламентів оформлення та надання даних, документів. За такого підходу виконання завдань діагностики та моніторингу ускладнюється й затримується через низьку оперативність надання та отримання актуальної на поточний момент інформації. Одним із рішень у даному випадку є використання концепції єдиного інформаційного простору, яка полягає у створенні сукупності інформаційних масивів, що складаються із баз і банків даних, технологій їх ведення та використання, інформаційно-телекомунікаційних систем і мереж, що функціонують на основі єдиних принципів і за загальними правилами. Отже, використання даного принципу дозволить забезпечити сумісність різних інформаційних компонент системи діагностики та моніторингу, адаптивного управління, а також використання нових джерел даних;
- 7) принцип зворотного зв'язку забезпечує порівняння отриманих результатів дослідження з еталонними (нормативними) показниками, прийнятними для даної території, згідно з яким вони повинні бути попередньо приведені до адекватної форми вимірювання, порівнянного вигляду. Самі по собі отримані показники непридатні для встановлення діагнозу, якщо їх значення не зіставляються з аналогічними даними або еталоном, що мають відношення до об'єкта дослідження. На підставі зіставлення показників за відповідний період дослідження відбувається визначенням напрямку тренда, тобто спрямованістю зміни показників, що визначається шляхом обробки звітних, статистичних даних, і встановлення на цій основі тенденції зростання або спаду. Цей принцип є одним із основних при формуванні механізму діагностики;
- 8) принцип доцільності пов'язаний із тим, що інструментарій діагностики може бути досить великим і містити велику кількість показників, які найчас-

тіше дублюють один одного. Цим обумовлено необхідність застосування принципу розумної достатності використання методів діагностики. Суть принципу є надзвичайно простою: для цілей діагностики варто використовувати тільки ті показники, які є інформаційною основою для прийняття управлінських рішень. Також цей принцип реалізує можливість використання результатів діагностики для прогнозів, визначення профілактичних дій із попередження критичних станів; застосування результатів діагностики в розробці програм економічного та соціального розвитку території;

- 9) принцип часової узгодженості. Сутність його виявляється при розгляді часового аспекту діагностики регіонального соціуму. Згідно з цим принципом, діагностика повинна здійснюватися відповідно до певного часового регламенту. Отже, доцільним є визначення періоду дослідження, який стає обов'язковим при здійсненні діагностики всіх складових соціального життя регіонального соціуму;
- 10) принцип закінченості. Сутність його полягає в отриманні діагнозу відповідно до поставленої мети та завдань діагностики. Діагностика повинна закінчуватися формулюванням висновків за основними результатами дослідження у вигляді обґрунтованого діагнозу. Залежно від виду діагностики (періодична, безперервна, оперативна або разова тощо), на засадах якої відбувалося дослідження та її функціональне призначення, здійснюється постановка діагнозу.

Загальну схему механізму діагностики відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму надано на рисунку 4.10.

Таким чином, за своїм змістом механізм діагностики продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму є комплексом організаційних, інформаційних, методичних та управлінських взаємопов'язаних послідовних дій, призначених для виявлення тенденцій розвитку відтворення соціального життя населення з метою розробки дієвих стабілізаційних стратегій економічного та соціального розвитку регіону.

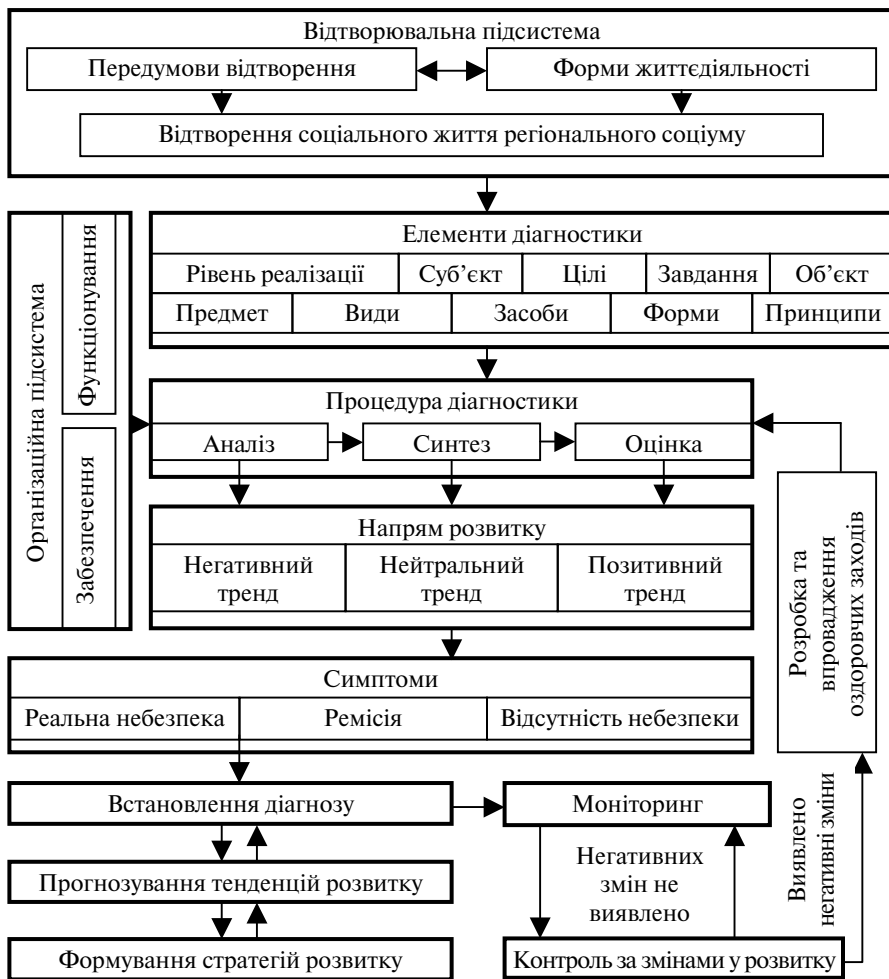

Рис. 4.10. Механізм діагностики відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму.

Розділ 5

РЕАЛІЗАЦІЯ МЕХАНІЗМУ ВІДТВОРЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНОГО СОЦІУМУ

5.1. Науково-методичне забезпечення організації моніторингу регіонального соціуму

Організація моніторингу регіонального соціуму полягає в розробці концепції та методики цього дослідження. Доведено, що сутність організації моніторингу зводиться до формування стандартної моделі системи спостереження, збору, обробки та подання науково-обґрунтованої інформації, що характеризує стан розвитку соціально-економічної сфери території.

Взагалі, під моніторингом (від лат. monitor — той, що наглядає, нагадує) у сучасні науки розуміється комплекс спостережень, збору, обробки та надання інформації за кількісними та якісними змінами в розвитку природних, технічних та суспільних процесів або явищ, що дозволяє здійснювати безперервний контроль за станом об'єкта дослідження, результатом якого є отримання оцінки стану та визначення негативних тенденцій розвитку досліджуваного процесу або явища.

Доцільно зауважити, що моніторинг покликаний виконувати функцію контролю за економічними та соціальними явищами й процесами, які пов'язані із зміною умов відтворення соціального життя населення регіону. На засадах отриманих у результаті моніторингу діагнозів, здійснюється прогнозування можливих змін в умовах життєдіяльності регіонального соціуму та розроблюються науково-обґрунтовані рекомендації, або корегуються вже прийняті заходи щодо соціально-економічного розвитку території, які є підставою для

обґрунтування відповідних управлінських рішень на ранніх стадіях виникнення проблемних процесів або явищ, з метою їх попередження, подолання або нейтралізації впливу. Таким чином, можна стверджувати, що здійснення моніторингу за ходом протікання досліджуваного процесу або явища забезпечує діагностику виконання завдань управлінської діяльності як на макро-, так і мікрорівнях.

Важливим, з точки зору визначення сутності моніторингу, є те, що його проведення не є безпосередньо управлінською діяльністю, але є її складовою. Отже, виконання моніторингом контрольної функції, дає можливість отримати потрібну інформацію, яка є важливою для прийняття відповідних управлінських рішень з поліпшення умов відтворення соціального життя регіонального соціуму.

Організацію моніторингу доречно розглядати як побудову структурно-функціональної організованої системи, основними елементами якої є комунікаційна та інформаційно-аналітична структури. Комунікаційна структура покликана забезпечити регулярний збір, накопичення та зберігання інформації, що стосується стану та розвитку об'єкта дослідження. Побудова інформаційно-аналітичних систем зумовлена збором і акумуляцією статистичної інформації та інформації, що отримана із звітів, за результатами спостережень, соціологічних досліджень, методом експертних оцінок, неявних множин, модельних прогнозів тощо. Функціонування цих систем скеровано на подання постійно оновленої, порівняної у часі інформації, використання якої дозволяє діагностувати існуючі негативні явища та процеси, що відбуваються у відтворенні соціального життя населення регіону, ідентифікувати їх та запропонувати оздоровчі заходи.

При організації моніторингу регіонального соціуму важливо враховувати те, що він є результатуючою складовою механізму діагностики регіонального соціуму. Отже, при проведенні моніторингу доцільним є використання запропонованого науково-методичного інструментарію діагностики регіонального соціуму. На засадах зазначеного можна стверджувати, що в систему моніторингу повинні входити елементи механізму діагностики регіонального соціуму. Так об'єкт спостереження визначається в залежності від запропонованих об'єктів діагностики регіонального соціуму, а саме, це відтворення населення, трудових ресурсів, суспільного здоров'я, освітнього рівня та культурного розвитку.

Організація моніторингу умов життя регіонального соціуму полягає у формуванні постійно поновлювальної інформаційної бази, яка покликана забезпечити необхідною інформацією процедуру дослідження та її збереження. Наявність повної та достовірної інформації забезпечує обґрунтоване відображення стану об'єкта дослідження та тенденцій його розвитку. Інформація, яка отримана в процесі моніторингу умов життя населення регіону дозволяє здійснити оперативне корегування заходів, як на державному, так і на регіональному рівнях.

Інформаційною складовою моніторингу регіонального соціуму виступають:

- 1) соціально-економічні показники, які опубліковані Державною службою статистики України у наступних виданнях, доступ до яких міститься на офіційному сайті служби:
 - у статистичних збірниках: «Статистичний щорічник України», «Україна у цифрах», «Україна», «Регіони України» (2 частини), «Доходи та витрати населення за регіонами України», «Валовий регіональний продукт», «Національні рахунки України», «Витрати і ресурси домогосподарств України», «Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів», «Самооцінка населення стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги», «Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України», «Чисельність наявного населення України», «Розподіл постійного населення України за статтю та віком», «Економічна активність населення України», «Праця України», «Соціальні індикатори рівня життя населення», «Соціальний захист населення України», «Діти, жінки та сім'я в Україні», «Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України», «Злочинність в Україні», «Наукова та інноваційна діяльність в Україні»;
 - у демографічному щорічнику «Населення України»;
 - у статистичних бюлетенях: «Регіональний людський розвиток», «Національні рахунки України», «Виставкова діяльність в Україні», «Заклади культури, мистецтва, фізкультури та спорту України», «Засоби масової інформації та книговидання в Україні», «Житловий фонд України», «Квартирний облік та кількість наданих квартир в

Україні», «Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України», «Загальноосвітні навчальні заклади України», «Підготовка наукових кадрів», «Продовження навчання та здобуття професії», «Дошкільна освіта України», «Національні рахунки освіти в Україні», «Травматизм на виробництві», «Заклади охорони здоров'я та захворюваність населення України», «Санаторно-курортне лікування, організований відпочинок та туризм в Україні», «Національні рахунки охорони здоров'я (НРОЗ) України», «Стан умов праці найманих працівників», «Національні рахунки соціального захисту (НРСЗ) в Україні»;

- у доповідях: «Про соціально-економічне становище України», «Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України», «Стан злочинності в Україні», «Ринок праці», «Наукова та науково-технічна діяльність в Україні», «Фахівці вищої кваліфікації України»;
- 2) інформація, отримана за матеріалами вибіркового обстеження груп населення: «Заробітна плата за професійними групами», «Витрати і ресурси домогосподарств України», «Самооцінка населенням стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги», «Самооцінка домогосподарствами доступності окремих товарів та послуг»;
 - 3) інформація, отримана за результатами соціологічних досліджень. А саме, аналіз документів, який дає можливість отримати документальну інформацію, яка стосується всіх сфер життєдіяльності регіонального соціуму. Джерелами цієї інформації є архіви, преса, особистісні документи (автобіографія, особові листи з обліку кадрів, трудові книжки, медична карта амбулаторного хворого, контрольна карта диспансерного нагляду тощо). Проведення опитувань (анкетування та інтерв'ю), як найбільш поширеного способу отримання інформації, що стосується намірів, мотивів, думок, подій, результатів життєдіяльності соціуму тощо.

Так інформація, що стосується соціально-економічних процесів та соціально-політичних орієнтацій різних груп населення в Україні надається Громадською організацією «Центр «Соціальний моніторинг». Основними напрямками діяльності якої є моніторингові дослідження, що стосуються:

- ринку праці та становища на ринку праці різних соціально-демографічних груп населення;
- аналіз динаміки рівня життя українських громадян;
- вимірювання рівня соціальної напруженості і конфліктного потенціалу в Україні та окремих її регіонах;
- вивчення міграційних та еміграційних настроїв населення;
- визначення потреб, сподівань, інтересів і настроїв різних груп населення;
- дослідження актуальних проблем сучасної української сім'ї;
- встановлення актуальних проблем дітей та молоді;
- дослідження соціального становища жінки в суспільстві тощо.

За результатами опитувань, організація випускає «Інформаційний бюлетень: Моніторинг громадської думки населення України» [342].

Головною метою Громадської організації «Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка» є здійснення фундаментальних та пошукових наукових соціологічних та соціальних досліджень з актуальних питань сучасного українського соціуму, проведення моніторингу соціальної політики, а також вивчення та аналіз інтересів, настроїв, орієнтацій, потреб населення. Інформація, що надається цією організацією, має певну спрямованість: існуючих потреб та рівня життя населення, ринку праці та трудових відносин, соціальної та гендерної політики, міграційних процесів тощо [343].

Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, який є недержавним аналітичним центром, який здійснює соціологічні дослідження, що спрямовані на виявлення основних суспільних думок та проблем за напрямками внутрішньої, зовнішньої, економічної та соціальної політики, національна, міжнародна та регіональна безпека. У тому числі в центрі здійснюється регулярне виявлення проблем соціуму у всеукраїнському та регіональному масштабах, а також надання експертних оцінок соціально-політичній, соціально-економічній ситуації в країні та регіонах. Результати досліджень фахівців центру публікуються у журналі «Національна безпека і оборона» [344].

Окрім цих організацій, існує безліч інших центрів, таких як Ukrainian Sociology Service (Юкрейніан соціолоджі сервіс), Фонд «Демократичні ініціативи», Центр соціологічних та політичних досліджень «Соціополіс», Центр

соціальних технологій «Соціополіс», Центр соціальних та маркетингових досліджень «Соціс», Київський Міжнародний Інститут Соціології тощо, головним напрямом діяльності яких є здійснення політичних, економічних та соціальних досліджень, дозволяє отримати відсутню інформацію, яка є якісним доповненням офіційних статистичних публікацій та необхідна для здійснення моніторингу умов життя населення регіону. Важливим є той факт, що інформація про результати досліджень знаходиться у відкритому доступі та розміщена на офіційних сайтах цих організацій, а також надається в наукових журнал цих організацій;

4) інформація, яка отримана в процесі досліджень співробітниками наукових установ. Інформація, що надається у звітах про виконання фундаментальних або прикладних наукових тем, наукових доповідях, аналітичних записках, статтях, тезисах конференцій, дисертаційних роботах тощо.

Отримати інформацію, що стосується якісної та кількісної оцінки умов відтворення соціального життя регіонального соціуму можливо із результатів досліджень, які здійснює Центр Соціальних експертиз інституту соціології НАН України. Метою діяльності центру є розробка та впровадження програми соціальної експертизи, створення системи соціальних показників та моніторингу різних регіональних і національних проектів. За результатами досліджень Східноукраїнського Фонду соціальних досліджень (м. Харків), діяльність якого полягає в науковому аналізі, діагностиці та прогнозуванні соціальних, політичних, економічних, екологічних, етнічних та інших проблем сходу України й сучасного українського суспільства; соціологічних та соціокультурних експертизах управлінських рішень, політичних, економічних, соціальних програм і проектів; дослідженнях соціальних механізмів розвитку освіти, науки, культури тощо.

Окрім перерахованих вище, відповідну інформацію надають такі установи:

- Наукова лабораторія соціологічного моніторингу Дніпропетровського університету внутрішніх справ (м. Дніпропетровськ);
- Лабораторія соціологічних досліджень Інституту гуманітарно-педагогічних проблем і виховання Вінницького національного технічного університету (м. Вінниця);
- Центр незалежних соціологічних досліджень Запорізького національного університету (м. Запоріжжя);

- Лабораторія соціологічних досліджень Інституту соціальних наук Волинського національного університету імені Л. Українки (м. Луцьк);
- Соціологічна лабораторія Львівського національного університету ім. І. Франка (м. Львів);
- Лабораторія соціальних досліджень при кафедрі соціальних теорій Одеської національної юридичної академії (м. Одеса);
- Соціологічна лабораторія Ужгородського національного університету (м. Ужгород).

Моніторинг умов життя населення регіону здійснюється через визначені проміжки часу, він може проводитися щомісячно, щоквартально або щорічно. Але при встановленні діагнозу «реальна небезпека» та збільшення сили впливу ризиків (наприклад, воєнні дії, політична або фінансова криза тощо) проміжки часу можуть бути скороченими — щотижнево або подекадно.

Проведення моніторингу повинно здійснюватись за розробленою Програмою моніторингу умов життя населення регіону, що складається з комплексу взаємопов'язаних елементів, які спрямовані на формування дієвої системи довгострокового, неперервного, систематичного спостереження за динамікою показників основних складових відтворення соціального життя регіонального соціуму та умов його життєдіяльності в межах адміністративно-територіального утворення.

Важливим, з точки зору необхідності розроблення Програми моніторингу умов життя регіонального соціуму, є те, що в сучасному нормативно-правовому полі не існує відповідних нормативних актів, методичних рекомендацій, постанов, наказів, які стосуються саме моніторингу умов життя населення регіонів. Існування значної кількості нормативно-правових документів, які призначені для моніторингу довкілля, дозволяє на засадах їх опрацювання розробити відповідні положення, що стосуються умов життя регіонального соціуму.

Розробка Програми моніторингу умов життя регіонального соціуму здійснюється на засадах Методичних рекомендацій з підготовки регіональних та загальнодержавних програм моніторингу довкілля, які розроблені та затверджені Наказом Міністерства екології та природних ресурсів України № 487 від 24.12.2001 р. Проект Програми моніторингу умов життя регіонального

соціуму погоджується з державними та місцевими органами виконавчої влади у відповідності до компетенції яких віднесено їх здійснення.

Основні складові Програми моніторингу умов життя регіонального соціуму визначені наступні:

- 1) загальні положення;
- 2) об'єкти моніторингу умов життя регіонального соціуму;
- 3) обґрунтування необхідності програми;
- 4) підґрунтя для розробки програми;
- 5) мета та основні завдання програми;
- 6) концептуальні положення формування системи моніторингу умов життя регіонального соціуму;
- 7) суб'єкти систем моніторингу умов життя регіонального соціуму та їх основні функції;
- 8) етапи реалізації програми;
- 9) механізм забезпечення реалізації програми;
- 10) критерії оцінки реалізації програми [1].

1. Загальні положення Програми моніторингу умов життя регіонального соціуму. При розробці програми важливим є визначення сутності певних понять.

Умови життя регіонального соціуму — це сукупність норм, законів, правил, природних та географічних особливостей території, способу існування, що історично склалися на певній території; ступінь соціалізації, під яким розуміється процес становлення індивіда, поступове засвоєння ним вимог суспільства, набуття соціально значущих характеристик свідомості й поведінки, які регулюють його взаємини із суспільством; сукупність видів діяльності у всіх сферах життя: економічній, соціальній, політичній та духовній.

Моніторинг умов життя регіонального соціуму — це комплексна система методів довгострокового, систематичного спостереження за кількісними та якісними змінами у відтворенні соціального життя населення, результатом якого є збір та реєстрація показників, отримання оцінки, яка характеризує стан об'єкта дослідження, її зіставлення зі значеннями, що визначені за еталонні та встановлення відповідного діагнозу.

Програма моніторингу умов життя регіонального соціуму є розробленою сукупністю послідовних завдань, метою яких є спостереження за

змінами, які відбуваються в умовах життєдіяльності регіонального соціуму.

Регіональна програма моніторингу — це розроблена сукупність послідовних завдань, направлених на реалізацію цілей моніторингу в межах адміністративно-територіального регіону, з урахуванням природно-географічних, політичних, економічних, соціальних, інформаційних, освітніх, культурних, релігійних, етнічних та ін. особливостей які мають особисті розбіжності в межах національних та соціальних груп.

2. Об'єкти моніторингу умов життя регіонального соціуму

Об'єктами моніторингу умов життя населення регіону виступають регіональний соціум та соціально-економічні процеси, які створюють середовище для його відтворення. Виходячи з вищесказаного, встановлено, що проведення моніторингу умов життя регіонального соціуму здійснюється відповідно до основних складових відтворення соціального життя регіонального соціуму, а саме за такими напрямками:

- відтворення населення. Моніторинг складу та розміщення населення, його Природного, механічного та соціального рухів;
- відтворення трудових ресурсів. Моніторинг формування, розподілу, перерозподілу та використання трудових ресурсів;
- відтворення суспільного здоров'я населення. Моніторинг функціонування системи охорони здоров'я, діяльності закладів охорони здоров'я, стану суспільного здоров'я населення;
- відтворення освітнього рівня населення. Моніторинг функціонування системи освіти та науки, діяльності установ освіти та науки, освітнього рівня населення;
- відтворення культурного розвитку населення. Моніторинг функціонування закладів культури, діяльності установ культури;
- еколого-безпечний розвиток території. Моніторинг техногенного навантаження території;
- соціально-економічний розвиток території. Моніторинг рівня доходів та якості життя регіонального соціуму.

Стосовно кожного із зазначених об'єктів здійснюється спостереження, збір даних, проводиться діагностика, визначається напрям розвитку процесу

або явища, визначаються симптоми змін та встановлюється діагноз, здійснюється контроль за змінами в розвитку. За результатами моніторингу складаються карти діагностики кожного діагностованого об'єкта.

3. Обґрунтування необхідності Програми моніторингу умов життя регіонального соціуму.

Накопичення значної кількості інформації, здебільшого дозволяє встановити зміни, що відбуваються у соціальному житті регіонального соціуму. Однак, слід зауважити, що наявна інформація не дозволяє у повній мірі оцінити кількісні та якісні характеристики окремих складових життєдіяльності регіонального соціуму, дослідити повністю процеси та явища, що відбуваються у відтворенні соціального життя населення, встановити та оцінити взаємозв'язок і взаємодію між основними її складовими. А також не дає можливості визначити силу впливу та напрями дії існуючих ризиків, оцінити їх та здійснити прогнозування з урахуванням негативних тенденцій розвитку. Здебільшого існуюча інформація стосується так званих «габаритних» характеристик умов життєдіяльності. У ряді випадків інформація про деякі процеси дублюється (наприклад, це стосується міграційних процесів, стану здоров'я населення, освітнього рівня тощо) вона розрізнена, має різну якість і точність. Причинами цього є об'єктивні обставини, які можна пояснити труднощами в офіційній реєстрації та обліку цих процесів.

Тому виникає необхідність узгодженості, взаємодії та співробітництва між суб'єктами моніторингу з метою надання інформації, створення єдиного банку даних та мережі обміну інформацією, розробки загального інструментарію здійснення моніторингу, системи планування дослідження, контрольних заходів, прогнозування змін умов життєдіяльності населення, а також удосконалення системи прийняття ефективних управлінських рішень. Вирішення цих проблем полягає в розробці комплексної програми моніторингу умов життя регіонального соціуму.

Передумовами створення Програми моніторингу умов життя населення регіону є вимоги, які полягають у необхідності:

- узгодженості дій між суб'єктами спостереження, внаслідок відсутності взаємодії відбувається дублювання спостережень, а в деяких випадках навпаки, необхідні дослідження не здійснюються;

- удосконалення системи збору, систематизації, накопичення інформації та мережі спостережень, яка стосується умов життя населення;
- обґрунтування кількісного та якісного складу показників на засадах яких здійснюється спостереження за змінами в умовах життєдіяльності населення, узгодження періоду та частоти спостережень, усунення дублювання спостережень;
- створення територіальних інформаційних центрів моніторингу умов життєдіяльності регіонального соціуму, які поєднували б офіційну документовану державну інформацію, результати соціологічних досліджень, спостережень та результати фундаментальних та прикладних досліджень наукових установ;
- забезпечення процесу прийняття управлінських рішень своєчасно обґрунтованими та уніфікованими документами, які стосуються результатів проведених досліджень;
- визначення ефективності та результативності стратегій, програм та заходів, які затверджені та покликані сприяти розвитку регіонального соціуму;
- використання програмно-цільового методу управління як найбільш ефективного засобу прийняття управлінських рішень;
- оприлюднення звітів з результативності та оцінки діючих стратегій, програм, заходів розвитку умов відтворення складових соціального життя населення регіону;
- напрацювання можливих варіантів управлінських рішень та на їх засадах розробка ситуаційних управлінських моделей, метою яких є подолання негативних тенденцій в умовах життєдіяльності регіонального соціуму;
- створення «зворотного зв'язку» урядових структур різного рівня з громадськими організаціями, підприємствами, населенням тощо.

Реалізація Програми моніторингу умов життя регіонального соціуму полягає в розробці науково-методичних засад, визначенні мети та завдань моніторингу, узгодженості періоду дослідження, періодичності здійснення моніторингу, формування системи спостереження та збору даних, обробці інформації, виборі й обґрунтуванні показників та еталонних значень, здійсненні контрольних заходів та прогнозуванні змін умов життєдіяльності населення.

4. Підґрунтя розробки Програми моніторингу умов життя регіонального соціуму

Підґрунтям для розробки Програми моніторингу умов життя населення регіону є законодавчі та нормативно-правові акти України, що гарантують відповідні умови існування життєдіяльності населення регіону, та врегульовують методичні засади створення та функціонування системи моніторингу.

Методика моніторингу ґрунтується на вимогах, які визначені в певних нормативно-правових документах:

- основним є Конституція України;
- Закони України «Про місцеві державні адміністрації», «Про інформацію», «Про внесення змін до Закону України «Про захист інформації в автоматизованих системах», «Про захист персональних даних», «Про доступ до публічної інформації», «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус»;
- Декларації «Про екологічний та економічний розвиток», Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права ООН;
- Програми «Українська родина», Наказ Міністерства екології та природних ресурсів України про Методичні рекомендації з підготовки загальнодержавної та регіональних програм моніторингу довкілля тощо.

Розробка Програми моніторингу умов життя регіонального соціуму починається з надання загальної характеристики регіону, для якої вона створюється. Перелік інформації, що надається в Програмі, такий: загальна характеристика регіону, його адміністративно-територіальна структура, відомості про демографічний стан, основні соціально-економічні показники.

5. Мета та основні завдання Програми моніторингу умов життя регіонального соціуму.

Головна мета Програми моніторингу умов життя населення полягає в оцінці результативності, повноти та ефективності реалізації запропонованих стратегій та програм, що спрямовані на подолання, елімінування негативних тенденцій у відтворенні соціального життя населення, та в розробці відповідних оздоровлюючих заходів у ході визначення негативних процесів та явищ, які спрямовані на розвиток регіонального соціуму.

На засадах встановлення головної мети моніторингу та процедури його виконання, можна визначити основні цілі Програми моніторингу умов життя населення регіону, що покликані змінити його стан у майбутньому, до яких слід віднести такі:

- створення єдиної мережі спостережень за відтворенням основних складових соціального життя регіонального соціуму;
- збір та надання оперативної інформації про стан розвитку основних складових соціального життя регіонального соціуму, а також підготовка інформаційно-довідкових матеріалів;
- оптимізація існуючої інформаційної бази умов життєдіяльності населення регіону;
- використання сучасних інформаційних технологій;
- порівняння фактичних (отриманих) показників з нормативними для виявлення відхилень та визначення основних причин їх виникнення;
- створення інтегрованої бази даних (за рік, квартал, місяць, на відповідну дату тощо) про умови життєдіяльності регіонального соціуму;
- формування діагнозу про поточний стан відтворення основних складових соціального життя регіонального соціуму;
- визначення результативності та ефективності діючих програм чи стратегій розвитку регіонального соціуму;
- обґрунтування перспективних заходів, програм, стратегій, що сприяють розвитку регіонального соціуму;
- корегування змісту існуючих програм, стратегій або розробка нових документів, що стосуються розвитку регіонального соціуму;
- прогнозування розвитку регіонального соціуму з урахуванням запропонованих коригувань.

Основні завдання Програми моніторингу умов життя населення регіону:

- організація системи спостережень за умовами життя регіонального соціуму;
- збір, узагальнення та накопичення даних, які входять до запропонованого переліку показників, які дозволяють дослідити умови життя регіонального соціуму;
- отримання на заданий момент часу кількісної та якісної оцінки стану об'єкта дослідження;

- визначення сили дії та напрямку впливу ризиків, що впливають на відтворення соціального життя регіонального соціуму;
- побудова типологічного профілю умов життєдіяльності регіонального соціуму;
- визначення відхилень (абсолютних або відносних) між фактичними та нормативними (еталонними або прийнятими за нормативні) показниками;
- запровадження та використання світового досвіду щодо здійснення моніторингу умов життя населення регіону, а також використання його щодо удосконалення нормативно-правового забезпечення цього процесу;
- побудова автоматизованої інформаційної бази даних за результатами спостережень, збору та науково-обґрунтованої обробки інформації, що характеризують стан розвитку соціально-економічної сфери території;
- розробка відповідних нормативно-правових актів, що стосуються регулювання засад здійснення моніторингу умов життя регіонального соціуму;
- здійснення інформаційно-аналітичної підтримки при прийнятті відповідних управлінських рішень у сфері життєдіяльності регіонального соціуму;
- створення регіонального центру моніторингу умов життя регіонального соціуму на базі Департаментів соціальної політики, соціального захисту населення, освіти та науки, охорони здоров'я, культури, екології та природних ресурсів;
- розробка на засадах результатів моніторингу рекомендацій для державних органів влади з метою прийняття обґрунтованих управлінських рішень.

6. Концептуальні положення формування системи моніторингу умов життя регіонального соціуму

Моніторинг умов життя населення регіону відбувається на основі відповідних принципів, під якими слід розуміти загальні правила здійснення цього процесу, які враховують особливості об'єкту дослідження та потреби суб'єкту його проведення. Отже, здійснення моніторингу повинно відбуватися на засадах таких правил:

- превентивності. Принцип якого, виходячи із його сутності, є найважливішим правилом моніторингу, що полягає у завчасному, випереджувальному

характері виявлення та реагування на негативні тенденції розвитку, що виникають в умовах життя регіонального соціуму.

- науковості. Принцип, який полягає у науково-обґрунтованих засадах здійснення моніторингу, що дає змогу здійснити дослідження, використовуючи сучасний методичний інструментарій та технічне оснащення;
- комплексності. Сутність принципу полягає в узгодженості програми в просторі та часі;
- безперервності спостереження. Сутність цього принципу полягає у визначенні моменту переходу об'єкта дослідження з одного стану в інший, що дає змогу своєчасно виявити зміни у протіканні процесу або явища, яке досліджується;
- періодичності. Отримання інформації про зміни та тенденції, що відбуваються у відтворенні соціального життя населення регіону за визначені проміжки часу, що дає змогу побудувати трендову модель процесу або явища, яке досліджується;
- оптимізації. Принцип, який полягає у виборі найбільш результативних показників, що характеризують об'єкт дослідження. Використання таких показників дає змогу оптимізувати інформаційне забезпечення процесу прийняття управлінських рішень;
- прогностичності. Принцип, який полягає у проектуванні умов життя населення регіону в майбутньому на засадах забезпечення співвідношення показників емпіричної вибірки та їх співвідношення зі значеннями, які визначені за еталонні.

Науково-методичний інструментарій проведення моніторингу базується на відповідному інструментарії, який розроблений для здійснення діагностики регіонального соціуму в розділі 4 цього дослідження. За основними науково-методичними положеннями формування механізму діагностики регіонального соціуму можна виділити такі підходи до концепції інструментарію моніторингу умов життя населення регіону:

- 1) проведення моніторингу з використанням еталонних (критеріально- оціночних або нормативних) показників прийнятних для даної території;
- 2) розробка системи оціночних показників, що дозволяють надати кількісну та якісну оцінку процесам та явищам, які відбуваються;

- 3) застосування комплексних та інтегральних показників з метою визначення тенденцій розвитку основних складових соціального життя населення регіону;
- 4) обґрунтування методів аналізу, синтезу та оцінки основних складових соціального життя населення регіону.

У процесі діагностики умов життя населення регіону відбувається порівняння розрахованих показників з еталонними значеннями.

7. Суб'єкти системи моніторингу умов життя регіонального соціуму та їх основні функції.

Здійснення моніторингу умов життя населення регіону відбувається компетентними органами, які можуть бути представлені державними органами влади; органами місцевого самоврядування (територіальні громади); експертним співтовариством (об'єднання та наукові установи, а також консультативно-дорадчі органи, що створені при органах державної влади та органах місцевого самоврядування і представляють інтереси громадян та суб'єктів господарювання), юридичними та фізичними особами, моніторингова діяльність яких ґрунтується на нормативно-правових засадах. Взаємодія та взаємозв'язки між зазначеними органами з приводу спостереження, збору, накопичення та зберігання інформації, її обробка та систематизація, впровадження інтегральних (синтетичних) показників та інше відбуваються на засадах взаємоузгодження діяльності у відповідності до розробленої Програми моніторингу умов життя регіонального соціуму.

Типовими суб'єктами системи моніторингу умов життя регіонального соціуму можуть бути обласні державні адміністрації, районні адміністрації в областях, Департаменти інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю, фінансів, економічного розвитку, капітального будівництва, містобудування та архітектури, житлово-комунального господарства, інфраструктури та туризму, праці та соціального захисту населення; Управління з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків аварії на ЧАЕС, освіти і науки, культури, з питань фізичної культури і спорту, охорони здоров'я, з питань оборонної і мобілізаційної роботи, Державної міграційної служби, Пенсійного фонду, Обласні центри зайнятості, статистики; Відділи у справах релігій, національностей і міграції, сім'ї та молоді; Служби у справах неповнолітніх дітей; екологічна інспекція тощо.

Суб'єкти моніторингу умов життя регіонального соціуму здійснюють:

- довгострокові, систематичні та разові спостереження за параметрами, що характеризують основні складові соціального життя населення регіону;
- аналіз, синтез та оцінку процесів і явищ, що відбуваються в соціальному житті населення регіону на засадах отриманих параметрів;
- забезпечують органи державної влади і місцевого самоврядування систематичною та оперативною інформацією про умови життєдіяльності регіонального соціуму;
- виконання фундаментальних та прикладних досліджень, за результатами яких публікуються аналітичні звіти, доповіді, монографії, дисертаційні роботи, науково-методичні рекомендації тощо та надання їх для впровадження та практичної реалізації органам державної влади та місцевого самоврядування, науковим установам, юридичним особам тощо.

Основні функції, що покладені на суб'єкти моніторингу умов життя регіонального соціуму:

- науково-методична, яка полягає в науковому обґрунтуванні та методичному забезпеченні процедури проведення моніторингу основних складових соціального життя регіонального соціуму;
- інформаційна, яка виявляється у своєчасному забезпеченні моніторингу якісною, релевантною, достовірною інформацією про об'єкт дослідження, економічні та соціальні явища і процеси, в обсязі необхідному для виконання завдань моніторингу;
- корегуюча, яка спрямована на організацію заходів, метою яких є усунення виявлених негативних тенденцій та процесів у відтворенні соціального життя регіонального соціуму;
- прогностична, яка полягає в прогнозуванні тенденцій розвитку всіх складових соціального життя населення з урахуванням запропонованих заходів, розроблених з метою забезпечення перспектив розвитку певного соціально-економічного процесу чи явища, а також можливих шляхів та засобів досягнення визначених цілей, що спираються на плани дій, які побудовано за результатами діагностики регіонального соціуму;
- контрольна, яка полягає у фіксуванні відхилень розвитку в процесах соціального життя регіонального соціуму від заданої управлінської програми.

Відповідальність за виконання задач і функцій при таких моніторингу умов життя регіонального соціуму покладена на суб'єктів, що виконують цю процедуру.

Взаємовідносини суб'єктів моніторингу ґрунтуються на таких засадах:

- координації на етапах реалізації Програми моніторингу умов життя регіонального соціуму;
- ефективного використання організаційних структур, засобів спостережень;
- інформаційної взаємодії;
- сприянні ефективному розв'язанню спільних завдань моніторингу;
- відповідальності за повноту, своєчасність і достовірність даних спостережень та інформації, яка використовується [345].

Якщо моніторинг організовується декількома суб'єктами, створюється координаційний центр з питань моніторингу, який представлений експертною групою, що складається з фахівців за кожним окремим напрямом моніторингу. За рішеннями створеної групи розробляється план проведення дослідження, а також вирішуються організаційні питання підготовки, фінансування, терміну проведення та інше. Розроблюються методичні засади моніторингу: визначаються та узгоджуються завдання моніторингу, методичний інструментарій, порядок надання експертних висновків [345].

8. Етапи реалізації Програми моніторингу умов життя регіонального соціуму

Програма моніторингу умов життя регіонального соціуму здійснюється у відповідності до певних етапів її реалізації.

Перший етап — організаційний. Полягає у визначенні мети та завдань моніторингу; узгодженні періоду дослідження; періодичності його здійснення, формування системи спостереження; потреб, обсязі, зборі, джерел, систематизації та обробці первинної інформації про об'єкти дослідження з урахуванням кількісних та якісних показників (демографічні, соціальні, статистичні показники: трудових ресурсів, освіти, рівня життя населення, суспільного та індивідуального здоров'я, діяльності освітніх та культурних закладів, стану навколишнього середовища тощо); розроблення форм документів для збору та накопичення даних; визначення витрат, які пов'язані із запровадженням моніторингу та отриманням необхідної інформації; складання посадових інструкцій, які містять характеристику робіт, завдання та обов'язки працівника,

кваліфікаційні вимоги та їх відповідальність; інструктаж, навчання, тренінг персоналу згідно з завданнями Програми моніторингу.

Другий етап — виконавчий, полягає безпосередньо в здійсненні моніторингу. Дослідження проводиться на засадах інструментарію діагностики регіонального соціуму:

- аналізу, за допомогою якого встановлюються причинно-наслідкові зв'язки та тенденції розвитку складових об'єкта дослідження;
- синтезу, який дозволяє об'єднати отримані в процесі аналізу результати та обґрунтування сили (міра інтенсивності) та напрямку (тенденції) впливу одних складових об'єкта дослідження на інші;
- оцінці, яка дозволяє описати та характеризувати стан об'єкта дослідження як унікальне поєднання ознак.

Проводиться порівняння отриманих результатів з нормативними (еталонними) показниками, що дозволяє визначити стан об'єкта дослідження та на його основі встановити діагноз. На цьому етапі обґрунтовуються причини змін, які відбуваються та встановлюються, проблеми, що їх спричиняють.

Третій етап проведення моніторингу — контролюючий, полягає в здійсненні контролю за процесами та явищами, які відбуваються у відтворенні соціального життя населення регіону. Проводиться порівняння отриманих результатів із запланованими показниками. Розроблюються можливі варіанти заходів, які сприяли б подоланню негативних тенденцій розвитку.

Четвертий етап — управлінський, полягає в прийнятті обґрунтованих управлінських рішень для органів виконавчої влади. Здійснюється реалізація запланованих заходів (програм, стратегій розвитку). Надається оцінка результативності прийняття управлінських рішень, яка отримується на основі спостереження за ходом реалізації управлінських рішень.

Перелік видів робіт складається на засадах запропонованої послідовності етапів проведення діагностики, що розглянуті у параграфі 4.1. монографії, покликаних забезпечити отримання обґрунтованого висновку на підставі визначеного стану досліджуваних складових відтворення соціального життя регіонального соціуму. Для кожної складової соціального життя населення регіону складається окремий план моніторингу з урахуванням особливостей умов формування та існування.

Періодичність здійснення моніторингу становить один раз на рік. Однак суттєве посилення дії соціально-економічних ризиків призводить до прискорення

змін в умовах життєдіяльності регіонального соціуму. Отже, у такому випадку періодичність здійснення моніторингу може становити раз на місяць, квартал або півріччя.

9. Механізм забезпечення реалізації Програми моніторингу умов життя регіонального соціуму

Програма моніторингу умов життя регіонального соціуму складається із таких частин: організаційної, виконавчої, управлінської.

Організаційна частина моніторингу вирішує завдання вибору об'єкту моніторингу (складової відтворення соціального життя регіонального соціуму), формування масивів даних для проведення моніторингу та здійснення вибору методів моніторингу.

Завданнями виконавчої частини системи моніторингу є проведення діагностики об'єкта моніторингу, отримання загальної оцінки стану та оцінки змін, виявлення негативних змін (відхилень) від еталонних показників, визначення симптомів змін та допустимих відхилень.

Управлінська частина виконує певні завдання моніторингу: розробка оздоровчих заходів, їх реалізація, контроль за змінами в розвитку об'єкта дослідження, розробка та реалізація програми стабілізації та її організаційне забезпечення.

Послідовність здійснення моніторингу умов життя регіонального соціуму наведена на рисунку 5.1.

Організаційне забезпечення моніторингу умов життя регіонального соціуму подана на рисунку 5.2.

Виконання покладених на моніторинг умов життя населення регіону функцій має здійснюватися за структурно-функціональною схемою (рис. 5.3), яка забезпечує функціональну взаємодію суб'єктів моніторингу зі збору та обробки інформації, діагностики та контролю.

Моніторинг умов життя регіонального соціуму здійснюється за методикою та показниками, які є елементами механізму діагностики, котрий представляє собою комплекс організаційних, інформаційних, методичних та управлінських взаємопов'язаних послідовних дій, призначених для виявлення тенденцій розвитку відтворення соціального життя населення з метою розробки дієвих стабілізаційних стратегій економічного та соціального розвитку регіону.

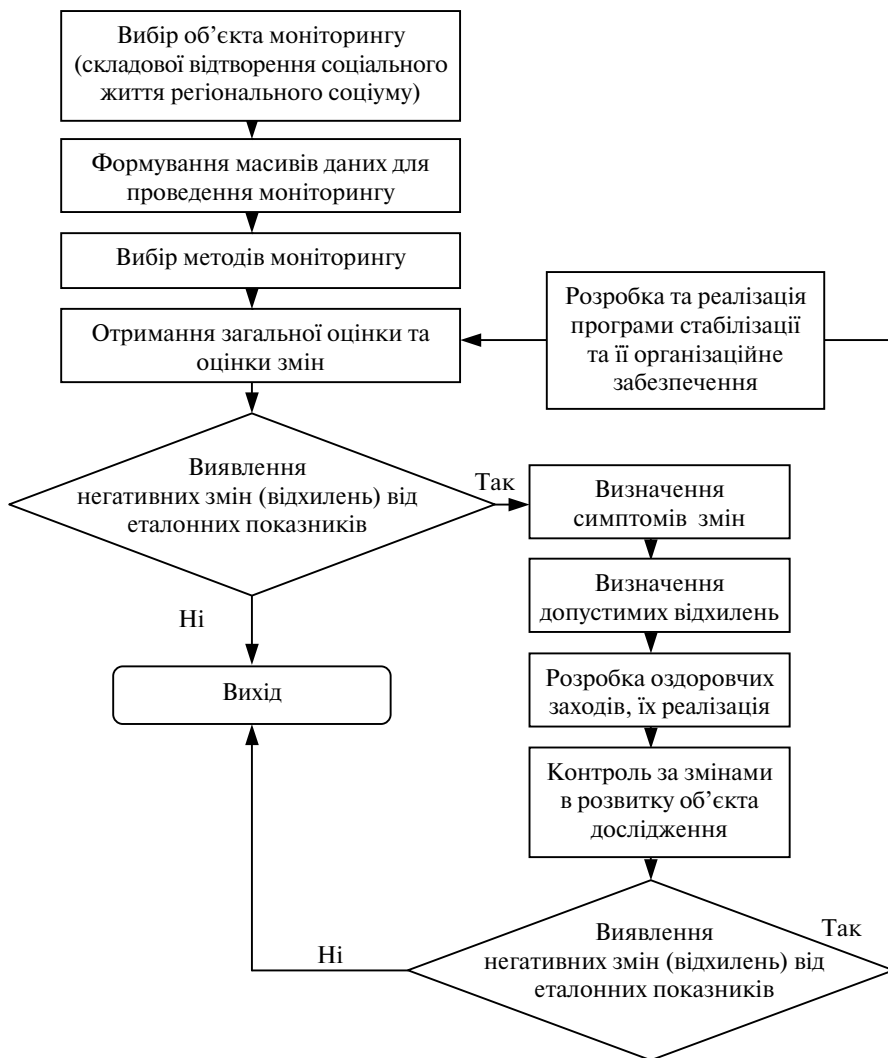

Рис. 5.1. Алгоритм побудови системи моніторингу умов життя регіонального соціуму.

Рис. 5.2. Організаційне забезпечення моніторингу умов життя регіонального соціуму.

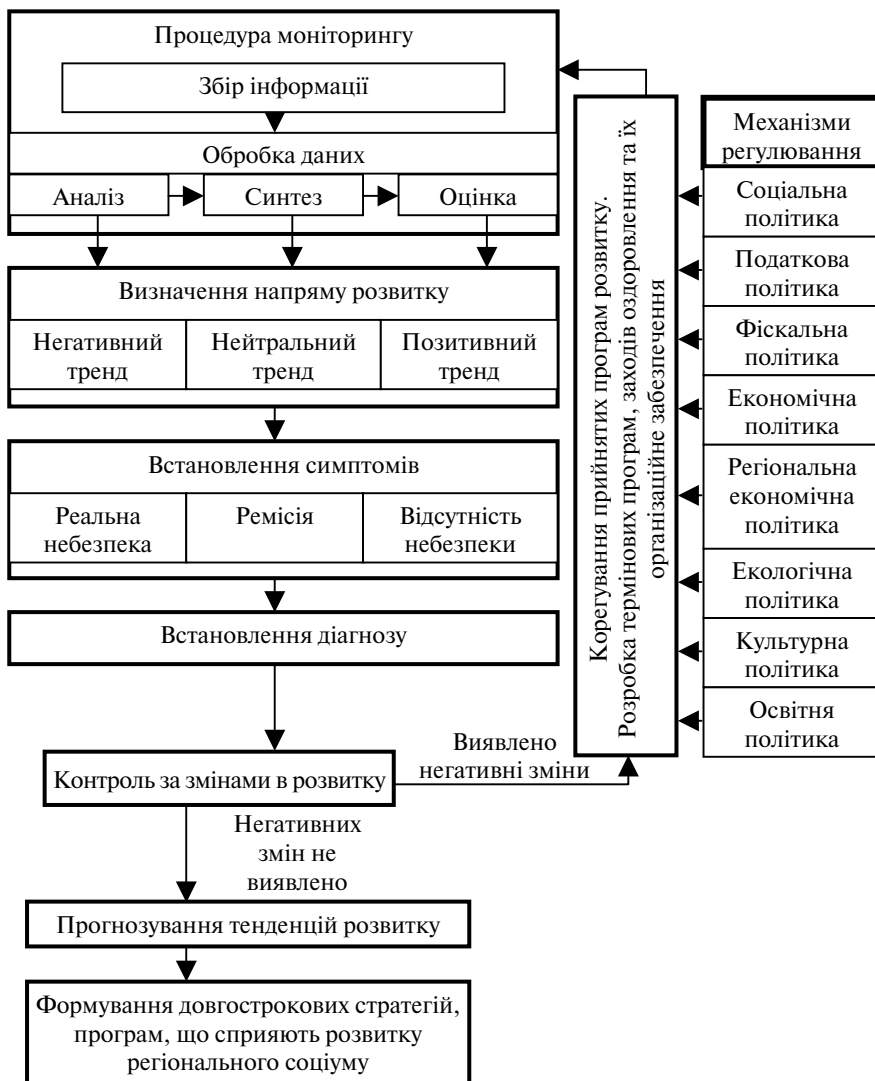

Рис. 5.3. Структурно-функціональна схема моніторингу умов життя регіонального соціуму.

Обсяги фінансування робіт із проведення та функціонування моніторингу визначаються органами місцевого самоврядування на підставі Програми моніторингу умов життя регіонального соціуму. Також можуть бути залучені кошти національних та міжнародних організацій, гранти на проведення дослідження, спонсорська допомога юридичних та фізичних осіб.

10. Критерії оцінки реалізації Програми моніторингу умов життя регіонального соціуму

Результативність Програми моніторингу умов життя регіонального соціуму полягає у виконанні управлінських функцій суб'єктами моніторингу. А саме досягнення намічених цілей та виконання визначених завдань, що дає підставу для оперативного реагування на зміни в умовах життя регіонального соціуму. Результативність реалізації Програми моніторингу умов життя регіонального соціуму оцінюються за такими критеріями:

- дотримання вимог щодо строків виконання визначених завдань. Програми моніторингу у відповідності до розробленого плану; розробки документів (звітів, аналітичних довідок, доповідей, методичних рекомендацій тощо), що стосуються процедури моніторингу; змісту, рівню підготовки та належного оформлення документів, які розробляються;
- оперативність, повнота та якість надання необхідної інформації суб'єктам моніторингу;
- повнота та достовірність отриманих діагностичних карток та банку даних;
- скорочення термінів розробки та прийняття управлінських рішень;
- ефективність використання наявних організаційних структур і засобів спостережень за умовами життєдіяльності регіонального соціуму;
- дотримання графіків здійснення контролю;
- оптимізація фінансових ресурсів для забезпечення виконання Програми моніторингу [345].

Складність встановлення результативності управлінських рішень, які прийняті за результатами проведення моніторингу, полягає у тому, що демографічні процеси відбуваються з великим часовим лагом. У свою чергу, великий термін протікання цих процесів не дає можливості оцінити прийняті управлінські рішення в короткостроковому періоді, що стримує визначення ефективності запропонованих програм.

Практичне використання результатів моніторингу умов життя регіонального соціуму полягає в інформаційній підтримці аналітичного та науково-методичного обґрунтування стратегій, програм, що стосуються розвитку соціальної сфери території. А саме:

- реформи соціальної сфери, метою яких є підвищення рівня та якості життя;
- питань щодо забезпечення сталої ситуації на ринку праці;
- подолання кризової демографічної та екологічної ситуації;
- збереження здоров'я населення, доступності та якості медичного обслуговування;
- розвиток житлово-комунального господарства та сфери побутових послуг тощо.

5.2. Обґрунтування ризиків відтворення продуктивних сил

Розвиток регіонального соціуму відбувається в умовах впливу різноманітних ризиків, існування яких обумовлює певні особливості, обмеження, вимоги до протікання цього процесу. Прогнозування розвитку складових відтворення соціального життя регіонального соціуму без урахування їх негативного впливу може призвести не лише до помилкового результату, але й навіть до неефективного визначення певного варіанту управлінських рішень. В свою чергу, складання стратегій та програм розвитку регіону, ігноруючи виникнення ймовірних ризиків, не враховуючи їх силу дії та напрям впливу, призводить до погіршення показників основних складових відтворення соціального життя регіонального соціуму. Отже, прийняття відповідного управлінського рішення повинно здійснюватися на засадах прогнозів, які складені з урахуванням усіх можливих негативних процесів, що відбуваються у зовнішньому та внутрішньому середовищах регіонального соціуму. Таким чином, виникає необхідність враховувати ймовірність виникнення певних ризиків при прогнозуванні відтворення регіонального соціуму.

Для цілей діагностики відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму знання про ризики, сили їх дії та напрями впливу,

можливі наслідки представляють певне значення, так як дозволяють здійснити прогноз розвитку з урахуванням існуючих або можливих негативних чинників зовнішнього та внутрішнього середовища в умовах життєдіяльності населення регіону. Отримання реалістичного прогнозу дозволяє виявити найбільш впливові проблемні ситуації, котрі можуть виникнути у відтворенні соціального життя регіонального соціуму. Отже, виникає необхідність здійснення якісного та кількісного аналізу ризиків та отримання відповідної оцінки його дії. Головною метою визначення ризику є обґрунтування можливих його видів, які здійснюють негативний вплив на відтворення соціального життя регіонального соціуму, виділення чинників, які впливають на силу дії та напрям ризику. Метою кількісної складової оцінки ризику є отримання чисельного значення величини його впливу.

Слід зазначити, що у сучасній науці ризик визначається як імовірність виникнення небажаних подій. Ризик виявляється як поєднання ймовірності та можливої величини збитку, завданого небезпекою. Врахування можливих негативних явищ та процесів, що відбуваються в суспільстві та визначення їх впливу на відтворення основних складових соціального життя регіонального соціуму збільшує достовірність результатів прогнозування розвитку цих процесів.

Завданням визначення ризиків розвитку регіонального соціуму є встановлення сили їх дії та напрямку впливу, а також виявлення існуючих та можливих чинників небезпеки, а також обґрунтування методів їх нейтралізації. Наслідками дії ризиків є поява або посилення негативних тенденцій розвитку в соціальному житті регіонального соціуму. Слід звернути увагу на існування такої категорії як міра ризику, яка виявляється загальноприйнятою класифікаційною ознакою, яка визначає ступінь невизначеності, ступінь можливих збитків. Для оцінки ризику використовується математичний інструментарій теорії ймовірностей, а саме стандартне відхилення, дисперсія, математичне очікування, коефіцієнт варіації. Доведено, що чим менше значення стандартного відхилення та коефіцієнта варіації за основними параметрами, тим менше ризик.

Розумінню сутності ризику сприяє детальне опрацювання його життєвого циклу, що дозволяє визначити стадії його формування, вектор розвитку, оцінити ступінь зміни та можливі наслідки впливу. Дане усвідомлення впливає на обґрунтування вибору відповідної стратегії управління, створення цільових

програм, оздоровчих заходів, які спрямовані на подолання негативних тенденцій у відтворенні основних складових соціального життя регіонального соціуму. Таким чином, вплив ризику на відтворення соціального життя регіонального соціуму доцільно розглядати через його життєвий цикл (рис. 5.4).

Відповідність стадій розвитку ризику до наслідків його впливу на відтворення соціального життя регіонального соціуму формують життєвий цикл ризику. У життєвому циклі ризику доцільно виділити такі взаємопов'язані стадії: виникнення, активізація, концентрація, згасання, нейтралізація. Ризик, під час проходження визначених стадій, змінює свою силу, яка виражається у зміні тиску на об'єкт впливу, за допомогою якої можна судити про можливі наслідки у відтворенні соціального життя регіонального соціуму. За результатами опрацювання наукової літератури доведено, що для оцінки впливу ризику зазвичай використовують умовні одиниці або якісну шкалу.

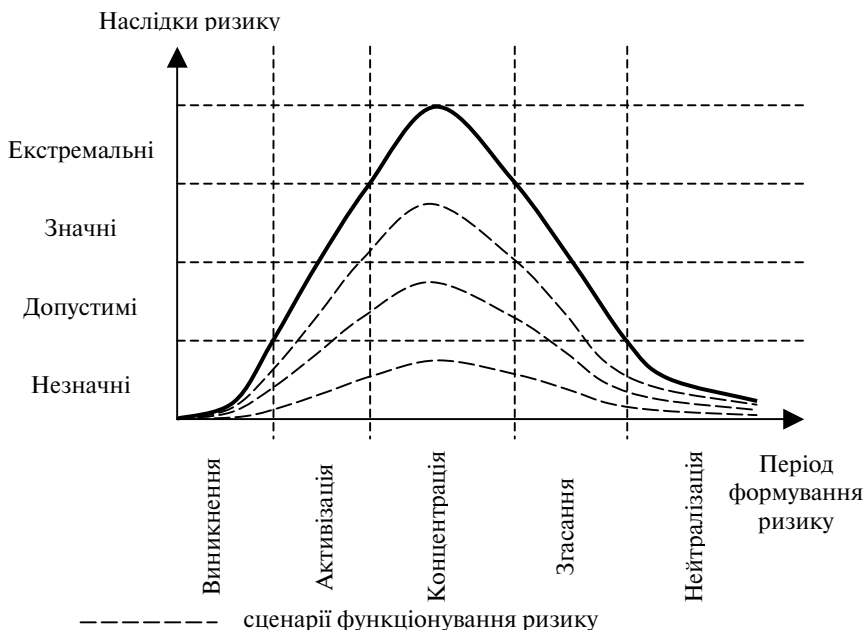

Рис. 5.4. Загальна схема відповідності стадій та наслідків ризику розвитку регіонального соціуму.

З точки зору виникнення та впливу ризиків на розвиток регіонального соціуму, слід довести наявність зовнішніх та внутрішніх ризиків. Внутрішні ризики слід розглядати як ризики взаємодії, які виникають безпосередньо в межах самого регіонального соціуму. До внутрішніх ризиків слід віднести такі негативні явища та процеси, ймовірність виникнення яких викликана існуючими протиріччями у самому соціумі. Прикладами такого виду ризиків розвитку регіонального соціуму можна назвати такі явища та процеси. Перш за все, це ризики першої групи, підґрунтям виникнення яких є наявність національних, етнічних, релігійних, ментальних, політичних суперечностей. До другої групи слід віднести суперечності, які є наслідками соціальної нерівності в соціумі. Уважається, що соціальна нерівність виникає у разі обмеження прав і свобод людини, збідніння населення, обмеження щодо доступу до освіти, медичного обслуговування, а також якості отримання освітніх та медичних послуг, відпочинку тощо. Та остання, третя група внутрішніх ризиків обумовлена існуванням економічної нерівності в регіональному соціуму. До економічної нерівності в суспільстві сучасні вчені відносять такі явища:

- нерівномірність розподілу національного багатства між різними групами регіонального соціуму;
- невідповідність заробітної плати рівню освіти, кваліфікації, досвіду, професійним навичкам працівника;
- мінімального рівня заробітної плати, пенсії до прожиткового мінімуму;
- висока ступінь нерівномірності розподілу доходів між групами населення тощо.

Зовнішні ризики слід розглядати як ризики макросередовища, дія яких полягає у погіршенні загальних умов відтворення регіонального соціуму. Виникнення цих ризиків провокується загальними соціально-економічними тенденціями, що склалися в суспільстві. Так непривабливий інвестиційний клімат у державі стримує створення нових робочих місць, спад суспільного виробництва призводить до росту безробіття, недостатнє фінансування соціальної сфери погіршує якість життя населення тощо. У сучасних наукових дослідженнях [346; 347] за умовами впливу на життєдіяльність соціуму виділяють такі види ризиків: економічний, політичний, культурний (духовний), правовий, національний (етнічний), екологічний, техногенний та соціальний.

Дія зовнішніх та внутрішніх ризиків може впливати на відтворення соціального життя регіонального соціуму як опосередковано, так і безпосередньо. Отже, це дає підґрунтя виділити прямі та непрямі ризики впливу.

Слід зазначити, що дію прямих ризиків доцільно розглядати як вплив на процеси та явища, у разі якого відбуваються кількісні зміни в показниках відтворення соціального життя населення. Прикладами результатів дії таких ризиків може бути зменшення чисельності населення відповідної території, за рахунок збільшення міграційної активності, яка може бути наслідками впливу політичних, економічних, соціальних та у деяких випадках і техногенних ризиків. Яскравими прикладами масштабних міграційних переміщень населення в Україні є Чорнобильська катастрофа. У сучасному суспільстві це діючий військовий конфлікт на Донбасі. Наслідки цих катастроф виявляються в масових переселеннях значної частини населення, у тому числі за межі області та країни.

Вплив непрямих ризиків на розвиток регіонального соціуму полягає в негативних змінах якісних показників, які характеризують цей процес. Так, наприклад, наслідками виникнення культурної (духовної) кризи в суспільстві стає, як стверджують соціологи, зміна свідомості, порушення норм моралі, етики, девальвація суспільних норм поведінки, сімейних цінностей, зниження рівня соціальної інтегрованості, порушення соціальних зв'язків тощо. Прикладами наслідків дій культурних ризиків на відтворення соціального життя може слугувати поширення в соціумі алкоголізму, наркоманії, токсикоманії у соціуму, у тому числі розповсюдження цих явищ серед підлітків та молодших школярів. Збільшення зареєстрованих випадків захворювань на венеричні хвороби, (як вже наголошувалося) так званих «хвороб поведінки», теж може бути прикладом культурної (духовної) кризи регіонального соціуму.

До основних складових, що впливають на виникнення ситуації невизначеності на розвиток регіонального соціуму можна віднести такі: політичну, економічну, соціальну та техногенну. Очевидним є наявність причинно-наслідкового зв'язку між існуванням та взаємодією цих ризиків, оскільки кожен із наведених ризиків тісно пов'язаний з явищами та процесами, які відбуваються у життєдіяльності регіонального соціуму. Слід зазначити, що майже усі ризики, які впливають на відтворення соціального життя регіонального

соціуму, у залежності від їх напрямку та сили дії можуть бути як прямими, так і непрямыми.

Обґрунтування наявності та можливого впливу політичного ризику на відтворення соціального життя регіонального соціуму полягає у визначенні його сутності. На думку українського вченого В. Кривошеїна, політичні ризики слід розглядати як імовірність настання небажаних наслідків можливих політичних та інших рішень, пов'язаних з політичними подіями, які можуть завдати шкоди їх учасникам у реалізації відповідних інтересів [348].

Існування політичного ризику обумовлено змінами політичної обстановки, що впливає на територіальну, економічну, соціальну, культурну та інформаційну форми життєдіяльності регіонального соціуму, які детально розглянуті у параграфі 1.3 дисертаційної роботи. Усунути або повністю контролювати політичний ризик не можливо, отже, врахування його дії на прогнозування основних параметрів життя регіонального соціуму є обов'язковим завданням. Отже, оцінка політичного ризику та її врахування при прогнозуванні відтворення соціального життя регіонального соціуму стає особливо актуальною в сучасних реаліях розвитку суспільства.

У сучасній науці, що досліджує політичні ризики, за сферою впливу їх поділяють на:

- міжнародні ризики, які пов'язані із політичною нестабільністю між окремими регіонами або країнами;
- ризики країни, які обумовлені невизначеністю внутрішньополітичних обставин;
- регіональні ризики, невизначеність політичної ситуації в певному регіоні.

Одними із основних джерел політичного ризику є нестабільність у сучасному суспільстві. До загальних причин політичної нестабільності, які впливають на відтворення основних складових соціального життя регіонального соціуму, можна віднести такі явища:

- недосконалість існуючої нормативно-правової бази;
- випадкові події (наприклад, військові дії та цивільні безпорядки на території країни);
- корупційний характер відносин, у тому числі в економічній та соціальній сферах;
- недієздатність судової системи;

- несприятлива зміна податкового законодавства;
- введення ембарго через невиконання урядом прийнятих зобов'язань;
- трансформація форм і відносин власності;
- страйки;
- відчуження майна і грошових коштів з політичних мотивів;
- існування або виникнення конфліктів на території регіону тощо.

Якщо розглядати чинники, що впливають на силу дії та напрям впливу політичного ризику, слід відмітити наявність чинників прямого впливу, які представлені недосконалістю законодавства, непередбаченими діями органів державного та місцевого самоврядування, недосконалістю податкової системи тощо. З одного боку, існує законодавство та державні органи регулюють систему взаємозв'язків і взаємовідносин у життєдіяльності регіонального соціуму. З іншого боку законодавство трансформується в часі, що у деяких випадках призводить до невизначеності, яка виявляється в змінах, обумовлених політичними міркуваннями. У свою чергу, ці зміни створюють передумови для виникнення політичного ризику в життєдіяльності регіонального соціуму.

Чинники непрямого впливу здійснюють неявний вплив на силу дії ризику, однак його наслідки можуть бути значними, а в деяких випадках і катастрофічними. До чинників цього виду відносяться політичні та економічні обставини в державі та регіоні, міжнародні події тощо.

Оцінка ризиків полягає у встановленні ймовірності настання несприятливих явищ та процесів, а також визначення розміру можливих витрат або зміни стану об'єкта дослідження у разі їх виникнення, при відтворенні соціального життя регіонального соціуму. Встановлено, що оцінка ризику є багатовимірною величиною, що характеризує можливі відхилення від цілей, від бажаного (очікуваного) результату, можливих невдач (збитків) з урахуванням впливу контрольованих (керованих) і неконтрольованих (некерованих) чинників, прямих і зворотних зв'язків [349, с. 38]. Слід зазначити, що при встановленні величини втрат, заподіяних політичним ризиком, виникають значні труднощі, що обумовлено складністю та суб'єктивністю оцінки політичного ризику.

Особливостями визначення напрямку та сили дії політичного ризику є його суб'єктивний характер та багатогранність впливу. З метою визначення

впливу цього ризику на відтворення соціального життя регіонального соціуму доцільно встановити лише той його напрям та силу, які безпосередньо впливають на параметри життя регіонального соціуму. При визначенні впливу політичного ризику доцільним є обґрунтування його наслідків на відтворення основних складових соціального життя регіонального соціуму.

Важливим, з точки зору отримання адекватної кількісної оцінки політичного ризику, є те, що при існуванні безлічі методів, немає можливості отримати чисельне його значення з високим ступенем достовірності. Кількісна оцінка ризику є багатовимірною величиною (вектором, тобто напрямом впливу), компоненти якої відбивають різні грані ризику й формуються залежно від мети дослідження, взятої системи гіпотез, суб'єктивного чинника, який характеризує ставлення суб'єкта ризику (управлінської команди) до невизначеності та ризику тощо [349, с. 39].

Отже, актуальним стає завдання вибору відповідних критеріїв кількісної оцінки політичного ризику. Науковці пропонують певний перелік критеріїв політичного ризику:

- ступінь невизначеності політичного та економічного середовища, стабільності політичної системи;
- ймовірність виникнення зовнішніх та внутрішніх конфліктів;
- ступінь дотримання конституційних гарантій;
- ефективність роботи державної адміністрації;
- ефективність економічної, інвестиційної, соціальної та демографічної політики;
- енергетична безпека держави тощо.

Встановлено, що кількісну оцінку політичного ризику можливо отримати за допомогою таких методів, а саме, методи аналогій та імітаційного моделювання, аналіз чутливості (вразливості), експертної оцінки тощо. У сучасній українській практиці вченими використовуються певні експертні моделі оцінки політичного ризику: Business Environment Risk Index (BERI) — методика німецької фірми BERI (Інститут інформації ризику в бізнесі). Згідно з даною методикою рівень політичної стабільності (чи нестабільності, тобто політичний ризик) визначається за допомогою індексу BERI. Його кількісним вимірюванням займається близько 100 експертів, які чотири рази впродовж року за допомогою експертних оцінок аналізують основні аспекти

політичної та економічної ситуації в країні [349, с. 39]. BERI Political Risk Index (PRI) (індекс політичного ризику) — ступінь ризику визначається на основі досліджень соціально-політичних умов країни. Експерти здійснюють оцінку існуючих умов за кожним з 10 критеріїв від 7 балів (немає проблем) до 0 (надмірні проблеми). Порівняльні рейтингові системи, що дозволяють оцінити політичний ризик, розробляються консалтинговими фірмами Frost & Sullivan (the World Political Risk Forecast), Business International and Data Resources Inc. (Policon). Більшість з них доступні в режимі on-line, що надає можливість оперативно змінювати значимість різних змінних, або включати свою власну оціночну інформацію. International Country Risk Guide (ICRG). Проведений за допомогою ICRG вимір політичного ризику заснований на оцінці експертних висновків. Підсумкове значення ризику варіюється між такими значеннями: «незначний», «низький», «середній», «високий», «вкрай високий». Найбільш використовуваним в практиці оцінки ризиків є метод Delphi (Дельфі), за яким на першому етапі аналітики розробляють систему показників для конкретного випадку, а потім залучають широке коло експертів, які визначають значимість кожної змінної. Великим недоліком цього методу є надмірна суб'єктивність оцінок [350]. Р. Руммель і Д. Хінен обґрунтували необхідність комбінованого підходу, який дозволив з'єднати суб'єктивне сприйняття зовнішнього та внутрішнього середовища експертами з аналізом відповідних показників політичного ризику, які дозволяють спрогнозувати ситуацію у майбутньому (GESTALT) [351]. Проте однією з проблем залишається теоретична обґрунтованість використаних параметрів.

Доведено, що наслідками політичного ризику може бути порушення системи суспільних відносин, що матеріалізуються в різного роду інститутах, принципах, правилах і забезпечують цілісність тієї чи іншої соцієтальної системи [348]. Наслідки впливу політичного ризику виявляються в негативних змінах, які відбуваються:

- 1) в економічному житті регіонального соціуму — в умовах здійснення господарської діяльності, що створює несприятливе підприємницьке середовище, яке впливає на можливості й кінцеві результати діяльності суб'єктів ринкових відносин та погіршення інвестиційного клімату в регіонах, змінах у системах оподаткування та розміру мита, заборони руху капіталу тощо;

- 2) у соціальному житті регіонального соціуму — розшарування соціуму, яке є результатом зменшення рівня доходів населення та зростання бідності в разі настання економічної кризи, що виникла з політичних мотивів. Існуюча політика розподілу доходів регіонального соціуму, яка є ключовим чинником визначення рівня його життя, сприяє поглибленню ступеню економічної нерівності, що призводить до загострення економічних та соціальних протиріч;
- 3) у політичному житті регіонального соціуму — у виникненні загальнодержавних або регіональних конфліктах:
 - страйки, національні, міжетнічні та мовні конфлікти;
 - територіальні конфлікти, які виявляються в посиленні соціальної напруженості в соціумі;
 - на виникненні протиріч між різними політичними силами та партіями тощо;
- 4) у культурному житті регіонального соціуму — відбуваються зміни економічної свідомості в поведінці індивіда, трансформація існуючої системи цінностей, стиль ведення бізнесу, корпоративна культура, трансформація сфери дозвілля та інше. Негативний вплив на відтворення регіонального соціуму цих явищ можна охарактеризувати рядом таких подій, як криміналізація соціуму, погіршення стану суспільного здоров'я за рахунок поширення так званих «соціальних хвороб» або «хвороб поведінки», особливо це стосується молоді, руйнування суспільних цінностей тощо. Зміна життєвих орієнтирів, які виникають в умовах кризових ситуацій у суспільстві, змінює спосіб життєдіяльності індивіда, що, у свою чергу, породжує виникнення нових ризиків;
- 5) у інформаційному житті регіонального соціуму вплив виявляється:
 - у формуванні відповідної суспільної думки в залежності від пріоритетів зовнішньої та внутрішньої політики діючої влади;
 - у маніпуляціях світогляду соціуму, історичними фактами, ментальності соціуму;
 - пропаганді, що спрямована на підтримку дій органів влади, громадської позиції тощо, для формування громадської думки та впливу на неї тощо.

Нейтралізація політичного ризику полягає в розробці та прийнятті обґрунтованого, ефективного рішення щодо його запобігання та зменшення негативного впливу на відтворення регіонального соціуму.

Під економічним ризиком відтворення соціального життя регіонального соціуму слід розуміти ймовірність виникнення негативних тенденцій та процесів (імовірність реалізації ризику), які обумовлені несприятливими змінами в економіці регіону, наслідками яких є погіршення якості, рівня та умов життя регіонального соціуму. Важливо зазначити, що якість життя регіонального соціуму визначається як ступінь задоволення матеріальних, культурних і духовних потреб індивіда. Рівень життя населення (добробуту) в сучасній науці визначається як обсяг споживання благ і послуг, сукупність умов і показників, які характеризують ступінь задоволення основних потреб, необхідних для відтворення регіонального соціуму.

Якщо нагадати, що економічна форма життєдіяльності регіонального соціуму виконує функцію базису, тобто матеріального фундаменту розвитку регіону, то стає зрозумілим, що саме вона створює матеріальні умови існування соціуму. Таким чином, виникнення, наявність та посилення впливу економічного ризику, перш за все, спрямовано на порушення цього «фундаменту». Наслідки економічного ризику виявляються не тільки у вигляді грошових збитків (прямий вплив), а також і збитків, які не мають грошового виразу, але збитки від яких можуть бути оцінені в грошовій формі (непрямий вплив).

Виникнення економічного ризику безпосередньо пов'язано з наявністю невизначеності у фінансово-господарському комплексі регіону. Так об'єктом економічного ризику сучасні науковці називають економічну систему, ефективність та умови функціонування якої наперед точно невідомі. Джерелами економічного ризику є негативні процеси та явища, що виникають у зовнішньому та внутрішньому середовищах регіону, які спричиняють невизначеність результатів, конфліктність у широкому сенсі цього поняття [349, с. 10].

До основних причин невизначеності, які доцільно розглядати як джерело виникнення економічного ризику, можна віднести такі процеси:

- зміни у нормативно-правових актах, що регулюють фінансово-господарську діяльність;

- зміни умов здійснення зовнішньоекономічної діяльності;
- зміни у функціонуванні політичної системи; зміни в умовах конкуренції;
- обмеженість, недостатність різних видів ресурсів;
- неповна, недостатня інформація, яка необхідна для прийняття управлінського рішення;
- непередбачувані дії органів державного управління та місцевого самоврядування;
- порушення договірних зобов'язань суб'єктами господарювання;
- науково-технічний прогрес;
- злочинність у фінансово-господарській діяльності (корупція, тіньова економіка, контрабанда тощо);
- військові дії;
- стихійні лиха та інше.

Важливим, з точки зору визначення чинників виникнення економічного ризику, є характеристика його видів, до яких прийнято відносити такі: фінансовий, кредитний, валютний, податковий, портфельний, організаційний тощо. Економічна сутність кожного із видів економічного ризику дозволяє обґрунтувати його вплив на відтворення основних складових соціального життя регіонального соціуму.

Дію та напрям впливу економічного ризику у відтворенні соціального життя регіонального соціуму можливо просліджувати в змінах, які відбуваються у життєдіяльності регіонального соціуму.

Ступінь задоволення різноманітних потреб регіонального соціуму відображає така соціально-економічна категорія як «рівень життя». Науковцями обґрунтовано, що життєвий рівень регіонального соціуму залежить, по-перше, від способу виробництва, відносинами власності, продуктивності праці, розвитку матеріально-технічної бази суспільства, сфери послуг тощо. По-друге, від способу життєдіяльності людини, її потреб у матеріальних та соціальних благах, можливістю їх задоволення, що забезпечують усебічний розвиток регіонального соціуму.

Виявлення економічних ризиків та прогнозування їх наслідків на відтворення регіонального соціуму можливо за допомогою:

- моніторингу умов його життя як систематичного зіставлення отриманих результатів з еталонними показниками (з соціально-економічними показниками в динаміці з попередніми роками;

- з науково обґрунтованими показниками;
- з показниками інших регіонів).

Оцінку економічного ризику доцільно здійснювати у відповідності до його впливу, з одного боку, на соціально-економічну систему регіону, з іншого, на якість та рівень життя регіонального соціуму. Підставою для оцінки впливу економічного ризику на відтворення соціального життя регіонального соціуму є якісні та кількісні показники. Ступінь економічного ризику прийнято розглядати як ймовірність появи втрат (імовірність реалізації ризику) — чим вони вище, тим більший ризик, а також розмір можливого збитку від нього — чим більше, тим більший ризик [352, с. 23].

У сучасній науці існує значна кількість методів щодо оцінки економічних ризиків. Так оцінку ризику можна здійснити на основі абсолютних величин, якщо збитки піддаються такому виміру (методи дисперсії, середньоквадратичного відхилення) відносних величин (ймовірність виникнення збитків, коефіцієнт варіації, коефіцієнт ризику) та інтервальних величин (розмах варіації, гранична похибка, граничні інтервали ефективності) тощо.

Наслідки впливу економічних ризиків на відтворення регіонального соціуму виявляються:

- 1) у економічному житті регіонального соціуму — падіння ВВП, що призводить до скорочення державних витрат на освіту, охорону здоров'я та культуру; поглиблення інфляційних процесів, що впливає на підвищення рівня цін на товари та послуги, знеціненні грошових накопичень населення, зниження його купівельної спроможності та соціального розшарування суспільства; погіршення підприємницького клімату, тобто умов для ведення бізнесу, що призводить до росту безробіття, скороченню зайнятих економічною діяльністю, погіршення умов праці, банкрутство та ліквідація підприємств тощо;
- 2) у соціальному житті — це, перш за все, скорочення витрат на соціальне забезпечення регіонального соціуму. А саме, зменшення обсягів матеріального забезпечення за інвалідністю, старістю, за вагітністю і пологами, у разі втрати годувальника, тимчасової непрацездатності, необхідності догляду за малолітньою дитиною, дитиною-інвалідом або за інвалідом, престарілим членом сім'ї, нещасного випадку на виробництві, професійного захворювання, смерті та інше. Неможливість фінансування соціальних

послуг у повному обсязі призводить до збільшення соціальної нерівності та збідніння соціально незахищених верст регіонального соціуму;

- 3) у політичному житті регіонального соціуму — порушується стійкий стан регіонального соціуму, що дозволяє ефективно функціонувати та розвиватися в умовах зовнішніх і внутрішніх впливів; порушується здатність політичної системи контролювати процес суспільних змін; виникає розбалансованість між політичними цілями розвитку та соціально-економічним потенціалом території тощо;
- 4) у культурному житті регіонального соціуму — скорочення обсягів фінансування призводить до порушення функціонування установ цієї сфери. Перш за все, це виявляється в скороченні обсягів комплектування бібліотечних фондів, придбання обладнання та інвентарю для цих закладів, проведення ремонтно-будівельних робіт, безкоштовних послуг населенню тощо. В інших випадках це призводить до закриття цих установ, а саме, бібліотек, спортивних секцій, шкіл та гуртків творчості й мистецтва, інших закладів культури. У свою чергу, це виявляється в обмеженні значних верст населення в духовному розвитку, особливо це стосується молоді та її обмежень в послугах безкоштовної позашкільної освіти;
- 5) в інформаційному житті регіонального соціуму — скорочення обсягів фінансування, які засновані органами державної влади, та видання яких здійснюється за рахунок державного (місцевого) бюджету, призводить до скорочення цих установ або до їх роздержавлення.

Під соціальним ризиком відтворення соціального життя регіонального соціуму слід розуміти ймовірність настання випадкових, незалежних від індивіда подій, що порушують його умови життєдіяльності. Існування соціальних ризиків у соціумі обумовлено ймовірностями виникнення загроз порушення звичайних умов життєдіяльності регіонального соціуму, тобто відхилення від «соціальної норми» будь-якого параметра або параметрів, що характеризують ці умови. Природа соціального ризику полягає в порушенні матеріального забезпечення, а саме, в неможливості отримання середньомісячного сукупного доходу на рівні прожиткового мінімуму. Отже, все різноманіття соціальних ризиків сконцентровано в домінуючому ризику, який полягає у втраті трудового доходу та невідповідності рівня життя соціальним стандартам.

Тому сутність соціального ризику виявляється через загрозу, яка виникає й проявляє себе в змінах, що відбуваються у складових соціального життя регіонального соціуму та має негативні соціальні наслідки, які впливають на умови життєдіяльності та процеси, що знаходять своє відображення в тенденціях розвитку регіонального соціуму в майбутньому.

Чинниками виникнення соціального ризику можуть бути: по-перше, втрата доходу індивідом, що відбувається в разі безробіття, повна або часткова втрата працездатності індивідом, втрата годувальника. По-друге, невідповідність отриманих доходів соціальним стандартам, яка виникає в разі отримання доходу нижче прожиткового мінімуму, зменшення доходу у зв'язку з народженням дитини, отриманням інвалідності членом домогосподарства тощо. Виникнення соціальних ризиків у життєдіяльності регіонального соціуму є підставою для набуття індивідом права на соціальне забезпечення.

Одним із способів оцінки сили дії та напряму впливу соціального ризику є встановлення його числового значення на основі статистичної інформації та тієї, яка отримана за результатами спостережень соціальних процесів та явищ. Доцільним у даному дослідженні, є використання інтегральної оцінки соціальних ризиків у регіонах запропонованої Л. Шамілевою. Методика розрахунку соціального ризику базується на засадах використання середньої арифметичної, яка складається із нормованих відповідних показників соціального ризику [353].

Наслідками впливу соціальних ризиків на відтворення регіонального соціуму є такі події:

- 1) в економічному житті регіонального соціуму цей вплив виявляється в порушенні структури зайнятості населення, наслідками якої є втрата робочого міста, неповна та неефективна зайнятість, погіршення умов праці, заборгованість з виплати заробітної плати, низький рівень продуктивності праці тощо, що призводить до здешевлення робочої сили, і як наслідок зменшення рівня доходу, який іноді не досягає прожиткового мінімуму, та матеріального забезпечення індивіда;
- 2) у соціальному житті наслідки ризику виявляються в соціальній диференціації, дезінтеграції та розшаруванні соціуму, збільшенні питомої ваги частини найбідніших домогосподарств, а також розриві доходів між найбіднішими та найбагатшими домогосподарствами, зменшенні рівня та

погіршення якості життя соціуму, заборгованості з соціальних виплат, поширенні таких явищ як бідність, проблема якої постає перед значними верствами населення, злочинність, корупція, безпритульність, низький рівень медичного обслуговування та обмеження доступу до нього, що впливає на стан суспільного здоров'я соціуму, збільшення обсягів неконтрольованої міграції тощо;

- 3) у політичному житті регіонального соціуму наявність соціальних ризиків є підставою для набуття індивідом права на соціальний захист, який є складовою державної соціальної політики. Головна мета цієї політики виявляється у створенні системи практичних заходів, виробленні та реалізації рішень, спрямованих, перш за все, на подолання соціальних ризиків та забезпечення соціальної справедливості.

Функціонування техногенної системи, основу якої складає сукупність взаємопов'язаних техніко-технологічних та соціальних об'єктів, створених людиною в циклі виробничо-господарської діяльності під впливом науково-технічного прогресу, забезпечує зростання темпів інтенсифікації виробничо-господарської діяльності та соціальних змін у суспільстві. Розвиток техногенної системи відповідної території суперечливий за своєю суттю. З одного боку, важливими умовами розвитку території є НТП, у результаті якого виникли нові форми і методи організації виробництва, впроваджено принципово нову техніку в процес виробництва, автоматизовано виробництво, з'явилися нові будівельні матеріали тощо. Позитивна дія цього розвитку проявляється у створенні сприятливих умов для забезпечення різноманітних потреб регіонального соціуму, що стрімко збільшуються. Задоволення їх спонукає виробника створювати нові робочі місця, товари та послуги, які забезпечують стабільне зростання заробітної плати працівників, більш комфортні умови існування і, як результат, покращення якості життя населення.

З іншого боку, антиподом цього розвитку є такі:

- техніко-технологічні особливості виробництва, які супроводжуються глобальним забрудненням навколишнього природного середовища відходами технологічних процесів;
- накопиченням значної кількості комунальних та побутових відходів; викидами в атмосферу вихлопних газів від двигунів внутрішнього згоряння автомобільного транспорту;

- надмірним застосуванням мінеральних добрив і засобів захисту рослин у сільському господарстві та ін.

Отже, внаслідок життєдіяльності соціуму настає така зміна якості навколишнього природного середовища, яка веде до підриву природних умов існування людини. Наслідками цих змін у майбутньому може бути руйнування, біосфери здатної до відтворення свого нормального стану.

Таким чином, функціонування техногенної системи призводить до виникнення техногенних ризиків, існування яких підтверджує наявність причинно-наслідкового зв'язку між техногенним навантаженням на навколишнє природне середовище та відтворенням соціального життя регіонального соціуму рис. 5.5.

У сучасній науці сформувалися певні методи оцінки техногенних ризиків:

- по-перше, це визначення економічних збитків, які виявляються втратою матеріальних цінностей;
- по-друге, це екологічні збитки, які є негативними наслідками впливу на навколишнє середовище та;
- по-третє, це соціальні збитки, які визначаються людськими збитками, а саме, це втрати, які спричиненні аваріями, що призвели до втрати тимчасової працездатності, отримання інвалідності, смертельними випадками, професійними захворюваннями тощо.

Наслідками впливу техногенних ризиків на відтворення регіонального соціуму є такі події:

- 1) у економічному житті регіонального соціуму цей вплив може виявлятися у порушенні матеріального становища індивіда; руйнуванні інфраструктури регіону; матеріальних збитків у разі втрати працездатності через отримання виробничих травм, професійних захворювань, які викликані шкідливими умовами праці, інвалідністю та смертельними випадками, які пов'язані з виробництвом тощо;
- 2) у соціальному житті регіонального соціуму вплив ризику полягає в перевищенні граничнодопустимої концентрації шкідливих речовин, наслідками яких є зростання захворюваності, смертності, у тому числі немовлят та дітей до 1 року; зниження очікуваної тривалості життя при народженні тощо.

Рис. 5.5. Вплив техногенних ризиків на відтворення соціального життя регіонального соціуму.

З метою визначення наслідків ризику на відтворення соціального життя регіонального соціуму доцільно використовувати таку шкалу інтегральної оцінки впливу ризику, яка представлена певною градацією: незначний, допустимі, значні та екстремальні наслідки. Матриця відповідності сили дії та напряду впливу ризиків до значимості їх наслідків на відтворення соціального життя регіонального соціуму представлена в таблиці 5.1.

Визначення впливу ризиків на основні показники соціального життя регіонального соціуму подано в таблиці 5.2.

Градація ризику відбувається на основі запропонованої шкали відповідності його ступеню наслідкам його дії. У сучасній науці існує безліч методів кількісної оцінки ступеню ризику. До них належать: індекси, що їх обчислює Інститут Ханера (ризик градується за шкалою від 0 до 25 умовних одиниць), експертна шкала на базі моделі Ханера (від 0 до 100 умовних одиниць), «Принц-модель» (від -125 до +125), індекси BERI (від 0 до 100) тощо [349]. Критерії, за якими розподіляється ступені ризику у відтворенні соціального життя регіонального соціуму, запроваджується на основі наукових досліджень у сфері оцінки ризику таких вчених: Т. Бачкай, Д. Мессіна, В. Рудашеської, К. Тарасова [354; 355; 356]. Шкала рівня ризику, яка може бути використана при його інтегральній оцінці подана в таблиці 5.3.

Таблиця 5.1. Матриця відповідності ступеню впливу ризику до значимості їх наслідків

Ризик	Сила дії та напрям впливу ризику			
	Слабкий	Помірний	Великий	Максимальний
Політичний				
Економічний				
Соціальний				
Техногенний				
Значимість наслідків	Незначні	Допустимі	Значні	Екстремальні

↑ — зростання тренду

Таблиця 5.2. Матриця ризик — аналіз сили дії та напрям впливу ризиків на основні складові відтворення соціального життя регіонального соціуму

Показник	Сила дії та напрям впливу ризику			
	Максимальна	Велика	Помірна	Слабка
1	2	3	4	5
Демографічні:				
чисельність населення, загальна:				
у тому числі за віком:	↓↓↓↓	↓↓↓	↓↓	↓
молодшим за працездатний	↓↓↓↓	↓↓↓	↓↓	↓
працездатним	↓↓↓↓	↓↓↓	↓↓	↓
старшим за працездатний	↑↑↑↑	↑↑↑	↑↑	↑
чисельність сільського населення	↓↓↓↓	↓↓↓	↓↓	↓
чисельність міського населення	↓↓↓↓	↓↓↓	↓↓	↓
чисельність народжених	↓↓↓↓	↓↓↓	↓↓	↓
смертність загальна, немовлят та дітей до 5 років	↑↑↑↑	↑↑↑	↑↑	↑
міграційні втрати населення	↑↑↑↑	↑↑↑	↑↑	↑
середня очікувана тривалість життя при народженні	↓↓↓↓	↓↓↓	↓↓	↓
Суспільного здоров'я соціуму:				
загальна, професійна захворюваності	↑↑↑↑	↑↑↑	↑↑	↑
виробничий травматизм	↑↑↑↑	↑↑↑	↑↑	↑
інвалідизація	↑↑↑↑	↑↑↑	↑↑	↑

Продовження табл. 5.2

1	2	3	4	5
Ринку праці:				
чисельність економічно активного населення у віці 15–70 років	↓↓↓↓	↓↓↓	↓↓	↓
чисельність економічно неактивного населення у віці 15–70 років	↑↑↑↑	↑↑↑	↑↑	↑
чисельність зайнятих	↓↓↓↓	↓↓↓	↓↓	↓
чисельність безробітних	↑↑↑↑	↑↑↑	↑↑	↑
чисельність найманих працівників	↓↓↓↓	↓↓↓	↓↓	↓
неповна та тіньова зайнятість	↑↑↑↑	↑↑↑	↑↑	↑
попит на робочу силу	↓↓↓↓	↓↓↓	↓↓	↓
пропозиція робочої	↑↑↑↑	↑↑↑	↑↑	↑
Освітнього рівня:				
охоплення населення освітою	↓↓↓↓	↓↓↓	↓↓	↓
якість освіти	↓↓↓↓	↓↓↓	↓↓	↓
підвищення кваліфікації	↓↓↓↓	↓↓↓	↓↓	↓
Матеріального забезпечення:				
якість та рівень життя населення	↓↓↓↓	↓↓↓	↓↓	↓
ВРП на душу населення	↓↓↓↓	↓↓↓	↓↓	↓
частка витрат бюджету на розвиток соціальної сфери	↓↓↓↓	↓↓↓	↓↓	↓
доходи населення	↓↓↓↓	↓↓↓	↓↓	↓
витрати населення	↑↑↑↑	↑↑↑	↑↑	↑

Продовження табл. 5.2

1	2	3	4	5
витрати індивіда на підтримання здоров'я, освіти, відпочинок	↓↓↓↓	↓↓↓	↓↓	↓
споживання населення	↓↓↓↓	↓↓↓	↓↓	↓
заощадження населення	↓↓↓↓	↓↓↓	↓↓	↓
реальна заробітна плата	↓↓↓↓	↓↓↓	↓↓	↓
сума заборгованості з виплати заробітної плати	↑↑↑↑	↑↑↑	↑↑	↑
частка середньомісячної заробітної плати у прожитковому мінімумі	↓↓↓↓	↓↓↓	↓↓	↓
реальні соціальні допомоги та інші одержані поточні трансферти	↓↓↓↓	↓↓↓	↓↓	↓
рівень бідності	↑↑↑↑	↑↑↑	↑↑	↑
Умови життєдіяльності:				
відповідність стану житлових умов до діючих санітарних норм	↓↓↓↓	↓↓↓	↓↓	↓
рівень злочинності	↑↑↑↑	↑↑↑	↑↑	↑
рівень самогубств	↑↑↑↑	↑↑↑	↑↑	↑
соціальне розшарування населення	↑↑↑↑	↑↑↑	↑↑	↑

↑ — зростання тренда

↓ — спадання тренда

Практично відсутній ризик, тобто негативний вплив окремих чинників є найменшим та не призводить до будь-яких змін у відтворенні основних складових соціального життя регіонального соціуму.

Таблиця 5.3. Шкала відповідності інтегральної оцінки ризику до рівня його впливу на відтворення соціального життя регіонального соціуму

Градація ризику	Імовірність небажаного результату (величина ризику)	Сила дії та напрям впливу ризику
Практично відсутній	від 0 — до 0,1	Слабка
Низький	від 0,1 — до 0,3	
Припустимий	від 0,3 — до 0,4	Помірна
Високий	від 0,4 — до 0,6	
Критичний	від 0,6 — до 0,8	Велика
Катастрофічний	від 0,8 — до 1,0	Максимальна

Низький рівень ризику не впливає на зміни, що відбуваються у відтворенні основних складових соціального життя регіонального соціуму. Однак наслідки його дії виявляються в несуттєвих негативних змінах, що відображаються в умовах життєдіяльності населення.

Припустимий ризик визначається такою силою його дії, яка не перевищує на відповідній території підвищеного рівня небезпеки або гранично допустимої концентрації. Наслідки ризику характеризуються ситуацією, яка суттєво не впливає на відтворення регіонального соціуму, але накопичення ризикових ситуацій та їх наслідків є ймовірністю їх концентрації у майбутньому. На цьому етапі виникає потреба у профілактичних заходах стримування, нейтралізації або зменшенні сили дії ризиків.

Високий рівень ризику, тобто ризик, сила дії якого перевищує визначений рівень небезпеки або його гранично допустиму концентрацію, що створює несприятливі умови у відтворенні соціального життя регіонального соціуму. Стан підвищеної небезпеки, як характеристика високого рівня ризику, викликає порушення в протіканні процесів розвитку регіонального соціуму. Нейтралізація ризику потребує розробки термінових оздоровчих заходів, спрямованих на подолання негативних процесів, явищ і формування сприятливого як зовнішнього, так і внутрішнього середовищ розвитку регіонального соціуму.

Критичний та катастрофічний рівні ризику є несприятливими у відтворенні основних складових соціального життя регіонального соціуму. Критичний

рівень характеризує ступінь впливу тих негативних чинників, які створюють жорсткі обмеження у відтворенні соціального життя регіонального соціуму. Наслідки цього негативного впливу виявляються в порушеннях процесів розвитку регіонального соціуму, а саме виникненні або поглибленні демографічної кризи, критичному стані суспільного здоров'я, порушенні у функціонуванні ринку праці, виникненні культурної кризи тощо.

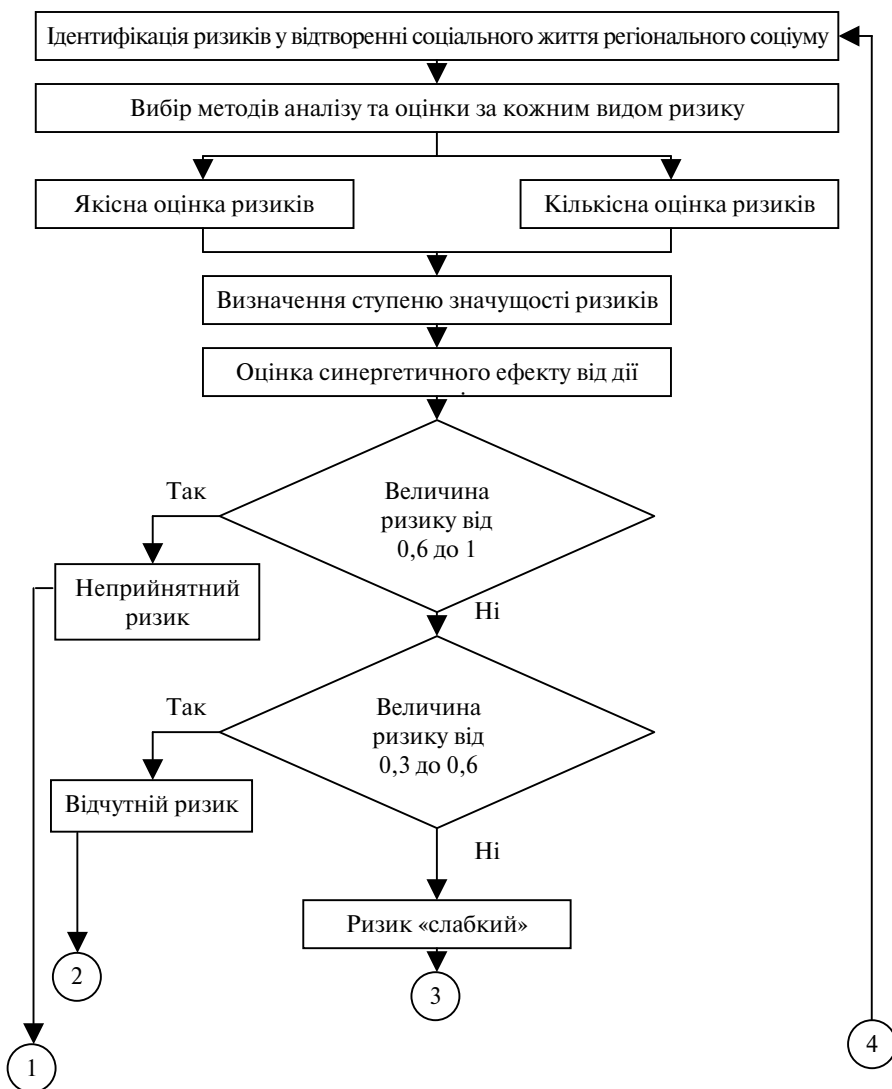
Катастрофічний рівень ризику виникає за найбільш несприятливих умов, які бувають в ризикованих ситуаціях. Зона катастрофічного ризику характеризується максимальними соціально-економічними збитками, які виражаються не лише розміром втрат матеріальних цінностей, але втрат, пов'язаних із захворюваністю, втратою працездатності, інвалідністю, скороченням очікуваної тривалості життя, високою смертністю в працездатному віці, вимушеною міграцією тощо. Нейтралізація дії ризику такого рівня є досить складним завданням та потребує значного тимчасового лагу.

Слід зазначити, що будь-яка кількісна оцінка ризику та запропонована градація допустимого ризику має суб'єктивні ознаки. Отже, відповідність кількісної оцінки ризику до рівня його впливу на відтворення соціального життя регіонального соціуму є досить умовною.

Важливим при оцінці ризиків є врахування всіх можливих сценаріїв розвитку подій. Існування різноманітних комбінацій ризику, а також можливе виникнення синергетичного ефекту на основі їх взаємодії, обумовлює виникнення безлічі ризикових ситуацій. Силу дії та напрям впливу відповідного виду ризику можна кваліфікувати у відповідності до такої шкали: екстремальна, висока, середня та низька градації. Відповідно до отриманих координат вектора ризику, на основі побудованої карти діагностики здійснюється прогнозування основних параметрів кожної складової соціального життя регіонального соціуму.

У сучасній науці «ризикології» доведено, що між рівнем невизначеності, який існує при прийнятті управлінських рішень, і безпосередньо силою дії та напрямом впливу ризиків існує пряма залежність, що вимагає від органів місцевого самоврядування (територіальної громади) та експертного співтовариства залучення, концентрації та ефективного використання усіх складових потенціалу соціально-економічного розвитку території.

Процедура вимірювання, врахування та управління ризиками, що спостерігаються у відтворенні соціального життя регіонального соціуму, повинна здійснюватися на основі виявлення та оцінки всіх складових їх впливу (рис. 5.6).

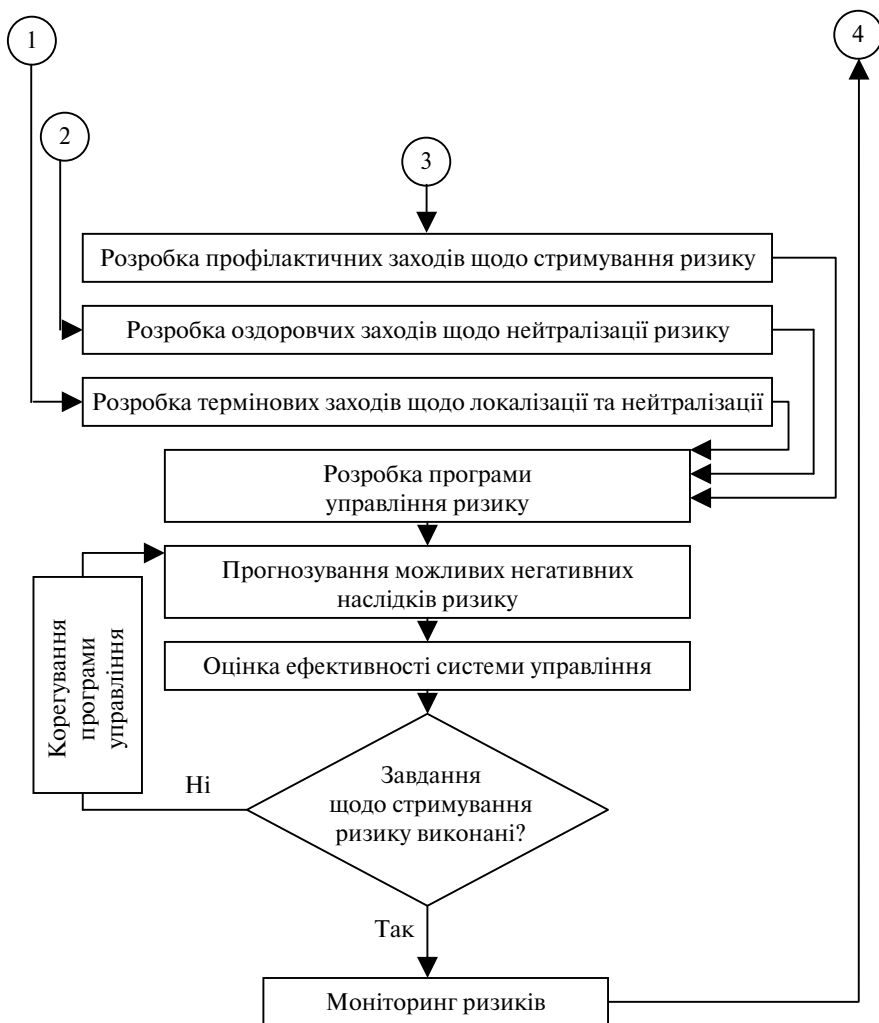

Рис. 5.6. Алгоритм процесу управління ризиками у відтворенні соціального життя регіонального соціуму.

Таким чином, доцільність впровадження алгоритму полягає в можливості суб'єктами діагностики здійснювати обґрунтовану політику управління ризиками у відтворенні соціального життя регіонального соціуму.

Розроблена матриця ризиків дозволяє проілюструвати їх вплив на основні складові соціального життя регіонального соціуму (табл. 5.4).

Важливим, з точки зору нейтралізації ризиків, є тривалий період дії їх наслідків. Отже, для усунення негативних наслідків впливу необхідний відповідний період часу, який складається із двох складових:

$$Nr = tr + te, \quad (5.1)$$

де Nr — період нейтралізації ризику;
 tr — період дії ризику;
 te — термін подолання наслідків ризику.

Таблиця 5.4. Вплив ризиків на основні складові соціального життя регіонального соціуму

Ризики відтворення соціального життя регіонального соціуму	Складові соціального життя регіонального соціуму				
	Відтворення населення (н)	Відтворення трудових ресурсів (тр)	Відтворення суспільного здоров'я населення (сз)	Відтворення освітнього рівня населення (ор)	Відтворення умов культурного розвитку населення (кр)
Економічний (А)	A_n	A_{tr}	$A_{сз}$	$A_{ор}$	$A_{кр}$
Політичний (В)	B_n	B_{tr}	$B_{сз}$	$B_{ор}$	$B_{кр}$
Соціальний ©	C_n	C_{tr}	$C_{сз}$	$C_{ор}$	$C_{кр}$
Техногенний (D)	D_n	D_{tr}	$D_{сз}$	$D_{ор}$	$D_{кр}$

Під синергетичним ефектом (от греч. synergos — разом діючий) слід розуміти сумуючий результат (сумарну силу та напрям) взаємодії двох або більше ризиків, який характеризується тим, що їх дія істотно перевершує ефект кожного окремого ризику у вигляді їх простої суми. У даному випадку під ефектом розуміємо силу дії ризику. Кожен з виділених ризиків (економічний, політичний, соціальний та техногенний) може існувати як окремо так і у поєднанні з іншими. Сумуючий результат взаємодії цих ризиків можна визначити певним чином.

Оцінка синергетичного ефекту полягає у визначенні швидкості, сили дії та напряму впливу взаємодії ризиків, що впливають на основні складові соціального життя регіонального соціуму.

$$S_e = f(E_A, E_B, E_C, E_D),$$

де S_e — сумарний результат взаємодії наявних ризиків;

$f(E_A, \dots, E_D)$ — функція взаємодії ризиків;

E_A — результат дії економічного ризику;

E_B — результат дії політичного ризику;

E_C — результат дії соціального ризику;

E_D — результат дії техногенного ризику.

Синергетичний ефект від взаємодії існуючих ризиків може бути представленим у вигляді середньо зваженого показника:

$$\bar{R} = \frac{\sum_{i=1}^N (\omega_i \cdot x_i)}{\sum_{i=1}^N \omega_i}, \quad (5.2)$$

де $\bar{R}$ — інтегральна оцінка взаємодії ризиків;

ω_i — питома вага показника (ризиків);

x_i — показник, що характеризує ступінь ризику;

N — число розглянутих ризиків.

Варто зауважити, якщо мається на увазі, що сума ваг дорівнює 1 ($\sum_{i=1}^N \omega_i = 1$),

тоді формула має такий вигляд:

$$\overline{R} = \sum_{i=1}^N (\omega_i \cdot x_i). \quad (5.3)$$

Якщо позначити визначені раніше ризики впливу, як економічний — x_1 , політичний — x_2 , соціальний — x_3 , техногенний — x_4 , формула набуває вигляду:

$$\overline{R} = \sum_{i=1}^4 (\omega_i \cdot x_i) = \omega_1 x_1 + \omega_2 x_2 + \omega_3 x_3 + \omega_4 x_4. \quad (5.4)$$

Поєднання швидкості, сили дії та напряму впливу перелічених ризиків може збільшувати сумарний результат їх взаємодії та в деяких випадках, навпаки, зменшувати вплив за рахунок їх нейтралізації один одним.

5.3. Прогнозування основних параметрів відтворення продуктивних сил регіону в умовах розвитку регіонального соціуму

Прогнозування основних параметрів продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму є завершальним етапом діагностики, яке дає можливість науково обґрунтовано передбачити основні перспективи їх відтворення. Загальна мета прогнозування полягає в забезпеченні необхідною інформацією процедури розробки планів, програм, стратегій, концепцій економічного та соціального розвитку регіону, в яких визначаються оптимальні шляхи його розвитку в майбутньому. Так визначення перспективної чисельності населення регіону, його статевовікової та шлюбної структури, тенденцій природного та механічного руху в майбутньому, прогнозування стану суспільного здоров'я, відтворення трудових ресурсів тощо, створюють базис на основі якого відбувається визначення пріоритетів та перспектив соціально-економічного розвитку регіону.

Якщо розглядати прогнозування з точки зору діагностики відтворення продуктивних сил регіону в контексті розвитку регіонального соціуму, то воно здійснюється на підставі послідовної процедури аналізу, синтезу та оцінки соціально-економічних явищ та процесів. Отже, прогнозування тенденцій розвитку життєдіяльності регіонального соціуму відбувається на підставі встановленого стану досліджуваних складових соціального життя населення

регіону та з урахуванням виявлених причин, сили дії та напряму впливу ризиків, що викликали відхилення від нормативних показників.

У сучасній науці погляди щодо прогнозування економічних та соціальних явищ являють собою перспективний розрахунок відповідних показників та отримання на основі їх змін прогнозу. Звичай такі розрахунки здійснюються в таких інтерпретаціях: оптимістичний, песимістичний та реалістичний сценарії розвитку. Точність цих прогнозів, у першу чергу, залежить від обґрунтованості, повноти та достовірності поставленого діагнозу. З погляду на термін прогнозування виділяють короткострокові прогнози, які у сучасній демографії охоплюють період від 5 до 10 років. Вони виявляються найбільш точними та мають високий ступінь деталізації. Метою цих прогнозів є визначення найближчих завдань розвитку регіонального соціуму, корегування стратегічних програм тощо.

Середньострокові прогнози створюються на період більше 10 років. Враховуючи те, що демографічні процеси відбуваються із більшим часовим лагом, прогнозування дозволяє простежити не лише чисельну зміну регіонального соціуму, а також і зміну поколінь в умовах існуючих соціально-економічних явищ та процесів, закономірність яких формується під впливом взаємопов'язаних умов. Довгострокові прогнози здійснюються з метою наукових передбачень. Вони здійснюються на десятиріччя, однак, ступінь їх обґрунтованості нижчий ніж у прогнозів, які розглянуто вище. Але важливість цих прогнозів не підлягає сумніву.

Таким чином, важливим у діагностиці відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму є етап прогнозування, який здійснюється з метою передбачення перспектив відтворення соціуму та умов формування соціального життя. Прогнозування основних параметрів продуктивних сил забезпечує процес прийняття оптимальних управлінських рішень за необхідною обґрунтованою інформацією.

У попередньому параграфі роботи доведено, що на відтворення продуктивних сил в контексті розвитку регіонального соціуму найбільший вплив надають такі ризики: економічний, політичний, соціальний та техногенний. Встановлено, що особливостями визначення напряму та сили дії кожного з перелічених ризиків є суб'єктивний характер та багатогранність їх впливу. Існування прямої залежності між напрямом впливу ризиків та відтворенням основних складових соціального життя регіонального соціуму призводить до

виникнення негативних тенденцій у протіканні цих процесів. Отже, необхідність врахування імовірності виникнення певних ризиків стає важливою умовою при прогнозуванні відтворення продуктивних сил в контексті розвитку регіонального соціуму.

Прогнозування основних параметрів продуктивних сил в контексті розвитку регіонального соціуму здійснюється у відповідності до основних складових соціального життя. А саме:

- відтворення населення, де передбачається прогнозування таких показників як чисельність населення регіону у працездатному віці;
- відтворення трудових ресурсів, де здійснюється прогнозування чисельності зайнятих та безробітних;
- відтворення суспільного здоров'я — середня очікувана тривалість життя при народженні.

Прогнозування основних параметрів відтворення продуктивних сил регіону в контексті розвитку регіонального соціуму варто здійснювати на основі факторних регресійних моделей. Доцільність використання цього методу полягає в тому, що відтворення соціального життя регіонального соціуму є доволі інерційним процесом. Особливість методу полягає у встановленні статистичної залежності однієї змінної (залежної, ендогенної, результуючої тощо) від однієї або декількох незалежних (зумовлених, екзогенних тощо) змінних [357].

Процедура прогнозування на основі цього методу складається з трьох послідовних етапів. По-перше, здійснюється вибір найбільш вагомих факторів, який відбувається на засадах визначення сили та напряму зв'язку між результативною й кожною факторною змінною. По-друге, здійснюється оцінка значущості множинного коефіцієнта кореляції. Визначається тіснота зв'язку між результативною ознакою й кожною з факторних ознак при виключенні впливу інших ознак. Визначити, яка частина варіації результативної ознаки пояснюється впливом факторних ознак. По-третє, здійснюється прогнозування основних складових соціального життя регіонального соціуму.

Вибір факторів відбувається на основі розрахунку коефіцієнта парної кореляції (k_r) між результативною ознакою й кожною з факторних ознак (чим більше коефіцієнт, тим істотніше фактор; якщо для якоїсь пари факторів він більше порівняно з іншими, то при виборі чинників перевага віддається з більшим значенням). Коефіцієнт k_r є відносною мірою зв'язку між двома ознаками, він може

набувати значення від -1 до $+1$. Чим ближче значення k_r до ± 1 , тим щільніший зв'язок. Знак «+» визначає прямий зв'язок, і навпаки «-» зворотний зв'язок, при $k_r = 0$ зв'язок відсутній. Кореляційно-регресійний аналіз покликаний розв'язати два основних завдання. По-перше, це визначення за допомогою рівнянь регресії аналітичної форми зв'язку між результативним та факторними показниками, подруге, виявлення щільності зв'язку між ними. Реалізація визначених завдань відбувається на основі розрахунку переліку показників (табл. 5.5).

Розрахунок коефіцієнтів кореляції, який призначений для вимірювання щільності зв'язку між результативними і факторними ознаками поданий у таблиці 5.6. У межах такої складової соціального життя регіонального соціуму як відтворення населення у якості результуючої ознаки варто визначити, по-перше, чисельність всього населення, по-друге, чисельність населення в працездатному віці, яке визначається як наявні трудові ресурси.

Таблиця 5.5. Перелік показників, які розраховуються при проведенні кореляційно-регресійного аналізу

Загальний вигляд рівняння множинної регресії у формі лінійної залежності: $y = a_0 + a_1x_1 + a_2x_2 + \dots + a_mx_m$	
a_0 – вільний член (або зрушення);	
$a_1, a_2, \dots, a_m$ – коефіцієнти регресії, які підлягають обчисленню методом найменших квадратів	
$Sa_1, Sa_2, \dots, Sa_{m-1}, Sa_m$ – стандартні значення помилок для коефіцієнтів $a_1, a_2, \dots, a_m$	
Sa_0 – стандартне значення помилки для постійної a_0 ($Sa_0 = \#N/D$, якщо константа має значення «FALSE»)	
Sy – стандартна помилка для оцінки y	
Коефіцієнта детермінації R^2	Коефіцієнта кореляції r_{xy}
Критерій Фішера $F_{\text{розрах.}}$	Число ступенів свободи df
Регресійна сума квадратів $S^2_{\text{рег}}$	Залишкова сума квадратів $S^2_{\text{ост}}$
Коефіцієнт еластичності E	Середня помилка апроксимації A
Дисперсія $\sigma_{\text{ост}}$	

Таблиця 5.6. Визначення впливу факторів на чисельність населення Донецької області

Роки	(Y_n)	(X_1)	(X_2)	(X_3)	(X_4)	(X_5)	(X_6)	(X_7)
2004	4659,0	616,2	1063,9	2,3	82,3	35,5	2942,4	66,64
2005	4610,0	587,9	1037,7	1,2	83,7	35,9	2961,7	66,44
2006	4567,7	564,2	1013,3	0,4	81,3	39,3	2836,1	66,73
2007	4526,0	548,4	1006,2	0,1	82,1	40,6	2873,9	66,71
2008	4487,6	540,0	995,4	0,9	81,9	44,4	2803,3	66,47
2009	4453,9	539,1	989,8	1,9	75,3	43,4	2731,4	67,65
2010	4420,1	539,8	1000,2	1,1	73,9	41,3	2848,0	69,07
2011	4390,3	541,0	1010,1	0,5	71,0	41,7	2798,6	69,64
2012	4362,6	543,4	1020,8	0,1	70,5	42,8	2597,1	69,74
2013	4331,0	550,6	1031,3	0,33	69,4	41,0	2625,7	70,26
k_r		0,799	0,449	0,522	0,921	-0,737	0,858	-0,894
Характеристика зв'язку		сильна	слабка	помітна	сильна	сильна	сильна	сильна
Матриця коефіцієнтів автокореляції між двома факторами								
(Y_n)	1							
(X_1)	0,799	1						
(X_2)	0,449	0,885	1					
(X_3)	0,522	0,544	0,286	1				
(X_4)	0,921	0,563	0,189	0,334	1			
(X_5)	-0,737	-0,923	-0,831	-0,369	-0,505	1		
(X_6)	0,858	0,617	0,280	0,457	0,809	-0,682	1	
(X_7)	-0,894	-0,489	-0,081	-0,396	-0,979	0,395	-0,744	1

З метою визначення впливу ризиків на чисельність населення регіонального соціуму запропоновано використання таких показників:

Y_n — загальна чисельність населення, тис. осіб;

X_1 — чисельність населення молодше за працездатний вік, тис. осіб;

X_2 — чисельність населення старше працездатного віку, тис. осіб;

X_3 — міграційні втрати населення, тис. осіб;

X_4 — чисельність померлих, тис. осіб;

X_5 — чисельність народжених, тис. осіб;

X_6 — захворюваність населення, випадків зареєстрованих уперше, тис. випадків;

X_7 — середня очікувана тривалість життя при народженні, роки.

Таким чином, результати розрахунків дозволяють уважати, що найбільш впливовими за період 2004–2013 рр. на чисельність населення Донецької області виявилися такі фактори: X_1 — чисельність населення молодше за працездатний вік, X_4 — чисельність померлих, X_5 — чисельність народжених, X_6 — захворюваність населення, випадків зареєстрованих уперше, X_7 — середня очікувана тривалість життя при народженні. При цьому, порівняння коефіцієнтів автокореляції між двома факторами показує, що в модель множинної регресії доцільно включити такі показники — X_1 , X_4 , X_5 , X_6 , X_7 , як вибрані фактори, у якості результуючого показника (Y_n) — чисельність населення. Надалі будуюмо багатофакторну лінійну модель за обраними факторами.

Додаткова регресійна статистика надається у вигляді таблиці 5.7.

Для оцінки надійності кореляційних характеристик використовується критерій Фішера (F критерій). Перевірка істотності зв'язку дає змогу визначити те, що виявлене кореляційне відношення не є випадковим. Якщо $F_{\text{розрах.}} > F_{\text{крит.}}$, то вважається, що виявлену залежність не можна вважати випадковою, що стосується твердження про існування кореляційного зв'язку. У нашому випадку отримана така нерівність $74,55 > 6,61$, вона дає змогу визнати модель адекватною, тобто із заданим ступенем достовірності (надійності) вона вірно пророкує реальний результат.

Значення « t -статистика» демонструє ставлення коефіцієнта до його середньої помилки, тобто розрахункове значення t -критерію Стьюдента. Якщо розраховане значення t -статистики більше, ніж табличне, то коефіцієнт регресії визнається значущим і може бути використаний для включення в регресійну модель. Але табличне значення t -критерію при заданих ступенях свободи df і рівню значущості в 5 % становить 0,680. Таким чином, визначені параметри рівняння є значимими та надійними.

Таблиця 5.7. Додаткова регресійна статистика до визначення щільності зв'язку між чисельністю населення Донецької області та факторами впливу

$(X_1, X_4, X_5, X_6, X_7)$											
a_7	−63,87	a_6	0,17	a_5	− 6,29	a_4	− 7,24	a_1	1,23	a_0	8474,25
Sa_7	24,22	Sa_6	0,10	Sa_5	7,09	Sa_4	7,10	Sa_1	0,69	Sa_0	2558,61
R^2	0,99	Sy	16,86	#Н/Д		#Н/Д		#Н/Д		#Н/Д	
$F_{\text{розрах.}}$	74,55	df	4	#Н/Д		#Н/Д		#Н/Д		#Н/Д	
$S^2_{\text{регр}}$	105961,3	$S^2_{\text{ост}}$	1137,08	#Н/Д		#Н/Д		#Н/Д		#Н/Д	
Фактор		t –статистика		P –значення		Нижнє 95 %			Верхнє 95 %		
Y–перетин		3,312		0,029		1370,42			15578,08		
Змінна X_1		1,757		0,154		−0,71			3,172		
Змінна X_4		−1,019		0,366		−26,96			12,48		
Змінна X_5		−0,887		0,425		−25,97			13,39		
Змінна X_6		1,646		0,175		−0,12			0,46		
Змінна X_7		−2,637		0,058		−131,11			3,37		

P -значення, показує рівень значимості t -статистики, тобто оцінює ймовірність помилки параметрів моделі регресії. Якщо $P < \alpha = 0,05$, то оцінювані коефіцієнти визнаються значущими, і побудовану модель регресії можна використовувати в процесі прогнозування, у зворотному випадку ($P > \alpha$) модель незначуща, як наслідок її не можна використовувати для прогнозування. За результатами дослідження отримані P -значення для параметра α становить 0,029, а для коефіцієнтів регресії: a_1 — 1,23, a_4 — (-7,24), a_5 — (-6,29), a_6 — 0,17, a_7 — (-63,87). Отже, параметри моделі визнаються статистично значущими і надійними.

Результати побудови довірчих інтервалів, в яких знаходяться змінні моделі, відповідно до якої можна зробити висновок, що з імовірністю $p = 1 - \alpha = 0,95$ (95 %) параметр α буде коливатися в межах від 1370,42 до 15578,08. Визначені параметри не братимуть нульових значень, тобто є статистично значущими й відрізняються від нуля. Після визначення параметрів рівняння регресії необхідно оцінити щільність зв'язку між ознаками, тобто здійснити кореляційний аналіз, за допомогою розрахунку індексу множинної кореляції.

Рівняння множинної регресії набуває вигляду:

$$y_H = 8474,25 + 1,23x_1 - 7,24x_4 - 6,29x_5 + 0,17x_6 - 63,87x_7$$

Показники регресійної статистики та дисперсного аналізу наведені в таблиці 5.8.

Множинний R -індекс (коефіцієнт) кореляції. Він показує ступінь щільності зв'язку між результативними і факторними ознаками. У даній залежності коефіцієнт кореляції склав 0,995. Таким чином, зв'язок між результативним показником — загальною чисельністю населення та факторними показниками характеризується як високий (сильний).

Таблиця 5.8. Показники регресійної статистики та дисперсного аналізу моделі загальної чисельності населення Донецької області

Регресійна статистика		Дисперсійний аналіз					
			df	SS	MS	F	Значимість F
Множинний R	0,995	Регресія	5	105961,3	21192,3	74,6	0,00049
R -квадрат	0,99	Залишок	4	1137,1	284,3		
Нормований R -квадрат	0,976	Разом	9	107098,4			
Стандартна помилка	16,86						
Спостереження	10						

Множинний R^2 -коефіцієнт детермінації, який показує частку зміни результуючого показника під впливом зміни факторних ознак. Коефіцієнт детермінації R^2 дорівнює 0,99 (99,0 %), отже, останні 0,1 % можуть бути пов'язані із впливом неврахованих факторів. Таким чином, можна вважати, що зміна загальної чисельності населення на 99 % залежить від зміни зазначених факторних ознак. Отже, саме ці чинники в даному конкретному випадку надають найбільш значний вплив на y .

Величина нормованого R^2 коригується залежно від числа ступенів свободи. Число ступенів свободи розраховується залежно від числа факторів моделі регресії й різниці числа спостережень, числа факторів. Цей показник якісно характеризує коефіцієнт детермінації. Отримана величина даного показника становить 0,976, що свідчить про те, що коефіцієнт детермінації мав би значення 97,6 %, якби спостережень було більше, ніж обсягу досліджуваної сукупності.

Стандартна помилка коефіцієнта кореляції є мірою точності моделі. За результатами розрахунків встановлено, що стандартна помилка для функції S_y складає 16,86 %, що вказує на відхилення фактичних даних від прогнозованих.

Метою дисперсійного аналізу є оцінка значущості моделі регресії. Показник df відображає число ступенів свободи. У рядку «Регресія» відображається число ступенів, яке дорівнює 5, що залежить від числа факторних ознак у регресійній моделі. У рядку «Залишок» відображається різниця між загальною кількістю спостережень, які використовуються для побудови моделі, і кількістю параметрів рівняння регресії (+1). У рядку «Разом» відображається сума рядків «регресія» і «залишок».

Значення стовпця SS дають уявлення про можливе включення в модель регресії додаткових змінних. У випадку, якщо частка дисперсії, яка пояснюється факторною регресією більше, ніж частка дисперсії, що припадає на залишкову регресію, то варіація результативної ознаки пояснюється саме варіацією обраних змінних отриманої моделі.

Стовпець MS покликаний відображати величину дисперсій – факторної (у рядку «Регресія») і залишкової (у рядку «Залишок»). Ці величини відображають суми квадратів відхилень, зарахованих до числа ступенів свободи.

За результатами розрахунків отримано, що регресійна сума, яка відображає квадрат значень результативної ознаки, отриманих за моделлю регресії, від середньої (SS_1), тобто характеризує вплив факторної ознаки на результативну, склала 105961,3. Остаточна сума, що відображає квадрат відхилень значень результуючої ознаки, яка отримана за моделлю регресії, від фактичних (SS_2), тобто характеризує вплив неврахованих факторів, склала 1137,1. Отже, загальна сума квадратів відхилень, яка визначається як сума SS_1 та SS_2 має значення 107098,4. Питома вага SS_1 та SS_2 в структурі SS складає 98,9 та 1,1, відповідно.

Тому побудована модель регресії в достатній мірі відображає залежність між чисельністю населення Донецької області та показниками, які впливають на його величину, а саме: чисельністю населення молодше за працездатний вік, померлих та народжених, захворюваності та середньою очікуваною тривалістю життя при народженні.

Для додаткової оцінки якості моделі регресії необхідно розрахувати середню помилку апроксимації. Для додаткової оцінки якості моделі регресії необхідно розрахувати середню помилку апроксимації. У результаті використання пакету аналізу «Регресія» MS «Excel» були отримані значення залишків, які відображають відхилення реальних значень результативної ознаки від теоретичних, та які використані для розрахунку вищевказаного показника, що в даному випадку становить $\bar{A} = 0,2$. Так як $\bar{A} = 0,2 < 8\%$, можна зробити висновок про те, що модель регресії визнається якісною.

Наступний етапом — прогнозування чисельності населення з урахуванням сили дії та напряму впливу вище перелічених ризиків. З цією метою необхідно визначити точність прогнозу. Відносна похибка рівняння регресії обчислюється за такою формулою:

$$\varepsilon_i = \frac{(y_{\text{факт.}} - y_{\text{розрах.}})}{y_{\text{факт.}}} \cdot 100\%,$$

де, $y_{\text{факт.}}$ — фактична чисельність населення;
 $y_{\text{розрах.}}$ — розрахункова чисельність населення.

$y_{\text{розрах. н. 2013}} = 4350,01$ тис. осіб

$$\varepsilon_{n,2013} = \left| \frac{(4331,0 - 4350,01)}{4331,0} \cdot 100\% \right| = 0,44\%$$

Отже, так як $0,44\% < 7\%$, можна стверджувати, що вибір фактору здійснено вірно.

Для виявлення змін у структурі працездатного населення Донецької області доцільно використовувати такі показники:

$Y_{ПН}$ — чисельність населення в працездатному віці (16—59 років), тис. осіб;

Z_1 — загальна чисельність населення, тис. осіб;

Z_2 — чисельність населення у віці 0—15 років, тис. осіб;

Z_3 — чисельність населення у віці 65 років і старше, тис. осіб;

Z_4 — смертність населення в працездатному віці, тис. осіб.

Z_5 — захворюваність населення, випадків зареєстрованих уперше, тис. випадків;

Z_6 — середня очікувана тривалість життя при народженні, роки.

Розрахунок коефіцієнтів кореляції між результативними і факторними ознаками подано в таблиці 5.9.

Отже, за результатами аналізу встановлено, що найбільший вплив мають такі фактори: загальна чисельність населення, смертність у працездатному віці, захворюваність населення та середня очікувана тривалість життя при народженні. Порівняння коефіцієнтів автокореляції між двома факторами показує, що в модель множинної регресії доцільно включити такі показники — Z_1 , Z_4 , Z_5 , Z_6 , як вибрані фактори, у якості результуючого показника ($Y_{ПН}$) чисельність населення в працездатному віці. Надалі будемо багатофакторну лінійну модель за обраними факторами.

Додаткова регресійна статистика подана в таблицях 5.10.

Перевірка істотності зв'язку на основі порівняння $F_{розрах.}$ та $F_{крит.}$, тобто отримана нерівність $182,98 > 6,61$ дозволяє стверджувати про існування кореляційного зв'язку, а модель вважати адекватною, тобто із заданим ступенем достовірності (надійності) вона вірно прогнозує реальний результат.

За результатами розрахунків таблиці 5.10 можна зробити висновок про те, що параметри рівняння є значимими та надійними, побудовану модель регресії можна використовувати в процесі прогнозування.

**Таблиця 5.9. Визначення впливу факторів на чисельність населення
Донецької області в працездатному віці**

Роки	$(Y_{ин})$	(Z_1)	(Z_2)	(Z_3)	(Z_4)	(Z_5)	(Z_6)
2004	2970,4	4659,0	650,9	1037,7	20,1	2942,4	66,64
2005	2973,6	4610,0	623,1	1013,3	19,9	2961,7	66,44
2006	2958,4	4567,7	603,1	1006,2	19,8	2836,1	66,73
2007	2942,3	4526,0	588,3	995,4	19,4	2873,9	66,71
2008	2914,2	4487,6	583,6	989,8	19,2	2803,3	66,47
2009	2872,1	4453,9	581,6	1000,2	18,9	2731,4	67,65
2010	2829,8	4420,1	580,2	1010,1	18,7	2848,0	69,07
2011	2787,5	4390,3	582,0	1020,8	17,8	2798,6	69,64
2012	2746,0	4362,6	585,3	1031,3	17,7	2597,1	69,74
2013	2701,4	4331,0	590,5	1039,1	17,2	2625,7	70,26
k_r		0,951	0,577	-0,490	0,988	0,857	-0,969
Характеристика зв'язку		дуже сильна	помітна	слабка	дуже сильна	сильна	дуже сильна
Розрахунок коефіцієнта автокореляції між двома факторами							
$(Y_{ин})$	1						
(Z_1)	0,951	1					
(Z_2)	0,577	0,801	1				
(Z_3)	-0,490	-0,197	0,416	1			
(Z_4)	0,988	0,963	0,633	-0,416	1		
(Z_5)	0,857	0,858	0,605	-0,296	0,851	1	
(Z_6)	-0,969	-0,894	-0,500	0,566	-0,944	-0,744	1

Таблиця 5.10. Додаткова регресійна статистика до визначення щільності зв'язку між чисельністю населення працездатного віку Донецької області та факторами впливу

(Z ₁ , Z ₄ , Z ₅ , Z ₆)									
b ₆	-26,66	b ₅	0,13	b ₄	45,02	b ₁	0,001	b ₀	3479,05
Sb ₆	7,70	Sb ₅	0,06	Sb ₄	20,08	Sb ₁	0,13	Sb ₀	757,12
R ²	0,99	Sy	10,92	#Н/Д		#Н/Д		#Н/Д	
F _{розр.}	182,98	df	5	#Н/Д		#Н/Д		#Н/Д	
S ² _{резр}	87438,1	S ² _{ост}	597,30	#Н/Д		#Н/Д		#Н/Д	
Фактор		t-статистика		P-значення		Нижнє 95 %		Верхнє 95 %	
У-перетин		4,595		0,006		1532,819		5425,272	
Змінна Z ₁		0,005		0,997		-0,333		0,334	
Змінна Z ₄		2,241		0,075		-6,614		96,648	
Змінна Z ₅		1,979		0,105		-0,037		0,287	
Змінна Z ₆		-3,461		0,018		-46,464		-6,861	

Рівняння множинної регресії набуває вигляду:

$$Y_{\text{ПН}} = 3479,05 + 0,01z_1 + 45,02z_4 + 0,13z_5 - 26,66z_6$$

Показники регресійної статистики та дисперсного аналізу наведені в таблиці 5.11.

За результатами регресійної статистики та дисперсного аналізу моделі чисельності населення працездатного віку Донецької області можна зробити висновок про те, що зв'язок між результативним показником — чисельністю населення працездатного віку та факторними показниками характеризується як високий. Доведено, що саме обрані чинники в даному конкретному випадку мають значний вплив на у. Тому побудована модель регресії в достатній мірі відображає залежність між чисельністю населення працездатного віку Донецької області та показниками, що впливають на його величину.

Таблиця 5.11. Показники регресійної статистики та дисперсного аналізу моделі чисельності населення працездатного віку Донецької області

Регресійна статистика		Дисперсійний аналіз					
			<i>df</i>	<i>SS</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	Значимість <i>F</i>
Множинний <i>R</i>	0,996	Регресія	4	87438,12	21859,53	182,99	0,0000013
<i>R</i> -квадрат	0,99	Залишок	5	597,30	119,46		
Нормований <i>R</i> -квадрат	0,987	Разом	9	88035,42			
Стандартна помилка	10,93						
Спостереження	10						

Середня помилка апроксимації становить $\bar{A} = 0,16$, що відповідає умовам визначення отриманої регресійної моделі як якісної ($0,16 < 8\%$).

Відносна похибка рівняння регресії становить:

$$\varepsilon_{\text{ПН } 2013} = \left| \frac{(2701,4 - 2763,91)}{2701,4} \cdot 100\% \right| = 2,31\%$$

де $y_{\text{розрах}} = 2763,91$ тис. осіб

Таким чином, $2,31\% < 7\%$, що дозволяє здійснити висновок про те, що вибір факторів здійснено вірно.

Прогнозування зміни чисельності зайнятого населення ($Y_{\text{ЗН}}$) в структурі економічно-активного населення Донецької області здійснюється на основі визначення найбільш вагомих факторів впливу, до яких доцільно віднести такі:

T_1 — чисельність населення в працездатному віці, тис. осіб;

T_2 — середньооблікова чисельність штатних працівників, тис. осіб

T_3 — чисельність безробітного населення за методологією МОП, тис. осіб;

T_4 — смертність населення в працездатному віці, тис. осіб.

T_5 — міграційні втрати населення, тис. осіб;

T_6 — середня очікувана тривалість життя при народженні, роки.

Розрахунок впливу визначених факторів на чисельність економічно активного населення подано в таблиці 5.12.

Таблиця 5.12. Визначення впливу факторів на чисельність економічно активного населення Донецької області

Роки	(Y_{3H})	(T_1)	(T_2)	(T_3)	(T_4)	(T_5)	(T_6)
2004	2086,0	2970,4	1287,0	164,4	20,1	2,3	66,64
2005	2124,9	2973,6	1289,9	140,2	19,9	1,2	66,44
2006	2132,3	2958,4	1292,2	129,3	19,8	0,4	66,73
2007	2135,0	2942,3	1286,8	125,7	19,4	0,1	66,71
2008	2138,8	2914,2	1278,9	128,5	19,2	0,9	66,47
2009	1981,3	2872,1	1168,7	205,6	18,9	1,9	67,65
2010	1983,7	2829,8	1156,7	182,9	18,7	1,1	69,07
2011	1995,4	2787,5	1139,4	177,7	17,8	0,5	69,64
2012	1985,4	2746,0	1148,3	171,8	17,7	0,1	69,74
2013	1968,1	2701,4	1097,1	165,6	17,2	0,33	70,26
k_r		0,854	0,961	-0,887	0,803	0,005	-0,889
Характеристика зв'язку		сильна	дуже сильна	сильна	сильна	практично відсутня	сильна
Розрахунок коефіцієнта автокореляції між двома факторами							
(Y_{3H})	1						
(T_1)	0,854	1					
(T_2)	0,961	0,949	1				
(T_3)	-0,887	-0,535	-0,744	1			
(T_4)	0,803	0,988	0,926	-0,475	1		
(T_5)	0,005	0,436	0,225	0,399	0,505	1	
(T_6)	-0,889	-0,969	-0,956	0,595	-0,945	-0,396	1

Таким чином, визначення характеристики зв'язку між результативними і факторними ознаками дозволяє обрати найбільш впливові фактори, до яких слід віднести: чисельність населення в працездатному віці, середньооблікова чисельність штатних працівників, чисельність безробітного населення за методологією МОП, смертність населення в працездатному віці та середня очікувана тривалість життя при народженні. Порівняння коефіцієнтів автокореляції між двома факторами показує, що в модель множинної регресії доцільно включити такі показники — T_1 , T_2 , T_3 , T_4 , T_6 .

Додаткова регресійна статистика до визначення щільності зв'язку між чисельністю економічно активного населення Донецької області та факторами впливу подана у таблицях 5.13.

Таблиця 5.13. Додаткова регресійна статистика до визначення щільності зв'язку між чисельністю зайнятого населення Донецької області та факторами впливу

$(T_1, T_2, T_3, T_4, T_6)$											
c_6	−8,22	c_4	−35,73	c_3	−1,13	c_2	0,42	c_1	0,41	c_0	1791,59
Sc_6	5,41	Sc_4	13,32	Sc_3	0,19	Sc_2	0,18	Sc_1	0,17	Sc_0	626,31
R^2	0,99	Sy	5,24	#Н/Д		#Н/Д		#Н/Д		#Н/Д	
$F_{\text{розрах.}}$	375,84	df	4	#Н/Д		#Н/Д		#Н/Д		#Н/Д	
$S^2_{\text{регр}}$	51561,8	$S^2_{\text{ост}}$	109,75	#Н/Д		#Н/Д		#Н/Д		#Н/Д	
Фактор		t —статистика			P —значення		Нижнє 95 %			Верхнє 95 %	
Y—перетин		2,861			0,046		52,676			3530,505	
Змінна T_1		2,466			0,069		−0,051			0,863	
Змінна T_2		2,359			0,078		−0,074			0,913	
Змінна T_3		−5,913			0,004		−1,664			−0,601	
Змінна T_4		−2,682			0,055		−72,707			1,257	
Змінна T_6		−1,519			0,203		−23,224			6,793	

На основі порівняння $F_{\text{розрах.}}$ та $F_{\text{крит.}}$ отримана нерівність: $375,84 > 6,61$, яка доводить про існування кореляційного зв'язку, що, у свою чергу, дозволяє вважати отриману регресійну модель як адекватну, тобто із заданим ступенем достовірності (надійності) вона вірно пророкує реальний результат.

Результати розрахунків, що наведені у таблиці 5.13 дозволяють зробити висновок про те, що параметри рівняння є значимими та надійними, побудовану модель регресії можна використовувати в процесі прогнозування.

Рівняння множинної регресії набуває вигляду:

$$Y_{3H} = 1791,59 + 0,41t_1 + 0,42t_2 - 1,13t_3 - 35,731t_4 - 8,22t_6$$

Показники регресійної статистики та дисперсного аналізу наведені в таблиці 5.14.

Таким чином, за результатами отриманої регресійної статистики та дисперсного аналізу моделі чисельності зайнятого населення Донецької області можна зробити висновок про те, що зв'язок між результативним показником — чисельністю зайнятого населення та факторними показниками характеризується як високий. Встановлено, що саме обрані чинники в даному конкретному випадку найбільш впливають на y . Отже, побудована модель регресії в достатній мірі відображає залежність між чисельністю зайнятого населення Донецької області та показниками, що впливають на його величину.

Таблиця 5.14. Показники регресійної статистики та дисперсного аналізу моделі чисельності зайнятого населення Донецької області

Регресійна статистика		Дисперсійний аналіз					
			df	SS	MS	F	Значимість F
Множинний R	0,999	Регресія	5	51561,82	10312,36	375,84	0,0000019
R -квадрат	0,99	Залишок	4	109,75	27,44		
Нормований R -квадрат	0,995	Разом	9	51671,57			
Стандартна помилка	5,238						
Спостереження	10						

Середня помилка апроксимації становить $\bar{A} = 0,12$, так як отриманий результат менш ніж 8 %, можна вважати, що отримана регресійна модель є якісною.

Відносна похибка рівняння регресії становить:

$$\varepsilon_{3H\ 2013} = \left| \frac{(1968,1 - 1980,71)}{1968,1} \cdot 100\% \right| = 0,64\%$$

де $y_{розрах} = 1980,71$ тис. осіб

Так як $0,64\% < 7\%$, то можливо здійснити висновок про те, що вибір факторів здійснено вірно.

Прогнозування обсягів безробіття Донецької області ($Y_{БН}$) здійснюється на основі визначення найбільш вагомих факторів впливу, таких як:

M_1 — чисельність населення в працездатному віці, тис. осіб;

M_2 — середньооблікова чисельність штатних працівників, тис. осіб;

M_3 — валова додана вартість у основних цінах, млн. грн;

M_4 — випуск у основних цінах, млн. грн;

M_5 — фінансові результати підприємств до оподаткування, млн. грн;

M_6 — кількість суб'єктів ЄДРПОУ, од.

Розрахунок впливу визначених факторів на чисельність безробітних подано у таблицях 5.15.

Таким чином, на основі проведеного аналізу, можна стверджувати, що щільність зв'язку між результативним показником та факторами впливу виявляється як: ($Y_{БН}$): (M_1) — суттєва; ($Y_{БН}$): (M_2) — сильна; ($Y_{БН}$): (M_3) — слабка; ($Y_{БН}$): (M_4) — слабка; ($Y_{БН}$): (M_5) — практично відсутня; ($Y_{БН}$): (M_6) — суттєва. При цьому порівняння коефіцієнтів автокореляції між двома факторами показує, що в модель множинної регресії доцільно включити такі показники — M_1 , M_2 , M_6 , як вибрані фактори, у якості результуючого показника $Y_{БН}$ — чисельність безробітного населення Донецької області.

Результати аналізу дозволяють уважати, що найбільш впливовими за період 2004–2013 рр. на чисельність безробітного населення Донецької області виявилися такі фактори: M_1 — чисельність населення в працездатному віці, тис. осіб; M_2 — середньооблікова чисельність штатних працівників; M_6 — кількість суб'єктів ЄДРПОУ. Додаткова регресійна статистика до визначення щільності зв'язку між чисельністю безробітного населення Донецької області та факторами впливу подана у таблицях 5.16.

*Таблиця 5.15. Визначення впливу факторів на чисельність безробітних
Донецької області*

Роки	(Y_{BH})	(M_1)	(M_2)	(M_3)	(M_4)	(M_5)	(M_6)
2004	164,4	2970,4	1287,0	40573	120477	11666,6	76373
2005	140,2	2973,6	1289,9	49366	141150	11576,1	78575
2006	129,3	2958,4	1292,2	61011	166339	1479,7	80922
2007	125,7	2942,3	1286,8	78640	211874	10947,4	83955
2008	128,5	2914,2	1278,9	98766	273280	40484,2	87553
2009	205,6	2872,1	1168,7	87350	240736	−3448,2	90006
2010	182,9	2829,8	1156,7	110139	318647	10362,0	92265
2011	177,7	2787,5	1139,4	133081	402649	12556,2	94507
2012	171,8	2746,0	1148,3	141877	416030	2669,9	96249
2013	165,6	2701,4	1097,1	137450	379526	−1579,3	96242
k_r		−0,535	−0,7436	0,401	0,429	−0,486	0,528
Характеристика зв'язку		суттєва	сильна	слабка	слабка	слабка	суттєва
Розрахунок коефіцієнта автокореляції між двома факторами							
(Y_{BH})	1						
(M_1)	−0,535	1					
(M_2)	−0,744	0,949	1				
(M_3)	0,401	−0,944	−0,861	1			
(M_4)	0,429	−0,938	−0,862	0,995	1		
(M_5)	−0,486	0,326	0,439	−0,099	−0,092	1	
(M_6)	0,528	−0,944	−0,913	0,980	0,970	−0,191	1

Таблиця 5.16. Додаткова регресійна статистика до визначення щільності зв'язку між чисельністю безробітного населення Донецької області та факторами впливу

(M_1, M_2, M_6)							
d_6	-0,00054	d_2	-0,841	d_1	0,449	d_0	-63,371
Sd_6	0,0017	Sd_2	0,172	Sd_1	0,169	Sd_0	518,09
R^2	0,86	Sy	12,54	#Н/Д		#Н/Д	
$F_{\text{розрах.}}$	12,01	df	6	#Н/Д		#Н/Д	
$S^2_{\text{регр}}$	5660,71	$S^2_{\text{ост}}$	942,69	#Н/Д		#Н/Д	
Фактор		t -статистика		P -значення		Ніжнє 95 %	
У-перетин		-0,122		0,907		-1331,09	
Змінна M_1		2,659		0,038		0,036	
Змінна M_2		-4,878		0,003		-1,262	
Змінна M_6		-0,313		0,765		-0,005	
						0,004	

Результати розрахунків, що наведені у таблиці 5.16 дозволяють зробити висновок про те, що параметри рівняння є значимими та надійними, побудовану модель регресії можна використовувати в процесі прогнозування.

Рівняння множинної регресії набуває вигляду:

$$Y_{BH} = -63,37 + 0,449m_1 - 0,841m_2 - 0,00054m_6.$$

Показники регресійної статистики та дисперсного аналізу наведені в таблиці 5.17.

За результатами розрахунків можливо здійснити такі висновки: множинний $R = 0,926$, показує ступінь тісноти зв'язку між результативними і факторними ознаками, характеризується як сильний; множинний R^2 дорівнює 0,86 (86,0 %), отже, можна вважати, що зміна чисельності безробітного населення на 86 % залежить від зміни зазначених факторних ознак; стандартна помилка для функції Sy складає 12,534 %, вона вказує на відхилення фактичних даних від прогнозованих.

Таблиця 5.17. Показники регресійної статистики та дисперсного аналізу моделі чисельності безробітного населення Донецької області

Регресійна статистика		Дисперсійний аналіз					
			<i>df</i>	<i>SS</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	Значимість <i>F</i>
Множинний <i>R</i>	0,926	Регресія	3	5660,71	1886,90	12,01	0,006
<i>R</i> -квадрат	0,86	Залишок	6	942,69	157,12		
Нормований <i>R</i> -квадрат	0,786	Разом	9	6603,40			
Стандартна помилка	12,534						
Спостереження	10						

Таким чином, побудована модель регресії в достатній мірі відображає залежність між чисельністю безробітного населення Донецької області та показниками, що впливають на її величину.

Середня помилка апроксимації становить $\bar{A} = 5,48$, так як отриманий результат менш ніж 8 %, можна вважати, що отримана регресійна модель є якісною.

Відносна похибка рівняння регресії становить:

$$\varepsilon_{\text{БН } 2013} = \left| \frac{(165,6 - 173,969)}{165,6} \cdot 100\% \right| = 5,05\%$$

де $y_{\text{розрах}} = 173,969$ тис. осіб

Так як $5,05\% < 7\%$, то можна зробити висновок про те, що вибір факторів здійснено вірно.

Прогнозування стану суспільного здоров'я (Y_{C3}) доцільно здійснювати на основі динаміки змін такого показника як середня очікувана тривалість життя при народженні. Визначення змін у стані суспільного здоров'я доречно здійснювати з урахуванням впливу окремо економічного (Y_{C3E}) та соціально-політичного ризиків (Y_{C3CP}). Сила дії та напрям впливу економічного ризику

виявляється в змінах показників, які створюють матеріальні умови для відтворення суспільного здоров'я регіонального соціуму. Соціально-політичні ризики, перш за все, впливають на соціальне благополуччя регіонального соціуму, під яким розуміється задоволеність індивіда своїм соціальним статусом, системою соціальних зв'язків у соціумі тощо.

Варто зауважити, що прогнозування такого показника як середня очікувана тривалість життя при народженні та визначення факторів впливу на нього, доцільно здійснювати, по-перше, для економічного ризику, та, подруге, для соціально-політичного. Це пов'язано з тим, що кожний з цих ризиків охоплює значний масив показників, які можна умовно поділити на економічні та демографічні.

До економічного масиву показників (факторів впливу) доцільно віднести:

№₁ — валовий регіональний продукт у розрахунку на одну особу, млн. грн;

№₂ — наявний дохід населення в розрахунку на одну особу, за рік, грн;

№₃ — витрати в розрахунку на одну особу, за рік, грн;

№₄ — сума заборгованості з виплати заробітної плати, млн. грн;

№₅ — чисельність безробітного населення за методологією МОП, тис. осіб.

Розрахунок впливу визначених економічних факторів на середню очікувану тривалість життя при народженні подано у таблиці 5.18.

За результатами здійсненого аналізу визначено, що з точки зору впливу економічних факторів на середню очікувану тривалість життя при народженні населення Донецької області, найбільш впливовими виявилися такі: наявний дохід (№₂) та витрати (№₃) населення з розрахунку на одну особу, ступінь зв'язку характеризується як дуже сильний; зв'язок між результативною ознакою та валовим регіональним продуктом з розрахунку на одну особу (№₁) характеризується як сильний, та чисельністю безробітного населення за методологією МОП (№₅) як суттєвий. Отже, всі вище перелічені факторні ознаки є складовими рівняння множинної регресії.

Додаткова регресійна статистика до визначення щільності зв'язку між середньою очікуваною тривалістю життя при народженні населення Донецької області та визначеними економічними факторами впливу подана в таблицях 5.19.

Таблиця 5.18. Визначення впливу економічних факторів на середню очікувану тривалість життя при народженні населення Донецької області

Роки	(Y_{c3E})	($N_{\hat{1}}$)	($N_{\hat{2}}$)	($N_{\hat{3}}$)	($N_{\hat{4}}$)	($N_{\hat{5}}$)
2004	66,64	9713	4 984,0	4 421,3	282,6	164,4
2005	66,44	12490	7 088,9	6 205,6	227,8	140,2
2006	66,73	15725	8 855,9	8 437,3	178,3	129,3
2007	66,71	20197	11 625,7	11 698,8	169,0	125,7
2008	66,47	26028	16 220,1	16 555,5	263,6	128,5
2009	67,65	23137	17 014,0	16 900,5	266,2	205,6
2010	69,07	28986	21317,3	19 943,6	233,5	182,9
2011	69,64	36446	24890,3	24 506,2	200,3	177,7
2012	69,74	38907	29336,6	28 789,6	172,9	171,8
2013	70,26	37830	31 048,5	32 102,7	201,2	165,6
k_r		0,898	0,933	0,919	−0,349	0,595
Характеристика зв'язку		сильна	дуже сильна	дуже сильна	слабка	суттєва
Розрахунок коефіцієнта автокореляції між двома факторами						
(Y_{c3E})	1					
($N_{\hat{1}}$)	0,898	1				
($N_{\hat{2}}$)	0,933	0,986	1			
($N_{\hat{3}}$)	0,919	0,983	0,998	1		
($N_{\hat{4}}$)	−0,349	−0,388	−0,345	−0,344	1	
($N_{\hat{5}}$)	0,595	0,404	0,474	0,448	0,314	1

Тому результати розрахунків дозволяють стверджувати, що наведені в таблиці 5.19 параметри рівняння є значимими та надійними. Отже, отриману модель регресії можна використовувати в процесі прогнозування.

Таблиця 5.19. Додаткова регресійна статистика до визначення щільності зв'язку між середньою очікуваною тривалістю життя при народженні населення Донецької області та економічними факторами впливу

(№ ₁ , № ₂ , № ₃ , № ₅)									
k_5	0,0035	k_3	-0,00041	k_2	0,00069	k_1	-0,00011	k_0	65,04
Sk_5	0,0102	Sk_3	0,00035	Sk_2	0,00043	Sk_1	0,00012	Sk_0	1,75
R^2	0,93	Sy	0,57	#Н/Д		#Н/Д		#Н/Д	
$F_{розрах.}$	15,53	df	5	#Н/Д		#Н/Д		#Н/Д	
$S^2_{рег}$	20,32	$S^2_{ост}$	1,64	#Н/Д		#Н/Д		#Н/Д	
Фактор		t —статистика		P —значення		Ніжнє 95 %		Верхнє 95 %	
Y —перетин		37,079		0,0000003		60,531		69,549	
Змінна № ₁		-0,853		0,433		-0,0004		0,0002	
Змінна № ₂		1,607		0,169		-0,0004		0,0018	
Змінна № ₃		-1,170		0,295		-0,0013		0,0005	
Змінна № ₅		0,345		0,744		-0,0226		0,0296	

Рівняння множинної регресії набуває вигляду:

$$Y_{C3E} = 65,04 - 0,00011 n_1 + 0,00069 n_2 - 0,00041 n_3 + 0,0035 n_5.$$

Показники регресійної статистики та дисперсного аналізу наведені в таблиці 5.20.

За результатами розрахунків можливо зробити такі висновки: множинний $R = 0,962$, показує ступінь щільності зв'язку між результативним й факторними ознаками, характеризується як сильний; множинний R^2 дорівнює 0,93 (93,0 %), отже, можна вважати, що зміна середньої очікуваної тривалості життя при народженні населення на 93,0 % залежить від зміни зазначених факторних ознак; стандартна помилка для функції Sy складає 0,572 %, яка вказує на відхилення фактичних даних від прогнозованих. Таким чином, побудована модель регресії в достатній мірі відображає залежність між середньою очікуваною тривалістю життя при народженні населення та економічними показниками, що впливають на її величину.

Таблиця 5.20. Показники регресійної статистики та дисперсного аналізу моделі впливу економічних факторів на середню очікувану тривалість життя при народженні населення Донецької області

Регресійна статистика		Дисперсійний аналіз					
			<i>df</i>	<i>SS</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	Значимість <i>F</i>
Множинний <i>R</i>	0,962	Регресія	4	20,32	5,079	15,53	0,005
<i>R</i> -квадрат	0,93	Залишок	5	1,64	0,327		
Нормований <i>R</i> -квадрат	0,866	Разом	9	21,95			
Стандартна помилка	0,572						
Спостереження	10						

Середня помилка апроксимації становить $\bar{A} = 0,51$, так як отриманий результат менший ніж 8 %, можна вважати, що отримана регресійна модель є якісною.

Відносна похибка рівняння регресії становить:

$$\varepsilon_{CZE2013} = \left| \frac{(70,26 - 69,27)}{70,26} \cdot 100\% \right| = 1,41\%$$

де $y_{розрах} = 69,27$ років

Так як $1,41\% < 7\%$, то можливо зробити висновок про те, що вибір факторів здійснено вірно.

Прогнозування стану суспільного здоров'я на основі визначення середньої очікуваної тривалості життя при народженні з урахуванням впливу соціально-політичних ризиків, охоплює значний масив показників, які впливають на стан здоров'я індивіда та його соціальне благополуччя. До масиву цих показників (факторів впливу) доречно віднести такі:

P_1 — смертність населення від деяких зовнішніх причин, тис. осіб;

P_2 — смертність населення в працездатному віці, тис. осіб;

P_3 — захворюваність населення, випадків зареєстрованих уперше, тис. випадків;

P_4 — чисельність інвалідів за регіонами, тис. осіб;

P_5 — чисельність потерпілих від травматизму, пов'язаного з виробництвом, тис. осіб;

P_6 — викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря від стаціонарних та пересувних джерел забруднення, тис. т.

Розрахунок впливу визначених соціально-політичних факторів на середню очікувану тривалість життя при народженні наведено у таблиці 5.21.

Таблиця 5.21. Визначення впливу соціально-політичних факторів на середню очікувану тривалість життя при народженні населення Донецької області

Роки	$(Y_{cзп})$	(P_1)	(P_2)	(P_3)	(P_4)	(P_5)	(P_6)
2004	66,64	7,9	20,1	2942,4	240,4	6,2	1886,7
2005	66,44	7,9	19,9	2961,7	239,7	6,4	1862,9
2006	66,73	7,5	19,8	2836,1	242,2	5,9	1895,2
2007	66,71	7,5	19,4	2873,9	240,2	6,3	1871,2
2008	66,47	7,2	19,2	2803,3	237,5	5,3	1767,2
2009	67,65	5,7	18,9	2731,4	258,3	4,5	1513,3
2010	69,07	4,9	18,7	2848,0	238,0	4,4	1589,9
2011	69,64	4,7	17,8	2798,6	241,1	3,8	1729,3
2012	69,74	4,8	17,7	2597,1	237,2	3,4	1714,7
2013	70,26	4,6	17,2	2625,7	241,9	3,7	1646,5
k_r		−0,959	−0,945	−0,743	−0,065	−0,929	−0,609
Характеристика зв'язку		дуже сильна	дуже сильна	сильна	відсутня	дуже сильна	суттєва
Розрахунок коефіцієнта автокореляції між двома факторами							
$(Y_{cзп})$	1						
(P_1)	−0,959	1					
(P_2)	−0,945	0,928	1				
(P_3)	−0,743	0,761	0,851	1			
(P_4)	−0,065	−0,097	0,024	−0,158	1		
(P_5)	−0,929	0,969	0,938	0,853	−0,086	1	
(P_6)	−0,609	0,781	0,613	0,588	−0,512	0,742	1

Отже, результати аналізу дозволяють стверджувати, що з точки зору впливу соціально-економічних факторів на середню очікувану тривалість життя при народженні населення Донецької області найбільш впливовими виявилися такі: смертність населення від деяких зовнішніх причин (P_1), смертність населення в працездатному віці (P_2) та чисельність потерпілих від травматизму, пов'язаного з виробництвом (P_5), ступінь зв'язку яких характеризується як дуже сильний; зв'язок між результативною ознакою та захворюваністю населення (P_3) характеризується як сильний; між результативною ознакою та забруднюючими речовинами в атмосферному повітрі від стаціонарних та пересувних джерел забруднення (P_6) — як суттєвий. Отже, доведено, що перелічені факторні ознаки є складовими рівняння множинної регресії.

Додаткова регресійна статистика до визначення щільності зв'язку між середньою очікуваною тривалістю життя при народженні населення Донецької області та визначеними соціально-політичними факторами впливу подана у таблицях 5.22.

Таблиця 5.22. Додаткова регресійна статистика до визначення щільності зв'язку між середньою очікуваною тривалістю життя при народженні населення Донецької області та соціально-політичними факторами впливу

$(P_1, P_2, P_3, P_5, P_6)$											
l_6	0,0037	l_5	0,387	l_3	— 0,00064	l_2	— 0,251	l_1	— 1,407	l_0	74,803
Sl_6	0,002	Sl_5	0,618	Sl_3	0,003	Sl_2	0,508	Sl_1	0,557	Sl_0	7,537
R^2	0,98	Sy	0,37	#Н/Д		#Н/Д		#Н/Д		#Н/Д	
$F_{\text{розрах.}}$	31,94	df	4	#Н/Д		#Н/Д		#Н/Д		#Н/Д	
$S^2_{\text{регр}}$	21,42	$S^2_{\text{ост}}$	0,54	#Н/Д		#Н/Д		#Н/Д		#Н/Д	
Фактор		t —статистика		P —значення			Ніжнє 95 %		Верхнє 95 %		
Y—перетин		9,924		0,001			53,876		95,729		
Змінна P_1		−2,528		0,065			−2,953		0,138		
Змінна P_2		−0,493		0,648			−1,662		1,161		
Змінна P_3		−0,232		0,828			−0,008		0,007		
Змінна P_4		0,626		0,56			−1,328		2,101		
Змінна P_6		2,045		0,110			−0,001		0,009		

Наведені у таблиці 5.22. розрахунки дозволяють стверджувати, що визначені параметри рівняння є значимими та надійними. Тому отриману модель регресії можна використовувати в процесі прогнозування.

Рівняння множинної регресії набуває вигляду:

$$Y_{\text{ссп}} = 74,803 - 1,407p_1 - 0,251p_2 - 0,00064p_3 + 0,387p_5 + 0,0037p_6.$$

Показники регресійної статистики та дисперсного аналізу наведені в таблиці 5.23.

Отримані результати регресійного аналізу дозволяють стверджувати: величина множинного $R = 0,988$, який показує ступінь тісноти зв'язку між результативними й факторними ознаками характеризується як сильний; множинний R^2 дорівнює 0,98 (98,0 %). Тому можна вважати, що зміна середньої очікуваної тривалості життя при народженні населення на 98,0 % залежить від зміни зазначених факторних ознак; стандартна помилка для функції S_y складає 0,366 %, яка вказує на відхилення фактичних даних від прогнозованих. Тому побудована модель регресії в достатній мірі відображає залежність між середньою очікуваною тривалістю життя при народженні населення та соціально-політичними показниками, що впливають на її величину.

Таблиця 5.23. Показники регресійної статистики та дисперсного аналізу моделі впливу соціально-політичних факторів на середню очікувану тривалість життя при народженні населення Донецької області

Регресійна статистика		Дисперсійний аналіз					
			<i>df</i>	<i>SS</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>Значимість F</i>
Множинний <i>R</i>	0,988	Регресія	5	21,42	4,283	31,94	0,003
<i>R</i> -квадрат	0,98	Залишок	4	0,536	0,134		
Нормований <i>R</i> -квадрат	0,945	Разом	9	21,95			
Стандартна помилка	0,366						
Спостереження	10						

Середня помилка апроксимації становить $\bar{A} = 0,29$, так як отриманий результат менший ніж 8 %, можна вважати, що отримана регресійна модель є якісною.

Відносна похибка рівняння регресії становить:

$$\varepsilon_{\text{СЗП}2013} = \left| \frac{(70,26 - 69,86)}{70,26} \cdot 100\% \right| = 0,57\%,$$

де $y_{\text{розрах}} = 69,86$ років.

Так як $0,57\% < 7\%$, то можна зробити висновок про те, що вибір факторів здійснено вірно.

Подальшим етапом є прогнозування основних показників продуктивних сил з урахуванням можливої зміни сили дії та напряму впливу визначених ризиків на основні показники соціального життя регіонального соціуму. З цією метою доцільно використати інтегральний метод оцінки факторного впливу [358]. Метод, який засновується на підсумуванні приросту функції, визначеної як приватна похідна, помножена на приріст аргументу за безконечно малі проміжки. При цьому, відповідно до цього методу, повинні виконуватися такі умови:

- безперервна диференціація функцій;
- функція між початком та кінцем досліджуваного періоду змінюється по прямій;
- сталість співвідношення швидкості змін факторів:

$$\frac{dy}{dx} = \text{const.}$$

У загальному вигляді формули для розрахунків кількісних величин факторів на зміну результативної ознаки (для функції виду $z = f(x, y)$) приведені у вигляді:

$$A_x^\infty = \lim_{n \rightarrow \infty} A_x^n = \lim_{n \rightarrow \infty} \sum_{i=1}^n f'_x(x_0 + i\Delta'x, y_0 + i\Delta'y)\Delta'x = \int_{\Gamma_e} f'_x dx;$$

$$A_y^\infty = \lim_{n \rightarrow \infty} A_y^n = \lim_{n \rightarrow \infty} \sum_{i=1}^n f'_y(x_0 + i\Delta'x, y_0 + i\Delta'y)\Delta'y = \int_{\Gamma_e} f'_y dy,$$

де, Γ_e — інтервальний ряд динаміки.

Отже, у загальному вигляді функція зміни результативної ознаки від факторної має вигляд:

$$y = f(x_1, x_2, \dots, x_m),$$

де, x_j — значення факторної ознаки; $j = 1, 2, \dots, m$.

Точки M_1 і M_2 відповідають значенням факторної ознаки на початок і кінець аналізованого періодів.

Δy — приріст функції за аналізований період.

Продиференціюємо вихідну функцію і отримаємо приватну похідну від цієї функції по аргументу x_j :

$$y' = f'_{x_j}(x_1, x_2, \dots, x_m),$$

$$\Delta y_{ij}' = \int_L f'_{x_j}(x_1, x_2, \dots, x_m) dx_i,$$

Результати розрахунків зводяться в матрицю:

Δy_{11}	Δy_{12}	...	Δy_{1j}	...	Δy_{1m}
Δy_{21}	Δy_{22}	...	Δy_{2j}	...	Δy_{2m}
$\vdots$	$\vdots$	$\vdots$	$\vdots$	$\vdots$	$\vdots$
Δy_{i1}	Δy_{i2}	...	Δy_{ij}	...	Δy_{im}
$\Delta y_{(n-1)1}$	$\Delta y_{(n-1)2}$	...	$\Delta y_{(n-1)j}$	...	$\Delta y_{(n-1)m}$

Елемент матриці Δy_{ij} характеризує внесок j -го показника факторної ознаки на зміну результативного показника за період i . Значення будь-якого j -го елемента цього рядка характеризує внесок фактора у зміну результуючого показника Δy .

Прогнозування відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму здійснюється на основі отриманих регресійних моделей з урахуванням швидкості дії, сили впливу та напрямку впливу політичного, соціального та економічного ризиків. Отримані варіанти прогнозів наведені у таблиці 5.24.

За результатами попередніх досліджень доведено, що відбувається посилення дії політичного, економічного та соціального ризиків від стану «низького» до «високого» і навіть до «критичного» у відповідності зі шкалою інтегральної оцінки ризику. Отже, прогнозування доцільно здійснювати відповідно до можливої величини сили дії та напрямів впливу ризиків.

Таблиця 5.24. Результати прогнозування основних показників продуктивних сил Донецької області в контексті розвитку регіонального соціуму з урахуванням дії ризиків

Показники	2016 р.
1	2
Без урахування ризиків	
Чисельність населення, загальна, тис. осіб	4272,9
Економічно активне населення, тис. осіб	2102,1
Чисельність населення в працездатному віці	2678,2
Чисельність безробітних	166,8
Середня очікувана тривалість життя при народженні	70,4
Сила дії та напрям впливу ризиків відповідає градації «помірна»	
Чисельність населення, загальна, тис. осіб	3579,0
Економічно активне населення, тис. осіб	2061,4
Чисельність населення в працездатному віці	2632,1
Чисельність безробітних	170,4
Середня очікувана тривалість життя при народженні	70,2
Сила дії та напрям впливу ризиків відповідає градації «велика»	
Чисельність населення, загальна, тис. осіб	3425,4
Економічно активне населення, тис. осіб	1982,1
Чисельність населення в працездатному віці	2489,9
Чисельність безробітних	180,9
Середня очікувана тривалість життя при народженні	69,6

Таким чином, прогнозування основних показників продуктивних сил в контексті розвитку регіонального соціуму дозволяє стверджувати про те, що важливим у їх відтворенні є вплив політичного, економічного та соціального ризиків, наслідки яких виявляються в суттєвому скороченні чисельності та економічної активності населення, середньої очікуваної тривалості життя при народженні та збільшенні безробітних.

ВИСНОВКИ

1. Доведено, що під регіональним соціумом як соціально-економічною категорією доцільно розуміти сукупність індивідумів, які об'єднанні в територіальну стійку соціальну спільність, що забезпечує соціально-економічний розвиток відповідної території, яку поєднують загальні умови життєдіяльності в єдиному природно-географічному, політичному, правовому, економічному, соціальному, інформаційному, освітньому, культурному, релігійному, етнічному та ін. просторах, яка має особисті розбіжності в межах національних, соціальних та політичних груп.

2. Зазначено, що формування регіонального соціуму відбувається за певних соціальних відносин з урахуванням національних традицій, соціально-економічних і демографічних особливостей.

Обґрунтовано, що серед основних чинників, тобто умов, що є рушійною силою та впливають на формування регіонального соціуму, доцільно виділити такі, а саме: природно-географічні, екологічні та інституціональні. Інтеграція визначених чинників створює певне середовище, яке обумовлює характер розселення людей, ритмічність їх життєдіяльності та пристосування виробничо-господарської діяльності відповідної до природних умов; техногенне навантаження на навколишнє середовище; створює правову систему життєдіяльності регіонального соціуму та системи соціального захисту, яка полягає в забезпеченні відповідного до соціальних гарантій рівня життя.

3. Встановлено, що кожна окремо виділена форма розвитку регіонального соціуму визначається сукупністю стійких відносин і зв'язків усередині самої форми та не менш тісних зв'язків з іншими. Виділена форма підпорядкована,

взаємопов'язана та взаємодіє з іншими, трансформація яких відбувається не тільки під впливом зовнішніх чинників, а також у разі внутрішньої взаємодії її елементів. Обґрунтовано існування таких форм розвитку регіонального соціуму, а саме територіальної, економічної, соціальної, політичної, культурної та інформаційної.

Виділення територіальної форми обумовлено тим, що територія виступає своєрідною ареною, на якій забезпечується і здійснюється відтворення соціального життя її населення; розумінням території як цілісності, як конгломерації і як потенціалу та розумінням розвитку території як відтворення її потенціалу. Економічна форма розвитку регіонального соціуму позначається як сукупність економічних відносин, діяльності та поведінки людей, яка створює матеріальні умови для відтворення його соціального життя. Існування соціальної форми, що визначається як взаємозв'язок соціальних відносин і соціальної діяльності соціуму і призначена для створення соціальних умов життєдіяльності людини та задоволенні соціальних потреб. Виокремлення політичної форми обумовлено проникненням політичної сфери, яка акумулює політичну діяльність, поведінку та відносини, в усі сфери суспільного життя та залучає соціум у політичне життя країни, регіону. Виділення культурної та інформаційної форми обумовлено тим, що розвиток регіонального соціуму відбувається на основі моральних, етичних, духовних та інших цінностей, які притаманні суспільству, і усвідомленням фундаментальної ролі інформації, наявністю таких феноменів, як інформаційні ресурси та технології, інформатизація.

4. Визначено, що під продуктивними силами розуміється система факторів виробництва, яка забезпечує перетворення речовин природи, відповідно до потреб людей, створює матеріальні та духовні блага й визначає зростання продуктивності суспільної праці. Головними факторами виробництва визначені такі: земля, праця, капітал. Взаємозв'язок цих складових обумовлює певний рівень розвитку продуктивних сил.

На основі визначення теоретичних аспектів відтворення продуктивних сил можна стверджувати, що цей процес доцільно розглядати як безперервне відновлення усіх факторів виробництва, а саме природних ресурсів, робочої сили, засобів виробництва. Відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму полягає у відновленні робочої сили, її кількісних

та якісних характеристик як головного ресурсу економіки, та яка є основним елементом виробництва.

Доведено, що розвиток регіонального соціуму відбувається в умовах впливу на нього змін, що відбуваються при формуванні основних складових соціального життя. Відтворення соціального життя регіонального соціуму полягає у відновленні всіх її складових: населення, трудових ресурсів, суспільного здоров'я, освітнього рівня та культурного розвитку населення.

5. Обґрунтовано, що у широкому сенсі під діагностикою слід розуміти комплекс науково-прикладних та науково-методологічних досліджень, спрямованих на виявлення, опис й ототожнення проблемних ситуацій.

Підсумовуючи існуючі наукові підходи щодо дефініції поняття «діагностика», можна вважати, що її сутність визначається:

- по-перше, як складова управлінської діяльності (на мікрорівні — підприємство, організація, установа; макрорівні — держава, регіон, галузь), що призначена виконувати контролюючу функцію, метою якої є встановлення відхилень розвитку об'єкта від нормативних показників та реагування на них ще на стадії розвитку;
- по-друге, як здатність до розпізнавання стану об'єкта, тобто формування обґрунтованого висновку за рахунок аналізу виявлених тенденцій, проблем і причин, які викликають негативний тренд його розвитку;
- по-третє, умовою проведення діагностики є наявність науково-методичного забезпечення, використання якого дозволяє виявити, описати й ототожити проблеми, що розпізнаються, у процесах аналізу, синтезу та оцінки.

6. Доведено, що результатом проведення діагностики розвитку регіонального соціуму є встановлення діагнозу. Під діагнозом слід розуміти обґрунтований висновок, який дозволяє розпізнати і виявити наявність негативних (кризових) явищ і процесів розвитку, встановити передумови виникнення цих явищ і процесів, визначити та оцінити їх відхилення від еталону (нормативних показників прийнятих для даної території).

Методика проведення діагностики розвитку регіонального соціуму полягає у виконанні таких послідовних та взаємопов'язаних етапів як аналіз, синтез та оцінка.

Обґрунтовано, що регіональний соціум з точки зору системного підходу являє собою сукупність стійких зв'язків елементів (підсистем), які забезпечують її

цілісність та збереження основних властивостей при різних зовнішніх і внутрішніх змінах. Існуючі форми розвитку регіонального соціуму є складовими складної, динамічної, відкритої, регульованої соціально-економічної системи.

7. Зазначено, що під методом діагностики відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму слід розуміти науково обґрунтовану систему теоретичних засад, категорій, принципів та прийомів дослідження основних складових відтворення соціального життя населення, що дають змогу отримати обґрунтований діагноз про стан об'єкта дослідження та на його основі обґрунтувати відповідні управлінські рішення. При проведенні діагностики доцільне застосування структурно-функціонального методу, який засновується на виділенні в цілісній системі її структури — сукупності стійких відносин і взаємозв'язків між її елементами та їх ролі (функцій) відносно один одного.

Обґрунтовано, що проведення діагностики здійснюється на основі визначення та опису загальної тенденції розвитку (тренда) досліджуваного явища, закономірностей його змін. Залежно від виду виявленого тренда дається агрегований синтетичний висновок про стан досліджуваного явища та встановлюються причини зміни в його структурі.

8. Встановлено, що всі розглянуті показники за останнє десятиріччя, такі як ВРП, обсяги інвестицій в основний капітал, капітальні та прямі іноземні інвестиції, мають позитивну динаміку збільшення, що взагалі є позитивною тенденцією сучасного економічного розвитку. Максимальне їх значення припадає на 2008 р., однак у 2009 р., в умовах негативного впливу світової фінансової кризи, відбулося зменшення цих показників, але вже в наступному році ситуація значно покращилася. Наведений аналіз дозволив виявити також негативну тенденцію, яка проявляється у зменшенні темпів зростання цих показників, у свою чергу, це може створити в майбутньому перешкоди в розвитку регіонального соціуму.

Сучасні демографічні процеси з великим часовим лагом не можуть не мати серйозних економічних, політичних і соціальних наслідків. Тому рівень народжуваності та смертності (особливо в працездатному віці) населення Донецької області не дозволяє розраховувати навіть на просте відтворення його чисельності. Динаміка втрат населення Донецької області через міграцію

має тенденцію до зменшення, хоча і зазнає певних коливань. Узагалі, учасником цих процесів є працездатне населення. Враховуючи існуючу динаміку розмірів і структуру міграційних потоків, вірогідним є те, що для Донецької області в майбутньому буде характерний звужений тип відтворення населення протягом тривалого періоду часу. Результатами такої ситуації слід чекати розширення таких негативних процесів, як депопуляція й старіння населення.

9. Встановлено, що всі розглянуті показники за останнє десятиріччя у Донецькій області, такі як ВРП, обсяги інвестицій в основний капітал, капітальні та прямі іноземні інвестиції, мають позитивну динаміку збільшення. Однак наведений аналіз дозволив виявити також негативну тенденцію, яка проявляється в зменшенні темпів їх зростання, що може створити у майбутньому перешкоди в розвитку регіонального соціуму.

Доведено, що існуюча динаміка природного та механічного рухів населення Донецької області визначає звужений тип відтворення населення та обумовлює його наявність у майбутньому. Наслідками цієї ситуації є депопуляція та старіння населення.

10. Обґрунтовано погіршення стану суспільного здоров'я населення Донецької області, що визначається у високому рівні смертності населення, у тому числі дитячої; критичним рівнем захворюваності населення, майже 40 % населення регіону це інваліди та особи, які перебувають на диспансерному обліку, тобто потребують систематичного лікування.

Виявлено існування негативних тенденцій у структурі загальноосвітніх навчальних закладів Донецької області, що пов'язані зі скороченням їх кількості, особливо це стосується сільської місцевості, хоча вони й мають обґрунтований характер, але в перспективі можуть призвести до негативних соціальних наслідків. Порушення кон'юнктури на ринку праці, яка виявляється в збільшенні обсягів підготовки фахівців з вищою освітою та скороченням попиту на них, та, навпаки, зменшення обсягів підготовки кваліфікованих робітників та існуючим їх дефіцитом на ринку праці регіону.

Встановлено, що в області спостерігається стійка негативна тенденція скорочення кількості закладів культури, що може свідчити про руйнування культурної інфраструктури та зменшення культурного потенціалу території. Наслідками цих подій є суттєве зменшення споживання культурних послуг населенням області.

11. Встановлено, що об'єктом діагностики регіонального соціуму виступає процес відтворення соціального життя населення регіону, предметом дослідження є складові соціального життя населення регіону. Проведення діагностики регіонального соціуму здійснюється на основі сформованого інструментарію діагностики продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму. Процедура діагностики допускає використання системного підходу, який обумовлений складним характером демографічних процесів і розвитком населення регіону, різноманітністю їх зв'язків і відносин, необхідністю всебічного дослідження процесів життєдіяльності населення; методичного підходу до визначення симптомів змін відтворення населення регіону; ідентифікацію проблемних ситуацій; механізму діагностики.

12. Доведено, що можливі напрями відтворення основних складових соціального життя регіонального соціуму можна описати за певними трендами (нейтральний, негативний та позитивний) та отримати відповідний діагноз, на підставі якого дається агрегований синтетичний висновок про стан відтворення окремої складової та причин зміни в її структурі.

Розроблена процедура діагностики відтворення основних складових соціального життя регіонального соціуму полягає у визначенні послідовних дій, які складаються із визначення напрямку розвитку процесу або явища на основі виявленого тренда, встановлення властивостей протікання цих процесів, їх характерних ознак, симптомів змін та встановлення діагнозу.

13. Обґрунтовано, що механізм діагностики відтворення продуктивних сил у контексті розвитку регіонального соціуму варто розглядати як систему взаємодії економічних та соціальних явищ і процесів, що відбуваються в соціальному житті населення на основі сукупності природно-географічних, екологічних та інституціональних форм його розвитку, та як організацію процесу дослідження на основі методологічних принципів, підходів, методів.

Результатом функціонування механізму діагностики регіонального соціуму є отримання діагнозу на підставі встановленого стану досліджуваних складових соціального життя населення регіону, виявлення причин, що викликали відхилення від нормативних показників і прогнозування тенденцій розвитку регіонального соціуму.

14. Обґрунтовано, що головною метою моніторингу умов життя регіонального соціуму є оцінка результативності, повноти та ефективності реалізації запропонованих заходів, що спрямовані на подолання, елімінування негативних тенденцій у відтворенні соціального життя населення та визначення відповідних організаційних заходів, які спрямовані на розвиток регіонального соціуму. За результатами моніторингу на підставі встановленого стану досліджуваних складових соціального життя регіонального соціуму визначається діагноз, визначаються причини, що викликали відхилення від нормативних показників, та здійснюється прогнозування тенденцій розвитку регіонального соціуму.

Практичне використання результатів функціонування Програми моніторингу умов життя регіонального соціуму полягає у забезпеченні аналітичного та науково-методичного обґрунтування стратегій, програм, що стосуються розвитку соціальної сфери території. А саме, реформи соціальної сфери, метою яких є підвищення рівня та якості життя; питань щодо забезпечення сталої ситуації на ринку праці; подолання кризової демографічної та екологічної ситуації; збереження здоров'я населення, доступності та якості медичного обслуговування; розвиток житлово-комунального господарства та сфери побутових послуг тощо.

15. Доведено, що метою визначення ризиків відтворення продуктивних сил в контексті розвитку регіонального соціуму є встановлення можливих його видів, до яких віднесені політичний, економічний, соціальний та техногенний й обґрунтування наслідків їх дії, що дозволяє запропонувати можливі шляхи їх нейтралізації.

Запропоновано визначати ризики відтворення продуктивних сил в контексті розвитку регіонального соціуму залежно від етапів його життєвого циклу та установити відповідні види наслідків (незначні, допустимі, значні, екстремальні), що дало змогу побудувати матрицю відповідності ступеня впливу ризику до значимості їх наслідків.

16. Обґрунтовані підходи до прогнозування продуктивних сил в контексті розвитку регіонального соціуму з урахуванням сили дії та напрямку впливу політичного, економічного та соціального ризиків. На основі багатofакторного кореляційно-регресійного аналізу побудовані науково-обґрунтовані моделі, які є підґрунтям для прогнозування змін основних параметрів відтворення продуктивних сил регіону у майбутньому.

Встановлено, що у короткостроковому періоді у разі дії визначених ризиків, відбудеться скорочення чисельності населення та його економічної активності, середньої очікуваної тривалості життя при народженні та збільшенні безробітних. Можливими наслідками цих подій є загострення соціальних проблем, які виявляються у соціальній диференціації населення, його збідненні, погіршенні якості робочої сили, житлових умов тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Жидкевич Н. Народ и население / Н. Жидкевич // Отечественные записки. — 2012. — № 1 (46). [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.strana-oz.ru/2012/1/narod-i-naselenie>.
2. Большая Советская Энциклопедия. — [3-е изд.]. — М.: 2008. — 672 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://ukrplib.com/index.php/2012-12-03-10-07-47/10751-bolshaja-sovetskaja-jenciklopedija-3-e-izd>.
3. Демографический энциклопедический словарь [гл. ред. Д. И. Валентей]. — М.: Сов. энциклопедия, 1985. — 608 с.
4. Васильев А. Д. Игры в слова: население вместо народа / А. Д. Васильев // Политическая лингвистика. — Вып. № 3(23). — Екатеринбург, 2007. — С. 60–69.
5. Толковый словарь русского языка: в 4 т. / Под ред. Д. Н. Ушакова. Т. 1. М., 1935; Т. 2. М., 1938; Т. 3. М., 1939; Т. 4. М., 1940. (Переиздавался в 1947–1948 гг.); Репринтное издание: М., 1995; М., 2000. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://ushdict.narod.ru/>.
6. Барихин А. Б. Большой юридический энциклопедический словарь / А. Б. Барихин. — М.: Книжный мир, 2004. — 719 с.
7. Словарь синонимов русского языка ASIS v8.2. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.trishin.ru/left/dictionary/>.
8. Філософія: [навч. посібник] / [І.Ф. Надольний, В. П. Андрущенко та ін.]; за ред. І.Ф. Надольного. — К.: Вікар, 1999. — 624 с.
9. Вишне夫斯基 А. Г. Воспроизводство населения и общества: история, современность, взгляд в будущее / А. Г. Вишне夫斯基. — М.: Финансы и статистика, 1982. — 287 с.

10. Грицанов А. А. Новейший философский словарь / А. А. Грицанов. — [3-е изд.]. — Мн.: Книжный Дом, 2003. — 180 с.
11. Буров В. Г. Философия Древнего Китая. Древнекитайская философия / В. Г. Буров, М. Л. Титаренко. Собрание текстов: В 2 т. — Т.1. — М.: Мысль, 1972. — 363 с.
12. Социальная философия: [учебник] / [под общ. ред.: В. П. Андрущенко, Н. И. Горлача]. — К., Х.: Издательский центр «Единорог», 2002. — 736 с.
13. Давыдов Ю. Н. Современная западная социология: Словарь / Ю. Н. Давыдов и др. — М.: Политиздат, 1990. — 432 с.
14. Учебники платоновской философии: пер. с древнегреч. Ю. А. Шичалина. — Томск: «Греко-латинский кабинет», «Водоле» (Томск), 1995. — 160 с.
15. Античная философия: Энциклопедический словарь. — М.: Прогресс — Традиция, 2008. — 896 с.
16. Платон. Собрание сочинений / Платон. — Т. 3. — М.: Мысль, 1994. — 654 с.
17. Меленко С. Еволюція філософсько-правових поглядів Платона Афіньського на форми державного правління / С. Меленко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2012, Випуск № 56. — С. 30–37.
18. Меленко С. Г. Аристотель про соціальні основи держави / С. Г. Меленко // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 56. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2012. — С. 56–62.
19. Асмус В. Ф. История античной философии / В. Ф. Асмус. — М.: Высшая школа, 1965. — 320 с.
20. Андрущенко В. П. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія: [підруч. для вищ. навч. закл.] / В. П. Андрущенко, Л. В. Губерський, М. І. Михальченко. — [3-е видання]. — К.: Генеза, 2006. — 656 с.
21. Петрович З. З. Поняття та сутність соціуму як категорії філософії права / З. З. Петрович // Зб. наук. праць. Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. — 2011. — № 4. — С. 28–35.
22. Августин Блаженный О граде (или государстве) Божием. История политических и правовых учений: хрестоматия для юридических вузов и факультетов / [под общ. ред.: Г. Г. Демиденко]. — Х.: Факт, 1999. — С. 60–65.

23. Ткаченко А. А. Історія економічних вчень: [навч. посібник] / А. А. Ткаченко. — Запоріжжя: Дике Поле, 2002. — 576 с.
24. Коплстон Ф. Середньовічна філософія / Ф. Коплстон; [пер. з англ.]. — К.: Jet-Set, 1997. — 160 с.
25. Тома Аквінський. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>.
26. Тома Аквінський. Коментарі до Арістотелевої «Політики» / Тома Аквінський; [пер. з лат. О. Кислюка]. — К.: Основи, 2000. — 794 с.
27. Требін М. П. Громадянське суспільство як соціальний феномен: зародження концепту / М. П. Требін // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. — Х.: Право, 2012. — Вип. № 1 (11). — С. 216–224.
28. Макиавеллі Н. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия. Электронная библиотека «Гражданское общество». [Электронный ресурс]. — Режим доступу: <http://www.civisbook.ru/files/File/Makiavelli>.
29. Осинковский И. Н. Томас Мор / И. Н. Осинковский. — М.: Мысль, 1985. — 174 с.
30. Осинковский И. Н. Томас Мор: утопический коммунизм, гуманизм, реформация / И. Н. Осинковский. — М.: Наука, 1978. — 336 с.
31. Эльфонд И. Я. Учение о суверенитете во французской политической мысли второй половины XVI в. / И. Я. Эльфонд // Культура Возрождения и власть. — М.: Наука, 1999. — С. 162–171.
32. Туренко О. С. Аксіологічно-правовий дуалізм принципу державного суверенітету в ученні Жана Бодена / О. С. Туренко, А. С. Козлова // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності, 2010. — № 3. — С. 77–81.
33. Боден Ж. Метод легкого познания истории / Жан Боден. — М.: Наука, 2000. — 412 с.
34. Гроций Г. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права / Г. Гроций; [пер. з лат. А. Л. Сакетти]. — М.: Государственное издательство юридической литературы, 1957. — 987 с.

35. Юридична енциклопедія / [за загал. ред. Ю. С. Шемшученко]. — К.: «Укр. енцикл.», 1998. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://cyclop.com.ua/content/view/330/43/>.
36. Руссо Ж. — Ж. Про суспільну угоду або принципи політичного права / Ж.—Ж. Руссо; [пер. з фр. О. І. Хома]; Інститут філософії НАН України, Вінницький держ. Технічний ун-т. — К.: Port-Royal, 2001. — 348 с.
37. Арефьева Г. С. Общество как объект социально-философского анализа: [учеб. пособие] / Г. С. Арефьева. — М.: Моск. гос. ин. — т радиотехники, электроники и автоматики (технический университет), 1995. — 140 с.
38. Філософія: [навч. посібник] / [І.Ф. Надольний, В. П. Андрущенко, І. В. Бойченко, В. П. Розумний та ін.]; за ред. І.Ф. Надольного. — К.: Вікар, 1997. — 584 с.
39. Андреев И. Л. Происхождение человека и общества / И. Л. Андреев. — М.: Мысль, 1982. — 278 с.
40. Weber M. Schriften zur theoretischen Soziologie / M. Weber. — Fr.; M., 1947. — p. 102.
41. Український соціум / [О. С. Власюк, В. С. Крисаченко, М. Т. Степико та ін.]; за ред. В. С. Крисаченка. — К.: Знання України, 2005. — 792 с.
42. Мусакулова А. Б. Социум как кооперативная система / А. Б. Мусакулова. Соціальна філософія і філософія історії. Вісник СевНТУ.: Філософія: зб. наук. пр. — Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2010. — Вип. № 103. — С. 46–49.
43. Примуш М. В. Загальна соціологія: [навч. посібник] / М. В. Примуш. — К.: Професіонал, 2004. — 590 с.
44. Черниш Н. Соціологія. Курс лекцій / Н. Черниш. — [4-е вид., доп.]. — Львів: Кальварія, 2004. — 543 с.
45. История социологии: В 3 кн.: [учебник] / Под ред. проф. В. И. Добренькова. — Кн. 1: История социологии (XIX — первая половина XX в.). — М.: ИНФРА-М, 2004. — 592 с.
46. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин; [пер. с англ.]; за ред. А. Ю. Согомонова. — М.: Политиздат, 1992. — 543 с.
47. Філософський словник соціальних термінів / В. П. Андрущенко [та ін.; заг. ред. В. П. Андрущенко]. — [3-е вид., доп.]. — К.; Х.: Вид-во «Р.И.Ф.», 2005. — 672 с.

48. Пилипенко А. М. Суспільство як система соціального буття / А. М. Пилипенко // Мультиверсум. Філософський альманах. — 2005. — № 47. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_47/Pylypenko.htm.
49. Тавадов Г. Т. Этнология: современный словарь-справочник / Г. Т. Тавадов. — М.: Диалог культур, 2007. — 704 с.
50. Соціальна філософія: короткий енциклопедичний словник / [заг. ред. і укл.: В. П. Андрущенко, М. І. Горлач]. — К., Х.: ВМП «Рубікон», 1997. — 400 с.
51. Скотний В. Г. Філософія: історичний і системний курс / В. Г. Скотний. — К.: Знання України, 2005. — 576 с.
52. Ефремова Т. Ф. Новый толково-словообразовательный словарь русского языка / Т. Ф. Ефремова. Издат.: Дрофа, Русский язык, 2000. — 1233 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.4tivo.com/kultura_iskustvo/21036-novyyj-tolkovo-slovoobrazovatelnyj.html.
53. Крысин Л. П. Толковый словарь иноязычных слов. / Л. П. Крысин. — М.: Эксмо, 2008. — 944 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.opentextnn.ru/glossary/archaeography/?id=5462>.
54. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка: 80 тысяч слов и фразеологический выражений / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова; Российская академия наук. Институт русского языка им. В. В. Виноградова. — [4-е изд., доп.]. — М.: Азбуковник, 1997. — 944 с.
55. Большой толковый словарь русского языка / [ред. С. А. Кузнецов]. — СПб.: Норинт, 2000. — 1536 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.rusfolder.com/37771826>.
56. Комлев Н. Г. Словарь иностранных слов / Н. Г. Комлев. — М.: ЭКСМО-Пресс, 2000. — 1308 с.
57. Регионализация. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki>.
58. Василенко Д. В. Экономическая диагностика функционирования региона: методы, способы, формы: монография [Текст] / Д. В. Василенко; науч. ред. В. Н. Василенко; НАН Украины; Ин-т экономико-прав. исследований. — Донецк: Юго Восток, 2013. — 207 с.
59. Економічна енциклопедія [Текст]: у 3-х томах. Т. 3. / [ред. С. В. Мочерний]. — К.: Видавничий центр «Академія», 2002. — 952 с.

60. Гранберг А. Г. Основы региональной экономики: [учебник для студ. вузов] / А. Г. Гранберг; Гос. ун-т, Высшая школа экономики. — [3-е изд.]. — М.: ГУ-ВШЭ, 2003. — 492 с.
61. Василенко В. Н. Архитектура регионального экономического пространства: монография [Текст] / В. Н. Василенко; НАН Украины, Ин-т економіко-правових досліджень. — Донецк: ООО «Юго-Восток, ЛТД», 2006. — 311 с.
62. Єрмакова О. А. Регіон як самостійний суб'єкт міжнародних економічних відносин / О. А. Єрмакова // Актуальні проблеми економіки. — 2010. — № 4 (106). — С. 169–175.
63. Диагностика развития регионов: виды, подходы, приемы: монография [Текст] / [Василенко В. Н., Благодарный А. И., Бойченко Э. Б. и др. / под науч. ред. В. Н. Василенко]. — Донецьк: НАН України Ін-т економіко-правових досліджень, Юго-Восток, 2012. — 558 с.
64. Василенко В. Н. Методология экономической диагностики регионов / В. Н. Василенко // Экономика Украины. — 2008. — № 9. — С. 4–17.
65. Пашнанов Э. Л. Основные направления исследований социально-экономического развития / Э. Л. Пашнанов // Регионалогия. — 2005. — № 4. — С. 3–21.
66. Лапыгин Д. Ю. Методическое обеспечение процесса разработки плана стратегического развития региона / Д. Ю. Лапыгин // Менеджмент в России и за рубежом. — 2005. — № 6. — С. 40–52.
67. Погосян М. Ю. Конкурентоспособность как фактор социального развития регионального социума: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. соц. наук: спец. 22.00.04 «Социальная структура, социальные институты и процессы» / М. Ю. Погосян. — Ростов-на-Дону, 2009. — 20 с.
68. Козуб О. О. Електоральні преференції як індикатор ефективності економічної політики: регіональний вимір: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук: спец. 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / О. О. Козуб; Класич. прив. ун-т. — К., 2008. — 16 с.
69. Социальные аспекты жизни населения Ульяновской области / [под ред. Н. В. Дергуновой, А. В. Волкова]. — Ульяновск: УлГУ, 2008. — 132 с.

70. Закотнюк О. Л. К вопросу о сущности и факторах воспроизводства регионального социума / О. Л. Закотнюк // Культура народов Причерноморья. — 2012. — № 220. — С. 38–41.
71. Степаненко А. Онтологія соціальної географії як науки / А. Степаненко // Часопис соціально-економічної географії. — 2011. — Вип. № 10 (1). — С. 16–17.
72. Камаралі Г. В. Поняття соціуму у філософії, його детермінація / Г. В. Камаралі // Інтелект. Особистість. Цивілізація: Збірник наукових праць. — 2010. — № 8. — С. 39–42.
73. Буднікевич І. М. Вплив науково — технічних чинників маркетингового середовища на формування стратегій розвитку міста / І. М. Буднікевич // Стратегія інноваційного розвитку економіки. — 2012. — № 2(28). — С. 19–25.
74. Волчук Н. М. Державна територія як специфічний ресурс соціально-економічного розвитку європейських країн / Н. М. Волчук, В. Й. Лажнік // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Сер.: Міжнародні відносини. — 2001. — № 1. — С. 114–149.
75. Симонян Р. Х. Концепция мезоуровня применительно к региону / Р. Х. Симонян // Социологические исследования. — 2010. — № 5. — С. 52–61.
76. Плеханов Г. В. Избранные философские произведения в пяти томах. Том 2 / Г. В. Плеханов. — М.: Госполитиздат, 1956. — 823 с.
77. Гавриленко І. М. Соціальний розвиток: [навч. посібник] / І. М. Гавриленко, П. В. Мельник, М. П. Недюха. — Київ: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. — 484 с.
78. Плотность и размещение населения. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
79. Структурні виміри сучасного суспільства: [навч. посібник] / за ред. С. Макєєва. — К., 2006. — 372 с.
80. Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського села: монографія [Текст] / [Е. Лібанова, С. Аксьонова, О. Бородіна та ін.]. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. — 468 с.

81. Градовський В. М. Вплив екологічної ситуації на стан здоров'я людей на Житомирщині / В. М. Градовський // Екологічний вісник. — № 9–10. — 2003. — С. 22–24.
82. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25.06.1991 № 1264-XII. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>.
83. Зеркалов Д. В. Інженерна екологія: проблеми, моніторинг, управління. [Електронний ресурс]: Монографія / Д. В. Зеркалов, К. Н. Ткачук, К. К. Ткачук. — Електрон. дані. — К.: Основа, 2011. — 1 електрон. опт. диск (CD-ROM); 12 см. — Систем. вимоги: Pentium; 512 Mb RAM; Windows 98/2000/XP; Acrobat Reader 7.0.
84. Екологічна стандартизація і сертифікація: [навч. посібник] / [Н. К. Блінова, В. І. Мохонько, С. О. та ін.]. — Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2009. — 124 с.
85. Райзберг Б. А. Современный экономический словарь / Б. А. Райзберг, Л. Ш. Лозовский, Е. Б. Стародубцева. — [2-е изд., испр.]. — М.: ИНФРА-М, 1999. — 479 с.
86. Харитонova О. І. Порівняльне право Європи: Основи порівняльного правознавства. Європейські традиції: [навч. посібник] / О. І. Харитонova, Є. О. Харитонов. — Х.: «Одіссей», 2002. — 592 с.
87. Арато А. Концепция гражданского общества: восхождение, упадок и воссоздание, и направления для дальнейших исследований / А. Арато // Полис. — 1995. — № 3 — С. 15–20.
88. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
89. Лобас М. Г. Інституціональні чинники економічної політики / М. Г. Лобас // АгроІнКом. — 2012. — № 7–9. — С. 3–6.
90. Управління трудовим потенціалом: [навч. посібник] / [В. С. Васильченко, А. М. Гриненко, О. А. Грішнова та ін.]. — К.: КНЕУ, 2005. — 403 с.
91. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 р. № 322-VIII. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/322-08>.

92. Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» від 21.11.1992 р. № 2811-ХІІ. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2811-12>.
93. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-ІV. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.
94. Закон України «Про оплату праці» від 24.03.1995 р. № 108/95-ВР. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/108/95-%D0%B2%D1%80>.
95. Закон України «Про зайнятість населення» від 01.03.1991 р. № 803-ХІІ. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/803-12>.
96. Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» від 02.03.2000 р. № 1533-ІІІ. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1533-14>.
97. Закон України «Про освіту» від 23.05.1991 р. № 1060-ХІІ. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1060-12>.
98. Закон України «Про охорону праці» від 14.10.1992 р. № 2694-ХІІ. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2694-12>.
99. Закон України «Про колективні договори і угоди» від 01.07.1993 р. № 3356-ХІІ. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3356-12>.
100. Закон України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» від 03.03.1998 р. № 137/98-ВР. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/137/98-%D0%B2%D1%80>.
101. Закон України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» від 15.09.1999 р. № 1045-ХІV. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1045-14>.
102. Дідівська Л. І. Державне регулювання економіки: [навч. посібник] / Л. І. Дідівська, Л. С. Головка. — К.: Знання, 2004. — 213 с.
103. Міненко В. Л. Перспективи розвитку організаційно-правового забезпечення державного регулювання ринку праці та зайнятості населення в Україні / В. Л. Міненко // Держава та регіони: науково-виробничий журнал гуманітарного університету «Запорізький інститут державного та муніципального управління». — Запоріжжя, 2010. — С. 189–193.

104. Наказ Мінсоцполітики України «Про затвердження Положення про державну службу зайнятості» від 20.01.2015 р. № 41. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0141-15>.
105. Завіновська Г. Т. Економіка праці: [навч. посібник] / Г. Т. Завіновська. — К.: КНЕУ, 2003. — 300 с.
106. Москаленко В. Ф. Стан та формування нормативно-правової бази охорони здоров'я України (1992–1999 рр.) / В. Ф. Москаленко // Проблеми екології та медицини. — 2000. — № 1. — С. 3–11.
107. Орда О. Державне управління системою забезпечення населення України стаціонарною медичною допомогою: генезис, стан та перспективи розвитку / О. Орда, В. Долот, Я. Радиш // Вісник НАДУ. — 2004. — № 4. — С. 135–144.
108. Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19.11.1992 р. № 2801-XII. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2801-12>.
109. Вороненко Ю. В. Медичне право в системі права України: стан і перспективи розвитку / Ю. В. Вороненко, Я. Ф. Радиш // Український медичний часопис. — 2006. — № 5. — С. 5–10.
110. Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19.11.1992 р. № 2801-XII. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.rada.gov.ua/laws/show/2801-12.
111. Закон України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» від 24.02.1994 р. № 4004-XII. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4004-12>.
112. Постанова Кабінету міністрів України «Про Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття») від 3.11.1993 р. № 896. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF>.
113. Указ Президента України Про Національну доктрину розвитку освіти від 17.04.2002 р. № 347/2002. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/347/2002>.
114. Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 р. № 1556-VII. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/annot/1556-18>.

115. Постанова Кабінету міністрів України «Про затвердження Положення про освітньо-кваліфікаційні рівні (ступеневу освіту) від 20.01.1998 р. № 65. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/65-98-%D0%BF>.
116. Наказ МОН України «Щодо Положення про організацію наукової, науково-технічної діяльності у вищих навчальних закладах III та IV рівнів акредитації» від 01.06.2006 р. № 422. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1197-06>.
117. Постанова Кабінету міністрів України «Про затвердження Національної рамки кваліфікацій» від 23.11.2011 р. № 1341. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1341-2011-%D0%BF>.
118. Корж-Ісаєва Т. Г. Освітнє право України: питання становлення / Т. Г. Корж-Ісаєва // Митна справа. — 2011. — № 1(73), частина 2. — С. 451–455.
119. Босак О. В. Нормативно-правове регулювання системи професійної освіти / О. В. Босак, Н. Н. Рим // Вісник Університету банківської справи Національного банку України. — 2009. — № 2 (5). — С. 63–65.
120. Постанова Кабінету міністрів України «Про державне замовлення на закупівлю товарів, виконання робіт, надання послуг для державних потреб» від 22.06.2011 р. № 673. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/673-2011-%D0%BF>.
121. Закон України «Про культуру» від 14.12.2010 р. № 2778-VI. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2778-17>.
122. Указ Президента України «Про першочергові заходи щодо збагачення та розвитку культури і духовності українського суспільства» від 24.11.2005 р. № 1647/2005. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/card/1647/2005>.
123. Борецька Н. П. Соціальний захист населення на сучасному етапі: стан і проблеми: монографія [Текст] / Н. П. Борецька. — Донецьк: Янтар, 2001. — 352 с.
124. Закон України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» від 23.03.2000 р. № 1602-III. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1602-14>.

125. Борецька Н. П. Стан соціально-економічного розвитку та соціального захисту населення Донецького регіону / Н. П. Борецька // Вісник нац. ун-ту «Львівська політехніка». — Львів: Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2001. — № 417. — С. 24–27.
126. Борецька Н. П. Політика соціального захисту середнього класу / Н. П. Борецька // Демографія та соціальна економіка. — 2007. — № 1. — С. 170–183.
127. Большая советская энциклопедия. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dic.academic.ru/contents.nsf/bse/>.
128. Здоровье, развитие, личность: сборник / [Г. Н. Сердюковская, У. Кляйн-петер, Т. П. Кулакова и др.]; [под общ. ред. Г. Н. Сердюковской, Д. Н. Крылова]. — М.: Медицина, 1990. — 332 с.
129. Максименко С. Д. Структурно-функціональна характеристика психології життя / С. Д. Максименко // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. — Кам'янець Подільський: Аксіома, — 2012. Вип. № 17. — С. 3–13.
130. Кузьменко Л. В. Самоактуалізація як умова оптимізації самостійної життєдіяльності старшокласників шкіл-інтернатів нового типу / Л. В. Кузьменко // Педагогічний дискурс. — Хмельницький, 2009. — Вип. № 5. — С. 137–140.
131. Шкляр Т. О. Вплив економічної діяльності на зміст юридичної / Т. О. Шкляр // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского Серия «Юридические науки». — 2010. — Том 23 (62). № 2. — С. 69–74.
132. Антонюк В. П. Формування та використання людського капіталу в Україні: соціально-економічна оцінка та забезпечення розвитку: монографія [Текст] / В. П. Антонюк. — Донецьк: НАН України Ін-т економіки промисловості, 2007. — 348 с.
133. Дунец О. А. Система показателей социальной диагностики состояния общества в условиях демократических преобразований в Украине / О. А. Дунец // Культура народов Причерноморья. — 2006. — № 96. — С. 31–33.

134. Лісогор Л. С. Якість трудового життя: чинники впливу та напрями покращення / Л. С. Лісогор // Демографія та соціальна економіка, 2012. — № 2 (18). — С. 43–52.
135. Яковенко Р. В. Відтворення людського потенціалу в умовах трансформаційної економіки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.00.01 «Економічна теорія та історія економічної думки» / Р. В. Яковенко, К., 2011. — 19 с.
136. Лексин В. Н. Государство и регионы. Теория и практика государственного регулирования территориального развития: монография [Текст] / В. Н. Лексин, А. Н. Швецов. — [3-е изд.]. — М.: УРСС, 2000. — 368 с.
137. Лукашевич М. П. Соціологія економіки [підручник] / М. П. Лукашевич. — К.: Каравела, 2005. — 288 с.
138. Заславская Т. И. Социология экономической жизни / Т. П. Заславская, Р. В. Рывкина. — Новосибирск: Наука, 1991. — С. 256.
139. Ушаков В. Субъекты экономики / В. Ушаков. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ushakov.org/arch/000000d3.htm>.
140. Петінова О. Б. Економічна сфера суспільства: філософське осмислення / О. Б. Петінова // Грані. — Д.: Дніпропетровський нац. ун-т, Центр соц. — політ. досліджень, 2012. — № 7 (87). — С. 57–60.
141. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Econom/smit/smit_1.pdf.
142. Грішнова О. А. Економіка праці та соціально-трудова відносини: [підручник] / О. А. Грішнова. — К.: Знання, 2004. — 535 с.
143. Зубенко В. О. Моделювання економічної поведінки в сучасних умовах розвитку економіки України / В. О. Зубенко, А. В. Толстова // Вісник економіки транспорту і промисловості, 2011. — № 36. — С. 37–41.
144. Промышленное предприятие и его люди: проблемы социально-экономического поведения / [под общ. ред. В. М. Вороны, Е. И. Суименко]. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2001. — 352 с.
145. Панькова О. В. Пріоритетні адаптаційні стратегії працюючих в Україні / О. В. Панькова // Социально-экономические аспекты промышленной политики. Управление человеческими ресурсами: государство, регион, предприятие. — Донецк: ИЭП НАН Украины, 2004. — Т.1. — С. 321–329.

146. Ткаченко С. В. Модель економічної людини та її роль у формуванні фінансової науки / С. В. Ткаченко // Вісник Університету банківської справи Національного банку України, 2010. — № 3 (9). — С. 318–321.
147. Скотний П. В. Від «homo oeconomicus» до «homo creativus» методологічний аспект / П. В. Скотний // Науковий вісник НЛТУ України. — 2010. — Вип. № 20.9. — С. 289–297.
148. Галушка З. І. Штрихи до «моделі людини» в сучасних економічних дослідженнях / З. І. Галушка // Європейський вектор економічного розвитку. — 2012. — № 2 (13). — С. 274–277.
149. Кульчицький Б. В. Економічна діяльність як творчий процес еволюції економічних систем / Б. В. Кульчицький // Збірник науково-технічних праць. Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України. — 2006. — Вип. № 16.6. — С. 134–137.
150. Близнюк А. Економічна поведінка споживачів на ринку туристичних послуг: наукові підходи до її визначення / А. Близнюк // Економіка та підприємництво Держава та регіони. — 2010. — № 2. — С. 35–39.
151. Райзберг Б. А. Психологическая экономика: [учеб. пособие] / Райзберг Б. А. — М.: ИНФРА-М, 2005. — 432 с.
152. Коваліско Н. Соціально-економічна поведінка індивіда: концептуальні підходи / Н. Коваліско, А. Кудринська // Соціальна психологія. — 2008. — № 1. — С. 60–66.
153. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі: [навч. посіб.] / О. В. Безпалько. — К.: Центр учбової літератури, 2009. — 208 с. 14.
154. Соціальна педагогіка: словник — довідник / [за заг. ред. Т. Ф. Алексєєнко]. — Вінниця: Планер, 2009. — 542 с.
155. Соціальна робота в Україні: [навч. посіб.] / [І. Д. Зверєва, О. В. Безпалько, С. Я. Марченко та ін. / за заг. ред. І. Д. Зверєвої, Г. М. Лактіонової.]. — К.: Наук. світ, 2003. — 233 с.
156. Штефан А. В. «Соціалізація», «соціальне виховання» та «соціальна адаптація особистості» — провідні поняття соціально-педагогічної науки / А. В. Штефан, Л. А. Стадник. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://library.uipa.kharkov.ua/library/Left_menu/Zbirnuk/24-25/Штефан.rtf.

157. Філософський словник / [за ред. В. І. Шинкарука]. — [2-ге вид., перероб. і доп.]. — К.: Голов. ред. УРЕ, 1986. — 800 с.
158. Соціологія: терміни, поняття, персоналії: навчальний словник-довідник / [В. М. Піча, Ю. В. Піча, Н. М. Хома та ін. / за заг. ред. В. М. Пічі]. — [2-ге вид.]. — Л.: Новий Світ — 2000, 2004. — 480 с.
159. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / [В. І. Волович, В. І. Тарасенко, М. В. Захарченко та ін. / за заг. ред. В. І. Воловича]. — К.: Укр. центр духовн. культури, 1998. — 736 с.
160. Огаренко Т. О. Соціально-правові регулятори українського суспільства: монографія [Текст] / Т. О. Огаренко. — Запоріжжя: Класич. приват. ун-т, 2012. — 239 с.
161. Скрипніченко О. П. Категорія «людина» у творах економістів-класиків / О. П. Скрипніченко // Вісник СумДУ. Серія «Економіка». — 2012. — № 2. — С.174–185.
162. Лукашевич М. П. Соціологія економіки: [підручник] / М. П. Лукашевич. — К.: Каравела, 2005. — 288 с.
163. Экономическая социология: [учебное пособие для вузов] / [под ред. В. И. Верховина]. — М.: Академический Проект; Фонд «Мир», 2006. — 736 с.
164. Сірий Є. В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: [навч. посіб.] / Є. В. Сірий. — К.: Атіка, 2004. — 480 с.
165. Мочерний С. В. Економічна теорія: [підручник] / С. В. Мочерний, М. В. Довбенко. — К.: Видавничий центр «Академія», 2004. — 856 с.
166. Галус О. М. Соціалізація особистості: сутність, концептуальні підходи у наукових теоріях, напрямках, школах / О. М. Галус // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». — 2010. — № 2. — С. 69–75.
167. Лешук Г. В. Соціалізація особистості як соціально-педагогічне явище / Г. В. Лешук // Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія «Педагогіка. Соціальна робота». — 2011. — № 20. — С. 71–73.
168. Гарасимів Т. З. Особистість та проблеми її соціалізації / Т. З. Гарасимів // Форум права. — 2009. — № 3. — С.156–161

169. Коновалов В. Н. Политология. Словарь / В. Н. Коновалов. Ростов-на-Дону: РГУ, 2010. — 230 с.
170. Бебик В. Політична діяльність в умовах соціально-правової держави / В. Бебик // Соціогуманітарні проблеми людини. — 2010. — № 4. — С. 143–154.
171. Шинкаренко О. Є. Електоральна поведінка в системі політичної поведінки (методологічні питання наукового аналізу) / О. Є. Шинкаренко // Актуальні проблеми теорії та практики. Збірник наукових праць Запорізького Класичного приватного університету. — 2011. — № 51. — С. 173–180.
172. Політологія: [навч. посібник для студ. дистанц. форми навчання] / [Волинець О. О., Гетьманчук М. П., Гулай В. В. и др.]. — Л.: Вид-во Нац. ун-ту «Львів. Політехніка», 2005. — 359 с.
173. Курс адміністративного права України: [підручник] / [за ред. В. В. Коваленка]; Національна академія внутрішніх справ. — К.: Юрінком Інтер, 2012. — 805 с.
174. Закон України «Про культуру»: за станом на 20 січня 2011 р. / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — К.: Парлам. вид-во, 2011. — 21с.
175. Крупський О. П. Економічна культура як фактор інноваційного розвитку економіки країни / О. П. Крупський, Ю. М. Стасюк // Інноваційна економіка. — 2012. — № 9(35). — С. 56–60.
176. Экономическая культура населения Украины / [под ред. Е. И. Суи-менко.]. — К.: Институт социологии НАН Украины, 2008. — 316 с.
177. Пилипенко В. Є. Економічна культура населення в сучасній Україні / В. Є. Пилипенко, В. В. Голець // Ринок праці та зайнятість населення. — 2011. — № 3. — С. 18–20.
178. Кононенко Б. И. Большой толковый словарь по культурологи // Б. И. Кононенко. — М.: Вече; АСТ, 2003. — 511 с.
179. Костенко О. Соціальна культура громадян — найкращий антикризовий засіб / О. Костенко // Економічний Часопис — XXI. — 2009. — № 7–8. — С. 17–20.
180. Внукова О. Політична культура як складова громадянського виховання особистості: напрями розвитку / О. Внукова // Непереривна професійна освіта: теорія і практика: Науково-методичний журнал. — 2002. — Вип. № 2. — С. 81–85.

181. Нагорна Л. Політична культура і культура політики: етичні аспекти / Л. Нагорна // Політичний менеджмент. — 2009 — № 6 (39). — С. 14–24.
182. Коломієць А. М. Інформаційна культура як основа професіоналізму педагога / А. М. Коломієць, Д. І. Коломієць // Проблеми сучасної педагогічної освіти: педагогіка і психологія. — 2011. — Вип. № 33, частина 2. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pspo/2011_33_2/.
183. Повідайчик О. Інформаційна культура особистості: соціально-філософський аналіз поняття / О. Повідайчик // Науковий вісник Ужгородського університету Серія: Політологія, соціологія, філософія. — 2009. — Вип. № 11. — С. 189–193.
184. Олійник О. В. Політико-правові аспекти формування інформаційного суспільства суверенної і незалежної держави / О. В. Олійник, О. В. Соснін, Л. Є. Шиманський // Держава і право. — 2001. — Вип. № 13. — С. 34–41.
185. Закон України «Про інформацію» від 02.10.1992 № 2657-XII. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>.
186. Информационная культура как качественная характеристика жизнедеятельности человека. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.newreferat.com/ref-14194-2.html>.
187. Клиновий Д. В. Розміщення продуктивних сил та регіональна економіка України: [навч. посібник] / Д. В. Клиновий, Т. В. Пепа. — К.: Центр навчальної літератури, 2006. — 728 с.
188. Хвесик М. А. Розміщення продуктивних сил та регіональна економіка: [навч. посібник] / М. А. Хвесик, Л. М. Горбач, П. П. Пастушенко. — К.: Кондор, 2009. — 344 с.
189. Гаршина О. К. Политическая экономия: [курс лекцій] / О. К. Гаршина; Донбас. гос. машиностроит. акад. — Краматорск, 2008. — Ч.1. — 80 с.
190. Гукасьян Г. М. Экономическая теория: [учеб. пособ.] / Г. М. Гукасьян. — [3-е изд.]. — СПб.: Питер, 2010. — 512 с.
191. Федоренко В. Г. Політична економія: [підручник] / В. Г. Федоренко. — [2-ге вид.] — К.: Алерта, 2015. — 487 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу:

192. http://pidruchniki.com/158407208807/politekonomiya/politichna_ekonomiya.
193. Грішнова О. А. Економіка праці та соціально-трудові відносини: [підручник] / О. А. Грішнова. — К.: Знання, 2004. — 535 с.
194. Грейсон Дж. Американський менеджмент на порозі ХХІ века / Дж. Грейсон, К. О'Делл. — М.: Економіка, 1991. — 320 с.
195. Стрельцова Н. Л. Формування людського капіталу як пріоритетного напрямку інноваційних перетворень в Україні / Н. Л. Стрельцова // Прометей. Регіональний збірник наукових праць з економіки. — 2014. — Вип. № 3 (45). — С. 72–74.
196. Матеріальні ресурси: аналіз ефективності використання. Наукове товариство Івана Кушніра. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://nauka.kushnir.mk.ua/?p=50506>.
197. Человеческие ресурсы. Human Resources. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://center-yf.ru/data/Menedzheru/Chelovecheskie-resursy.php>.
198. Новые горизонты HR-менеджмента в экономике знаний. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.hr-portal.ru/article/novye-gorizonty-hr-menedzhmenta-v-ekonomike-znaniy>.
199. Бібліотка економіста онлайн. Макроекономіка. Відтворення і економічне зростання. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://library.if.ua/book/11/1078.html>.
200. Кириленко В. В. Економіка: [навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів] / В. В. Кириленко. — Тернопіль: Економічна думка, 2002. — 193 с.
201. Шолле В. Д. Естествознание: энциклопедический словарь / В. Д. Шолле. — [Репр. изд. 2002 г.]. — М.: Большая Российская энциклопедия, 2003. — 543 с.
202. Словарь бизнес терминов. Академик. ру. 2001. — Словарь бизнес-терминов. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dic.academic.ru/>.
203. Буяк М. М. Соціальні пріоритети формування людського капіталу регіону / М. М. Буяк // Економіка и управление. — 2011. — № 2. — С. 94–98.
204. Общественное производство как экономическая категория. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://bukvi.ru/ekonomika/ekonomteoria/obshhestvennoe-proizvodstvo-kak-ekonomicheskaya-kategoriya.html>.

205. Розміщення продуктивних сил України: [навч. — метод. посібник для самост. вивч. дисц.] / [С. І. Дорогунцов, Ю. І. Пітюренко, Я. Б. Олійник та ін.]. — К.: КНЕУ, 2000. — 364 с.
206. Іляш О. І. Економіка праці та соціально-трудові відносини: [навч. посіб.] / О. І. Іляш, С. С. Гринкевич. — К.: Знання, 2010. — 476 с.
207. Минева В. Л. Общественное здоровье и здравоохранение: [учеб. для студ.] / В. Л. Минева, Н. И. Вишнякова. — М.: МЕДпресс-информ, 2003. — 600 с.
208. Глушаков А. И. Воспроизводство здоровья населения региона: методология изучения, медико-демографический анализ и прогноз: монография [Текст] / А. И. Глушаков; М-во здравоохранения и соц. развития РФ, Казан. гос. мед. уни-т. — Казань: РИЦ, 2011. — 164 с.
209. Фильрозе Э. Очерк потенциальной демографии: пер. с пол. под ред. В. С. Стешенко. — М.: Статистика, 1975. — 214 с.
210. Комарова О. А. Теоретико-методологічні засади формування освітнього потенціалу суспільства / О. А. Комарова // Збірник тез конференції «Перспективні розробки науки і техніки». Економіка «Управління трудовими ресурсами». [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.rusnauka.com/31_PRNT_2010/Economics/73295.doc.htm.
211. Мальований М. М. Культура як суспільне явище (методологічний та методичний аспект розгляду) / М. М. Мальований // Горизонти образования. — 2011. — № 3 (33). — С. 154–163.
212. Дмитриева О. Г. Региональная экономическая диагностика / О. Г. Дмитриева. — СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского Университета экономики и финансов, 1992. — 127 с.
213. Гадзевич О. І. Основи економічного аналізу і діагностики фінансово-господарської діяльності підприємств: [навч. посіб.] / О. І. Гадзевич. — К.: Кондор, 2007. — 180 с.
214. Скрипник Н. Є. Рациональна реконструкція змісту терміна «діагностика» в економіці / Н. Є. Скрипник // Економіка промисловості. — 2008. — № 3. — С. 114–120.
215. Воронин М. И. Диагностика результатов деятельности строительных организаций / М. И. Воронин, С. А. Болотов // Экономика строительства. — 2004. — № 1. — С. 42–52.

216. Якубенко Ю. Л. Сутність діагностики діяльності підприємства / Ю. Л. Якубенко // Економічні науки. Економіка сільського господарства. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.rusnauka.com/6_PNI_2012/Economics/12_102495.doc.htm.
217. Діагностика. Матеріал з Вікіпедії — вільної енциклопедії. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki>.
218. Постовит В. А. Диагноз и диагностика в клинической медицине: [учеб. пособие] / В. А. Постовит. — Л.: ЛПМИ, 1991. — 96 с.
219. Андреева В. Г. Миссия диагностики в управлении предприятием / В. Г. Андреева // Вестник Донецкого университета. Серия В. Экономика и право. — 2001. — № 2. — С. 88–93.
220. Євдокимова Н. М. Економічна діагностика: [навч. — метод. матеріали] / Н. М. Євдокимова, А. В. Кірієнко. — К.: КНЕУ, 2003. — 110 с.
221. Раєвнева О. В. Моделювання фінансової діагностики стану підприємства / О. В. Раєвнева, С. О. Степурина // Економіка і регіон. Науковий вісник Полтавського національного технічного університету ім. Юрія Кондратюка. — Полтава: ПолтНТУ, 2005. — № 3(6). — С. 74–80.
222. Лысенко Н. А. Документирование управленческой деятельности предприятия — Делопроизводство и корреспонденция: [учеб. пособ. для вузов] / Н. А. Лысенко, С. Н. Цветкова, Б. Ю. Сербиновский. — М.: Мягкая обложка, 2002. — 272 с.
223. Мороз О. В. Фінансова діагностика у системі антикризового управління на підприємствах: монографія [Текст] / О. В. Мороз, О. А. Сметанюк. — Вінниця: УНІВЕРСУМ — Вінниця, 2006. — 167 с.
224. Найдено О. Є. Фінансові аспекти досягнення конкурентоспроможності підприємства / О. Є. Найдено // Збірник тез Другої міжвузівської науково-практичної конференції студентів та молодих вчених «Проблеми формування і розвитку фінансово-кредитної системи України». — Х.: ШТРИХ, 2009. — С. 227–229.
225. Гетьман О. О. Економічна діагностика: навч. посібн. [для студ. ВНЗів] / О. О. Гетьман, В. М. Шаповал. — К.: Центр навч. літ-ри, 2007. — 307 с.
226. Юксвяров Р. К. Управленческое консультирование: теория и практика / Р. К. Юксвяров, М. Я. Хабакух, Я. Д. Дейман. — М.: Экономика, 1988. — 240 с.

227. Дорміць Р. З. Діагностика в системі реалізації інвестиційних проєктів / Р. З. Дорміць, Г. В. Лешук // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. — 2009. — № 4, Т. 3. — С. 133–140.
228. Мельник О. Г. Системно-орієнтована діагностика діяльності підприємства / О. Г. Мельник // Актуальні проблеми економіки. — 2010. — № 1 (103). — С. 143–150.
229. Кривов'язюк І. В. Економічна діагностика підприємства: теорія, методологія та практика застосування: монографія [Текст] / І. В. Кривов'язюк. — Луцьк: «Надстир'я», 2007. — 260 с.
230. Діагностика стану підприємства: теорія і практика: монографія [Текст] / [за ред. А. Е. Воронкової]. — Харків: ВД «ІНЖЕК», 2006. — 448 с.
231. Мельник О. Г. Функції полікритеріальної діагностики на машинобудівних підприємствах / О. Г. Мельник // Науковий вісник НЛТУ України. Збірник науково-технічних праць. — Львів: РВВ НЛТУ України, 2009. — Вип. № 19.4. — С. 295–299.
232. Муравьев А. И. Теория экономического анализа: Проблемы и решения / А. И. Муравьев. — М.: Финансы и статистика, 1988. — 144 с.
233. Фаріон І. Д. Діагностика і економічний аналіз у сфері послуг: [курс лекцій] / І. Д. Фаріон, Л. І. Савчук, С. М. Жукевич; за ред. І. Д. Фаріона. — Т.: Економічна думка, 2005. — 260 с.
234. Контроллинг как инструмент управления предприятием / [под ред. Н. Г. Данилочкиной]. — М.: Изд. об. «ЮНИТИ», 1999. — 278 с.
235. Загорная Т. О. Экономическая диагностика как инструмент организационного развития предприятия на рынке / Т. О. Загорная // Вісник Донецького ун-ту: Економіка і право. — 2005. — № 3. — Т. 2. — С. 149–158.
236. Энциклопедический словарь медицинских терминов. — М.: Советская энциклопедия. — 1982 — 1984 гг. Университетская библиотека ONLINE. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://biblioclub.ru/?page=dict&dict_id=65.
237. Винокур В. А. Аналогия в диагностическом мышлении врача // Вестн. хирургии им. И. И. Грекова. — 1988. — № 1. — С. 9–12.

238. Сафарбаков А. М. Основы технической диагностики: [учеб. пособие] / А. М. Сафарбаков, А. В. Лукьянов, С. В. Пахомов. — Иркутск: ИрГУПС, 2006. — 216 с.
239. Ингенкамп К. Педагогическая диагностика / К. Ингенкамп; [пер. з нем.]. — М.: Педагогика, 1991. — 240 с.
240. Максимов В. Г. Педагогическая диагностика в школе: [учеб. пособ. для студ. высш. пед. учеб. завед.] / В. Г. Максимов. — М.: Академия, 2002. — 272 с.
241. Моніторинг якості освіти: світові досягнення та українські перспективи / [за заг. ред. О.І. Локшиної]. — К.: К.І.С., 2004. — 128 с.
242. Педагогическая диагностика в школе / [под ред. А. И. Кочетова]. — Мн.: Нар. асвета, 1987. — 223 с.
243. Василенко В. Н. К вопросу о необходимости применения экономической диагностики развития территорий (регионов) / В. Н. Василенко, А. И. Благодарный, М. Г. Слоква // Экономика и право. — 2007. — № 1. — С. 79–85.
244. Дунец О. А. Система показателей социальной диагностики состояния общества в условиях демократических преобразований в Украине / О. А. Дунец // Культура народов Причерноморья. — 2006. — № 96. — С. 31–33.
245. Парфанович І. І. Соціальна діагностика: [курс лекцій] / І. І. Парфанович. — Тернопіль: ТДПУ, 2009. — 182 с.
246. Мельникова О. С. Теоретичні та методологічні підходи до визначення «економічної діагностики» / О. С. Мельникова // Управління економікою регіону та підприємства: зб. наук. праць. — Донецьк: ДонДАУ. — 2003. — Вип. № 29. — Т.4. — С. 137–144.
247. Савчук Л. М. Діагностика фінансового забезпечення у процесі управління підприємством: монографія [Текст] / Л. М. Савчук, І. Г. Сокиринська. — Дніпропетровськ: Дніпропетровськ: ВАТ «Видавництво «Зоря», 2005. — 128 с.
248. Лексин В. Н. Региональная диагностика: сущность, предмет и метод, специфика применения в современной России (вводная лекция предполагаемого учебного курса) / В. Н. Лексин // Российский экономический журнал. — 2003. — № 9–10. — С. 64–86.

249. Коласс Б. Управление финансовой деятельностью предприятия. Проблемы, концепции и методы: [учеб. пособие] / Б. Коласс; [под ред. Я. В. Соколова]; [пер. з франц.]. — М.: Финансы; ЮНИТИ, 1997. — 576 с.
250. Глазов М. М. Анализ и диагностика финансово-хозяйственной деятельности предприятия: [учебник] / М. М. Глазов. — СПб.: Андреевский издат. дом, 2006. — 447 с.
251. Баранников А. Ф. Методы диагностики и определения эффективности организационных систем / А. Ф. Баранников. — М.: ГГУ, 1999. — 117 с.
252. Бланк И. А. Основы финансового менеджмента: В 2 т. / И. А. Бланк. — К.: Ника-Центр, Эльга, 2004. — Т.1, Т.2. — 624 с.
253. Туркоман Л. С. Роль і місце економічної діагностики в системі оцінки стану суб'єктів / Л. С. Туркоман // Наукові праці. Державний гуманітарний університет ім. П. Могили. — 2009. — Том 109. — Вип. № 96. — С. 81–85.
254. Мельник О. Г. Системи діагностики діяльності машинобудівних підприємств: полікритеріальна концепція та інструментарій: монографія [Текст] / О. Г. Мельник. — Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2010. — 344 с.
255. Гром'як О. Б. Класифікація різновидів експрес-діагностики діяльності підприємства / О. Б. Гром'як // Вісник Національного університету «Львівська політехніка» Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку. — 2012. — № 722. — С. 53–59.
256. Диагностика развития регионов: структура, граний, методы: монография / [Василенко В. Н., Гудзь П. В., Кратт О. А. и др.]; под науч. ред В. Н. Василенко. — Донецк: Юго-Восток, 2009. — 286 с.
257. Василенко В. Методология экономической диагностики развития регионов / В. Василенко // Экономика Украины. — 2008. — № 9. — С. 4–17.
258. Гоффе Н. Социальная составляющая экономического развития: региональный аспект / Н. Гоффе // Мировая экономика и международные отношения. — 2006. — № 5. — С. 53–61.
259. Татаркин А. Действующие методологические основы искажают оценки развития регионов / А. Татаркин, В. Ефименко // Федерализм. — 2002. — № 1. — С. 6–24.

260. Артеменко В. Комплексне оцінювання ефективності соціально-економічного розвитку регіонів на основі критеріїв якості життя населення / В. Артеменко // Регіональна економіка. — 2005. — № 3. — С. 84–93.
261. Бахарев В. В. Диагностика состояния социальной защиты детства на муниципальном уровне / В. В. Бахарев, Н. В. Лазаренко // Регионоведение. — 2006. — № 1. — С. 166–172.
262. Тарелкін Ю. П. Методологія наукових досліджень: [навч. посібник] / Ю. П. Тарелкін, В. О. Цикін. — Суми: Видавництво СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2010. — 196 с.
263. Диагноз — Диагностика и диагностика в клинической медицине. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://lekmed.ru/info/arhiv/diagnoz-i-diagnostika-v-klinicheskoy-medicine-2.html>.
264. Большая медицинская энциклопедия: в 30 т. / [под. ред. Б. В. Петровского] — [3-е изд.]. — М.: Советская энциклопедия, 1974–1989. — Т. 7. — 1977. — 548 с.
265. Гуляк Р. Е. Розробка методологічних принципів економічної діагностики та їх застосування при створенні механізму діагностики розвитку ресурсної компоненти економічного потенціалу міста / Р. Е. Гуляк // Вісник економічної науки України. — 2011. — № 1 (19). — С. 181–186.
266. Зеленская С. Г. Инвестиционный потенциал: методы диагностики экономического развития региона / С. Г. Зеленская // Инновационный вестник. — 2007. — № 2. — С. 35–37.
267. Анализ и прогнозирование развития экономики региона / [Н. Д. Прокопенко, Ф. Е. Полонский, А. А. Решетняк и др.]; отв. ред. Н. Г. Чумаченко. — Киев: наук. думка, 1991. — 228 с.
268. Чорней Н. Б. Теорія систем і системний аналіз: [навч. посібник для студ. вищ. навч. закл.] / Н. Б. Чорней, Р. К. Чорней. — К.: МАУП, 2005. — 256 с.
269. Шеремет А. Д. Теория экономического анализа: [учебник] / А. Д. Шеремет — [3-е изд., доп.]. — М.: ИНФРА-М, 2011. — 352 с.
270. Голубнича Г. П. Економічний аналіз: [навч. посібник] / Г. П. Голубнича, Л. І. Панасенко. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. — 309 с.
271. Макогон Ю. В. Методика научных исследований внешнеэкономических связей / Макогон Ю. В., Пилипенко В. В. — Донецк: ДНУ, 2002. — 170 с.

272. Мних Є. В. Економічний аналіз: [підручник] / Є.В. Мних. — К.: Знання, 2011. — 630 с.
273. Дугинська І. О. Організація і методика економічного аналізу: [навч. посібник для самостійного вивчення дисципліни] / І. О. Дугинська. — Донецьк: ДонУЕП, 2008. — 85с.
274. Gharajedaghi J, Ackoff R. Toward systemic education of system scientists // *Systems Research*. — 1985. — Vol. 2. — № 1. — P. 21–25.
275. Сергієнко В. В. Філософські проблеми наукового пізнання: навчальний посібник. / В. В. Сергієнко – Кременчук: Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського, 2011. – 103 с.
276. Словник української мови: у 11 томах. Т. 5. (Н-О). / [І. К. Білодід, А. А. Бурячок та ін.]. — К.: Наук. думка, 1973. — 840 с.
277. Минина М. А. Психолінгвистический анализ семантики оценки: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук: спец. 10.02.04. «Германские языки» / М. А. Минина; Института Языкознания РАН. — М., 1995. — 15 с.
278. Оценка (значения). Материал из Википедии — свободной энциклопедии. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki>.
279. Лопатников Л. И. Экономико-математический словарь: Словарь современной экономической науки / Л. И. Лопатников — [5-е изд., перераб. и доп.]. — М.: Дело, 2003. — 520 с.
280. Нікішина О. В. Методичні засади критеріальної оцінки та діагностики продовольчих ринків / О. В. Нікішина // *Економіка харчової промисловості*. — 2010. — № 2. — С. 35–41.
281. Барнгольд С. Оценка эффективности деятельности различных звеньев промышленного производства / С. Барнгольд // *Анализ и оценка результатов деятельности производственных систем*. — М.: Финансы, 1978. — С. 89–111.
282. Нікішина О. В. Методичні засади критеріальної оцінки та діагностики продовольчих ринків / О. В. Нікішина // *Економіка харчової промисловості*. — 2010. — № 2. — С. 35–41.
283. Mills C. A. *On Social Indicators and Development*. — Geneva, 1980. — P. 4.
284. Дунец О. А. Система показателей социальной диагностики состояния общества в условиях демократических преобразований в Украине /

- О. А. Дунец // Культура народов Причерноморья. — 2006. — № 96. — С. 31–33.
285. Философия для аспирантов: [учеб. пособие] / [В. П. Кохановский, Е. В. Золотухина, Т. Г. Лешкевич и др.] — [2-е изд.]. — Ростов-на-Дону: «Феникс», 2003. — 448 с.
286. Руткевич М. Н. Общество как система. Социологические очерки / М. Н. Руткевич. — СПб.: Алетейя, 2001. — 444 с.
287. Философия науки в вопросах и ответах: [учеб. пособие для аспирантов] / [В. П. Кохановский, Т. Г. Лешкевич, Т. П. Мятиш и др.]. — Ростов-на-Дону: «Феникс», 2006. — 352 с.
288. Сергієнко В. В. Філософські проблеми наукового пізнання: [навч. посібник] / В. В. Сергієнко. — Кременчук: Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського, 2011. — 103 с.
289. Крушельницька О. В. Методологія та організація наукових досліджень: [навч. посібник] / О. В. Крушельницька. — К.: Кондор, 2006. — 206 с.
290. Копнин П. В. Диалектика как логика и теория познания / П. В. Копнин. — М.: «Наука», 1973. — 230 с.
291. Рузавин Г. И. Методология научного исследования / Г. И. Рузавин. — М.: Юнити-Дана, 2012. — 287 с.
292. Грабченко А. І. Методи наукових досліджень: [навч. посібник] / А. І. Грабченко, В. О. Федорович, Я. М. Гаращенко. — Х.: НТУ «ХПІ», 2009. — 142 с.
293. Боярский А. Я. Теоретические исследования по статистике / А. Я. Боярский. — М.: Статистика, 1974. — 218 с.
294. Підгорний А. З. Демографічна статистика: [навч. посібник] / А. З. Підгорний. — Одеса: ОДЕУ, 2010. — 165 с.
295. Общая теория статистики: Статистическая методология в изучении коммерческой деятельности: [учебник] / [А. И. Харламов, О. Э. Башина, В. Т. Бабурин и др. / под ред. А. А. Спирина, О. Э. Башиной.]. — М.: Финансы и статистика, 1996. — 296 с.
296. Экономическая статистика: [учебник] / [под ред. Ю. Н. Иванова]. — [3-е изд., перераб. и доп.]. — М.: Инфра-М, 2009. — 736 с.
297. Социологический справочник / [под ред. В. И. Воловича]. — К.: Политиздат Украины, 1990. — 71 с.

298. Краткий словарь по социологии / [Э. М. Коржева, Н. Ф. Наумова и др. / под общ. ред. Д. М. Гвишиани]. — М.: Политиздат, 1989. — 234 с.
299. Столяров Г. С. Соціальна статистика: [навч. — метод. посіб. для само-ст. вивч. дисц.] / Г. С. Столяров, М. Ю. Огай. — К.: КНЕУ, 2003. — 195 с.
300. Борисов Е. Ф. Основы экономической теории / Е. Ф. Борисов, Ф. М. Волков. — М.: Высшая школа, 1993. — 224 с.
301. Куприенко Н. В. Статистика. Анализ рядов динамики: [учеб. пособие] / Н. В. Куприенко, О. А. Пономарева, Д. В. Тихонов. — СПб.: Изд-во Политехн. ун-та, 2009. — 208 с.
302. Бутакова М. М. Экономическое прогнозирование: методы и приемы практических расчетов: [учеб. пособие] / М. М. Бутакова. — [2-е изд.]. — М.: КНОРУС, 2010. — 168 с.
303. Дудник А. И. Использование математических моделей и методов в экономической деятельности / А. И. Дудник // Математика. Математическое моделирование. — 2011. [Электронный ресурс]. — Режим досту-пу: http://www.rusnauka.com/27_NNM_2011/Matematics/4_93721.doc.
304. Присенко Г. В. Прогнозування соціально-економічних процесів: [навч. посібник] / Г. В. Присенко, Є. І. Равікович. — К.: КНЕУ, 2005. — 378 с.
305. Єріна А. М. Статистичне моделювання та прогнозування: [навч. посі-бник] / А. М. Єріна. — К.: КНЕУ, 2001. — 170 с.
306. Статистичний щорічник України за 2014 рік / [за ред. О. Г. Осау-ленко]. — К.: Держкомстат України, 2015. — 586 с.
307. Статистичний щорічник України за 2008 рік / [за ред. О. Г. Осау-ленко]. — К.: Держкомстат України, 2009. — 572 с.
308. Статистичний збірник «Регіони України за 2014 рік» / [за ред. О. Г. Осауленко]. — К.: Держкомстат України, 2014. — Ч. 1. — 299 с.
309. Статистичний збірник «Регіони України за 2014 рік» / [за ред. О. Г. Осауленко]. — К.: Держкомстат України, 2014. — Ч. 2. — 733 с.
310. Статистичний збірник «Регіони України за 2009 рік» / [за ред. О. Г. Осауленко]. — К.: Держкомстат України, 2009. — Ч. 1. — 299 с.
311. Статистичний збірник «Регіони України за 2009 рік» / [за ред. О. Г. Осауленко]. — К.: Держкомстат України, 2009. — Ч. 2. — 369 с.
312. Статистичний збірник «Доходи та витрати населення за 2013 рік за регіонами України» / [за ред. І. М. Нікітіної]. — К.: Держкомстат України, 2015. — 106 с.

313. Статистичний збірник «Доходи та витрати населення за 2009 рік за регіонами України» / [за ред. І. М. Нікітіної]. — К.: Держкомстат України, 2014. — 100 с.
314. Статистичний збірник «Валовий регіональний продукт за 2013 рік» / [за ред. І. М. Нікітіної]. — К.: Держкомстат України, 2015. — 128 с.
315. Статистичний збірник «Валовий регіональний продукт за 2001–2009 роки» / [за ред. І. М. Нікітіної]. — К.: Держкомстат України, 2011. — 155 с.
316. Статистичний збірник «Економічна активність населення України за 2014 рік» / [відп. за випуск І. В. Сеник]. — К.: Держкомстат України, 2015. — 207 с.
317. Статистичний збірник «Економічна активність населення України за 2008 рік» / [відп. за випуск Н. В. Григорович]. — К.: Держкомстат України, 2009. — 234 с.
318. Статистичний збірник «Витрати і ресурси домогосподарств України у 2014 році» / [відп. за випуск І. І. Осипова]. — К.: Держкомстат України, 2015. — 379 с.
319. Статистичний збірник «Витрати і ресурси домогосподарств України у 2010 році» / [відп. за випуск І. І. Осипова]. — К.: Держкомстат України, 2011. — 368 с.
320. Статистичний бюлетень «Дошкільна освіта України у 2014 році» / [відп. за випуск О. О. Кармазіна]. — К.: Держкомстат України, 2015. — 86 с.
321. Статистичний бюлетень «Дошкільна освіта України у 2009 році» / [відп. за випуск І. В. Калачова]. — К.: Держкомстат України, 2010. — 82 с.
322. Статистичний бюлетень «Загальноосвітні навчальні заклади України на початок 2014/15 навчального року» / [відп. за випуск О. О. Кармазіна]. — К.: Держкомстат України, 2015. — 100 с.
323. Статистичний бюлетень «Загальноосвітні навчальні заклади України на початок 2010/11 навчального року» / [відп. за випуск І. В. Калачова]. — К.: Держкомстат України, 2011. — 104 с.
324. Статистичний бюлетень «Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2014/15 навчального року» / [відп. за випуск О. О. Кармазіна]. — К.: Держкомстат України, 2015. — 169 с.
325. Статистичний бюлетень «Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2010/11 навчального року» /

- [відп. за випуск І. В. Калачова]. — К.: Держкомстат України, 2011. — 206 с.
326. Статистичний бюлетень «Підготовка наукових кадрів у 2014 році» / [відп. за випуск О. О. Кармазіна]. — К.: Держкомстат України, 2015. — 36 с.
327. Статистичний бюлетень «Підготовка наукових кадрів у 2010 році» / [відп. за випуск І. В. Калачова]. — К.: Держкомстат України, 2011. — 33 с.
328. Демографічний щорічник «Населення України за 2013 рік» / [відп. за випуск Г. М. Тимошенко]. — К.: Держкомстат України, 2014. — 296 с.
329. Демографічний щорічник «Населення України за 2010 рік» / [відп. за випуск Г. М. Тимошенко]. — К.: Держкомстат України, 2011. — 442 с.
330. Агафонов О. Ю. Формування валової доданої вартості як економічної категорії / О. Ю. Агафонов, П. А. Білоусько // Вісник ОНУ ім. І. Мечникова. — 2013. — Т. 18. — Вип. № 4/1. — С. 7–9.
331. Демографічна криза в Україні: її причини та наслідки / [за ред. С.І. Пирожкова]. — К.: Держкомстат України, 2003. — 231 с.
332. Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти / [наук. ред. І. Ф. Курас, С. І. Пиріжков], Державний комітет статистики України; Ін-т демографії та соц. досліджень НАН України. — К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. — 558 с.
333. Статистичний бюлетень «Регіональний людський розвиток» / [відп. за випуск О. О. Кармазіна]. — К.: Держкомстат України, 2015. — 50 с.
334. Структурні виміри сучасного суспільства: [навч. посібник] / [за ред. С. Макеєва]. — К., 2006. — 372 с.
335. Бойков В. Э. Социальные аспекты миграции населения / В. Э. Бойков // СоЦис. — 2007. — № 12. — С. 75–79.
336. Зовнішні трудові міграції населення України / [за ред. Е.М. Лібанової, О. В. Поздняка]. — К.: РВПС України НАН України, 2002. — 206 с.
337. Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» від 21.11.1992 № 2811-ХІІ. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2811-12>.

338. Постанова Кабінету міністрів «Про затвердження Порядку призначення і виплати державної допомоги сім'ям з дітьми» від 27.12.2001 р. № 673. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1751-2001-%D0%BF>.
339. Социальный менеджмент: [учебник для вузов] / [В. Н. Журавлева, Л. Д. Козилова и др.]; под ред. С. Д. Ильенковой. — М.: Банки и биржи; ЮНИТИ, 1998. — 271 с.
340. Регіональні аспекти організації системи професійного навчання незайнятого населення. Социально-экономические аспекты промышленной политики. Социально-трудовые отношения в современных экономических условиях: (Сборник научных трудов) / [Л. М. Смельяненко, А. В. Піхур та ін.]; под ред. А. И. Амоши. — Т. 1. — Донецк: НАН України; Ін-т економіки пром-сти, 2003. — 372 с.
341. Каленюк І. Деякі проблеми організації та фінансування професійної підготовки кадрів / І. Каленюк // Україна: аспекти праці. — 2001. — № 8. — С. 14–17.
342. Закон України «Про загальнообов'язкове пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р. № 1058 — IV. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1058-15>.
343. Центр «Соціальний моніторинг». [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.smc.org.ua>.
344. Громадська організація «Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка». [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.uisr.org.ua/>.
345. Центр Розумкова. Про центр. [Електронний ресурс]. — Доступ до ресурсу: <http://razumkov.org.ua>.
346. Методичні рекомендації з питань створення систем моніторингу довкілля регіонального рівня Наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 16 грудня 2005 р. № 467. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ecobank.org.ua/NB/DocLib/1.5.23.pdf>.
347. Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків: монографія [Текст] / [за ред. Е. М. Лібанової]. — К.: Ін-т демографії та

- соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, Держкомстат України, 2010. — 496 с.
348. Мешавкина Н. А. Социальный риск в современном российском обществе: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. соц. наук: спец. 22.00.04 «Социальная структура, социальные институты и процессы» / Н. А. Мешавкина. Уфа, 2006. — 14 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.disserr.ru/catalogue/code-22.00.04-p-11.html.
349. Кіндратець О. Ризики українського суспільства / О. Кіндратець // Віче. — 2009. — № 17. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1623/>.
350. Вітлінський В. В. Моделювання економіки: [навч. посібник] / В. В. Вітлінський. — К.: КНЕУ, 2003. — 408 с.
351. Подколзина И. А. Проблемы дефиниции и оценки политического риска в зарубежных исследованиях / И. А. Подколзина // Вестник Московского Университета. Серия 12. — Политические Науки. — 1996. — № 5. — С. 27–30.
352. Leavy B. Assessing Country Risk for Foreign Investment Decisions / B. Leavy // Long Range Plannig. — 1984. — Vol.17. — № 3. — P. 142.
353. Обґрунтування господарських рішень та оцінка ризиків. — uBooks.com.ua Лучшие книги по экономике. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ubooks.com.ua/books/000271/inx36.php>.
354. Шамілева Л. Л. Інтегральна оцінка соціальних ризиків у регіонах України / Л. Л. Шамілева // Демографія та соціальна економіка: Науково-економічний та суспільно-політичний журнал. — 2008. — № 1. — С. 166–176.
355. Бачкай Т. Хозяйственный риск и методы его измерения / Т. Бачкай, Д. Месена. — М.: Экономика, 1979. — 184 с.
356. Лапуста М. Г. Риски в предпринимательской деятельности / М. Г. Лапуста, Л. Г. Шаршукова. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 224 с.
357. Тарасова К. І. Методологічні засади кількісної оцінки ризиків / К. І. Тарасова // Наукові записки Національного університету «Острозька академія» серія «Економіка» — С. 367–372. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ecj.oa.edu.ua/articles/2013/n23/73.pdf>.

358. Присенко Г. В. Прогнозування соціально-економічних процесів: [навч. посібник] / Г. В. Присенко, Є. І. Равікович. — К.: КНЕУ, 2005. — 378 с.
359. Статистика в медицине и биологии. Прикладная статистика здоров'я / [В. А. Медик, М. С. Токмачев, Б. Б. Фишман]; под ред. Ю. М. Комарова. — Т. 2. — М.: Медицина, 2001. — 352 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Статистичні дані

Таблиця А.1. Динаміка міграційної активності населення Донецької області

1 група (МА свыше 50 %)		2 група (МА від 40 до 50 %)		3 група (МА від 30 до 40 %)		4 група (МА від 20 до 30 %)		5 група (МА від 10 до 20 %)		6 група (МА до 10 %)	
Терито- рія	МА	Територія	МА	Територія	МА	Територія	МА	Територія	МА	Тери- торія	МА
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
2002 г.											
МА населення Донецької області — 29,7 %											
Міста											
		Вугледар	46,8	Жданівка	38,9	Краматорськ	27,3	Маріуполь	18,3		
		Артемівськ	46,2	Новоградівка	38,5	Донецьк	27,3	Костянтинівка	18,0		
		Красноармійськ	46,1	Слов'янськ	37,7	Дзержинськ	24,9	Макіївка	17,4		
		Добропілля	45,2	Кіровське	37,5	Авдіївка	23,9	Єнакієве	16,9		
		Шахтарськ	44,7	Дебальцеве	36,8	Горлівка	20,9	Красний Лиман	15,8		
				Димитров	35,6						
				Харцизьк	35,2						
				Дружківка	35,1						
				Ясинувата	34,5						
				Торез	32,7						

Продовж. додатка А
Продовження табл. А.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
				Сніжне	31,9						
				Докучаєвськ	30,3						
				Селидове	30,2						
Райони											
Добро- пільсь- кий	59,1	Шахтарський	49,3	Володарський	39,6						
Красно- армій- ський	52,0	Слов'янський	47,9	Костянтинів- ський	39,0						
Арте- мівсь- кий	51,8	Волноваський	46,6	Амвросіївсь- кий	36,8						
		Олександрівсь- кий	45,2	Старобешівсь- кий	35,4						
		Мар'їнський	43,6	Тельманівський	34,9						
		Новоазовський	42,7	Великоново- сілівський	34,8						
		Ясинуватський	42,9								
		Краснолиман- ський	41,8								
		Першотравневий	40,1								

Продовж. додатка А
Продовження табл. А.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
2012											
МА населення Донецької області – 23,5 %											
Міста											
				Вугледар	37,2	Дебальцеве	29,5	Дзер- жинськ	18,8		
				Шахтарськ	36,0	Новоградівка	29,3	Костянтинівка	18,0		
				Добропілля	35,7	Димитров	28,7	Горлівка	17,7		
				Красний Лиман	33,8	Докучаєвськ	26,4	Макіївка	14,8		
				Красно- армійськ	33,4	Торез	26,4	Авдіївка	14,3		
				Слов'янськ	30,1	Ясинувата	26,3	Маріуполь	13,5		
				Артемівськ	31,8	Харцизьк	26,2	Єнакієве	12,9		
				Селидове	31,0	Кіровське	25,2				
				Жданівка	30,9	Сніжне	23,4				
						Дружківка	22,7				
						Краматорськ	22,5				
						Донецьк	21,9				

Продовж. додатка А
Закінчення табл. А.1

Райони									
Добро- пільсь- кий	52,1	Олександрівський	48,5	Краснолиманський	39,3	Першотравневий	29,5		
		Красноармійський	47,1	Слов'янський	38,3	Амвросіївський	27,7		
		Шахтарський	44,0	Волноваський	38,1	Великоновосілівський	27,7		
		Артемівський	42,9	Костянтинівський	36,0	Ясинуватський	26,5		
				Новоазовський	33,2	Старобешівський	24,9		
				Тельманівський	32,5				
				Мар'їнський	31,8				
				Володарський	31,9				

Продовж. додатка А

Таблиця А.2. Щільність міграції населення Донецької області в 2012 р.

Територія	Щільність міграції населення, осіб/км ²		
	По прибуттю	По вибуттю	Загальна
1	2	3	4
Донецька область	1,94	1,96	3,90
Міста			
Донецьк	16,79	20,68	37,47
Авдіївка	9,66	7,52	17,18
Артемівськ	23,87	21,53	45,40
Вугледар	51,32	57,36	108,68
Горлівка	5,93	5,85	11,78
Дебальцеве	17,33	19,25	36,58
Дзержинськ	11,03	11,72	22,75
Димитров	33,44	31,32	64,76
Добропілля	59,89	55,81	115,7
Докучаєвськ	3,31	2,15	5,46
Дружківка	17,96	16,39	34,35
Єнакієве	1,17	2,87	4,04
Жданівка	123,50	83,0	206,50
Кіровське	53,75	45,97	99,72
Костянтинівна	7,68	13,53	21,21
Краматорськ	6,45	5,61	12,06
Красний Лиман	10,25	10,25	20,50
Красноармійськ	35,59	30,81	66,40
Макіївка	7,21	6,61	13,82
Маріуполь	14,42	12,51	26,93
Новгородівка	40,71	41,07	81,78
Селидове	8,22	7,48	15,70

Продовж. додатка А*Закінчення табл. А.2*

1	2	3	4
Слов'янськ	29,14	27,13	56,27
Сніжне	4,56	4,30	8,86
Торез	12,26	8,45	20,71
Харцизьк	7,18	6,26	13,44
Шахтарськ	21,18	22,24	43,42
Яснувата	26,98	22,34	49,32
Райони			
Амвросіївський	0,37	0,51	0,88
Артемівський	0,51	0,65	1,16
Великоновосілівський	0,30	0,31	0,61
Волноваський	0,88	0,87	1,75
Володарський	0,40	0,37	0,77
Добропільський	0,49	0,45	0,94
Костянтинівський	0,34	0,26	0,60
Красноармійський	0,59	0,58	1,17
Краснолиманський	0,43	0,42	0,85
Мар'їнський	1,16	0,84	2,0
Новоазовський	0,59	0,60	1,19
Олександрівський	0,41	0,55	0,96
Першотравневий	0,59	0,46	1,05
Слов'янський	0,51	0,53	1,04
Старобешівський	0,54	0,48	1,02
Тельманівський	0,35	0,38	0,73
Шахтарський	0,32	0,42	0,74
Ясинуватський	0,51	0,41	0,92

Продовж. додатка А

Таблиця А.3. Динаміка споживання культурних послуг населенням Донецької області

Показник	Рік					
	1990	2000	2005	2010	2011	2012
Кількість відвідувань театрів, тис.	910,8	435,5	488,4	530,6	521,0	506,1
У розрахунку на 100 осіб населення	17	9	11	12	12	12
Кількість відвідувань концертних організацій, тис.	842,3	904,1	684,6	815,7	716,9	774,9
У розрахунку на 100 осіб населення	16	18	15	18	16	18
Кількість відвідувань музеїв, тис.	844,3	733,3	735,3	808,1	854,9	892,2
У розрахунку на 100 осіб населення	16	15	16	18	19	20
Кількість відвідувань кіносеансів, млн.	44,6	0,3	0,7	0,5	1,0	0,6
У розрахунку на 100 осіб населення	800	10	20	10	20	10
Кількість місць у кінотеатрах, тис.	362,4	30,8	19,7	9,7	9,5	8,1
У розрахунку на 100 осіб населення	7	1	0,4	0,2	0,2	0,1
Кількість бібліотек: у міських поселеннях	778	610	489	642	626	608
Книжковий фонд бібліотек, примірників, млн.	25,5	20,9	18,4	22,8	21,2	21,4
у сільській місцевості	500	457	378	371	367	368
Книжковий фонд бібліотек, примірників, млн.	5,9	5,3	4,7	4,3	4,2	4,1
Кількість закладів культури клубного типу: у міських поселеннях	411	345	287	256	250	241
у сільській місцевості	604	471	416	407	406	405

Додаток Б

Перелік показників для діагностики зміни чисельності населення

Наявне населення (N_{nn}) — чисельність населення, що знаходиться на момент реєстрації на території певного населеного пункту незалежно від його постійного місцепроживання.

Постійне населення (N_{nn}) — чисельність населення, яка постійно, протягом тривалого часу, проживає на території певного населеного пункту, незалежно від присутності на момент реєстрації.

Разом із переліченими категоріями враховуються ще такі, що тимчасово проживають та тимчасово відсутні.

Такі, що тимчасово проживають (N_{mn}), — особи, які постійно проживають в іншому пункті, але на момент обстеження знаходяться в даному населеному пункті (за умови, що особа відсутня на постійному місцепроживанні не більше ніж 6 місяців).

Тимчасово відсутні (N_{mv}) — особи, які постійно проживають у даному населеному пункті, але на момент обстеження знаходяться за його межами (за умови, що період їх відсутності не перевищує 6 місяців).

Між чисельністю постійного й наявного населення, тимчасово відсутніми й тимчасово проживаючими, існує балансова залежність (баланс категорій населення):

$$N_{nn} = N_{nn} + N_{mv} - N_{mn}; \quad (\text{Б.1})$$

Отже, чисельність наявного населення визначається таким чином:

$$N_{nn} = N_{nn} + N_{mn} - N_{mv}. \quad (\text{Б.2})$$

Чисельність населення — показник моментний, тобто відноситься завжди до точного моменту часу.

Середньорічна чисельність населення у відношенні до певного періоду часу (наприклад, до календарного року) розраховується за формулою:

$$\overline{N} = \frac{N_0 + N_1}{2}; \quad (\text{Б.3})$$

Продовж. додатка Б

де $\bar{N}$ — середньорічна чисельність населення (у розрахунковому році);

N_0 — чисельність населення на початок розрахункового року;

N_1 — чисельність населення на кінець розрахункового року.

Абсолютний приріст чисельності населення ((N)), що характеризує зміну (збільшення або зменшення) чисельності населення в абсолютному вираженні за певний часовий інтервал, розраховується таким чином, у порівнянні з попереднім періодом, прийнятим за базу порівняння:

$$\Delta N = N_t - N_0. \quad (\text{Б.4})$$

де N_t — чисельність населення на кінець даного періоду;

t — число рівнів у ряді динаміки.

До відносних показників динаміки зміни чисельності населення відносяться темпи зростання та приросту населення.

Темп зростання чисельності населення, показник, що характеризує зміну чисельності населення у відносному вираженні в порівнянні з попереднім періодом, прийнятим за основу порівняння, розраховується так:

- базисний темп зростання: $T_{\text{зростання}} = \frac{N_t}{N_0} \cdot 100\%$;
- ланцюговий темп зростання: $T_{\text{зростання}} = \frac{N_t}{N_{t-1}} \cdot 100\%$;

Темп приросту чисельності населення, показник, що характеризує відносну зміну (збільшення або зменшення) чисельності населення, виражений у відсотках, за даний період, розраховується за формулою:

$$T_{\text{приросту}} = T_{\text{зростання}} - 100\%;$$

Середній темп зростання чисельності населення, показник, що характеризує середню відносну зміну чисельності населення за даний період, можна розрахувати так:

$$\bar{T}_{\text{зростання}} = \sqrt[t]{\frac{N_t}{N_0}} \cdot 100\%;$$

Продовж. додатка Б

Середній темп приросту чисельності населення, показник, що характеризує середню величину відносного приросту чисельності населення за даний період, знаходиться так:

$$\overline{T}_{\text{приросту}} = \overline{T}_{\text{зростання}} - 100\%.$$

Результати змін чисельності населення заносяться в таблицю Б.1.

Таблиця Б.1. Динаміка змін у показниках чисельності населення

Показник		Рік			Абсолютні показники	Відносні показники			
		1991	...	2014	абсолютний приріст	базисний темп зростання	ланцюговий темп зростання	середній темп зростання	середній темп приросту
1	Наявне населення								
2	Постійне населення								
3	Тимчасово проживають								
4	Тимчасово відсутні								
5	Баланс категорій населення								
6	Середньорічна чисельність населення								

ПОСТАНОВКА ДІАГНОЗУ

Продовж. додатка Б

**Перелік показників
для діагностики зміни розселення населення**

1. Розміщення населення.

Показником, що характеризує розміщення населення, є його фізична щільність і густота поселень.

Фізична щільність населення, розраховується за формулою:

$$\text{Щ}_n = \frac{N}{S}; \quad (\text{Б.5})$$

де N — чисельність постійного населення території;

S — площа території.

Густота поселень, розраховується за формулою:

$$\Gamma_n = \frac{Ч}{S}; \quad (\text{Б.6})$$

де $Ч$ — число поселень території.

Використовуються такі градації якісного стану фізичної щільності населення регіону:

- висока;
- середня (середній показник фізичної щільності населення країни);
- низька.

Для визначення ступеню рівномірності розміщення населення територією використовується метод аналізу найближчого сусідства (підрахунок відстаней від кожного поселення до найближчого до нього населеного пункту, підсумовування таких показників і розрахунок середньої відстані на всій території) використовується формула:

$$R_n = \frac{\overline{D}}{0,5 \cdot \sqrt{\frac{S}{n}}}; \quad (\text{Б.7})$$

де R_n — показник, що характеризує територіальну концентрацію поселень;

$\overline{D}$ — середня відстань між найближчими поселеннями;

S — площа території, що вивчається;

n — число поселень.

Продовж. додатка Б

При абсолютно рівномірному розподілі показник отримує максимальне значення ($\approx 2,15$); при скупченості населення в одному поселенні R_n дорівнює 0; при безладному, випадковому їх розподілі — 1,0. Тому створюється можливість описати числом за безперервною шкалою значень від 0 до 2,15 будь-який розподіл території.

Особливості розміщення населення відображає показник його соціальної щільності (j), який ураховує нерівномірність розподілу населення в межах території, що вивчається:

$$j = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^n \Pi_{ni} \cdot N_i, \quad (\text{Б.8})$$

де N — чисельність населення території, що вивчається;

N_i — чисельність населення i -ої частини території;

Π_{ni} — фізична щільність населення i -ої частини території.

Чим більш нерівномірно розміщене населення, тим більше відмінностей між показниками його фізичної і соціальної щільності.

Аналіз структури розміщення населення проводиться за допомогою графічного методу шляхом побудови двосторонніх діаграм, початковими даними для побудови яких служать частки населених пунктів із певною чисельністю населення, що проживає в населених пунктах (рис. 1).

При першому варіанті надається перевага рівномірному розміщенню міст і жителів у них за різними групами. Другий варіант — нормальний розподіл, коли максимальна концентрація населення спостерігається у містах середньої групи. Третій варіант характеризує концентрацію жителів у великих містах, коли їх частка мінімальна, а частка жителів, що проживають в них, максимальна. Четвертий варіант передбачає концентрацію жителів у малих містах.

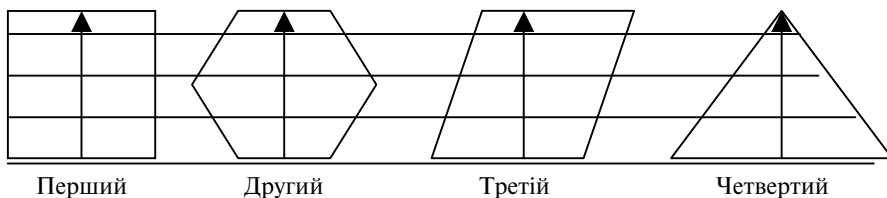

Рис. Б.1. Варіанти структури розміщення населення

Продовж. додатка Б

Виділяються такі градації якісного стану розміщення населення:

- рівномірне розміщення на території регіону;
- нерівномірне розміщення.

2. Міграція населення.

Міграція може активно й швидко впливати на демографічну ситуацію, зменшуючи або збільшуючи чисельність населення, змінюючи його статеву-вікову й сімейну структури, стереотипи демографічної поведінки.

Оцінка міграції заснована на зіставленні абсолютних показників міграції населення:

- потік міграції прибуття — чисельність прибулих ($N_{\text{приб.}}$);
- потік міграції вибуття — чисельність вибулих ($N_{\text{виб.}}$);
- сальдо міграції (чиста міграція, або нетто-міграція), характеризує результативність міграційного руху — ($S = N_{\text{приб.}} - N_{\text{виб.}}$);
- валова міграція (брутто-міграція) — ($Q = N_{\text{приб.}} + N_{\text{виб.}}$).

Показники рівнів міграції:

- коефіцієнт інтенсивності прибуття — $K_{\text{ін.пр.}} = \frac{N_{\text{приб.}}}{N}$;
- Продовж. додатка Б
- коефіцієнт інтенсивності вибуття — $K_{\text{ін.виб.}} = \frac{N_{\text{виб.}}}{N}$;
- коефіцієнт інтенсивності міграції — $K_{\text{ін.}} = \frac{N_{\text{приб.}} + N_{\text{виб.}}}{N}$;
- коефіцієнт результативності міграції — $K_{\text{рез.}} = \frac{N_{\text{приб.}} - N_{\text{виб.}}}{N}$.

Ефективність міграції характеризує питому вагу міграційного приросту (вибулі) в міграційному обороті населення:

$$E = \frac{N_{\text{приб.}} - N_{\text{виб.}}}{N_{\text{приб.}} + N_{\text{виб.}}} \cdot 100\%. \quad (\text{Б.9})$$

Важливим індикатором внутрішньорегіональних переміщень населення є сальдо міграції між містом і сільською місцевістю. Виділяють такі потоки переміщення населення: міграція із сільської місцевості у місто і навпаки.

Показниками, що відображають розподіл жителів між містом і сільською місцевістю, є:

- чисельність міського і сільського населення;
- питома вага міського і сільського населення;
- чисельність міських жителів, що припадають на 1000 сільських;
- коефіцієнт урбанізації ($K_{\text{урбаніз.}}$), який характеризує частку міського населення в усьому населенні певного регіону або країни:

$$K_{\text{урбаніз.}} = \frac{N_{\text{місто}}}{N}, \quad (\text{Б.10})$$

де $N_{\text{місто}}$ — чисельність міського населення певного регіону або країни.

Для діагностики міграційних переміщень населення регіону застосовуються такі якісні градації стану:

- активне сальдо міграції (приток населення в регіон);
- нульове сальдо;
- пасивне міграційне сальдо (відтік населення з регіону).

Результати змін розселення населення зводяться в таблицю Б.2.

Таблиця Б.2. Динаміка змін у показниках розселення населення

Показник		Рік			Абсолютні показники	Відносні показники				ПОСТАНОВКА ДІАГНОЗУ
		1991	...	2014	Абсолютний приріст	базисний темп зростання	ланцюговий темп зростання	середній темп зростання	середній темп приросту	
1		2	3	4	5	6	7	8	9	
1	Фізична щільність населення									
2	Густота поселень									

Продовж. додатка Б

Продовження табл. Б.2

1		2	3	4	5	6	7	8	9	ПОСТАНОВКА ДІАГНОЗУ
3	Територіальна концентрація поселень									
4	Соціальна щільність населення									
5	Абсолютні показники міграції: • потік міграції; • прибуття									
6	Потік міграції вибуття									
7	Сальдо міграції									
8	Валова міграція									
9	Показники рівнів міграції: • коефіцієнт; • інтенсивності; • прибуття									
10	Коефіцієнт інтенсивності вибуття									
11	Коефіцієнт інтенсивності міграції									
12	Коефіцієнт результативності міграції									
13	Ефективність міграції									
14	Чисельність міського населення									

Продовж. додатка Б*Закінчення табл. Б.2*

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
15	Чисельність сільського населення									ПОСТАНОВКА ДІАГНОЗУ
16	Питома вага міського населення									
17	Питома вага сільського населення									
18	Чисельність міських жителів, що припадають на 1000 сільських									

Продовж. додатка Б
**Перелік показників
для діагностики зміни структури населення**
1. Оцінка змін у статевовіковій структурі населення.

Для діагностики статевої структури населення застосовуються два типи відносних показників, що характеризують співвідношення статей.

Перший тип. Визначення відсоткової частки населення певної статі в загальній чисельності населення і в окремих вікових групах.

Другий тип. Розрахунок співвідношення статей (коефіцієнт навантаження однієї статі іншою), тобто відношення чисельності населення однієї статі до чисельності населення протилежної статі як у всьому населенні, так і в окремих вікових групах:

$$K_{\text{чол.}} = \frac{N_{\text{чол.}}}{N_{\text{жін.}}} \cdot 1000 \quad \text{або навпаки} \quad K_{\text{жін.}} = \frac{N_{\text{жін.}}}{N_{\text{чол.}}} \cdot 1000.$$

Продовж. додатка Б

Слід звернути увагу на те, що важливим напрямом діагностики статевої структури є виявлення диспропорцій не тільки у складі всього населення, а особливо в окремих його вікових групах, що має велике значення для нормального процесу відтворення населення регіону.

Статева структура населення складається під впливом трьох основних чинників:

- 1) співвідношення статей серед новонароджених (біологічна константа);
- 2) статеві відмінності у смертності;
- 3) статеві відмінності в інтенсивності міграції.

Вікова структура населення знаходиться в тісній взаємодії зі всіма демографічними процесами, що протікають з великим часовим лагом. Одним з важливих наслідків такої взаємодії є те, що вікова структура накопичує й зберігає запас демографічної інерції, потенціал приросту населення.

Залежно від чисельного співвідношення демографічних поколінь прийнято розрізняти три типи вікової структури населення (табл. Б.3): прогресивна, стаціонарна і регресивна.

Прогресивним вважається тип населення, в якому частка дітей у віці 0–14 років перевищує частку населення від 50 років і старше.

Регресивним типом прийнято вважати населення, в якому частка осіб у віці 50 років і старше перевищує частку дитячого населення.

Таблиця Б.3. Типи вікової структури населення

Вікова група	Вікова структура населення, %		
	прогресивна	стаціонарна	регресивна
0–14 (діти)	40	27	20
15–49 (батьки)	50	50	50
50 і старше (прабатьки)	10	23	30
Разом	100	100	100

Продовж. додатка Б

Стаціонарним називається тип, при якому частка дітей дорівнює частці осіб у віці 50 років і старше. Прогресивний тип народонаселення забезпечує подальше збільшення чисельності населення, регресивний — загрожує нації вимиранням.

Прийнято виділяти такі види вікових групувань.

1. Однорічне групування: в одну групу об'єднуються люди одного віку або одного року народження.
2. П'ятирічні вікові групування (0–4, 5–9): в одну групу об'єднуються люди п'яти суміжних років віку (або інакше: п'ять однорічних вікових груп).
3. Десятирічне вікове групування (0–9, 10–19): в одну групу об'єднуються люди десяти суміжних років віку (або інакше: десять однорічних вікових груп).

Стандартне вікове групування, прийняте в усіх демографічних документах і розрахунках ООН, виглядає таким чином: 0 років, 1–4 роки (або іноді однорічне групування 1, 2, 3, 4 роки), потім в інтервалі від 5 до 85 років йдуть п'ятирічні вікові групи 5–9, 10–14 ..., 80–84 роки. Завершує ряд так званий відкритий інтервал – 85 років і старше (у найстаршому віці дрібні групування використовують тільки геронтологи, фахівці з вивчення старості).

При діагностиці статевовікової структури населення доцільне групування з урахуванням працездатного віку, межі якого встановлюються законодавчо. При цьому, відповідно до чинного законодавства України, до населення в працездатному віці відносяться чоловіки 16–59 років і жінки 16–54 років, у складі якого виділяють такі вікові угруповання: молодь 16–29 років, середній вік 30–49 років, передпенсійний вік для чоловіків 50–59 років, для жінок — 50–54 роки; населення, молодше за працездатний вік 0–15 років і населення, старше за працездатний вік: чоловіки у віці 60 років і старше і жінки у віці від 55 років і старше.

Групування населення за віком є основою для обчислення середніх і відносних показників. А саме, розраховується середній, модальний і медіанний вік населення в цілому і в розрізі статі, визначаються частки окремих вікових груп, контингентів, демографічних поколінь у загальній чисельності населення (за статтю, місцем проживання).

Продовж. додатка Б

Середній вік розраховується за формулою:

$$\bar{x} = \frac{\sum_0^{\omega} x_j N_j}{\sum_0^{\omega} N_j} ; \quad (\text{Б.11})$$

де x — вік;

N_j — чисельність населення j -го віку;

ω — вік 100 років і старше.

При однорічному віковому групуванні розрахунок середнього віку здійснюється за дискретними значеннями віку. Виняток — група немовлят (0 років). Через те, що зважування на «0» приводить до скорочення чисельника формули на кількість немовлят S_0 , то доцільно групу дітей до 1 року розглядати як однорічний інтервал, в якому береться середина інтервалу $x' = 0,5$ років. Тоді формула розрахунку середнього віку має вигляд:

$$\bar{x} = \frac{\sum_0^{\omega} x_j N_j}{\sum_0^{\omega} N_j} + 0,5 \frac{N_0}{\sum_0^{\omega} N_j} ; \quad (\text{Б.12})$$

У разі інтервального (5-ти або 10-річного) групування використовується середина вікового інтервалу (x'). Оскільки верхня межа вікового інтервалу вважається «включно», то середина інтервалу розраховується таким чином: $x'_j = x_j^{\min} + (h : 2)$, тобто додаванням до нижньої межі половини ширини п'яти- або десятирічного інтервалу. Наприклад, для віку 5-9 років $x' = 5 + (5:2) = 7,5$ років.

Модальний і медіанний вік точніше визначається за однорічним віковим групуванням, відповідно як найпоширеніший вік і вік, який ділить усю чисельність населення навпіл. За наявності п'ятирічного вікового групування мода і медіана розраховуються за відповідними формулам для інтервального ряду розподілу:

$$M_0 = x_0 + h \frac{f_{mo} - f_{mo-1}}{(f_{mo} - f_{mo-1}) + (f_{mo} - f_{mo+1})} ; \quad (\text{Б.13})$$

Продовж. додатка Б

де x_0 — нижня межа модального вікового інтервалу;

h — величина модального вікового інтервалу;

$f_{m_0}, f_{m_0-1}, f_{m_0+1}$ — чисельність населення в модальному, передмодальному і післямодальному інтервалах;

$$M_e = x_0 + h \frac{0,5 \sum_0^o f_j - Nf_{m_0-1}}{f_{m_0}}. \quad (\text{Б.14})$$

де x_0 — нижня межа медіанного вікового інтервалу;

h — величина медіанного вікового інтервалу;

Nf_{m_0-1} — кумулятивна чисельність населення передмедіанного інтервалу;

f_{m_0} — чисельність населення в медіанному інтервалі.

Для оцінки ступеню демографічної старості населення використовується коефіцієнт старіння, який характеризує частку літніх і старих людей у загальній чисельності населення:

$$d_{60+} = \frac{N_{60+}}{N} \cdot 100\%; \quad (\text{Б.15})$$

$$d_{65+} = \frac{N_{65+}}{N} \cdot 100\%; \quad (\text{Б.16})$$

де N_{60+} та N_{65+} — число осіб у віці 60 років і старше і 65 років і старше (початок старості) відповідно;

N — чисельність населення.

Для з'ясування причин і чинників, що впливають на зміну вікової структури населення, розраховуються коефіцієнти довголіття (d_{80+}) і довгожиттєвості (d_{90+}):

$$d_{80+} = \frac{N_{80+}}{N_{60+}} \cdot 100\%; \quad (\text{Б.17})$$

$$d_{90+} = \frac{N_{90+}}{N_{60+}} \cdot 100\%; \quad (\text{Б.18})$$

Продовж. додатка Б

де N_{80+} та N_{90+} — число осіб у віці 80 років і старше і 90 років і старше відповідно.

Разом із показником демографічної старості існує показник демографічного омолодження, за допомогою якого визначається частка дітей (0–14 років) у загальній чисельності населення. Проте слід зазначити, що процес демографічного омолодження має, як правило, тимчасовий характер і потім змінюється загальною закономірністю зміни вікової структури, тобто демографічним старінням:

$$d_{0-14} = \frac{N_{0-14}}{N} \cdot 100\%. \quad (\text{Б.19})$$

У віковій структурі населення можливе існування певних диспропорцій. Як правило, це старіння населення і гіпертрофія (перевищення) частки населення, яке знаходиться за межами працездатного віку. Співвідношення окремих вікових поколінь характеризує коефіцієнт демографічного навантаження.

Коефіцієнт демографічного навантаження — це узагальнена кількісна характеристика вікової структури населення, яка показує навантаження населення працездатного віку населенням непрацездатного віку.

При розрахунках коефіцієнтів демографічного навантаження пропонуються різні класифікації працездатного віку: наприклад, 15–59 років, 20–59 років, 15–64 роки та ін.

Коефіцієнт демографічного навантаження подається у розрахунку на тисячу населення, тобто в проміллі (%).

Коефіцієнт демографічного навантаження дітьми, розраховується так:

$$K_{н. \partial} = \frac{N_{0-14}}{N_{15-59}} \cdot 1000; \quad (\text{Б.20})$$

Коефіцієнт демографічного навантаження особами старших вікових груп розраховується:

$$K_{н. c} = \frac{N_{60+}}{N_{15-59}} \cdot 1000; \quad (\text{Б.21})$$

Продовж. додатка Б

Коефіцієнт демографічного навантаження загальний визначається за формулою:

$$K_{н. заг.} = \frac{N_{0-14} + N_{60+}}{N_{15-59}} \cdot 1000. \quad (Б.22)$$

Загальний коефіцієнт демографічного навантаження показує, яку чисельність дітей та осіб старших вікових груп «містить» кожна тисяча населення в працездатному віці.

Можливі такі якісні градації стану вікової структури населення регіону:

- прогресивна;
- збалансована;
- регресивна.

Якісні градації статеві структури населення регіону є такими:

- пропорційна структура — рівномірне співвідношення чоловічого і жіночого населення;
- диспропорційна структура — нерівномірне співвідношення чоловічого і жіночого населення.

2. Оцінка змін у національній структурі населення.

Абсолютними показниками національної структури населення є кількість національностей, що проживають на певній території, а також чисельність осіб даної національності. Джерелом інформації є результати перепису населення і дані Державної служби статистики України на основі самовизначення національності.

Процедура діагностики національної структури населення припускає визначення питомої ваги чисельності населення кожної національної групи у складі всього населення території, що вивчається, зокрема, за видами поселень, регіонами та ін. (відносні показники):

$$D_{нац.i} = \frac{N_{нац.i}}{N} \cdot 100\%, \quad (Б.23)$$

де $D_{нац.i}$ — питома вага кожної i -ої національної групи у складі всього населення території, що вивчається;

Продовж. додатка Б

$N_{\text{нац},i}$ — чисельність населення кожної i -ої національної групи;

N — чисельність населення.

На основі структурних і типологічних групувань здійснюється аналіз змін у національній структурі населення території, що вивчається за певний період часу, тобто визначаються структурні зрушення.

Для постановки діагнозу національної структури населення регіону виділяються такі градації якісного стану:

- чисельна група — питома вага населення певної національності складає понад 50 % загальної чисельності населення;
- середньочисельна група — питома вага населення певної національності складає від 20 до 50 % загальної чисельності населення;
- нечисельна група — питома вага населення певної національності складає до 20 % загальної чисельності населення.

3. Оцінка змін у конфесійній структурі населення

Конфесійна структура населення відображає розподіл населення за віросповіданням.

У цьому аспекті діагностика конфесійної структури населення охоплює тільки віруючих. Сам статистичний облік віруючих часто стикається з двома основними проблемами — як з небажанням реєструватися взагалі, так і з прагненням перебільшити значення власної релігії.

До абсолютних показників конфесійної структури населення відносяться: число віруючих, що проживають на певній території; число осіб, що сповідають певну релігію (православ'я, католицизм, протестантизм, іслам та ін.); кількість релігійних організацій.

Питома вага кожної конфесійної групи в складі всього населення території, що вивчається, визначається за формулою:

$$D_{\text{конф},i} = \frac{N_i}{N} \cdot 100\%, \quad (\text{Б.24})$$

де $D_{\text{конф},i}$ — питома вага кожної i -ої конфесійної групи у складі всього населення території, що вивчається;

N_i — чисельність населення належить кожній i -ої конфесійній групі;

N — чисельність населення території, що вивчається.

Продовж. додатка Б

Для постановки діагнозу конфесійної структури населення регіону виділяють такі градації якісного стану:

- чисельна група — питома вага населення, що сповідає певну релігію, складає понад 50 % загальної чисельності населення;
- середньочисельна група — питома вага населення, що сповідає певну релігію, складає від 20 до 30 % загальної чисельності населення;
- нечисельна група — питома вага населення, що сповідає певну релігію, складає до 20 % загальної чисельності населення.

4. Оцінка змін у шлюбній структурі населення.

Оцінка змін у шлюбній структурі населення ґрунтується на аналізі шлюбного стану й закономірності шлюбного процесу.

Під шлюбним станом слід розуміти факт перебування чоловіка й жінки в юридичному чи фактичному шлюбі.

Шлюбний процес це інтенсивність укладання шлюбів у певній країні (регіоні). Джерелом інформації є дані поточного обліку кількості зареєстрованих шлюбів.

Залежно від шлюбного стану індивіда прийнято виділяти такі групи населення.

1. Такі, що перебувають у шлюбі:
 - зареєстровані;
 - не зареєстровані.
2. Такі, що не перебувають у шлюбі:
 - ніколи не перебували у шлюбі;
 - овдовілі;
 - розлучені;
 - такі, що розлучилися.

Слід урахувати, що населення розглядається не тільки за шлюбним станом, але і в сукупності з його віком, тобто діагностикою його шлюбно-вікової структури, яка описується, так само як і статевовікова, за допомогою групувань і відносних показників. Кожна статевовікова група населення підрозділяється на категорії шлюбного стану, визначається питома вага кожної категорії в складі статевовікової групи. При цьому вікові групи виокремлюються такі: до 18 років, 18–19, 20–24 роки, далі п'ятирічні вікові групи до 55–59 років, потім відкритий інтервал «60 років і старше».

Продовж. додатка Б

Показники шлюбності діляться на дві групи: вступ до шлюбу і перебування в ньому.

Усі шлюби можна підрозділити на групи залежно від ознак:

- 1) факт реєстрації — фактичні і юридичні (оформлені документально);
- 2) форма шлюбного союзу — моногамні (один чоловік і одна жінка) і полігамні;
- 3) черговість — перші й повторні;
- 4) демографічні наслідки — дитинні і бездітні.

До показників вступу до шлюбу відносяться такі:

1. Абсолютне число шлюбів: відображає загальне число зареєстрованих шлюбів.
2. Окреме число шлюбів: характеризує склад шлюбів за черговістю, територією, місяцем року та ін.
3. Загальний коефіцієнт шлюбності розраховується так:

$$K_{\text{шлюбності заг.}} = \frac{Q_{\text{шлюбів}}}{N}; \quad (\text{Б.25})$$

де $Q_{\text{браков}}$ — число укладених шлюбів за досліджуваний період;

N — середня чисельність населення за досліджуваний період.

4. Спеціальний коефіцієнт шлюбності обчислюється за формулою:

- 1) спеціальний коефіцієнт шлюбності для всього населення шлюбного віку:

$$K_{\text{шлюбності спец.}} = \frac{Q_{\text{шлюбів}}}{N_{16+}}; \quad (\text{Б.26})$$

де N_{16+} — чисельність населення шлюбоздатного віку за досліджуваний період.

- 2) спеціальний коефіцієнт шлюбності, визначуваний окремо для чоловіків і жінок:

$$K_{\text{шлюбності спец.}}^b = \frac{Q_{\text{шлюбів}}^b}{N_{16+}^b}; \quad (\text{Б.27})$$

де $Q_{\text{шлюбів}}^b$ — число укладених шлюбів серед чоловіків (жінок) за досліджуваний період;

N_{16+}^b — чисельність чоловіків (жінок) шлюбоздатного віку, що не перебувають у шлюбі за досліджуваний період.

Продовж. додатка Б

Очевидним є те, що дослідження стану шлюбності населення доцільно проводити через характеристику стану проблеми розлученості. До показників розлученості належать такі:

- 1) абсолютне число розлучень: характеризує загальне число зареєстрованих розлучень;
- 2) окреме число розлучень: характеризує склад розлучень за черговістю, територією, місяцем та ін.

Як і абсолютне число шлюбів, абсолютне число розлучень не дає уявлення про рівень розлученості, оскільки залежить від загальної чисельності населення. Цей показник може бути використаний лише для розрахунку загального коефіцієнта розлученості або зіставлення з ним числа шлюбів.

1. Загальний коефіцієнт розлученості: число розлучень у складі всього населення розраховується за формулою:

$$K_{\text{розлученості заг.}} = \frac{Q_{\text{розлучень}}}{N}; \quad (\text{Б.28})$$

де $Q_{\text{розлучень}}$ — число розлучень за досліджуваний період.

2. Спеціальний коефіцієнт розлученості обчислюється за формулою:

$$K_{\text{розлученості спец.}} = \frac{Q_{\text{розлучень}}}{\bar{Q}_{\text{шлюбних пар}}}. \quad (\text{Б.29})$$

де $\bar{Q}_{\text{шлюбних пар}}$ — середня чисельність існуючих шлюбних пар на середину досліджуваного періоду.

Для діагностики шлюбної структури населення регіону використовують такі якісні градації:

- зростання — збільшення частки населення, яке перебуває в шлюбі;
- стагнація — відсутність змін у шлюбній структурі населення;
- скорочення — зменшення частки населення, яке перебуває в шлюбі.

Для діагностики шлюбної структури населення розраховуються відносні величини, до яких належать коефіцієнти схильності до ранніх ($K_{\text{c15-19}}$) і пізніх ($K_{\text{c50+}}$) шлюбів, відповідно:

Продовж. додатка Б

$$K_{C15-19} = \frac{q_{\text{шлюбів 15-19}}}{q_{\text{шлюбів}}}; \quad K_{C50+} = \frac{q_{\text{шлюбів 50+}}}{q_{\text{шлюбів}}}. \quad (\text{Б.30})$$

Відносна величина координації — коефіцієнт шлюбної ситуації показує, скільки самотніх жінок в x -віці припадає на 100 самотніх чоловіків того ж віку:

$$K_{\text{шлюбної ситуації}} = \frac{\overline{N}_x^{\text{жін.}}}{\overline{N}_x^{\text{чол.}}} \cdot 100, \quad (\text{Б.31})$$

де $\overline{N}_x^{\text{жін.}}$, $\overline{N}_x^{\text{чол.}}$ — середньорічна чисельність самотніх осіб відповідної статі в x -віці.

Також визначається коефіцієнт несталості шлюбів, який показує, скільки зареєстрованих за рік розлучень ($q_{\text{розлучень}}$) припадає на 100 зареєстрованих шлюбів $q_{\text{шлюбів}}$:

$$K_{\text{несталості шлюбів}} = \frac{q_{\text{розлучень}}}{q_{\text{шлюбів}}}, \quad (\text{Б.32})$$

5. Оцінка сімейної структури населення.

Сімейна структура населення виражається у вигляді групування сімей за такими характеристиками: розміри (число членів сімей, число дітей у сім'ї), склад, шлюбний стан, число зайнятих та утриманців у сім'ї та ін.

Залежно від форми шлюбу виділяють такі типи сімейних організацій: моногамія, полігамія і полігнія. Моногамія (одношлюбність) є формою шлюбу, в якій один чоловік може бути одружений тільки на одній жінці, а жінка заміжня за одним чоловіком. Полігамія є багатошлюбністю.

Залежно від структури споріднених зв'язків розрізняються сім'ї прості і складні. Нуклеарна (або проста) сім'я — сім'я, яка складається з подружжя з дітьми або без дітей, або одного з батьків зі своїми дітьми (дитиною), що не перебувають у шлюбі. Складна сім'я — сім'я, яка складається з декількох об'єднаних спорідненими відносинами нуклеарних сімей, кожна з яких може бути повною і неповною.

Продовж. додатка Б

Важливою підставою для типології сім'ї, зокрема нуклеарної, є наявність подружжя, утворюючого ядро сім'ї. Залежно від цього виділяють повну і неповну сім'ї. Повна має у складі хоч би одну подружню пару, відповідно неповна не має подружньої пари (мати або батько з дітьми, сім'ї, що складаються з братів, сестер, інших родичів).

Показником, що характеризує сімейну структуру населення, є середня величина сім'ї. Розраховується відношення числа членів усіх сімей до числа сімей.

Коефіцієнт сімейності: величина, обернена середній величині сім'ї.

Для економічної характеристики сімейної структури населення застосовується показник сімейного навантаження — число утриманців, які припадають у середньому на одного члена сім'ї, зайнятого економічною діяльністю.

Ядром сім'ї вважається подружжя або один із подружжя з дітьми. Згідно з рекомендаціями статистичної комісії ООН, ядром сім'ї вважається:

- 1) подружжя без дітей;
- 2) подружжя з одним або декількома дітьми, що ніколи не перебували у шлюбі (повне ядро сім'ї);
- 3) один із батьків (батько або мати) з одним або декількома дітьми, що ніколи не перебували у шлюбі (неповне ядро сім'ї).

У кожен даний момент часу сімейній структурі населення відповідає статевікова і шлюбна структури населення, що сформувалися під впливом демографічних процесів у минулому, і які знаходяться під безпосередньою дією процесів народжуваності, смертності й шлюбності. Перехід сім'ї з однієї фази життєвого циклу в іншу міняє сімейну структуру населення.

Для діагностики сімейної структури населення доцільно використовувати таку градацію якісного стану:

- зростання — збільшення частки сімей, що мають складну структуру;
- стагнація — відсутність змін у сімейній структурі населення;
- скорочення — збільшення частки сімей, що мають нуклеарну структуру в досліджуваному періоді.

Результати змін структури населення регіону зводяться в таблицю Б.3.

Продовж. додатка Б

Таблиця Б.3. Карта діагностики змін структури населення регіону

Показник		Рік			Абсолютні показники	Відносні показники				ПОСТАНОВКА ДІАГНОЗУ
		1991	...	2014	Абсолютний приріст	базисний темп зростання	ланцюговий темп зростання	середній темп зростання	середній темп приросту	
1		2	3	4	5	6	7	8	9	
1	Коефіцієнт навантаження однієї статі іншою: <i>K</i> <i>чол.</i> <i>K</i> <i>жін.</i>									
2	Вікові групи, %: 0–14 років 15–49 років 50 і старше									
3	Середній вік населення									
4	Модальний вік населення									
5	Медіанний вік населення									
6	Коефіцієнт старіння населення									
7	Коефіцієнт довголіття населення									

Продовж. додатка Б*Продовження табл. Б.3*

1		2	3	4	5	6	7	8	9	ПОСТАНОВКА ДІАГНОЗУ
8	Коефіцієнт довгожителів									
9	Коефіцієнт демографічного омолодження									
10	Коефіцієнт демографічного навантаження дітьми									
11	Коефіцієнт демографічного навантаження особами старших вікових груп									
12	Коефіцієнт демографічного навантаження загальний									
13	Питома вага кожної <i>i</i> -ої національної групи в складі всього населення території, яка досліджується									
14	Питома вага кожної <i>i</i> -ої конфесійної групи в складі всього населення території, яка досліджується									
15	Чисельність населення, яке перебуває в шлюбі									

Закінч. додатка Б

Закінчення табл. Б.3

1	2	3	4	5	6	7	8	9	ПОСТАНОВКА ДІАГНОЗУ
16	Чисельність населення, яке не перебуває в шлюбі: • ніколи не перебували в шлюбі; • овдовілі; • розлучені								
17	Абсолютне число шлюбів								
18	Загальний коефіцієнт шлюбності								
19	Спеціальний коефіцієнт шлюбності: • для всього населення шлюбного віку; • окремо для чоловіків і жінок								
20	Абсолютне число розлучень								
21	Загальний коефіцієнт розлученості								
22	Спеціальний коефіцієнт розлученості								
23	Середня величина сім'ї								
24	Коефіцієнт сімейності								

Додаток В

Перелік показників для діагностики стану суспільного здоров'я населення регіону

Для визначення стану здоров'я населення регіону використовується оцінка рівня здоров'я населення, яка інтегрує низку коефіцієнтів:

$$I_3 = \left(1 - \frac{\sum_{i=1}^n k_n}{n} \right), \quad (\text{В.1})$$

де k_1 — смертність населення за основними причинами за винятком смертності від нещасних випадків;

k_2 — смертність немовлят;

k_3 — материнська смертність;

k_4 — захворюваність населення;

k_5 — хворі, що перебували на обліку у медичних закладах із діагнозами ВІЛ інфікованих та хворих на СНІД, із злоякісними новоутвореннями, розладами психіки та поведінки, активним туберкульозом та венеричними хворобами;

k_6 — інвалідність.

Смертність населення — масовий процес, що складається з безлічі одиничних смертей, які наступають у різному віці, і визначальний у сукупності порядок вимирання покоління. Дослідження та оцінка смертності здійснюється методом екстенсивного та інтенсивного аналізів.

Загальний коефіцієнт смертності показує, скільки померлих припадає на 1000 осіб середнього населення за період, що розглядається. Як правило, це однорічний період, тому береться середньорічне населення:

$$k_{\text{смертності заг.}} = \frac{Q_{\text{померлих.}}}{\bar{Q}} \cdot 1000, \quad (\text{В.2})$$

де $\bar{Q}$ — середньорічна чисельність населення за досліджуваний період (рік);

$Q_{\text{померлих}}$ — чисельність померлих за досліджуваний період (рік).

Продовж. додатка В

Для порівняння загального рівня смертності населення використовується міжнародна шкала ООН (табл. В.1).

Спеціальні та вікові коефіцієнти смертності використовуються для аналізу стану і тенденцій рівня смертності.

Спеціальні (диференційовані) коефіцієнти смертності розраховуються окремо для кожної статі:

$$k_{\text{смертності}}^{\text{ч}} = \frac{Q_{\text{померлих}}^{\text{ч}}}{\bar{Q}^{\text{ч}}} \cdot 1000; \quad k_{\text{смертності}}^{\text{ж}} = \frac{Q_{\text{померлих}}^{\text{ж}}}{\bar{Q}^{\text{ж}}} \cdot 1000, \quad (\text{В.3})$$

де $k_{\text{смертності}}^{\text{ч}}$, $k_{\text{смертності}}^{\text{ж}}$ — коефіцієнти смертності чоловіків та жінок відповідно;

$Q_{\text{померлих}}^{\text{ч}}$, $Q_{\text{померлих}}^{\text{ж}}$ — чисельність померлих чоловіків та жінок відповідно;

$\bar{Q}^{\text{ч}}$ та $\bar{Q}^{\text{ж}}$ — середньорічна чисельність чоловіків та жінок відповідно.

Рівень вікової смертності оцінюють часткові (вікові) коефіцієнти смертності:

$$k_{\text{смертності } x} = \frac{Q_{\text{померлих } x}}{\bar{Q}_x} \cdot 1000, \quad (\text{В.4})$$

де $Q_{\text{померлих } x}$ — чисельність померлих за рік у x -віковій групі;

$\bar{Q}_x$ — середньорічна чисельність населення x -вікової групи.

Таблиця В.1. Міжнародна оціночна шкала основних показників смертності населення

Рівень показника	Середня очікувана тривалість життя, років	Коефіцієнт смертності, %	
		загальний	немовлят
Надзвичайно низький	до 30	до 7	5–7
Дуже низький	30–40	7–10	7–10
Низький	40–55	10–12	10–12
Середній	55–65	12–15	12–15
Високий	65–70	15–20	15–20
Дуже високий	70–76	20–30	20–50
Надзвичайно високий	76 і більше	30 і більше	50 і більше

Продовж. додатка В

Зазвичай вікові коефіцієнти смертності розраховуються за однорічними або п'ятирічними віковими групами.

Визначається частка передчасних смертей (D) у загальній смертності населення:

$$D = \frac{q_{\text{померлих } 0-64}}{q_{\text{померлих}}} \cdot 100, \quad (\text{В.5})$$

де $q_{\text{померлих } 0-64}$ — чисельність померлих у віці від 0 до 64 років за рік;

$q_{\text{померлих}}$ — загальна чисельність померлих за рік.

Коефіцієнт співвідношення чисельності померлих та народжених можливо обчислити за допомогою коефіцієнта життєвості Покровського, який показує, яка кількість народжень ($q_{\text{народжених}}$) припадає на 1000 випадків смертей ($q_{\text{померлих}}$) за рік:

$$k = \frac{q_{\text{народжених}}}{q_{\text{померлих}}} \cdot 1000. \quad (\text{В.6})$$

Для померлих обчислюється середній, модальний та медіанний вік (за даними інтервального ряду) для населення в цілому та окремо для кожної статі.

Середній вік померлих розраховується за формулою:

$$\bar{x} = \frac{\sum_0^{\omega} x_j q_{\text{померлих } j}}{\sum_0^{\omega} q_{\text{померлих } j}}, \quad (\text{В.7})$$

де x — вік;

$q_{\text{померлих } j}$ — численність померлого населення j -го віку;

ω — вік 100 років і старше.

Середній вік померлих за статтю розраховується за формулами:

$$\bar{x} = \frac{\sum_0^{\omega} x_j q_{\text{померлих } j}^u}{\sum_0^{\omega} q_{\text{померлих } j}^u}; \quad \bar{x} = \frac{\sum_0^{\omega} x_j q_{\text{померлих } j}^{\text{ж}}}{\sum_0^{\omega} q_{\text{померлих } j}^{\text{ж}}}, \quad (\text{В.8})$$

Продовж. додатка В

де $Q_{\text{померлих } j}^q$ та $Q_{\text{померлих } j}^q$ — відповідно чисельність померлих чоловіків і жінок j -го віку.

Модальний і медіанний вік померлих визначається відповідно як найпоширеніший вік померлих і вік померлих, який ділить усю чисельність померлих навпіл. Мода і медіана розраховуються за відповідними формулами для інтервального ряду розподілу:

$$M_0 = x_0 + h \frac{f_{m_0} - f_{m_0-1}}{(f_{m_0} - f_{m_0-1}) + (f_{m_0} - f_{m_0+1})}, \quad (\text{B.9})$$

де x_0 — нижня межа модального вікового інтервалу померлих;

h — величина модального вікового інтервалу померлих;

$f_{m_0}, f_{m_0-1}, f_{m_0+1}$ — чисельність померлого населення в модальному, передмодальному і післямодальному інтервалах.

$$M_e = x_0 + h \frac{0,5 \sum_0^{\omega} f_j - Nf_{me-1}}{f_{me}}, \quad (\text{B.10})$$

де x_0 — нижня межа медіанного вікового інтервалу померлих;

h — величина медіанного вікового інтервалу померлих;

Nf_{me-1} — кумулятивна чисельність померлого населення передмедіанного інтервалу;

f_{me} — чисельність померлого населення в медіанному інтервалі.

Інтенсивний аналіз смертності передбачає порівняння рівнів смертності окремих груп населення за місцем їхнього мешкання (міські та сільські поселення).

Також порівнюються рівні смертності чоловічого та жіночого населення (індекс надсмертності чоловіків або жінок):

$$i_{\text{ч}} = \frac{k_{\text{смертності}}^{\text{ч}}}{k_{\text{смертності}}^{\text{ж}}}; \quad i_{\text{ж}} = \frac{k_{\text{смертності}}^{\text{ж}}}{k_{\text{смертності}}^{\text{ч}}}. \quad (\text{B.11})$$

Явище перебільшення рівнів смертності чоловіків одержало назву надсмертності чоловіків, і, навпаки, перебільшення рівнів смертності жінок — надсмертності жінок.

Продовж. додатка В

Серед показників смертності особливе місце посідає показник дитячої смертності, що реагує на зміну медико-соціальних чинників, умов життя і культурного рівня населення. Отже, він є критерієм для порівняльної оцінки соціально-економічного розвитку різних країн.

Смертність немовлят — смертність дітей віком до одного року (0–12 місяців). Винятковість цього показника полягає в тому, що інтенсивність вимирання немовлят значно вища, ніж у наступних вікових групах (за виключенням старших вікових груп) через непристосованість немовлят до зовнішніх умов, вплив генетичних чинників тощо.

Коефіцієнт смертності немовлят ($k_{\text{смертності}}^{\text{немовлят}}$) розраховується за формулою:

$$k_{\text{смертності}}^{\text{немовлят}} = \frac{Q_{\text{померлих до 1 року}}}{\alpha Q_{\text{живонароджених}} + \beta Q_{\text{живонароджених}}^{-1}} \cdot 1000, \quad (\text{В.12})$$

де $Q_{\text{померлих до 1 року}}$ — чисельність померлих дітей до 1 року в році спостереження;

$Q_{\text{живонароджених}}$ та $Q_{\text{живонароджених}}^{-1}$ — чисельність живонароджених відповідно в поточному та попередньому календарному році;

α, β — частка померлих дітей серед народжених відповідно в кожному році.

Співвідношення в знаменнику — це встановлена статистична закономірність, оскільки в числі померлих в даному році є діти, що досягли року життя, але народилися в попередньому році.

Оскільки ймовірність смерті в році народження більша, то $\alpha > \beta$, залежно від співвідношення померлих немовлят у ранньому та пізньому періодах набуватиме значень: $\alpha = 2/3$ або $\alpha = 1/3$. У сучасній структурі померлих немовлят в Україні співвідношення таке: $\alpha = 4/5$ ($\beta = 1/5$).

Коефіцієнт мертвонароджуваності оцінює ризик загибелі плоду після 28 тижнів вагітності і визначається за формулою:

$$k_{\text{мертвонароджуваності}} = \frac{Q_{\text{мертвонароджених}}}{Q_{\text{народжених}}} \cdot 1000, \quad (\text{В.13})$$

де $Q_{\text{мертвонароджених}}$ — чисельність мертвонароджених за досліджуваний період (рік);

$Q_{\text{народжених}}$ — загальна чисельність народжених за досліджуваний період (рік).

Продовж. додатка В

Окрім показників дитячої смертності визначається коефіцієнт смертності дітей у віці до 5 років, який розраховується за формулою:

$$k_{\text{дітей до 5 років смертності}} = \frac{Q_{\text{померлих 0-5}}}{Q_{\text{живонароджених}}} \cdot 1000, \quad (\text{В.14})$$

де $Q_{\text{померлих 0-5}}$ — чисельність померлих дітей у віці від 0 до 5 років за рік;
 $Q_{\text{живонароджених}}$ — чисельність живонароджених за рік.

Коефіцієнт смертності дітей у віці до 5 років, вибраний ЮНІСЕФ як особливий, найбільш важливий показник положення дітей у різних державах, своєрідний індикатор благополуччя дитячого населення.

Для діагностики стану здоров'я дитячого населення важливе значення має коефіцієнт смертності дітей, старших за рік:

$$k_{\text{дітей 1-15 смертності}} = \frac{Q_{\text{померлих 1-15}}}{\overline{Q}^{1-15}} \cdot 1000, \quad (\text{В.15})$$

де $Q_{\text{померлих 1-15}}$ — чисельність померлих дітей у віці від 1 до 15 років за рік;
 $\overline{Q}^{1-15}$ — середньорічна чисельність дітей у віці від 1 до 15 років за рік у відповідному році.

Материнська смертність відноситься до демографічних показників, що уточнюють загальний коефіцієнт смертності. Через невисокий рівень вона не робить помітного впливу на демографічну ситуацію, проте повною мірою відображає стан системи охорони материнства і дитинства в регіоні.

Усесвітньою організацією охорони здоров'я «материнська смертність визначається як обумовлена вагітністю, незалежно від тривалості і локалізації, смерть жінки, що наступила в період вагітності або протягом 42 днів після її закінчення від якої-небудь причини, пов'язаної з вагітністю, обтяженою нею або її плином, але не від нещасного випадку або випадково виниклої причини».

Випадки материнської смертності підрозділяють на дві групи.

1. Смерть, безпосередньо пов'язана з акушерськими причинами, тобто в результаті акушерських ускладнень стану вагітності (вагітності, пологів і післяродового періоду), а також у результаті втручань, упущень, неправильного лікування або ланцюга подій, що виникли через будь-яку з перелічених причин.

Продовж. додатка В

2. Смерть побічно пов'язана з акушерськими причинами, тобто у результаті хвороби, що існувала раніше, або хвороби, що виникла в період вагітності, поза зв'язком із безпосередньою акушерською причиною, але обтяженою фізіологічною дією вагітності.

Коефіцієнт материнської смертності обчислюється за формулою (подається в розрахунку на 100 000 новонароджених):

$$k_{\text{смертності}}^{\text{материнської}} = \frac{q_{\text{померлих жінок (Р)}}}{q_{\text{живонароджених}}} \cdot 100000, \quad (\text{B.16})$$

де $q_{\text{померлих жінок (Р)}}$ — чисельність померлих жінок за рік унаслідок ускладнення вагітності, пологів і післяпологового періоду протягом 42 днів.

Діагностика відтворення суспільного здоров'я припускає аналіз смертності за причинами смерті, що дозволяє оцінити відносне значення збитків, що наносяться різними причинами смерті. Причини смерті пов'язані з умовами життя й праці людей, їх способом життя. За наслідками дослідження визначаються першочергові заходи, направлені на профілактику захворювань, зниження рівня смертності, а також підвищення ефективності роботи системи охорони здоров'я.

Для характеристики рівня смертності за причинами смерті використовуються загальний і віковий коефіцієнти смертності від певної причини смерті. Загальний коефіцієнт смертності від певної причини смерті ($k_{\text{смертності заг.}}^{\text{з причини}}$) розраховується:

$$k_{\text{смертності заг.}}^{\text{з причини}} = \frac{q_{\text{померлих}}^{\text{з причини}}}{q} \cdot 1000, \quad (\text{B.17})$$

де $q_{\text{померлих}}^{\text{з причини}}$ — чисельність померлих від певної причини за досліджуваний період (рік).

Для визначення заходів, спрямованих на зниження смертності населення, необхідний аналіз повікової смертності та її причин. Вікові коефіцієнти смертності від певної причини смерті ($k_{\text{смертності x}}^{\text{з причини}}$) розраховуються таким чином:

Продовж. додатка В

$$k_{\text{смертності } x}^{\text{з причини померлих } x} = \frac{Q^{\text{з причини померлих } x}}{Q_x} \cdot 1000, \quad (\text{В.18})$$

де $Q^{\text{з причини померлих } x}$ — чисельність померлих від певної причини за рік у x -віковій групі.

Народжуваність — частота народжень за період; показує інтенсивність процесу народжень у певному соціальному середовищі.

Рівень народжуваності обумовлений фізіологічними й структурними чинниками, тобто станом плідності й структурою населення за статтю, віком, шлюбним станом.

Показник народжуваності є найважливішим медико-соціальним критерієм життєздатності і відтворення населення.

Для визначення інтенсивності процесу народження зазвичай користуються показниками народжуваності. Загальний коефіцієнт народжуваності розраховується за формулою:

$$k_{\text{народжуваності заг.}} = \frac{Q_{\text{живонароджених}}}{Q} \cdot 1000. \quad (\text{В.19})$$

Загальний коефіцієнт народжуваності не дає вичерпного уявлення про рівень народжуваності, оскільки його величина залежить не тільки від інтенсивності процесу народжуваності, але і від статевовікової й шлюбної структури населення, тому він придатний для приблизної характеристики явища.

Структуру смертності населення за причинами смерті в Україні наведено в табл. В.2.

За приблизною шкалою оцінки, запропонованою Б.Ц. Урланісом і В.А. Борисовим, загальні коефіцієнти народжуваності є такими:

- менш 16 % — низькі;
- з 16 до 24 % — середні;
- з 25 до 29 % — вищі за середні;
- з 30 до 39 % — високі;
- 40 % і більш — дуже високі.

Продовж. додатка В*Таблиця В.2. Структура смертності населення за причинами смерті*

№ п/п	Причина смертності населення
1.	Інфекційні та паразитарні хвороби
2.	Новоутворення
3.	Хвороби крові й кровотворних органів та окремі порушення із залученням імунного механізму
4.	Ендокринні хвороби, розлад травлення та порушення обміну речовин
5.	Розлади психіки та поведінки
6.	Хвороби нервової системи
7.	Хвороби вуха та соскоподібного відростка
8.	Хвороби системи кровообігу
9.	Хвороби органів дихання
10.	Хвороби органів травлення
11.	Хвороби шкіри та підшкірної клітковини
12.	Хвороби кістково-м'язової системи та сполучної тканини
13.	Хвороби сечостатевої системи
14.	Ускладнення при вагітності, пологах та у післяпологовому періоді
15.	Окремий стан, що виникає в перинатальному періоді
16.	Природжені вади розвитку, деформацій та хромосомних аномалій
17.	Неуточнені та невідомі причини смерті
18.	Зовнішні причини смерті

Більш точні характеристики народжуваності отримуються шляхом числення спеціальних коефіцієнтів народжуваності.

Продовж. додатка В

Спеціальний коефіцієнт народжуваності розраховується за формулою:

$$k_{\text{народжуваності спец.}} = \frac{Q_{\text{живонароджених}}}{\overline{Q}_{15-49}^{\text{ж}}} \cdot 1000, \quad (\text{В.20})$$

де $\overline{Q}_{15-49}^{\text{ж}}$ — середньорічна чисельність жінок у віці 15-49 років.

Загальний коефіцієнт народжуваності пов'язаний із спеціальним співвідношенням:

$$k_{\text{народжуваності заг.}} = k_{\text{народжуваності спец.}} \cdot D, \quad (\text{В.21})$$

де D — частка жінок 15–49 років у всьому населенні.

Крім того, спеціальний коефіцієнт народжуваності уточнюється віковими показниками. Вікові коефіцієнти розраховуються за однорічними і п'ятирічними віковими групами, для чого весь генеративний період жінки умовно підрозділяють на окремі інтервали (15–19, 20–24, 25–29, 30–34, 35–39, 40–44, 45–49 років).

Вікові коефіцієнти народжуваності розраховуються:

$$k_{\text{народжуваності } x} = \frac{Q_{\text{живонароджених } x}}{\overline{Q}_x^{\text{ж}}} \cdot 1000, \quad (\text{В.22})$$

де $Q_{\text{живонароджених } x}$ — число тих, що народилися живими в жінок у певному віці x або відповідному віковому інтервалі (15–19, 20–24, 25–29, 30–34, 35–39, 40–44, 45–49 років);

$\overline{Q}_x^{\text{ж}}$ — середньорічна чисельність жінок в певному віці x або відповідному віковому інтервалі (15–19, 20–24, 30–34, 35–39, 40–44, 45–49 років).

Сумарний коефіцієнт народжуваності ($k_{\text{народжуваності сум.}}$) дорівнює сумі вікових коефіцієнтів народжуваності, помножених на довжину кожного вікового інтервалу (при однорічних коефіцієнтах множник дорівнює 1, при п'ятирічних — 5 і т.д.). Показник виражається в розрахунку на одну жінку в середньому. Формула розрахунку така:

$$k_{\text{народжуваності сум.}} = n \sum_{15}^{49} k_{\text{народжуваності } x} \cdot 0,001, \quad (\text{В.23})$$

де n — довжина вікового інтервалу.

Продовж. додатка В

Таким чином, сумарний коефіцієнт народжуваності характеризує середнє число народжень у однієї жінки з 15 до 50 років за умови, що протягом усього репродуктивного періоду життя даного покоління вікові коефіцієнти народжуваності в кожній віковій групі залишаються незмінними на рівні розрахункового періоду.

Сумарний коефіцієнт народжуваності є одним із зведених підсумкових показників, які будуються за методом як реального, так і умовного покоління. Приведена вище формула розрахунку сумарного коефіцієнта належать до умовного покоління, тобто розглядаються всі вікові коефіцієнти народжуваності, що стосуються різних реальних поколінь жінок, що умовно належать до одного покоління, що нібито прожили в даному календарному році, у році спостереження, все своє репродуктивне життя, з 15 до 50 років.

Для порівняння загального рівня народжуваності населення використовується міжнародна шкала ООН (табл. В3).

Таблиця В.3. Міжнародна оціночна шкала основних показників народжуваності

Рівень показника	Загальний коефіцієнт народжуваності, %	Спеціальний коефіцієнт народжуваності, %	Сумарний коефіцієнт народжуваності, вік
Надзвичайно низький	до 10	до 40	до 1,5
Дуже низький	10–12	40–48	1,5–1,8
Низький	12–16	48–64	1,8–2,2
Середній	16–25	64–100	2,2–2,8
Високий	25–35	100–140	2,8–4,0
Дуже високий	35–50	140–250	4,0–6,0
Надзвичайно високий	50 і більше	250 і більше	6,0 і більше

Продовж. додатка В

Критичне значення сумарного коефіцієнта народжуваності, відповідне межі простого заміщення поколінь, визначається з розрахунку на одну жінку в середньому без відмінності врахування її шлюбного стану. Тобто передбачається, що народжують дітей усі жінки репродуктивного віку без винятку.

Захворюваність є одним із найважливіших критеріїв, що характеризує здоров'я населення.

При аналізі захворюваності розраховується низка показників.

Первинна захворюваність, яка виявляє частоту захворювань, виявлених уперше, розраховується за формулою:

$$\text{Первинна захворюваність} = \frac{\text{Число хвороб, виявлених уперше за звітний рік}}{\text{Середньорічна чисельність населення}} \cdot 1000, \quad (\text{В.24})$$

Заведено виділяти загальну захворюваність і спеціальні види захворюваності. До останніх відносять захворюваність:

- 1) інфекційні;
- 2) на найважливіші неепідемічні хвороби;
- 3) із тимчасовою втратою працездатності;
- 4) госпіталізовані;
- 5) за даними медичних оглядів;
- 6) за даними реєстрації причин смерті.

Загальна захворюваність (поширеність захворюваності, хворобливість), відображає частоту хвороб серед населення. Визначається за формулою:

$$\text{Загальна захворюваність} = \frac{\text{Число всіх хвороб, зареєстрованих у звітньому році}}{\text{Середньорічна чисельність населення}} \cdot 1000, \quad (\text{В.25})$$

Структуру захворюваності визначає частка окремих груп хвороб серед усіх випадків захворюваності населення:

$$\text{Частка окремих груп хвороб} = \frac{\text{Число хвороб певної групи}}{\text{Загальне число хвороб}} \cdot 100. \quad (\text{В.26})$$

Продовж. додатка В

Крім цього, перелічені показники захворюваності розраховуються в розрізі статі, віку та територій.

Сезонність захворюваності визначає рівень захворюваності в окремі місяці певними хворобами:

$$\text{Сезонність захворюваності} = \frac{\text{Число хвороб певної форми в даному місяці}}{\text{Число днів у місяці}}, \quad (\text{В.27})$$

Для проведення оцінки й аналізу інфекційної захворюваності розраховуються такі основні показники.

Структура інфекційної захворюваності (визначається за аналогом загальної структури захворюваності населення).

Частота інфекційної захворюваності (у цілому, за окремими групами хвороб), визначається за формулою:

$$\text{Частота інфекц. захворюваності} = \frac{\text{Число випадків інфекц. захворюов.}}{\text{Середньорічна чисельність населення}} \cdot 1000. \quad (\text{В.28})$$

Основні показники захворюваності з тимчасовою втратою працездатності є такими.

Кількість випадків непрацездатності на 1000 працюючих (разом та за окремими групами і формами захворювань), показник частоти, інтенсивності захворюваності:

$$\frac{\text{Число випадків тимчасової втрати працездатності}}{\text{Середня чисельність працюючих}} \cdot 1000$$

Кількість днів непрацездатності на 1000 працюючих (разом та за окремими формами і групами захворювань), показник тяжкості захворювань:

$$\frac{\text{Число днів тимчасової втрати працездатності}}{\text{Середня чисельність працюючих}} \cdot 1000$$

Середня тривалість одного випадку втрати працездатності (у днях) — це відношення кількості днів непрацездатності до кількості випадків непрацездатності.

Продовж. додатка В

Показники структури захворюваності:

- частка випадків непрацездатності, пов'язаних із конкретною хворобою, серед усіх випадків втрати працездатності;
- частка днів непрацездатності, пов'язаних із конкретною хворобою, серед усіх днів непрацездатності.

Відносні показники захворюваності з тимчасовою втратою працездатності:

- частка осіб, яка хворіла за період, який вивчається, у загальній кількості працюючих;
- кратність захворювань (відношення кількості випадків непрацездатності за рік до кількості працюючих повний рік).

Для аналізу рівня захворюваності може бути застосовано шкалу оцінки захворюваності (за Е. Л. Ноткіним) (табл. В.4).

Таблиця В.4. Шкала оцінки захворюваності з тимчасовою втратою працездатності

Рівень показника	Частка тих, хто хворів, %	Тимчасова втрата працездатності на 100 працюючих	
		Кількість випадків	Кількість днів
Дуже високий	80 і більше	150 та більше	1500 та більше
Високий	70–79	120–149	1200–1499
Вищий за середній	60–69	110–119	1000–1199
Середній	50–59	80–99	800–999
Нижчий за середній	40–49	60–79	600–799
Низький	35–39	50–59	500–599
Дуже низький	Менше 35	Менше 50	Менше 500

Продовж. додатка В

До показників госпіталізованої захворюваності відносяться:

- рівень госпіталізації населення (на 1000 осіб кожної групи — вікової, статевій, професійної тощо);
- структура госпіталізації за класами, групами і формами хвороб для окремих груп населення;
- середня тривалість перебування в стаціонарі з приводу конкретного захворювання (група та клас хвороби);
- кратність і госпіталізації — за окремими формами, групами та класами хвороб для окремих груп населення;
- захворюваність населення за даними медичних оглядів.

Під час статистичного аналізу обчислюється низка показників:

- загальний коефіцієнт захворюваності;
- коефіцієнти захворюваності за окремими групами і формами хвороб;
- структура захворюваності обстежених за групами і формами хвороб;
- частота захворюваності різних груп населення та ін.

Інвалідність є одним з найважливіших показників здоров'я населення, що має не тільки медичне, але й соціально-економічне значення.

Рішення про інвалідність ґрунтується на оцінці комплексу клініко-функціональних, соціально-педагогічних, соціально-побутових та професійних факторів. При цьому враховуються характер захворювання, ступінь вираженості порушених функцій організму, у тому числі такі, що значно впливають на професію, ефективність лікування, та реабілітаційних заходів, стан компенсаторно-адаптаційних можливостей організму, клінічний та трудовий прогноз, здатність до соціальної адаптації, потреба в різних видах реабілітації та соціальної допомоги, особисті установки, конкретні умови і зміст праці, освіта та професійна підготовка, вік, необхідність і можливість працевлаштування.

Розрізняють три групи інвалідності.

Перша група інвалідності. Підставою для її встановлення є стійкі, значно вираженої важкості функціональні порушення в організмі, зумовлені захворюванням, травмою або вродженим дефектом, що призводять до значного обмеження життєдіяльності людини, неспроможності до самообслуговування й викликають потребу в постійному, що не регулюється, сторонньому нагляді, догляді чи допомозі. До I групи належать особи з найтяжчим станом здоров'я.

Продовж. додатка В

Друга група інвалідності. Підставою для її встановлення є стійкі, вираженої важкості функціональні порушення в організмі, зумовлені захворюванням, травмою або вродженим дефектом, що призводять до значного обмеження життєдіяльності людини, при збереженій здатності до самообслуговування, та не викликають потреби в постійному сторонньому нагляді, догляді чи допомозі. Критеріями встановлення другої групи інвалідності є обмеження однієї чи декількох категорій життєдіяльності у вираженому ступені.

Третя група інвалідності. Підставою для її встановлення є стійкі, помірної важкості функціональні порушення в організмі, зумовлені захворюванням, наслідками травм або уродженими дефектами, що призвели до помірно вираженого обмеження життєдіяльності, в тому числі працездатності, які потребують соціальної допомоги й соціального захисту. Критеріями встановлення III групи інвалідності є обмеження однієї чи декількох категорій життєдіяльності в помірно вираженому ступеню.

Показник інвалідності характеризує чисельність усіх зареєстрованих інвалідів, що припадає в середньому на 10 000 середньорічної чисельності певної групи населення.

Показник інвалідизації — це відношення кількості вперше зареєстрованих інвалідів у поточному році до середньорічної чисельності певного населення.

Перелік показників для діагностики рівня відтворення суспільного здоров'я населення регіону

Комплексним показником оцінки стану здоров'я є середня очікувана тривалість майбутнього життя — величина, що акумулює вікові показники смертності і є надійнішим показником суспільного здоров'я порівняно з показником загальної смертності.

Під показником середньої тривалості майбутнього життя слід розуміти число років, яке в середньому має прожити дане покоління народжених. Цей показник характеризує життєздатність населення в цілому, він не залежить від особливостей вікової структури населення і придатний для аналізу в динаміці і порівняння даних різних країн.

Продовж. додатка В

Показник середньої тривалості майбутнього життя розраховується на основі повікових показників смертності шляхом побудови таблиць смертності (або дожиття), які представляють низку взаємопов'язаних величин, що вимірюють рівень смертності в окремі періоди часу або (для деякої сукупності народжених) дожиття до деякого віку, тривалості життя та ін.

До таблиць смертності і середньої очікуваної тривалості майбутнього життя входять такі показники:

- x — вік населення.
- q_x — ймовірність померти в інтервалі віку від x до $(x + 1)$ (характеризує теоретичну інтенсивність вимирання населення).

Розраховується на основі коефіцієнта смертності населення x вікової групи ($k_{\text{смертності } x}$):

$$q_x = \frac{k_{\text{смертності } x}}{1 + 0,5 \cdot k_{\text{смертності } x}}. \quad (\text{B.29})$$

1. p_x — ймовірність дожити від віку x до наступного віку $(x+1)$. Показник є похідним від q_x і розраховується за формулою:

$$p_x = 1 - q_x. \quad (\text{B.30})$$

2. d_x — число осіб, які помирають в інтервалі віку від x до $(x + 1)$. Для кожної вікової групи d_x розраховується за формулою:

$$d_x = q_x \cdot l_x. \quad (\text{B.31})$$

3. l_x — число осіб, які доживають до даного віку (x) . Для групи новонароджених такою відправною сукупністю є $l_0 = 100\,000$ осіб, де кількість нулів забезпечує відповідний рівень точності розрахунку подальших показників таблиці. Для інших вікових груп l_x визначається за формулою:

$$l_x = l_{x-1} \cdot p_{x-1}. \quad (\text{B.32})$$

4. L_x — число осіб, які живуть в інтервалі віку від x до $(x+1)$ років. На відміну від l_x , що є числом моментним, L_x — це середня чисельність теоретичного населення в кожній x -віковій групі. Визначається (окрім останнього значення) як:

Продовж. додатка В

$$L_x = \frac{l_x + l_{x+1}}{2}. \quad (\text{B.33})$$

Останнє значення, наприклад L_{100} , розраховується шляхом множення показника L_{99} на темп зростання показника L_x , який визначається так: $\frac{L_{99}}{L_{98}}$.

У вікових групах із нерівномірним розподілом здійснюється поправка на кривизну розподілу. Це стосується молодших груп, дітей віком до 5 років і старших, осіб віком від 70 років.

5. T_x — «життєвий потенціал покоління», тобто число людино-років життя, що їх може прожити покоління населення в інтервалі віку від x до $(x + 1)$. Значення T_x у групі новонароджених буде становити:

$$T_0 = \sum_{x=0}^{100} L_x. \quad (\text{B.34})$$

Для всіх інших груп:

$$T_x = T_{x-1} - L_{x-1}. \quad (\text{B.35})$$

6. e_x^x — середня очікувана тривалість майбутнього життя для осіб, яким виповнилось x років;

e_0^0 — середня очікувана тривалість життя при народженні. Характеризує потенційне число років, що їх може прожити покоління народжених за умов збереження існуючої інтенсивності вимирання.

Середня очікувана тривалість майбутнього життя розраховується за формулою:

$$e_x^0 = \frac{T_x}{l_x}. \quad (\text{B.36})$$

Для групи новонароджених середня очікувана тривалість життя визначається так:

$$e_0^0 = \frac{T_0}{l_0}. \quad (\text{B.37})$$

Продовж. додатка В

7. P_x — коефіцієнт дожиття до наступного віку $(x+1)$ для осіб, яким виповнилось x років (окрім останнього значення):

$$P_x = \frac{L_{x+1}}{L_x}. \quad (\text{В.38})$$

Коефіцієнт дожиття осіб у віці 0 років до віку 1 рік визначається як:

$$P_0 = \frac{L_1}{L_0}. \quad (\text{В.39})$$

Останнє значення, наприклад P_{100} , розраховується шляхом множення показника P_{99} на темп зростання показника P_x , який визначається: $\frac{P_{99}}{P_{98}}$.

Результати розрахунків зводяться в таблицю В.6.

Таблиця В.6. Середня очікувана тривалість життя населення

Віковий інтервал, років	Число осіб, які живуть у даному віковому інтервалі	Коефіцієнт смертності	Імовірність не дожити до початку наступного вікового інтервалу	Імовірність дожити до початку наступного вікового інтервалу	Число осіб, які вмирають в даному віковому інтервалі	Число осіб, які доживають до початку вікового інтервалу	Число людино-років майбутнього життя	Середня очікувана тривалість майбутнього життя
1	2	3	4	5	6	7	8	9
x	L_x	m_x	q_x	p_x	d_x	l_x	T_x	e_x^0
0—1								
1—4								
5—9								

Продовж. додатка В

Закінчення табл. В.6

1	2	3	4	5	6	7	8	9
10–14								
15–19								
20–24								
25–29								
30–34								
35–39								
40–44								
45–49								
50–54								
55–59								
60–64								
65–69								
70 і старше								

Перелік показників для розрахунку дефіциту середньої очікуваної тривалості життя населення регіону

Алгоритм розрахунку дефіциту середньої очікуваної тривалості життя при народженні від основних та зовнішніх причин смерті наведено у табл. В.7.

Продовж. додатка В*Таблиця В.7. Дефіцит середньої очікуваної тривалості життя при народженні*

Причина смерті	Показник	Період дослідження, рік		
		1991	...	2013
1	2	3	4	5
Середня очікувана тривалість життя при народженні	e_0			
Дефіцит середньої очікуваної тривалості життя, викликаний дією техногенного чинника				
Нещасні випадки на виробництві	C			
	e_0^1			
	$L_{кп}$			
Транспортні нещасні випадки	C			
	e_0^1			
	$L_{кп}$			
Дефіцит середньої очікуваної тривалості життя, викликаний фізіологічними особливостями індивіда				
Інфекційні та паразитарні хвороби	C			
	e_0^1			
	$L_{кп}$			
Новоутворення	C			
	e_0^1			
	$L_{кп}$			
Хвороби системи кровообігу	C			
	e_0^1			
	$L_{кп}$			
Хвороби органів дихання	C			
	e_0^1			
	$L_{кп}$			

Продовж. додатка В

Закінчення табл. В.7

1	2	3	4	5
Хвороби органів травлення	C			
	e_0^1			
	$D_{\text{КП}}$			
Дефіцит середньої очікуваної тривалості життя, викликаний дією соціально-економічного чинника				
Випадкові утоплення	C			
	e_0^1			
	$D_{\text{КП}}$			
Нещасні випадки, пов'язані з дією природних чинників	C			
	e_0^1			
	$D_{\text{КП}}$			
Випадкові отруєння (спричинені дією наркотиків та алкоголю)	C			
	e_0^1			
	$D_{\text{КП}}$			
Навмисне самоушкодження	C			
	e_0^1			
	$D_{\text{КП}}$			
Напад з метою вбивства	C			
	e_0^1			
	$D_{\text{КП}}$			
Разом (усі перелічені причини смерті)	C			
	e_0^1			
	$D_{\text{КП}}$			

де C — рівень смертності (%);

e_0^1 — середня очікувана тривалість життя населення за умови повної ліквідації смертності від конкретної причини смерті;

$D_{\text{КП}} = |e_0 - e_0^1|$ — дефіцит тривалості життя в результаті смертності від конкретної патології.

Продовж. додатка В**Перелік
показників для діагностики діяльності установ охорони
здоров'я**

Діяльність установ охорони здоров'я характеризується такими групами показників:

- забезпеченість населення медичною допомогою;
- доходи і витрати, пов'язані з медичним обслуговуванням;
- використання ресурсів медичних установ.

До основних показників, які характеризують забезпеченість населення медичною допомогою, відносяться:

- кількість лікарняних закладів;
- кількість лікарняних ліжок [од. та у розрахунку на 10 тис. населення];
- кількість лікарняних ліжок для дітей [од. та у розрахунку на 1000 населення у віці від 0 до 14 років];
- кількість фельдшерсько-акушерських пунктів;
- кількість лікарських амбулаторно-поліклінічних закладів;
- чисельність лікарів усіх спеціальностей (у тому числі за спеціалізацією) [тис. осіб та у розрахунку на 10 тис. населення];
- чисельність середнього медичного персоналу [тис. осіб та у розрахунку на 10 тис. населення];
- чисельність середнього медичного персоналу на одного лікаря;
- чисельність лікарняного персоналу в розрахунку на одне ліжко;
- чисельність лікарняного персоналу в розрахунку на одного пацієнта;
- рівень підготовки і підвищення кваліфікації медичного персоналу.

Потужність амбулаторно-поліклінічних закладів (Π) [тис. відвідувань за зміну та з розрахунку на 10 тис. населення], визначається за формулами:

$$\Pi = \frac{H \cdot N}{10000}, \Pi = \frac{B \cdot N}{Д \cdot К}, \quad (B.40)$$

де: H — норматив потужності на 10 000 населення;

N — чисельність населення;

Продовж. додатка В

B — норматив кількості лікарських відвідувань на одного жителя за рік;

Д — кількість днів роботи амбулаторно-поліклінічного закладу за рік;

К — кількість змін роботи амбулаторно-поліклінічного закладу на день.

Для стаціонарних закладів охорони здоров'я відповідним показником є їх пропускна спроможність та місткість або забезпеченість стаціонарною допомогою. Вона характеризується показниками ліжкового фонду та його використання.

Для характеристики використання ліжкового фонду використовуються такі показники:

- забезпеченість ліжками — кількість ліжок на 10 тис. населення;
- рівень госпіталізації — кількість госпіталізованих у лікувальних закладах на 10 тис. населення;
- використання ліжкового фонду — відношення кількості проведених у лікарні ліжко-днів до середньорічної чисельності фактично розгорнутих ліжок. Добуток цієї величини на кількість днів роботи закладу характеризує його пропускну спроможність;
- оборот лікарняного ліжка — середня кількість хворих, які пройшли курс лікування на одному ліжку за рік. Обчислюється як відношення чисельності вибулих із стаціонару хворих на середньорічну кількість ліжок у лікарні;
- зайнятість лікарняного ліжка — середня кількість днів зайнятості ліжка за рік;
- середня тривалість перебування хворого на ліжку. Обчислюється як відношення кількості проведених хворими ліжко-днів до кількості вибулих хворих (виписаних і померлих);
- летальність. Обчислюється як відношення кількості померлих у лікарні за звітний період до чисельності вибулих (виписаних і померлих) за цей період.

До показників, які характеризують доходи і витрати, пов'язані з медичним обслуговуванням, відносяться:

- суми державних та особистих витрат на медичне обслуговування у зіставних цінах;
- питома вага витрат на охорону здоров'я у відсотках до ВВП;
- витрати на охорону здоров'я з розрахунку на душу населення;

Закінч. додатка В

- середні витрати на утримання одного лікарняного ліжка;
- вартість одного людино-дня в стаціонарі того або іншого типу;
- структура витрат на охорону здоров'я за джерелами фінансування;
- частка поточних і капітальних витрат у загальній сумі витрат на охорону здоров'я;
- структура витрат (середня заробітна плата в установах охорони здоров'я, зокрема, за організаційно-правовими формами і категоріями медичного персоналу);
- витрати на закупівлю медикаментів і медичного устаткування.

Наукове видання

Бойченко Еліна Борисівна

**ВІДТВОРЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ
В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНОГО СОЦІУМУ:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ, ПРАКТИКИ, ДІАГНОСТИКИ**

*Монографія
(українською мовою)*

Формат 60х84/16. Підписано до друку 22.12.2015.
Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура Таймс.
Обл.-вид. арк. 21,22. Ум. друк. арк. 27,44.
Наклад 500 прим.

Видавництво «Хай-Тек Прес»
Тел./факс (044) 424 03 56
e-mail: books@htpress.com.ua
www.htpress.com.ua

Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і книгорозповсюджувачів
видавничої продукції: серія ДК № 2688 від 15.11.2006 р.